T.C.
OSMANİYE KORKUT ATA ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI

ŞABDANBAY ABDIRAMANOV'UN "ÖKÜM" ADLI HİKÂYESİNİN DİL İNCELEMESİ (SES BİLGİSİ-BİÇİM BİLGİSİ-ÇEVİRİ YAZILI METİN-KİRİL HARFLİ METİN)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Halil İbrahim ANKIT

OSMANİYE / 2024

T.C.
OSMANİYE KORKUT ATA ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI

ŞABDANBAY ABDIRAMANOV'UN "ÖKÜM" ADLI HİKÂYESİNİN DİL İNCELEMESİ (SES BİLGİSİ-BİÇİM BİLGİSİ-ÇEVİRİ YAZILI METİN-KİRİL HARFLİ METİN)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HALİL İBRAHİM ANKIT

Danışman: Prof. Dr. Ahmet DEMİRTAŞ
Jüri Üyesi: Doç. Dr. Hasan KARACA
Jüri Üyesi: Dr. Öğr. Üyesi Murat DOĞAN

OSMANİYE / 2024

Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürlüğüne;

"Şabdanbay Abdıramanov'un "Öküm" Adlı Hikâyesinin Dil İncelemesi (Ses Bilgisi- Biçim Bilgisi- Çeviri Yazılı Metin- Kiril Harfli Metin)" başlıklı çalışma, jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Doç. Dr. Hasan KARACA

Üye: Prof. Dr. Ahmet DEMİRTAŞ

(Danışman)

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Murat DOĞAN

ONAY

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim elemanlarına ait olduklarını onaylarım.

/ /2024

Prof. Dr. Eyyup TEL
Enstitü Müdürü

NOT: Bu tezde kullanılan ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'ndaki hükümlere tabidir.

T.C.
OSMANİYE KORKUT ATA ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ETİK BEYANI FORMU

FORM
TEZLİ YL-27

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Osmaniye

Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım; **Şabdanbay Abdıramanov'un "Öküm" Adlı Hikâyesinin Dil İncelemesi (Ses Bilgisi- Biçim Bilgisi- Çeviri Yazılı Metin- Kiril Harfli Metin)**

başlıklı Yüksek Lisans Tez çalışmamda;

- Sunulan verilerin; gerekli izinleri alınmış ve denetimli laboratuvar koşullarında tarafımdan veya ilgili görevlilerce elde edildiğini ya da izin belgesine dayalı olarak ve kaynak göstermek suretiyle kullanıldığını,
- Kullanılan veriler üzerinde herhangi bir değişiklik veya eksiltme yapılmaksızın etik kurallara uygun olarak işlenip sunulduğunu,
- Maddi veya manevi destek sağlamış olan Kurum, Kuruluş ve kişilere destek türü de belirtilerek, varsa proje protokol numarası ile yoksa ismen Ön Söz/Teşekkür Bölümlerinde yer verildiğini,
- Yararlanılan kaynaklara Tez metni içinde atıf göstermek suretiyle değinildiğini ve bunların Kaynaklar Bölümüne eklendiğini,
- Teknik/Bilimsel Eser niteliği taşıyan Tezin özgün parçalarının bir başka ortamdan kopyalanarak alınmadığını ve bu parçaların bir başka Kurum/Kuruluş bünyesinde akademik amaç veya unvan almak amacıyla hiçbir suretle kullanılmadığını ve bir başkasının kullanmasına izin verilmediğini,
- Burada belirttiğim hususların aksinin tespit edilmesi halinde tüm yasal sorumluluğun şahsıma ait olduğunu beyan ederim.

23/07/2024

İmza

Halil İbrahim ANKIT
Öğrenci

ÖĞRENCİ NO	2121107105
ANABİLİM/ ANA SANAT DALI	Türk Dili ve Edebiyatı
PROGRAMI (VARSA)	
ENSTİTÜ KAYIT TARİHİ	14/09/ 2021

ÖZET

ŞABDANBAY ABDIRAMANOV'UN "ÖKÜM" ADLI HİKÂYESİNİN DİL İNCELEMESİ (SES BİLGİSİ-BİÇİM BİLGİSİ-ÇEVİRİ YAZILI METİN-KİRİL HARFLİ METİN)

HALİL İBRAHİM ANKIT

Yüksek Lisans Tezi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Ahmet DEMİRTAŞ

Temmuz 2024 , 407 Sayfa

Türkçe, varlığı yüzlerce yıla dayanan ve bu varlığını devam ettiren bir dildir. Türkler gittikleri her yere dillerini ve kültürlerini de götürmüşlerdir. Bu sebeple Türkçeyi tek bir coğrafya ve oluşum içinde değerlendirmek mümkün değildir. Coğrafya ve kültür değişimi lehçe farklılığını ortaya çıkarmıştır. Bu lehçelerden biri Kırgız Türkçesidir. Kırgız Türkçesi, Kıpçak Grubu olarak bilinen Kuzey-Batı Türk dillerinden biridir.

Dil, insanlar arasındaki konuşmayı ve anlaşmayı sağlayan bir araçtır. Dil, belirli yapılardan oluşmaktadır. Dilde anlaşmayı sağlayan en küçük yapı seslerdir. Seslerin belirli bir düzen içinde birleşmesiyle sözcükler oluşmaktadır. Sözcükleri de kökler ve ekler meydana getirmektedir. O yüzden metinlerin dil incelemelerinde ses ve biçim bilgisi büyük önem taşır. Bu durumdan hareketle bu çalışmada Kırgız Edebiyatı'nın önemli yazarlarından Şabdanbay Abdıramanov'un bir dönem eleştirisi niteliğinde kaleme aldığı "Öküm" adlı hikâyesi ses ve biçim bilgisi özellikleri açısından incelenmiştir.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Kırgız tarihi, Kırgız Türkçesi, Kırgız edebiyatı hakkında bilgiler verilmiştir. Sonrasında yazarın hayatı, eserleri, çalışmaya konu olan eseri hakkında da bilgiler verildikten sonra çalışmanın

amacı, önemi ve yöntemi anlatılmıştır. Gelişme bölümünde eser, ses ve biçim özellikleri yönünden incelenmiştir. Ses özellikleri başlığı altında metinde belirlenen ses uyumları ve ses olayları eş zamanlı ve art zamanlı incelenmiştir. Biçim özellikleri başlığı altında ise yapım ve çekim ekleri ile sözcük türleri işlevlerine göre incelenmiştir. Tüm bu incelemeler yapılırken gerekli görülen yerlerde hem tarihî gelişime hem de sözcüklerin Türkiye Türkçesi karşılıklarına yer verilmiştir. Üçüncü bölümde ise sonuç başlığı altında çalışmadan elde edilen sonuçlar aktarılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Kırgız Türkçesi, Dil İncelemesi, Ses Özellikleri, Biçim Özellikleri, Şabdanbay Abdıramanov.

ABSTRACT

LANGUAGE ANALYSIS OF SABDANBAY ABDIRAMANOV'S STORY CALLED "ÖKÜM" (PHONETİCS-MORPHOLOGY-TRANSLITERATED TEXT-CYRILLIC TEXT)

HALİL İBRAHİM ANKIT

Master's Thesis, Turkish Language and Literature Department

Advısor: Prof. Dr. Ahmet DEMİRTAŞ

July 2024, 407 pages

Turkish is a language whose existence is based on hundreds of years and continues this existence. Turks took their language and culture with them wherever they went. For this reason, it is not possible to evaluate Turkish in a single geography and formation. The change of geography and culture has revealed dialect differences. One of these dialects is Kyrgyz Turkish. Kyrgyz Turkish is one of the North-Western Turkic languages known as Kipchak Group.

Language is a tool that enables speech and understanding between people. Language consists of certain structures. The smallest structure that provides understanding in language is sounds. Words are formed by the combination of sounds in a certain order. Words are also formed by roots and affixes. Therefore, phonology and morphology are of great importance in language analyses of texts. Based on this situation, in this study, the story ‘Öküm’ written by Shabdanbay Abdıramanov, one of the important writers of Kyrgyz Literature, as a period criticism, is analysed in terms of phonology and morphology.

The study consists of three parts. In the introduction section, information about Kyrgyz history, Kyrgyz Turkish, Kyrgyz literature is given. Then, after giving

information about the author's life, his works, the work that is the subject of the study, the purpose, importance and method of the study are explained. In the development section, the work is analysed in terms of sound and form features. Under the title of sound features, the sound harmonies and sound events determined in the text are analysed simultaneously and diachronically. Under the title of morphological features, construction and inflectional affixes and word types are analysed according to their functions. While making all these analyses, both the historical development and the Turkish equivalents of the words are given where necessary. In the third part, the results obtained from the study are presented under the title of conclusion.

Keywords: Kyrgyz Turkish, Language Analysis, Phonetic Features, Morphological Features, Sabdanbay Abdıramanov.

ÖN SÖZ

Türk dili, varlığı çok öncelere dayanan ve şu anda milyonlarca insan tarafından konuşulan bir dildir. Geçen yüzyıllar içerisinde Türkler gerek ata topraklarında yaşamışlar gerekse de göç etmek durumunda kalmışlardır. Coğrafya uzaklıkları, kültürel değişim, siyasi otorite vb. sebeplerden dolayı Türkler birbirlerinden ayrılarak Türk dilinin lehçeleri oluşmuştur. Bu lehçelerden biri de Kırgız Türkçesidir.

Kırgız Türkçesinin varlığı Yenisey Yazıtları'na kadar dayanmaktadır. Köktürk Bengütaşları'nda da haklarında bilgiler bulunan Kırgızlar, tarih sahnesinde çok zor zamanlar geçirmiş, işgal edilmiş, sonrasında bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Kırgızlar, konuşma dilinden yazı diline geçerek kendi dillerini ve kültürlerini koruma ve dış dünyaya tanıtmaya başlamışlardır. Kırgız yazarları arasında tanınan, eserlerinde Kırgız Türkçesinin özelliklerini başarılı bir biçimde kullanan yazarlardan birisi de Şabdanbay Abdıramanov'dur. Bu çalışmada Şabdanbay Abdıramanov'un "Öküm" adlı uzun hikâyesi ses ve biçim bilgisi yönünden incelenmiştir.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Kırgız tarihi, Kırgız Türkçesi, Kırgız edebiyatı, yazarın hayatı, yazarın eserleri, yazarın çalışmaya konu olan eseri hakkında da kısa bilgiler verildikten sonra çalışmanın amacı, önemi ve yöntemi anlatılmıştır. Dil incelemesi bölümünde eser, ses ve biçim özellikleri bakımından incelenmiştir. Sonuç bölümünde ise yapılan çalışmadan elde edilen sonuçlar ortaya konulmuştur.

Bu çalışmanın hazırlanmasında bilgilerinden, fikirlerinden ve yönlendirmelerinden yararlandığım; gerek akademik gerek öğretmenlik hakkında sorduğum her soruya büyük bir sabırla yanıt veren, çalışmalarımla yakından ilgilenen danışman hocam Prof. Dr. Ahmet Demirtaş'a teşekkürlerimi ve saygılarımı sunarım. Ayrıca ilkokuldan lisansüstü eğitimime kadarki eğitim sürecimde üzerimde emeği olan bütün öğretmenlerime teşekkür ederim.

Hayatımda beni sürekli destekleyen, maddî ve manevî yönden yanımda olan, başarılarımda büyük yeri bulunan, her zaman şükrettiğim canım aileme de teşekkür ederim. Üniversite öğrenciliğimden bu yana benimle olan, bana olan inancını ve desteğini esirgemeyen, sonrasında hayatımızı birleştirdiğimiz canım eşime bu süreçte yanımda olduğu ve her şeyime sabrettiği için çok teşekkür ederim.

Halil İbrahim ANKIT

Osmaniye/2024

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET.....iv
ABSTRACT.....vi
ÖN SÖZ.....viii
KISALTMALAR.....xviii
ÇEVİRİ YAZI ALFABESİ.....xix

BÖLÜM I
GİRİŞ

1.1. Kırgız Tarihi.....1
1.2. Kırgız Türkçesi 3
1.3. Kırgız Edebiyatı.....6
1.4. Yazarın Hayatı ve Eserleri.....10
1.5. Çalışmaya Konu Olan Eser.....10
1.6. Çalışmanın Amacı ve Önemi.....11
1.7. Çalışmanın Yöntemi.....12

BÖLÜM II
DİL İNCELEMESİ

2.1. Ses Özellikleri.....14
2.1.1. Uzun Ünlü (Sozulma Ündüü) 14
2.1.2. Ses Uyumları.....17
2.1.2.1. Ünlü Uyumları.....17
2.1.2.1.1. Kalınlık-İncelik Uyumu (Tildin Küüsü) 17
2.1.2.1.2. Dudak (Düzlük-Yuvarlaklık) Uyumu (Erin Küüsü).....20
2.1.2.2. Ünsüz Uyumu.....22
2.1.3. Ses Olayları.....23
2.1.3.1. Ses Türemesi.....23
2.1.3.1.1. Ünlü Türemesi (Ündüülördün Koşulup Aytılışı) 24
2.1.3.1.1.1. Ön Seste Ünlü Türemesi.....24

2.1.3.1.1.2. İç Seste Ünlü Türemesi.....25
2.1.3.1.1.3. Son Seste Ünlü Türemesi.....26
2.1.3.1.2. Ünsüz Türemesi (Ünsüzdördün Koşulup Aytılışı).....27
2.1.3.1.2.1. Ön Seste Ünsüz Türemesi.....27
2.1.3.1.2.2. İç Seste Ünsüz Türemesi.....28
2.1.3.1.2.3. Son Seste Ünsüz Türemesi.....28
2.1.3.2. Ses Düşmesi.....28
2.1.3.2.1. Ünlü Düşmesi (Ündüülördün Tüşüp Kalışı).....29
2.1.3.2.1.1. İç Seste Ünlü Düşmesi.....29
2.1.3.2.1.2. Son Seste Ünlü Düşmesi.....30
2.1.3.2.2. Ünsüz Düşmesi (Ünsüzdördün Tüşüp Kalışı).....30
2.1.3.2.2.1. Ön Seste Ünsüz Düşmesi.....31
2.1.3.2.2.2. İç Seste Ünsüz Düşmesi.....31
2.1.3.2.2.3. Son Seste Ünsüz Düşmesi.....33
2.1.3.2.2.4. Ünsüz Tekleşmesi.....34
2.1.3.3. Göçüşme (Metateza).....34
2.1.3.3.1. Yakın Göçüşme.....35
2.1.3.3.2. Uzak Göçüşme.....35
2.1.3.4. Aykırılaşma (Dissimilatsiya).....35
2.1.3.5. Hece Düşmesi.....35
2.1.3.6. Kaynaşma (Büzülme).....36
2.1.3.7. Ses Değişmeleri.....36
2.1.3.7.1. Ünlü Değişmeleri (Ündüülördün Özgörüşü).....36
2.1.3.7.1.1. Ünlü Daralması.....37
2.1.3.7.1.2. Ünlü Genişlemesi.....38
2.1.3.7.1.3. Ünlü Düzleşmesi.....38
2.1.3.7.1.4. Ünlü Yuvarlaklaşması.....38
2.1.3.7.1.5. Ünlü Kalınlaşması.....39
2.1.3.7.1.6. Ünlü İncelmesi.....40
2.1.3.7.2. Ünsüz Değişmeleri (Ünsüzdördün Özgörüşü).....41
2.1.3.7.2.1. Ses Benzeşmesi.....41
2.1.3.7.2.1.1. Kalınlık-İncelik Bakımından Benzeşme.....41
2.1.3.7.2.1.1.1. Kalınlık Bakımından Benzeşme.....42
2.1.3.7.2.1.1.2. İncelik Bakımından Benzeşme.....42

2.1.3.7.2.1.2. Düzlük-Yuvarlaklık Bakımından Benzeşme.....42
2.1.3.7.2.1.2.1. Düzlük Bakımından Benzeşme.....42
2.1.3.7.2.1.2.2. Yuvarlaklık Bakımından Benzeşme.....42
2.1.3.7.2.1.3. Ton Bakımından Benzeşme.....43
2.1.3.7.2.1.3.1. Tonlulaşma (Sedalılaşma, Ötümlüleşme) 43
2.1.3.7.2.1.3.2. Tonsuzlaşma (Sedasızlaşma, Ötümsüzleşme) 45
2.1.3.7.2.1.4. Yerine Göre Benzeşme.....47
2.1.3.7.2.1.4.1. Yakın Benzeşme.....47
2.1.3.7.2.1.4.2. Uzak Benzeşme.....47
2.1.3.7.2.1.5. Yönüne Göre Benzeşme.....48
2.1.3.7.2.1.5.1. İlerleyici Benzeşme.....48
2.1.3.7.2.1.5.2. Gerileyici Benzeşme.....48
2.1.3.7.2.1.6. Derecesine Göre Benzeşme.....48
2.1.3.7.2.1.6.1. Tam Benzeşme.....49
2.1.3.7.2.1.6.2. Yarım Benzeşme.....49
2.1.3.7.2.2. Dudaksıllaşma.....49
2.1.3.7.2.3. Sızıcılaşma.....49
2.1.3.7.2.4. Akıcılaşma.....50
2.1.3.7.2.5. Süreksizleşme.....51
2.1.3.7.2.6. Diğer Ünsüz Değişmeleri.....53
2.2. Biçim Özellikleri.....54
2.2.1. İsimler ve İsim Soylu Sözcükler.....55
2.2.1.1. İsimler (Zat Atooç) 55
2.2.1.1.1. Varlıkların Oluşlarına Göre İsimler.....55
2.2.1.1.1.1. Somut İsimler.....55
2.2.1.1.1.2. Soyut İsimler.....55
2.2.1.1.2. Varlıkların Türlerine Göre İsimler.....56
2.2.1.1.2.1. Özel İsimler.....56
2.2.1.1.2.2. Tür İsimleri.....57
2.2.1.1.3. Varlıkların Sayısına Göre İsimler.....59
2.2.1.1.3.1. Tekil İsimler.....59
2.2.1.1.3.2. Çoğul İsimler.....59
2.2.1.1.3.3. Topluluk İsimleri.....59
2.2.1.1.4. Yapısına Göre İsimler.....59

2.2.1.1.4.1. Basit İsimler.....60
2.2.1.1.4.2. Türemiş İsimler.....60
2.2.1.1.4.3. Birleşik İsimler.....60
2.2.1.1.5. İsim Çekim Ekleri.....60
2.2.1.1.5.1. Çokluk Eki (San Kategoriyası).....61
2.2.1.1.5.2. İyelik Eki (Taandık Kategoriya).....61
2.2.1.1.5.3. Hâl Ekleri (Cöndömö Kategoriyası).....64
2.2.1.1.5.3.1. Yalın Hâl (Atooç Cöndömösü).....64
2.2.1.1.5.3.2. İlgi Hâli (İlik Cöndömösü).....64
2.2.1.1.5.3.3. Belirtme Hâli (Tabış Cöndömösü).....65
2.2.1.1.5.3.4. Yönelme Hâli (Barış Cöndömösü).....66
2.2.1.1.5.3.5. Bulunma Hâli (Catış Cöndömösü).....66
2.2.1.1.5.3.6. Ayrılma Hâli (Cıgış Cöndömösü).....67
2.2.1.1.5.3.7. Vasıta Hâli (İnstrumental Cöndömösü).....68
2.2.1.1.5.3.8. Eşitlik Hâli (Salıştıruu Cöndömösü).....68
2.2.1.1.5.4. Soru Eki.....69
2.2.1.1.5.5. Aitlik Eki.....69
2.2.1.1.6. İsim Yapım Ekleri.....70
2.2.1.1.6.1. İsimden İsim Yapım Ekleri.....70
2.2.1.1.6.2. Fiilden İsim Yapım Ekleri.....78
2.2.1.1.6.2.1. Sıfat-Fiil Ekleri (Atooçtuktar).....83
2.2.1.1.6.2.1.1. Geçmiş Zaman Sıfat-fiil Ekleri (Ötkön Çaktık Atooçtuktar).....84
2.2.1.1.6.2.1.2. Gelecek Zaman Sıfat-fiil Ekleri (Keler Çaktık Atooçtuktar).....85
2.2.1.1.6.2.2. Zarf-Fiil Ekleri (Çakçıldar).....88
2.2.1.1.6.2.2.1. Basit Zarf-fiil Ekleri (Cönököy Çakçıl Formalar).....89
2.2.1.1.6.2.2.2. Birleşik Zarf-fiil Ekleri (Tataal Çakçıl Formalar).....91
2.2.1.2. Sıfatlar (Sın Atooçtor).....95
2.2.1.2.1. Niteleme Sıfatları (Münözdööçü Sın Atooç).....95
2.2.1.2.2. Belirtme Sıfatları (Anıktooçu Sın Atooç).....96
2.2.1.2.2.1. İşaret Sıfatları (Şilteme At Atooç).....96
2.2.1.2.2.2. Sayı Sıfatları (San Atooç).....97
2.2.1.2.2.2.1. Asıl Sayı Sıfatları (Eseptik San Atooç).....97
2.2.1.2.2.2.2. Sıra Sayı Sıfatları (İrettik San Atooç).....97
2.2.1.2.2.2.3. Üleştirme Sayı Sıfatları (Top San Atooç).....97

2.2.1.2.2.2.4. Kesir Sayı Sıfatları (Bölçök San Atooç).....97
2.2.1.2.2.2.5. Yaklaşık Sayı Sıfatları (Bölçök San Atooç).....98
2.2.1.2.2.3. Belgisiz Sıfatlar (Belgisiz Sın Atooç).....98
2.2.1.2.2.4. Soru Sıfatları (Surama Sın Atooç) 99
2.2.1.3. Zamirler (At Atooçtor).....99
2.2.1.3.1. Şahıs Zamirleri (Caktama At Atooçtor).....100
2.2.1.3.2. İşaret Zamirleri (Şilteme At Atooçtor).....102
2.2.1.3.3. Belgisiz Zamirleri (Belgisizlik At Atooçtor) 103
2.2.1.3.4. Soru Zamirleri (SuramaAt Atooçtor).....105
2.2.1.3.5. Dönüşlülük Zamirleri (Özdük At Atooçtor).....105
2.2.1.4. Zarflar (Taktooçtor).....106
2.2.1.4.1. Yer Zarfları (Orun Bışıktagıç Taktooçtor).....106
2.2.1.4.2. Zaman Zarfları (Mezgil Bışıktagıç Taktooçtor).....107
2.2.1.4.3. Hâl (Durum) Zarfları (Sın Sıpat Bışıktagıç Taktooçtor).....109
2.2.1.4.4. Miktar Zarfları (San Ölçöm Bışıktagıç Taktooçtor).....109
2.2.1.4.5. Soru Zarfları (Surama Bışıktagıç Taktooçtor).....110
2.2.2. Fiiller (Etişter).....111
2.2.2.1. Fiil Çekimi Ekleri.....111
2.2.2.1.1. Şahıs Ekleri (Cak Kategoriyası).....112
2.2.2.1.1.1. Zamir Kökenli Şahıs Ekleri (Cak Müçölördün Toluk Türü).....112
2.2.2.1.1.2. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri (Cak Müçölördün Toluk Emes Türü)....114
2.2.2.1.1.3. Emir Kipinde Kullanılan Şahıs Ekleri.....117
2.2.2.1.2. Şekil ve Zaman Ekleri.....118
2.2.2.1.2.1. Basit Çekim.....119
2.2.2.1.2.1.1. Bildirme Kipleri (Çak Kategoriyası).....119
2.2.2.1.2.1.1.1. Geçmiş Zaman Kipleri (Ötkön Çak).....119
2.2.2.1.2.1.1.1.1. Görülen Geçmiş Zaman (Aykın Ötkön Çak).....119
2.2.2.1.2.1.1.1.2. Görülen Uzak Geçmiş Zaman (Calpı Aykın Ötkön Çak).....122
2.2.2.1.2.1.1.1.3. Duyulan Geçmiş Zaman (Kapıskı Ötkön Çak).....125
2.2.2.1.2.1.1.1.4. Âdet Edilen Geçmiş Zaman (Adat Ötkön Çak).....126
2.2.2.1.2.1.1.2. Şimdiki Zaman Kipleri (Uçur Çak).....127
2.2.2.1.2.1.1.2.1. Basit Şimdiki Zaman (Cönököy Uçur Çak).....127
2.2.2.1.2.1.1.2.2. Birleşik Şimdiki Zaman (Tataal Uçur Çak).....127
2.2.2.1.2.1.1.3. Gelecek Zaman Kipleri (Keler Çak).....130

2.2.2.1.2.1.1.3.1. Kesin Gelecek Zaman (Aykın Keler Çak).....130
2.2.2.1.2.1.1.3.2. Belirsiz Gelecek Zaman (Arsar Keler Çak).....133
2.2.2.1.2.1.1.3.3. III. Tip Gelecek Zaman.....135
2.2.2.1.2.1.2. Tasarlama Kipleri (Iŋgay Kategoriyası).....135
2.2.2.1.2.1.2.1. Emir Kipi (Buyruk-Kaaloo Iŋgay).....136
2.2.2.1.2.1.2.2. Şart Kipi (Şarttuu Iŋgay).....139
2.2.2.1.2.1.2.3. İstek Kipleri (Tilek Iŋgay).....141
2.2.2.1.2.1.2.3.1. I. Tip İstek Kipi.....142
2.2.2.1.2.1.2.3.2. II. Tip İstek Kipi.....142
2.2.2.1.2.1.2.3.3. III. Tip İstek Kipi.....143
2.2.2.1.2.1.2.4. Gereklilik Kipleri.....143
2.2.2.1.2.1.2.4.1. I. Tip Gereklilik Kipi.....143
2.2.2.1.2.1.2.4.2. II. Tip Gereklilik Kipi.....144
2.2.2.1.2.1.2.4.3. III. Tip Gereklilik Kipi.....145
2.2.2.2. i- Fiili.....145
2.2.2.2.1. i- Fiilinin İsimlerle (Basit) Çekimi.....146
2.2.2.2.1.1. Şimdiki Zaman (Uçur Çak).....146
2.2.2.2.1.2. Görülen Geçmiş Zaman (Aykın Ötkön Çak).....147
2.2.2.2.1.3. Duyulan Geçmiş Zaman (Kapıskı Ötkön Çak).....147
2.2.2.2.1.4. Şart (Şart).....148
2.2.2.2.2. i- Fiilinin Fiillerle (Birleşik) Çekimi.....148
2.2.2.2.2.1. Hikâye Birleşik Zaman Çekimi.....148
2.2.2.2.2.1.1. Geçmiş Zaman Kiplerinin Hikâyesi.....149
2.2.2.2.2.1.1.1. I. Tip Geçmiş Zamanın Hikâyesi.....149
2.2.2.2.2.1.1.2. II. Tip Geçmiş Zamanın Hikâyesi.....150
2.2.2.2.2.1.2. Şimdiki Zaman Kiplerinin Hikâyesi.....150
2.2.2.2.2.1.2.1. I. Tip Şimdiki Zamanın Hikâyesi.....150
2.2.2.2.2.1.3. Gelecek Zaman Kiplerinin Hikâyesi.....151
2.2.2.2.2.1.3.1. I. Tip Gelecek Zamanın Hikâyesi.....151
2.2.2.2.2.1.3.2. II. Tip Gelecek Zamanın Hikâyesi.....152
2.2.2.2.2.1.4. İstek Kiplerinin Hikâyesi.....152
2.2.2.2.2.1.4.1. I-II. Tip İstek Kipinin Hikâyesi.....152
2.2.2.2.2.1.4.2. III. Tip İstek Kipinin Hikâyesi.....153
2.2.2.2.2.1.5. Gereklilik Kiplerinin Hikâyesi.....153

2.2.2.2.2.1.5.1. I. ve II. Tip Gereklilik Kiplerinin Hikâyesi.....153
2.2.2.2.2.2. Rivayet Birleşik Zaman Çekimi.....153
2.2.2.2.2.2.1. Geçmiş Zaman Kiplerinin Rivayeti.....154
2.2.2.2.2.2.1.1. I. Tip Geçmiş Zamanın Rivayeti.....154
2.2.2.2.2.2.1.2. II. Tip Geçmiş Zamanın Rivayeti.....154
2.2.2.2.2.2.2. Şimdiki Zaman Kiplerinin Rivayeti.....155
2.2.2.2.2.2.2.1. I. Tip Şimdiki Zamanın Rivayeti.....155
2.2.2.2.2.2.2.2. II. Tip Şimdiki Zamanın Rivayeti.....155
2.2.2.2.2.2.3. Gelecek Zaman Kiplerinin Rivayeti.....156
2.2.2.2.2.2.3.1. I. Tip Gelecek Zamanın Rivayeti.....156
2.2.2.2.2.2.3.2. II. Tip Gelecek Zamanın Rivayeti.....157
2.2.2.2.2.2.4. Şart Kipinin Rivayeti.....157
2.2.2.2.2.3. Şartlı Birleşik Çekimi.....157
2.2.2.2.2.3.1. Geçmiş Zaman Kiplerinin Çekimi.....158
2.2.2.2.2.3.1.1. I. Tip Geçmiş Zamanın Şartı.....158
2.2.2.2.2.3.1.2. II. Tip Geçmiş Zamanın Şartı.....158
2.2.2.2.2.3.2. Şimdiki Zaman Kiplerinin Çekimi.....158
2.2.2.2.2.3.2.1. I. Tip Şimdiki Zamanın Şartı.....158
2.2.2.2.3. Fiillerin Yapı Özellikleri.....159
2.2.2.2.3.1. Basit Fiil.....159
2.2.2.2.3.2. Türemiş Fiil.....159
2.2.2.2.3.3. Birleşik Fiil.....159
2.2.2.2.3.3.1. Bir İsim ve Yardımcı Fiilden Oluşan Birleşik Fiiller.....160
2.2.2.2.3.3.2. İki veya Daha Çok Fiilin Oluşturduğu Birleşik Fiiller.....160
2.2.2.2.3.3.2.1. Yeterlilik Fiilleri.....161
2.2.2.2.3.3.2.2. Tezlik Fiilleri.....162
2.2.2.2.3.3.2.3. Süreklilik Fiilleri.....164
2.2.2.2.3.3.2.4. Yaklaşma Fiilleri.....166
2.2.2.2.3.3.2.5. Diğer Yardımcı Fiiller.....167
2.2.2.3. Fiil Yapım Ekleri.....169
2.2.2.3.1. İsimden Fiil Yapım Ekleri.....169
2.2.2.3.2. Fiilden Fiil Yapım Ekleri.....173
2.2.2.3.2.1. Çatı Ekleri.....175
2.2.3. Edatlar (Candooçtor) 177

2.2.3.1. Ünlem Edatları (Sırdık Söz).....178
2.2.3.1.1. Duygu Edatları.....178
2.2.3.1.2. Seslenme Edatları.....179
2.2.3.1.3. Gösterme Edatları.....179
2.2.3.1.4. Sorma Edatları.....180
2.2.3.1.5. Cevap Edatları.....181
2.2.3.2. Bağlama Edatları.....183
2.2.3.2.1. Sıralama Edatları.....183
2.2.3.2.2. Denkleştirme Edatları.....184
2.2.3.2.3. Karşılaştırma Edatları.....185
2.2.3.2.4. Cümle Başı Edatları.....185
2.2.3.3. Sona Gelen Edatlar/Pekiştirme Edatları (Küçütmö Candooç).....188
2.2.3.4. Son Çekim Edatları.....191
2.2.3.4.1. Kullanıldıkları İsim Hâl Eklerine Göre Son Çekim Edatları.....191
2.2.3.4.1.1. Yalın Hâlle Bağlanan Edatlar (Atooç Cöndömösündögü Sözdör Menen Aykaşuuçu Candooçtor).....191
2.2.3.4.1.2. Belirtme Hâliyle Bağlanan Edatlar (Tabış Cöndömösündögü Sözdör Menen Aykaşuuçu Candooçtor).....194
2.2.3.4.1.3. Yönelme Hâliyle Bağlanan Edatlar (Barış Cöndömösündögü Sözdör Menen Aykaşuuçu Candooçtor).....195
2.2.3.4.1.4. Ayrılma Hâliyle Bağlanan Edatlar (Çıgış Cöndömösündögü Sözdör Menen Aykaşuuçu Candooçtor).....196
2.2.3.4.2. İşlevlerine Göre Son Çekim Edatları.....198
2.2.3.4.2.1. İlgi Bildiren Edatlar.....198
2.2.3.4.2.2. Benzerlik ve Denklik İlişkisi Bildiren Edatlar.....199
2.2.3.4.2.3. Başkalık Bildiren Edatlar.....199
2.2.3.4.2.4. Birliktelik ve Araç Bildiren Edatlar.....199
2.2.3.4.2.5. Ölçü, Derece Bildiren Edatlar.....199
2.2.3.4.2.6. Uygunluk, Denklik Bildiren Edatlar.....199
2.2.3.4.2.7. Amaç, Sebep, Hedef Bildiren Edatlar.....200
2.2.3.4.2.8. Karşıtlık Bildiren Edatlar.....200
2.2.3.4.2.9. Yer ve Yön Gösteren Edatlar.....200
2.2.3.4.2.10. Zaman, Öncelik Sonralık Edatları.....200

BÖLÜM III

SONUÇ VE ÖNERİLER

SONUÇ VE ÖNERİLER.....201
KAYNAKÇA.....209

BÖLÜM IV

EKLER

4.1. Çeviri Yazılı Metin.....217
4.2. Kiril Harfli Metin.....307
4.3. ÖZGEÇMİŞ.....406

KISALTMALAR VE İŞARETLER

Ar.	Arapça
Bknz.	Bakınız
E.T.	Eski Türkçe
Ed.	Editör
Far.	Farsça
Fr.	Fransızca
O.T.	Orta Türkçe
Rus.	Rusça
Krg.	Kırgızca
Moğ.	Moğolca
DLT	Dîvânu Lugâti't-Türk
TDK	Türk Dil Kurumu
Çev.	Çeviren
S.	Sayı
s.	Sayfa
yy.	Yüzyıl
vb.	ve benzeri
vd.	ve diğerleri
>	Son biçim olduğunu gösterir.
+	İsme bağlanmayı gösterir.
-	Fiile bağlanmayı gösterir.
/	Bir biçim birimin ses olarak farklı biçimlerini gösterir.
/ /	Sesbirimlerin gösterilmesinde kullanılır.
Ø	Biçim birimin bulunmadığını gösterir.

ÇEVİRİ YAZI ALFABESİ

Kiril		Latin	
Büyük	**Küçük**	**Büyük**	**Küçük**
А	а	A	a
Б	б	B	b
В	в	V	v
Г	г	G	g
Д	д	D	d
Е	е	E	e/ye[1]
Ё	ё	Yo	yo
Ж	ж	C/J	c/j[2]
З	з	Z	z
И	и	İ	i
Й	й	Y	y
К	к	K	k
Л	л	L	l
М	м	M	m
Н	н	N	n
Ң	ң	-	ŋ
О	о	O	o
Ө	ө	Ö	ö
П	п	P	p
Р	р	R	r
С	с	S	s
Т	т	T	t
У	у	U	u
Ү	ү	Ü	ü
Ф	ф	F	f
Х	х	H	h
Ц	ц	Ts	ts
Ч	ч	Ç	ç
Ш	ш	Ş	ş
Щ	щ	Şç	şç
Ы	ы	I	ı
Э	э	E	e
Ю	ю	Yu	yu
Я	я	Ya	ya

[1] Sözcük başında ve ünlüden sonra “ye” okunur.
[2] Rusçadan veya Rusça yoluyla başka dillerden giren alıntı sözcüklerde “j” kullanılır.

BÖLÜM I

GİRİŞ

1.1. Kırgız Tarihi

Türkler, yüzyıllardır tarih sahnesinde var olan bir millettir. Türkler sadece belli bir bölgede yaşamamış ve farklı bölgelere göç ederek varlıklarını farklı topluluklar hâlinde sürdürmüşlerdir. Bu Türk topluluklarından biri Kırgızlardır.

Kırgızlar, çoğunluğu Orta Asya'da yaşayan bir Türk topluluğudur. Diğer Türk toplulukları gibi sürekli belirli bir yerde durmamış, bazı şartlarda ve zamanlarda göç etmek zorunda kalmışlardır. Genel kabule göre, IX. yüzyıldan itibaren, Yukarı Yenisey'den Tanrı Dağları bölgesine göç etmişlerdir. Bu da şu anki yaşadıkları toprakları ifade etmektedir (Acar, 2017, s. 218). Bazen bu bölgede yaşamışlar bazen de bu bölgeyi terk etmek zorunda kalmışlardır. Ama en sonunda aynı bölgeye gelerek yerleşmişlerdir.

Kırgızların menşei ve adlarının nereden geldiği yönünde bilim dünyasında çokça tartışma olmuş fakat bu tartışmalar tam anlamıyla bir sonuca bağlanamamıştır. Öne sürülen fikirler, hem bu ismin halk etimolojisini hem de bilimsel çalışmaları kapsamaktadır. Kırgızlar, MÖ II. yüzyılda Çin kaynaklarında Gengün (Ge-gün), Hia-Kia-Sseu olarak geçmektedir. Grekçede Herkis, Arapça ve Farsçada Kırkız ve Hırhır olarak geçmektedir (Dıykanbayeva, 2010, s. 205). Farklı milletler tarafından adlarının anılması, o milletlerle ilişkili olduğunu ve onlar tarafından tanındıklarını kanıtlamaktadır. Bunun yanında Kırgız adının halk tarafından yapılan etimolojileri de vardır. Bu etimolojiler çoğunlukla efsaneler ile alakalıdır. Çünkü halk, Kırgızların "Kırk kız"dan türeyen "Kırk soy" ve "Kırk boy" olduğuna inanmaktadır. Bu yüzden de "kırk" sözcüğü ile Kırgızları bağdaştırmışlardır (Akmatova, 2008, s. 8). Bilimsel olarak ise "kırk" sayısına "+z" çokluk ekinin getirilmesiyle meydana geldiği söylenmektedir. Onun haricinde ise genel görüş Kırgız sözcüğünün "Kırk Oğuz" söz grubundan meydana geldiği yönündedir. Çünkü efsanelerde Oğuz Han'ın ya torunu ya da yakını olan Kırgız'ın soyundan türediklerine inanılmaktadır (Çorotegin, Moldokasımov, 2000, s. 11-12.; akt. Akmatova, 2008, s. 9). Fakat Alyılmaz, Orhun Yazıtları'nda Kırgız adının geçtiği yerlerde genellikle "Az Bodun" adının da beraber geçtiğini ifade etmiştir. Bu

sebeple Azlarla Kırgızların aynı boyun mensuplarını olduğunu, Kırgız adının etimolojik olarak Kırk+Az biçiminde olduğunu ve Azlarla bir ilgisinin olabileceğini belirtmiştir (Alyılmaz, 2013, s. 5). Öne sürülen görüşler haricinde çok sağlam bir görüş olmasa da Kırgız adının "Kır gez" ve "Kırk er" tabirlerinden geldiği de söylenmektedir.

Kırgız adı, başka milletlerde farklı boyun adı olarak geçmektedir. Hatta bazı Türkologlar Hakas adı ile Kırgız adının aynı topluluğu ifade ettiğini ileri sürmüşlerdir. Ama Güven (2021), Hakas ile Kırgızların aynı topluluk değil, Hakasların iktidarda olduğu bir dönemde onların arasındaki lider ve baskın grubun Kırgızlar olduğunu söylemiştir (Güven, 2021, s. 350). Yapılan araştırmalar sonucunda Kırgız adının Türkçe metinlerde geçtiği ilk yer, Göktürk Yazıtlarıdır (Kara, 2013, s. 1751). Daha sonraki dönemde Kâşgarlı Mahmud'un yazdığı Dîvânu Lugâti't-Türk'te "Kırkız: Türklerden bir boy" olarak geçmektedir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014c, s. 714). Sonraki dönem yazılı eserlerde de aynı şekilde "Kırgız/Kırkız" şeklinde geçmektedir.

Kırgızların varlığı ilk kez MÖ II. yüzyılda Çin kaynaklarında geçmektedir. MS II. yüzyılda Hunların, daha sonraki yüzyıllarda da Tabgaçların ve Avarların hakimiyetine girmişlerdir. 560 yılında Göktürk Kağanlığına sonrasında ise Uygur Kağanlığına bağlanmışlardır. 840 yılında ise Uygur Kağanlığı devletini yıkarak "kutlu yer" olan Ötüken'de bağımsızlıklarını ilan ederek kendi devletlerini kurmuşlardır (Caferoğlu, 1988, s. 29). Bundan bir sonraki yüzyılda ise İslam ile tanışmışlardır.

Kırgızlar, 10-12. yüzyılda İslam ile tanışmışlardır. Tanışmalarına sebep olan şey, Orta Asya'da kurulan ilk Türk İslam devleti olan Karahanlıların hakimiyeti altına girmeleridir. Bu durum, onların İslam kültürüyle tanışmasını sağlamıştır (Erşahin, 1999, s. 405). 13. yüzyılda Cengiz Han'ın hakimiyeti altına giren Kırgızlar, bu tarihten 15. yüzyıla kadar Moğollarla birlikte yaşamışlardır. Sonrasında Fergana ve günümüzde yaşadıkları topraklara Kırgızların göçleri başlamıştır (Kalkan, 2006, s. 123-124). 16-18. yüzyıllarda Kırgızlar, Uygurlar ve başka halklarla ilişkiler kurdular. Bu sayede de Uygurlar ve diğer halkların dil ve kültüründen etkilenen Kırgızcaya çokça sözcük girişi gerçekleşmiştir.

17-18. yüzyıllarda Kalmuklar, Kırgızlara akınlar düzenleyerek onların dağlara göç etmelerine sebep olmuşlardır. Sonra 1750'lerde Kalmuklar dağıldı ve Kırgızlar eski yerlerine yerleşmişlerdir. 19. yüzyılda Rusların hakimiyeti altına giren Kırgızlar, 31 Ağustos 1991 yılında bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir.

1.2. Kırgız Türkçesi

Türkler, sadece Türkistan coğrafyasında yaşam sürmekteydiler. Bu süre zarfında Türkçenin birden fazla konuşma dili (ağız) yanında tek bir yazı dili vardı. Daha sonra Türkler, bazı sebeplerden dolayı -siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik vb.- göç etmek zorunda kaldılar. Göç ettikleri yerlere hem dillerini hem de kültürlerini götürdüler. Bu durum, Türkçenin farklı yerlerde konuşulmasına ve dilde oluşan farklılıklarla da Türkçenin lehçeleşmesine sebep oldu. Bir dilin lehçeleşmesi için belli başlı etmenler vardır: Konuşurların coğrafya değiştirmesi yani göç, toplumsal ve kültürel bakımdan farklılaşma yaşanması, konuşurların canlı ağızlara sahip olmaları, siyasi otorite ve alfabedir (Akar, 2010, s. 19). Bu etmenlere bağlı olarak oluşan Türk lehçelerinden biri de Kırgız Türkçesidir. Kırgız Türkçesi, Kıpçak Grubu Türk lehçelerindendir.

Kırgızlar, Türk toplulukları arasında yerleşik hayata geç geçen topluluklardan biridir. Fakat bu yerleşik hayata geçişleri her ne kadar geç olsa da diğer milletlerle aralarında dil, kültür, sosyal ve ekonomik yönden etkileşim hep olmuştur. Kırgız Türkçesinde bu etkileşimin izleri görülmektedir. Çince, Moğolca, Arapça, Farsça ve Rusçadan alıntılar bunun apaçık göstergesidir (Kalieva, 2021, s. 23). Her ne kadar Kırgız Türkçesinde başka milletlerden alıntıların olduğu görülse de bu sayı diğer Türk topluluklarına göre nispeten azdır. Bu durumun belli başlı sebepleri göçebe hayat tarzı ve sınırlı etkileşimdir (Acar, 2015, s. 278). Alıntı yapılan diller arasındaki Arapçanın farklı bir durumu vardır. Çünkü coğrafî yönden Kırgızlar, Araplarla komşu olmamış, Arapçanın Kırgızcaya etkisi Farsça üzerinden olmuştur (Acar, 2017, s. 220). Ayrıca Kırgız Türkçesine alıntılanan Arapça ve Farsça sözcüklerde, Kırgızlara komşu olan Özbeklerin ve Uygurların payı çoktur. Bu süreçte adı geçen bu iki Türk dili aracılık yapmıştır (Cumakunova, 2008, s. 108). Aracılıktan dolayı da Kırgızlar, hem Özbeklerden hem de Uygurlardan etkilenmişlerdir.

Birçok Türkolog, Türk dillerinin daha iyi anlaşılmasını sağlamak için bazı tasnifler yapmıştır fakat yapılan bu tasnifler arasında birlik yoktur. Tasnif bakımından farklı gruplarda yer verilen ve birlik sağlanamayan Türk dillerinden biri de Kırgız Türkçesidir. Kırgız Türkçesi için yapılan tasnifler şu şekildedir: Berezin, Kırgız Türkçesini Tatar ya da Kuzey Grubu'na (Kıpçak)dahil etmiş; Radloff Batı Türk Lehçeleri Grubu'na dahil etmiş, Korş ise bu iki tasnifi birleştirmiştir. Ramstedt, Kırgız Türkçesini V. Batı Grubu'na (ṭaġ > ṭaw, d > y); Samoyloviç tav- Grubu'na (Kıpçak, Kuzey-Batı) almıştır. Ligeti, Kırgız Türkçesini Kıpçak ve Kuzey-Batı Grubu olarak iki

farklı grupta değerlendirmiştir (Tekin, 1989, s. 141-168). Baskakov Kırgız Türkçesini Kırgız-Kıpçak Grubu'na almıştır. Reşit Rahmeti Arat ise Kırgız Türkçesine Şimal (Kuzey) Grubu'nda "tav" başlığı altında yer vermiştir (Arat, 1953, s. 99). Kırgız Türkçesine Benzing, Batı Grubu'nda (Kıpçak-Kuman dilleri); Menges, Orta Asya Grubu'nda ve Kuzey Batı veya Kıpçak Grubu'nda, Poppe ise Kıpçak Grubu'nda yer vermiştir. Talat Tekin ise yapılan tasniflerin eksikliğini belirterek kendisi yeni bir tasnif yapmış ve Kırgız Türkçesini VIII. *tōlū* Grubu'na dahil etmiştir (Tekin, 1989, s. 163).

Türkologların Kırgız Türkçesi için yapmış oldukları diğer bir çalışma ise Kırgız Türkçesini dönemlere ayırarak Kırgız Türkçesinin diyalektlerini tespit etmek olmuştur. Kırgız Türkçesi, tarihi çok öncelere dayanan bir Türk dilidir. Tarih içinde de farklı değişimler geçirmiştir. Değişimlerin sebepleri ise göç, farklı milletlerle etkileşim vb. sebeplerdir.

Kırgız Türkçesi, bugün çoğunluğu Kırgızistan'da yaşayan ve ayrıca Özbekistan, Kazakistan, Rusya, Taciksitan ve Çin vb. ülkelerde varlığını sürdüren Kırgızların dilidir. Kırgız Türkçesi, Kuzey-Batı Türk dillerine giren ve etnik bakımından Kıpçak boylarının diline dayanan yazı dilidir (Orozobayev, 2004, s. 7). Türk düntasında 13. yüzyıla kadar tek bir yazı dili kullanılmaktaydı. Konuşma dilinin farklı olmasına karşılık yazı dili ortaktır. 13. ve 15. yüzyıllarda Harezm'de, genel olarak Altınordu, Türkistan ve Mısır'da kullanılan Harezm Kıpçak Türkçesi, Eski Türkçenin organik devamıdır. Harezm- Kıpçak ve Çağatay Türkçesi adını alan yazı dili için "Türk Tili" veya "Türki Til" tabirleri kullanılmış; bu tabirler 20. yüzyılın başlarına, hatta otuzlu yıllara kadar gelmiştir (Ercilasun, 1993a, s. 28). Kırgızlar 1917 yılındaki Ekim Devrimi'ne kadar Çağatay Türkçesini yazı dili olarak kullanmaktaydılar. 20. yüzyılda Türklerin ortak edebî dil olarak kullandığı Çağatay Türkçesinden çeşitli yazı dilleri yaratılmıştır. Bunlar; Başkurt, Tatar, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Karaçay-Balkar, Nogay, Kumuk, Özbek ve Türkmen yazı dilleridir (Ercilasun, 1993b, s. 62). Fakat bu Devrim'den sonra ayrı bir yazı dili hâline geldi.

Kırgız Türkçesinin IX-X. yüzyıllar arasında elde kalan yazılı metinleri Yenisey Yazıtlarıdır. X-XVI. yüzyıllar arasında göçebe hayat Kırgız boylarının arasındaki bağ sıkıdır. Sözlü edebiyat gelişmiştir. Bu devirde en dikkat çeken durum, Kırgız Türkçesini diğer akraba dillerden ayıran ve Altay diline yaklaştıran değişimlerin olmasıdır. XVI. yüzyıldan sonra ise Yeni Kırgızca Dönemi'dir. Ağızlar arasında ayrılıklar neydana gelmiş ve son dönemde ağızlar arasındaki fark azalmıştır.

Bu dönem, kendi içinde üç döneme ayrılır. İlk dönem Moğalistan-Jungar

Dönemi'dir. Bu dönemin en büyük özelliği Kırgızların Uygurlarla yakınlık kurmalarıdır. Yakınlık sebebiyle de dil olarak birbirlerini etkilemişlerdir. Kırgız Türkçesine Arapça ve Farsça sözcüklerin girmesi Uygur Türklerinin etkisiyle olmuştur. Sonrasında Jungarlar Kırgızların üzerine akınlar düzenleyerek Kırgızların güneybatıya göç etmelerine sebep olmuşlardır. Kırgızlar, Uygurların yanında Özbek, Tacik ve Kazaklarla ilişki kurmuşlar, bu ilişkiler sonucunda da dillerine birçok sözcük girmiştir (Akmatova, 2008, s. 21). İkinci dönem XVI. yüzyıldan Sovyet Dönemi'ne Kadarki Dönem'dir. Bu dönemde kuzey ve güney ağızları arasında farklılaşmalar başlar. Kuzey Kırgız boyları Isık Köl taraflarına İçkilik boyları ise Pamir Dağları'na göçerler. Bu coğrafî ayrılıklar ve siyasî birliğin olmaması ağızlardaki farklılığı artırmıştır. Kuzeydeki Kırgızlar Kazaklarla ve Ruslarla etkileşimde olurken güneydekiler ise Uygur, Özbek ve Taciklerle etkileşim içinde olmuşlardır. Bu durum da ağızlardaki farklılığı artırmıştır. Son dönem ise Sovyet Dönemi'dir. Bu dönemde Kırgızlar arasındaki birliği Komünist Parti sağladı. Ağızlar arasında birleşme süreci başladı ve bu dönemde Rusça Kırgız Türkçesini hiç görülmemiş derecede etkisi altına almıştır (Yunusaliyev, 1985, 64-67; Çev. Taşbaş, 2016, s. 241-246). Bu dönemde Ruslar, hem siyasette hem eğitimde hem de ekonomide söz sahibi olmuş ve Rusçadan Kırgız Türkçesine çok sayıda sözcük geçmiştir. Ancak Kırgız Türkçesi fonetik, morfolojik ve sentaktik açıdan kendine has özelliğini koruyabilmiştir (Ergasheva, 2017, s. 4).

Yaşanan olaylar sonucunda Kırgız Türkçesi belli diyalektlere ayrılmış ve bu konu hakkında çeşitli çalışmalar yapılmıştır. 1917 Ekim Devrimi'nden önce diyalektler üzerinde fazla ve önemli bir çalışma olmamıştır. Konu hakkında ilk çalışmayı yapan kişi Kazak bilim adamı Çokan Valihanov'dur. Kırgızistan'a gelerek çalışmalar yapan Valihanov, Kırgızların dili, hayatı ve kültürü hakkında bilgiler verdikten sonra Kırgız Türkçesinin Uygur Türkçesine yakın olduğunu ifade etmiştir (Baytok, 2015, s. 40). Sonrasında Rus Türkolog Radloff, Kırgızların sözlü kültürünü ve Manas'ı araştırarak bilim dünyasına tanıtmıştır. Ekim Devrimi'nden sonra Batmanov 1938 yılında yaptığı çalışmasında Kırgız Türkçesini Kuzey ve güney diyalektiği (ağzı) olarak ikiye ayırmış, kuzey diyalektiğini bütün Kuzey Kırgızistan'ı kapladığını söyleyerek yedi ağza bölmüş - Talas-Çatkal, Aşağı Çüy, Güney Alatoo (Isıkköl, Tüp), Isıkköl ovası, Narın, Atbaşı, Koçkor-Cumgal diyalekti- güney diyalektiğini ise elde fazla veri olmadığı hâlde bu ağzın özellikleri hakkında bazı bilgiler vermiştir (Akmatova, 2008, s. 15). Batmanov bu çalışmasında sınıflandırma olarak coğrafyayı ölçüt kabul etmiştir. Ardından gelen Yudahin ölçüt olarak sadece coğrafyayı kabul etmemiş boy (uruk) ve linguistik

özellikleri de dikkate alarak Kırgız Türkçesini kuzey ve güney olmak üzere iki diyalekte ayırmıştır (Baytok, 2015, s. 42). Abduldayev de Kırgız Türkçesini yine iki gruba ayırmış fakat Güney diyalektiğini İçkilik, Canı Col ve Ala-Buka, Güneyin orta bölümündeki ağız olmak üzere üçe; Kuzey diyalektiğini ise Talas, Çüy, Isıkköl ve Tyan-Şan ağzı olmak üzere dörde ayırmıştır (Baytok, 2015, s. 44). Sonraki yıllarda Yunusaliyev Kırgız Türkçesini Kuzey, Güneydoğu ve Güneybatı olmak üzere üç ana gruba ayırmış; Güney diyalektiğini ikiye ayırmasının sebebini de sadece ses değil gramatik ve leksik farklılık olarak açıklamıştır (Taşbaş, 2016, s. 260- 266). Yunusaliyev Kuzey diyalektiğini Talas, Çüy-Tyan-Şan, Isıkköl, Karışık (sınır) ağzı olmak üzere dörde ayırmış; Güneydoğu diyalektiğini Leylek, Batken, Frunze ve Nookat dışındaki tüm güney Kırgızistan olarak almıştır (Yunusaliyev, 1985, 85-86; Çev. Taşbaş, 2016, s. 262-263). Güneybatı diyalektiğinde ise Batken, Kadamcay, Leylek, Nookat ve Pamir Kırgızları (Türkiye'ye göç eden Erciş'te yaşayanlar da dahil) vardır.

Kırgızların hayatı hep çatışmalarla geçmiş ve Kırgızlar tarih boyunca hayatta kalma mücadelesi vermişlerdir. Bunun için de hem savaşmışlar hem de göç etmek zorunda kalmışlardır. Türk topluluklarından coğrafya konusunda bazen ayrı düşmüşlerdir. Bu durum da Kırgız Türkçesinin ayrı bir lehçe olmasına sebep olmuştur. Kırgız Türkçesi, Türk dilleri içinde en çok Altaycaya yakındır fakat her ne kadar yakınlık çok olsa da yine önemli farklılıklar bulunmaktadır (Tekin-Ölmez, 2015, s. 103). Tüm bu hayatta kalma mücadeleleri, dildeki değişiklikler ve ayrı bir lehçe oluşması beraberinde bir Kırgız edebiyatını oluşturmuştur.

1.3. Kırgız Edebiyatı

Kırgızların yazılı edebiyatı XIX. yüzyıldan itibaren oluşmaya başlamıştır. Tabii ki yüzyıllardan beri tarih sahnesinde olan bu Türk topluluğunun sözlü edebiyatının olmaması düşünülemez. "Yazılı edebiyatın olmadığı bütün tarihleri boyunca, Kırgızlar, büyük bir sözlü edebiyat geleneği meydana getirmişlerdir." (Göker, 2020, 137). Sözlü edebiyat ürünü olarak da halk şiirleri (ır/yır), masallar (comoklar), bilmeceler, atasözleri ve dünyanın en uzun destanı olan Manas Destanı örnekleri verilebilir. Yazılı edebiyatın olmadığı dönemde Kırgız sözlü edebiyatını oluşturan yegane tür ise destanlardır.

Kırgızlar tarih boyunca gerek bulundukları coğrafya gerekse de yaptıkları göç hareketleri dolayısıyla çeşitli Türk toplulukları ve diğer milletlerin topluluklarıyla

etkileşim içinde olmuşlardır. Bu durum da Kırgız dili ve edebiyatını etkilemiştir (Baytok, 2016, s. 220). Bu sebeple Kırgız edebiyatı, tarihlerinden ayrı düşünülemez. Kırgızlar, tarih sahnesinde hep var olmaya çalışmış bir millettir. "Bunun için çok bedeller ödemişler, sürekli savaşmışlar, toprak kaybedip toprak kazanmışlar, kendi yurtlarından göç etmek zorunda kalmışlardır. Yani tarihleri çetin ve kavgalı geçmiştir. Yaşanan bu zorlu olaylar, yazarları ve şairleri de etkilemiş ve kalemlerini pusatları gibi kullanmalarına sebep olmuşlardır." (Özgen, 2014, s. 155). XIX. yüzyıldan önce yazılı edebiyatları olmadığı için -Yenisey Yazıtları, bazı derlemeler vb. dışında- Türkçenin en genç edebiyatlarından olduğunu söyleyen Baytok (2016, 220), Kırgız edebiyatını her 10-20 yılı kendi içinde ve ayrı değerlendirmek gerektiğini söylemiştir. Çünkü XX. yüzyıldan sonra Kırgız edebiyatı kendi içinde belli değişimler yaşamıştır. Bu değişimlerin sebebi ise siyasî olaylardır.

Kemal Göz, Cigitov ve Artıkbayev'in Kırgız edebiyatı tasniflerini bazı sebeplerden dolayı eleştirmiştir. Bu sebepler arasında Sovyet baskısının ve Kırgız yönetiminin etkisi olduğunu bundan dolayı yapılan tasniflerin bilimsellikten uzak olarak hazırlandığını belirtmiştir. Ayrıca kendisi de Kırgız edebiyatı tasnifi yapmıştır (Göz, 2017, s. 595). Ama bu çalışmada Kırgız edebiyatı alanında çok geniş bir çalışma yapan Kırgız edebiyat tarihçisi Kaçkınbay Artıkbayev'in tasnifine yer verilmiştir. Artıkbayev (2013, s. 20), Kırgız edebiyatını beş bölümde değerlendirmiştir:

1) XX. yüzyıl başındaki Kırgız edebiyatı (1900-1917).

2) Sosyalizme geçiş sürecindeki Kırgız edebiyatı (1917-1940).

3) İkinci Dünya Savaşı ve sonrası Kırgız edebiyatı (1941-1960).

4) 1960'lı-1980'li yıllardaki Kırgız edebiyatı (1961-1984).

5) Yeniden yapılanma ve kapitalizme geçiş dönemindeki Kırgız edebiyatı (1985-…).

1.3.1. XX. Yüzyıl Başındaki Kırgız Edebiyatı (1900-1917)

Kırgızlar bu dönemde göçebe hayatlarını sürdürmektedirler. Bu dönemde yazılan eserlerin Kırgızca el yazmaları olduğu bilinmektedir. Kırgızlar içinde okuma ve yazma bilen küçük bir kesim, yazdıklarıyla halkı eğitmeye çalışmıştır. Çoğunlukla şiirler yazan ve medrese eğitimi alan bu küçük kesimde "moldo"ların olduğu anlaşılmaktadır. Bu yazmalar Sovyet zamanından önce yazılmış ama basılamamıştır. Bu

dönemde yazılan eserlerin çoğunda Kırgızların hem Çarlık rejiminden hem de zengin beylerden (burjuva sınıfı) zorluk gördükleri, ağır vergiler altında ezilmeleri ve "hukuksuzluk" anlatılmıştır. Bu olaylardan sonra da 1916 yılında Orta Asya genelinde isyan çıkmış bu isyan da çok kanlı bir biçimde bastırılmıştır.

1.3.2. Sosyalizme Geçiş Sürecindeki Kırgız Edebiyatı (1917-1940)

Sovyetlerde yaşanan olaylar Kırgız edebiyatını da beraberinde etkilemiştir. 1917 yılının Ekim ayında gerçekleşen devrim, Kırgızları sevindirmiş ve Çin'e kaçanlar da geri gelmiştir.Yönetime gelen yeni rejim halk tarafından sevilmiştir. Yeni rejimin amaçlarını, vaatlerini ve güzel yönlerini halka anlatmak yazar ve şairlere düşmüş, buna inananlar ise verilen görevi yerine getirmek için çalışmışlardır fakat bu rejimin ileride daha büyük sorunlar çıkaracağını, katliamlar yapacağını tahmin edememişlerdir. "Ekim Devrimi'yle birlikte Kırgızca, yazı dili statüsü kazandı ve Kırgızcayla eser yazma işleri de yoğunlaştı." (Baytok, 2016, s. 225). Ayrıca bu dönemde Kırgızların sözlü kültürü derlemelerine ağırlık verilmiş Manas Destanı da yazıya geçirilmiştir. Kırgızlar için önemli olan bir diğer gelişme de gazete ve dergilerin çıkarılması olmuştur. Erkin Too, Leninçil Caş, Komunist, Ayaldar Aynegi bunlardan bazılarıdır. 1930'lu yıllarda başka dillerden -en çok Rusça- klasik eserler roman, hikâye, deneme ve tiyatro türleri Kırgız edebiyatına girmeye başlar.

1.3.3. İkinci Dünya Savaşı ve Sonrası Kırgız Edebiyatı (1941-1960)

İkinci Dünya Savaşı, birçok devleti doğrudan bazı devletleri ise dolaylı olarak etkilemiştir. Bazı devletler savaşa bizzat girmiş bazıları ise savaşın dışında kalmalarına rağmen etkilenmişlerdir. Kırgızlar da savaştan etkilenmiş hatta bazı yazar ve şairler savaşa bizzat girmişler ve savaş havasını solumuşlardır. Bu dönemde edebiyatta işlenen en önemli konu hâliyle "savaş" olmuştur. Tür olarak ise yine en çok kullanılan tür şiirdir. Onun haricinde roman ve hikâyelerde savaş konusu çokça işlenmiştir. Tabii ki eserlerde sadece cephe anlatılmamış cephe gerisi de tüm gerçekliğiyle anlatılmıştır. Savaştan sonra ülkenin kalkınması, açlık, yoksulluk da işlenen konular arasındadır. Savaş sonrası nesir alanın en başarılı ve en çok tanınan yazarı şüphesiz Cengiz Aytmatov'dur. Aytmatov da eserlerinde kendi dönemini gerçekçi bir üslupla anlatmıştır

(Baytok, 2016, 227). Kırgız edabiyatında 1941-1960 yılları arasında şiirin yanında tiyatro da gelişim göstermiştir.

1.3.4. 1960'lı-1980'li Yıllardaki Kırgız Edebiyatı (1961-1981)

Bu dönemde Kırgız yazarların eserlerine ödül verilerek teşvik edilmiştir. Hatta bazı yazarların -Aytmatov gibi- eserleri yabancı dillere çevrilerek onların dünyaca tanınmaları sağlanmıştır. Şiir gelişim göstermiştir ve şiirin biçiminde ve temalarında çeşitlenmelerin olması bu gelişimi bariz bir şekilde göstermektedir (Özbay, 2008, s. 82). Vatan sevgisi, savaş ve kahramanlık konularının yanında aşk, özlem, köy ve şehir yaşamı gibi konuların şiire girdiği görülmektedir. Nesir alanında da gelişmeler olmuş "uzun hikâye" türü ilgilenilen ve çokça yazılan türlerden olmuştur. Bazı uzun hikâyeler tiyatroya, bazı hikâyeler de sinemaya uyarlanmıştır.

1.3.5. Yeniden Yapılanma ve Kapitalizme Geçiş Döneminde Kırgız Edebiyatı (1985-...)

Soğuk Savaş Dönemi'nde ve sonrasında SSCB Batı Blok'u ile girdiği silahlanma yarışını kaybetmiştir. SSCB'nin silahlanma yarışını kaybetmesi hem ekonomik hem de sosyal yönden devleti kötü etkilemiştir. Devlet Başkanı Gorbaçov, yayınladığı bildiri ile hem ülkeyi bir arada tutmayı hem de ülkeyi ekonomik ve siyasî yönden kalkındırmayı amaçlamış bu sebeple esnek bir yönetim politikası izlemiştir. Esnek bir yönetim politikasından kaynaklı olarak önceden SSCB'ye bağlı Türk devletleri tek tek bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Kırgızlar da 31 Ağustos 1991 yılında bağımsızlığını ilan ederek Kırgızistan devletini kurmuşlardır. Yaşananlardan sonra önceden evlerde konuşulan Kırgızcanın geliştirilmesi gündeme gelmiştir. Yasaklanan yayınların yasakları kaldırılmış (Artıkbayev, 2013, s. 575), tarih, kültür ve dil alanında çalışmaların sayısı artmıştır. Fakat her ne kadar özgürlük durumu olsa da Rusların yardımı kesildiği için ve halkın zenginlerinin zenginleşerek fakirlerin iyice fakirleşerek ülkede iki sınıfın oluşması edebiyatı da etkilemiştir. Bu dönemde devrin sorunları dile getirilerek halkı bilinçlendirmek amaçlanmıştır[3].

[3] Kırgız edebiyatı hakkında ayrıca bknz. Özgen, N. (2014). Yirminci Yüzyılın İlk Yarısında (1900-1950) Kırgız Edebiyatı Tarihi. Ankara; Kasapoğlu Çengel, H. (1998). Kırgız Türkleri Edebiyatı. Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 4/31, s. 367-397; Baytok, A. (2016). Tarihten Günümüze Kırgızlar ve Kırgız

1.4. Yazarın Hayatı ve Eserleri

Şabdanbay Abdıramanov, 1930 yılında Calal-Abad'a bağlı Suzak ilçesinin Kızıl-Köl köyünde doğdu. 1943 yılında köy okulundan mezun olduktan sonra köyde çiftlikte çalıştı. 1949-1951 yılları arasında Öğretmen Enstitüsü Filoloji Fakültesini daha sonra Kırgızistan Devlet Üniversitesini ve Moskova'daki Gorki Edebiyat Enstitüsünü bitirdi. 1966'dan 1998 yılına kadar (ölene kadar) Kırgızistan Yazarlar Birliğinde çalıştı (Cakıpbekova, 2018, s. 3).

Abdıramanov, edebiyat hayatına ilk olarak şiirle girmiştir. Şiirleri "Ala-Too" dergisinde yayınlanmıştır. Şiirlerini iki kitapta toplamıştır. Şiirlerinden başka tiyatro, drama eserleri yazmıştır ve eserler sahnede oynanmıştır. "Dokumacılar", "Tehlikeli Hastalık", "Dur", "Çizim" bu eserlerden bazılarıdır. Abdıramanov, aynı zamanda tarih yazıları da yazmıştır. "Tarıhtagı Ak Taktar" adlı eserinde yazdıklarını toplayan yazar, bu eserinde Kırgız tarihinde önemli yer tutan Hokand Hakanlığı hakkında çok geniş bilgiler vermiştir (Omorov, 2013, s. XXVII). Abdıramanov'un tarih yazıları, vefatından sonra Irısbek Ömürzakov tarafından 2007 yılında Bişkek'te yayımlanmıştır.

Şabdanbay Abdıramanov, her ne kadar şiir, tarih yazısı, deneme, makale yazsa da onun asıl ünlendiği tür roman ve hikâyedir. Yazarın yirmiye yakın basılmış kitabı bulunmakta ve bunların beş tanesini romanları oluşturmaktadır. Yazarın romanları şunlardır: "Yeşil Alem", "Kader", "Gülazık", "Domok'un Kılıcı", "Köylüler". Yazarın bazı hikâyeleri şunlardır: Tanıdıklar (1964), Arstanbap Yöresinde (1965), Fabrika (1966), Ak Yürekli İnsanlar (1967). Uzun hikâye türünde ise Abdıramav'u üne kavuşturan "Hüküm" (1960) adlı hikâyesi örnek verilebilir. Abdıramanov, yazarlığının yanında çevirmenlik de yapmış, kendisinin bazı eserleri (Tanıdık) Rusçaya çevrilmiştir.

1.5. Çalışmaya Konu Olan Eser

Eser, yirminci yüzyılın ortalarını anlatmaktadır. Bu eserde o dönemin sosyal ve siyasî olayları gerçekçi bir şekilde anlatılmaktadır. Eserde de sıklıkla bahsedilen siyasî olay İkinci Dünya Savaşı'dır. Her ne kadar metinde İkinci Dünya Savaşı'nın geçtiği yıllar anlatılıyorsa da bu metin 1960 yılında yayınlanmıştır. Yani Kırgız Türkçesinin

---

Edebiyatı. Pamukkale Üniversitesi Dil Bilimleri, Kültür ve Edebiyat (PADAM), s. 208-250; Cigitov, S. (2006). Çağdaş Kırgız Edebiyatına Dair. Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 3/1, s. 7-20 bakınız.

çağdaş döneminin diliyle yazılmıştır. Bundan dolayı da metin, Çağdaş Kırgız Türkçesinin dilini yansıtmaktadır. Hikâyenin ana kahramanı olan Artık'ın, savaş öncesi ve sonrası yaşadıkları, savaşın Artık'ta bıraktığı izler anlatılmıştır. Eser, 90 sayfadan oluşmaktadır. Öküm adlı hikâye, *Turmuş Sırları* "Hayat Sırları" adlı başka hikâye ve romanların bulunduğu kitapta bulunan müstakil bir hikâyedir. *Turmuş Sırları* adlı kitapta geçen diğer hikâye ve romanlarla bir alakası yoktur.

"Öküm" adlı bu eser, yazarın da kendi hayatından izler taşıması açısından önemlidir. Çünkü eserin ana kahramanı Artık, aynı Abdıramanov gibi Pedagoji Okulu'nu okumuş, Filoloji Okulu'nu bitirerek öğretmen olmuştur. Artık, kırsalda ise bir okula müdür olarak atanmıştır. Bundan dolayı da eserdeki bazı olayları, yazarın hayatı ile bağdaştırmak mümkündür.

Eser, merkeze uzak, yapı olarak eskimiş, sınıf ve oda sayısı olarak az olan bir köy okuluna müdür olarak atanan Artık'ın başından geçen olayları anlatmaktadır. Artık'ın okulu ve okulun çevresini büyütmeye çalışması, halkla olan ilişkisi ve yönetimin bu durumu beğenmesi üzerine hikâye kurgulanmıştır. Artık'ın bu başarısından ve halk tarafından sevilmesinden rahatsız olan kişiler Artık'ı köyden kovmuşlardır. Artık bu durumdan dolayı köyden gitmiştir. Birkaç ay sonra Artık'ı savaşa götürürler. Dönüş yolunda Artık, Karima diye birisiyle evlenir ve çocukları olur. Çocuklar acıkmıştır ve evde hiçbir şey yoktur. Artık'ın da parası yoktur. Gider ve istasyondaki büfenin camlarını kırarak ihtiyacı olan yiyecekleri alır. Çıkarken de sahibi gelir, Artık ona yumruk atarak yere yıkar, büfe sahibi kanlar içinde kalır. Oradan geçen insanlar durumu görür ve "katil" diye bağırırlar. Artık'ın çocuklarını ise mahkeme elinden alır. Ayrıca Artık'ın üzerine atılan iftiraların mahkemeye taşınması, Artık'ın suçsuz yere hapse atılır. Hikâyenin sonunda öküm (hüküm) okunarak Artık'ın suçsuz olduğu anlaşılması ve Artık'ın serbest bırakılmasıyla dönemin sosyal ve siyasî havası eleştirilmiştir. O dönemde (1960-1970 yıllarda) Sovyet Rusya'yı, sosyal ve siyasî olayları eleştirmenin zor olduğu dönemde Abdıramanov, bu eseriyle eleştirmiştir.

1.6. Çalışmanın Amacı ve Önemi

Dil, insanlar arasında iletişimi sağlamaktadır. Yıllar içerisinde de insanların gereksinimleri, coğrafya değiştirmeleri, teknoloji ve yaşayış biçiminin değişmesi dili etkilemiştir. Bu etkileyiş de dilde birtakım değişikliklerin meydana gelmesini

sağlamıştır. Dildeki değişiklikler "edebî eser"lerin incelenerek sözcüklerin tespitiyle anlaşılabilir.

Edebî eserleri meydana getiren yazarlar, aynı zamanda bulundukları dönemin dilini iyi kullanmak durumundadırlar. Çünkü bir yazar, dili ne kadar güzel ve etkili kullanırsa kalıcılığı o kadar artar ve başarılı olur. Bu yüzden eserlerde kullanılan dil, o yazarın zihniyetine ve o döneme ait bilgiler vermektedir.

Türkiye'de çok bilinmeyen, adı diğer Kırgız yazarlarına nazaran az anılan ve Kırgız nesirciliğinin tanınan isimlerinden Şabdanbay Abdıramanov'un "Öküm" adlı hikâyesi ses ve biçim özellikleri bakımından incelenmek için seçilmiştir.

Bu çalışmayla; genelde Türkçe ve Türk edebiyatı üzerine yapılmış çalışmalara, özelde de Kırgız Türkçesi ve Kırgız edebiyatı üzerine yapılmış çalışmalara katkı sağlanmak amaçlanmıştır.

1.7. Çalışmanın Yöntemi

Çalışmada Şabdanbay Abdıramanov'un Öküm adlı hikâyesindeki ses ve biçim özellikleri "fişleme" yöntemiyle belirlenmiştir. Ses ve biçim bilgisi hakkında her bir konu tek tek açıklanmış sonrasında metinden örnekler verilerek -tanıklanarak- anlatılanlar desteklenmiştir. Metin 90 sayfadan oluşan bir hikâyedir. Öncelikle Kiril harfli metin worde aktarılmıştır. Bu metnin orijinalindeki sayfa numaralarına bağlı kalınarak wordde köşeli parantez içinde tekrar numaralandırma yapılmıştır. Sonrasında Kiril harfli metin, Latin harfe çevrilmiştir. Latin harfli metne de köşeli parantez içinde sayfa numarası verilmiştir ve metindeki numaralandırma da Kiril harfli metnin sayfa numarasına göre yapılmıştır. Köşeli parantez ve sayfa numaraları koyu renkte yazılmıştır. Metinde örneği verilen sözcüklerin yanında bulunan sayfa numaraları, Latin harfli metindeki durumlarına göre verilmiştir. Kiril harfli metin ve Latin harfli metin tezin sonunda "Ekler" başlığı altında bulunmaktadır.

Alıntı sözcüklerde gerçekleşen ses olayları, ilk olarak kaynak dildeki hâlleriyle verilmiş, yanlarına da kaynak dilin adı kısaltılarak yazılmıştır. Bunun yanında; ses olayı gerçekleşen Türkçe sözcükler ise Eski Türkçedeki ilk şekilleriyle verilmiştir. Biçim bilgisi başlığı altında metinde belirlenen bağımlı ve bağımsız biçim birimler kendi içinde bölümlere ayrılmış, yapı ve işlev bakımından açıklamalar yapılmıştır. Tüm bu çalışmalar yapılırken gereken yerlerde metindeki sözcüklerle ilgili ses ve biçim bilgisi

hakkında Türkçenin tarihî dönemlerinden yararlanılmış ve gerekli bilgiler verilmiştir.

Çalışmada tespit edilen her sözcüğün Türkiye Türkçesi karşılığı verilmemiştir. Sadece gerek görülen, açıklanması gereken sözcüklerin Türkiye Türkçesi karşılıkları verilmiştir. Sözcüklerin Türkiye Türkçesi karşılıkları verilirken bazı sözlüklerden yararlanılmıştır. Bu sözlükler şunlardır: Konstantin Kuzmiç Yudahin'in yazdığı, Abdullah Taymas'ın Türkiye Türkçesine çevirdiği ve Türk Dil Kurumundan çıkan Kırgız Sözlüğü; Arıkoğlu, Alimova, Askarova ve Selçuk'un yazdığı ve yine Türk Dil Kurumundan çıkan ve iki cilt hâlinde yayınlanan Kırgızca-Türkçe Sözlük. Bununla birlikte metinde tanıklanan örnekler bazen sözcük bazen de cümle düzeyinde verilmiştir. Bunun yapılmasının amacı verilecek örneğin bağlamına göre değerlendirilmesidir. Metinden örnek verilen sözcükler ve cümlelerin yanına parantez içinde sayfa numarası da yazılarak sözcüğün ya da cümlenin hangi sayfada bulunduğu belirtilmiştir. Örnek olarak *cürök* (s. 58), *Men seni süygömün.* (s. 25).

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Kırgız tarihi, Kırgız Türkçesi, Kırgız edebiyatı, yazarın hayatı, yazarın eserleri, yazarın çalışmaya konu olan eseri hakkında da kısa bilgiler verildikten sonra çalışmanın amacı, önemi ve yöntemi anlatılmıştır. Bulgular bölümünde eser, ses ve biçim özellikleri yönünden incelenmiştir. Sonuç bölümünde ise yapılan çalışmadan elde edilen sonuçlar ortaya konulmuştur.

BÖLÜM II

DİL İNCELEMESİ

2.1. Ses Özellikleri

Sözcüklerde anlamı etkileyen ve anlamı değiştiren en küçük dil göstergesi seslerdir. Sesler belli bir düzen içinde yan yana gelerek anlamlı sözcükler oluştururlar.

Sesler, ses tellerinin titreşmesiyle meydana gelir. Sesler, ağzın belli noktalarının hareket etmesiyle ve dil ile dudakların farklı şekilleri almasıyla oluşur. Ses bilgisi ise hem bu boğumlanmaları, hem meydana gelen sesleri hem de bu seslerin oluşturduğu dil olaylarını inceleyen dil bilgisinin bir koludur. Bir sesin yerinin değişmesi, bir sesin türemesi, bir sesin düşmesi vb. olaylar sözcüğü etkilediğinden dolayı hem ses bilgisi hem de biçim bilgisi açısından çok önemlidir (Karaağaç, 2012, s. 17). Bu sebeple seslerin seslik değerleri, özellikleri ve seslerin sözcüğün içinde bulunduğu yerler çok önemlidir.

2.1.1. Uzun Ünlü (Sozulma Ündüü)

Ana Türkçeden bu yana birincil (aslî) uzun ünlülerin kullanımı bilinmektedir. Fakat artık bazı lehçelerde, bu uzun ünlülerin kısaldığı görülmektedir. Her ne kadar uzun ünlülü sözcüklerde ünlü kısalması olsa da Yakutça, Türkmence ve Halaççа gibi modern Türk yazı dillerinde Ana Türkçedeki uzun ünlüye sahip sözcükler aynı biçimleriyle korunmuştur ve bunların sayıları çoktur. Kırgız Türkçesi ise uzun ünlülü az sayıda sözcük barındıran Türk dillerinden biridir (Eker, 2005, s. 147).

Kırgız Türkçesinde aynı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi 8 aslî ünlü (/a/,/e/,/ı/,/i/,/o/,/ö/,/u/,/ü/) bulunmaktadır. Bunlara ek olarak Kırgız Türkçesinde 6 adet uzun ünlü (/aa/, /ee/, /oo/, /öö/, /uu/, /üü/) kullanılmaktadır. "Kırgızcadaki ünlü uzunlukları büyük çoğunlukla sonradan meydana gelen ikincil uzunluklardır." (Kasapoğlu Çengel, 2020, s. 44). Çünkü Türkçedeki uzun ünlüler birincil ve ikincil uzun ünlüler olmak üzere ikiye ayrılır. Birincil uzun ünlüler Türkçenin ilk zamanlarından itibaren kullanılanlar, ikincil uzun ünlüler ise çeşitli ses olayları

sonucunda oluşan uzun ünlülerdir. Bu ses olaylarının başında ünsüz düşmesi, hece sonundaki ünsüzün diftonglaşıp ünlüye dönüşmesi, hece kaynaşması gelmektedir (Gülensoy, 2016, s. 32).

Uzun ünlüler, Türkiye Türkçesi yazı dilinde alıntı sözcüklerin bazılarında imlada gösterilir. Bunun yanında uzun ünlüler, Türkiye Türkçesi ağızlarında sıklıkla kullanılır ve ağız çalışmalarında uzun ünlülü olan bu sözcükler transkripsiyon harfleri ile gösterilir. Bunun yanında Kırgız Türkçesi yazı dilinde uzun ünlüler çift ünlü yazılışıyla imlada gösterilir (Tan, 2017, s. 19). Metindeki uzun ünlüye sahip sözcüklerden bazıları şunlardır:

küyöö (s. 12), muruttuu (s. 12), cooluk (s. 15), keçee (s. 42), eesi (s. 45), ooru (s. 55), küügüm (s. 62), koomçuluk (s. 65), ookat (s. 66).

Kırgız Türkçesindeki uzun ünlüler şu şekilde sözcüklerde bulunabilmektedir:

1. Fonemik seslerin anlam ayırt edeci ve anlam değiştirici özellikleri vardır. Kırgız Türkçesindeki uzun ünlülerde böyle bir durum söz konusudur. Kırgız Türkçesindeki uzun ünlüler, dilin doğrudan doğruya şekil ve anlam alanına tesir ettiği için karakteristik bir özelliğe sahiptir (Öner, 2022, s. 6-7). Metinde buna örnek olan sözcükler şunlardır: sök- "sövmek" , söök "kemik" (s. 58); suk "açgözlü", suuk "soğuk" (s.67); cak "taraf", caak "çene" (s. 78).

2. Bazı sözcüklerde sözcüğün hem uzun ünlülü hem de kısa ünlülü hâli olmak üzere iki şekli de Kırgız yazı dilinde kullanılmaktadır. Metindeki bir örnek bu durumu göstermektedir: (Ar.) künö ~ künöö (s. 19).

3. İkincil uzun ünlüler Kırgız Türkçesinde kalıcı hâle gelebilmektedir: (E.T.) tiri**g** > tir**üü** (s. 52).

4. Talat Tekin, Kırgız Türkçesinde sayıca çok az olsa da birincil uzun ünlülerin de var olduğunu ve kendilerini koruduklarını söylemektedir. (Tekin, 1975, s. 67-68). Metindeki bazı örnekler şunlardır: baarı (s. 9), taanı- (s. 15), aarçı- (s. 79).

5. Eski Türkçe ve Moğolcada kullanılan bazı sözcüklerde ortada bulunan /ġ/ art damak ünsüzü ile /g/ ön damak ünsüzü Kırgız Türkçesinde eriyebilir. Sızıcılaşma sonucunda ünlülerde uzunluk meydana gelebilir (Kasapoğlu Çengel, 2020, s. 46). Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: (E.T.) bire**g**ü > bir**öö** (s. 1), (E.T.) küde**g**ü > küy**öö** (s. 12), (E.T.) a**ğ**ır > **oo**r (s. 28), (E.T.) ya**ğ**ı > c**oo** (s. 30), (Moğ.) ba**ğ**atur > b**aa**tır (s. 39), (E.T.) yo**ğ**un, > c**oo**n (s. 42), (E.T.) ye**g**en > c**ee**n (s. 53), (E.T.) so**ğ**uk > s**uu**k (s. 67), (E.T.) ba**ğ**ır > b**oo**r (s. 67), (E.T.) o**ğ**ul > **uu**l (s. 85).

6. Eski Türkçede iki ünlü arasında bulanan /ŋ/ ünsüzleri bazı durumlarda önce

/y/ye dönüp sonrasında eriyebilmektedir. Bu şekilde uzun ünlü oluşabilmektedir. Metindeki bazı örnekler şunlardır:

(E.T.) e**ŋ**ek > **ee**k (s. 11), (E.T.) kö**ŋ**ül > k**öö**n (s. 13), (E.T.) sö**ŋ**ük > s**öö**k (s. 58), (E.T.) ya**ŋ**ak > c**aa**k (s. 74).

7. Eski Türkçede sözcük sonunda bulunan /b/ ünsüzü bazen /w/ ünsüzüne dönüşebilmekte, sonrasında bu ses de eriyerek uzunluk meydana gelebilmektedir. Metinde bir örnek tespit edilmiştir: (E.T.) su**b** > s**uu** (s. 76).

8. Kırgız Türkçesinde kalıcı olmayan uzun ünlüler de bulunmaktadır. Bu kalıcı olmayan uzunlukların iki nedeni vardır. Birincisi, sonunda /p/ ünsüzü bulunan tek heceli sözcüğe -Ip/ -Up zarf-fiil eki getirildiğinde hece sonundaki /p/ önce /b/ ünsüzüne dönüşebilmekte, sonrasında /b/ ünsüzü de /w/ ünsüzüne dönüşerek eriyebilmektedir. İkincisi ise /m/ ile biten tek heceli sözcüğe -Ip zarf-fiil eki getirildiğinde /m/ ünsüzünün önündeki ünlü uzayabilmektedir. Metindeki bazı örnekler şunlardır:

tap-**ıp** > tab-ıp> tawıp > t**aa**p (s. 59), tep-**ip** > teb-ip> tewip > t**ee**p (s. 34), öp-**üp** >öb-üp> öwüp > **öö**p (s. 64); tam-**ıp** > t**aa**mp (s. 66).

9. Kırgız Türkçesinde uzun ünlüler sadece sözcük köklerinde görülmeyip bazı eklerde yaşanan ses olaylarından sonra da görülebilmektedir. Bu ekler sayılara gelen +AgU, +gU eki; +lIġ eki; "daha" anlamındaki +rAAk eki ve fiil ismi yapan +OO/UU ekleridir. Metinde bulunan bazı örnekler şu şekildedir: (E.T.) üç**egü** > üç**öö** (s. 7), (E.T.) bir**egü** > bir**öö** (s. 24), (E.T.) eke**gü** > ek**öö** (s. 65); (E.T.) at**lıg** > at**tuu** (s. 77); az-ı-**raak** (s. 14), tez-i-**reek** (s. 23).

10. Kırgız Türkçesinde uzun ünlüler alıntı sözcüklerde de bulunabilmektedir. Kırgız Türkçesindeki alıntı sözcüklerdeki bazı uzunluklar korunmuştur. Metinde bulunan bazı örnekler şunlardır:

(Far.) şehr > ş**aa**r (s. 1), (Far.) gunāh > kün**ö** ~kün**öö** (s. 17), (Ar.) cevāb > c**oo**p (s. 20), (Ar.) rāzī > ır**aa**zı (s. 25), (Ar.) 'ālam > **aa**lam (s. 44), (Ar.) ta'līm > t**aa**lim (s. 48), (Ar.) alāmat > al**aa**mat (s. 49), (Ar.) ḳavm > k**oo**m (s. 62), (Far.) dānā > d**aa**na (s. 83), (Ar.) miḥnet > m**ee**net (s. 84), (Ar.) ziḥn > z**ee**n (s. 84).

11. Kırgız Türkçesinde kullanılan fakat alıntı olan birçok sözcükte ise uzun ünlüler kısalmıştır. Metindeki bazı örnekler şunlardır: (Ar.) selāmat > salamat (s. 27), (Far.) çā**r**e > ç**a**ra (s. 53), (Ar.) siyā**s**et > say**a**sat (s. 67); (Ar.) ḥisā**b** > es**e**p (s. 26); (Ar.) kab**ū**l > kab**ı**l (s. 36), (Ar.) nāmū**s** > n**a**mı**s** (s. 64).

2.1.2. Ses Uyumları

Türkçede sesler belirli bir uyum içerisinde yan yana bulunurlar. Bu uyum, sözcüğün kökünde ve sözcüğün köküne gelecek olan eklerde olabilmektedir. Çünkü bu seslerin gelişigüzel yan yana sıralanması ahengi bozabilmektedir. Türkçede ses uyumları üç şekilde gerçekleşir. Bunlar: ünlü uyumu, ünlü-ünsüz uyumu ve ünsüz uyumudur.

2.1.2.1. Ünlü Uyumları

Sözcüklerde bulunan ünlülerin kendi aralarındaki uyumuna ünlü uyumu denir. Kırgız Türkçesinde ünlü uyumu oldukça kuvvetlidir. Ünlü uyumları, kalınlık-incelik (ön damak-art damak) ve düzlük-yuvarlaklık (dudak uyumu) olmak iki ayrı şekilde görülür.

2.1.2.1.1. Kalınlık-İncelik Uyumu (Tildin Küüsü)

Kalınlık-incelik uyumu, Türkçenin en sağlam ses uyumudur. Kalınlık-incelik uyumu, Türkçe olan bir sözcükte ilk hecedeki ünlünün kendisinden sonraki ünlülerin durumunu belirlemesidir. Yani bir sözcükte, ilk hecede kalın ünlü varsa ardından gelen ünlüler kalın; ilk hecede ince ünlüler varsa ardından gelen ünlüler de ince olmalıdır. Hatta bu durumdan dolayı bu uyuma "büyük ünlü uyumu" ya da "önlük-artlık uyumu" da denmektedir. Alıntı sözcükler ise bu kalınlık-incelik uyumuna uymayabilir. Metnin kalınlık-incelik uyumu bakımından görünüşü şu şekildedir:

2.1.2.1.1.1. Kalın Ünlüler

2.1.2.1.1.1.1. /a/:

Sözcüğün ilk hecesinde bulunan /a/ ünlüsünü diğer hecelerde /a/ ya da /ı/ ünlüsü takip eder. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: ata (s. 2), caşagan (s. 5), cakşı (s. 6), caman (s. 8), azırkı (s. 9), tamaşaluu (s. 12), kayda (s. 24), başka (s. 30), adamdar (s. 55).

2.1.2.1.1.1.2. /ı/:

Sözcüğün ilk hecesinde bulunan /ı/ ünlüsünü diğer hecelerde /ı/ ya da /a/ ünlüsü takip eder. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: cakşı (s. 1), cıgaç (s. 4), Kırgız (s. 7), cıgılıp (s. 16), kıykır- (s. 54), ısık (s. 62), kılımdar (s. 71), cıldız (s. 78).

2.1.2.1.1.1.3. /o/:

Sözcüğün ilk hecesinde bulunan /o/ ünlüsünü diğer hecelerde /o/ ya da /u/ ünlüsü takip eder. Kırgız Türkçesinde ilk heceden sonra /o/ ünlüsünün bulunmasıyla Türkiye Türkçesinden ayrılır. Çünkü Türkiye Türkçesinde /o/ ünlüsü ilk hecede bulunmaktadır. Sıra /u/ünlüsüne geçince sonrasında /a/ ünlüsü gelir. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: tokoylor (s. 26), tolkun (s. 29), konok (s. 29), kozu (s. 34), soyulup (s. 34), korkom (s. 68).

2.1.2.1.1.1.4. /u/:

Sözcüğün ilk hecesinde bulunan /u/ ünlüsünü diğer hecelerde /u/ ya da /a/ ünlüsü takip eder. Sıra /a/ ünlüsüne geçince sonrasında /ı/ ünlüsü de gelir. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: cuka (s. 5), tuura (s. 17), uluu (s. 21), tuugançılık (s. 24), kulak-murun (s. 32), tuuruk (s. 48), oorçuluk (s. 71), bulaktar (s. 77), kuçakta- (s. 78).

2.1.2.1.1.2. İnce Ünlüler

2.1.2.1.1.2.1. /e/:

İlk hecede bulunan /e/ ünlüsünü, diğer hecelerde /e/ veya /i/ ünlüleri takip eder. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: cetim (s. 1), emes (s. 9), kerek (s. 10), emgek (s. 20), cemişter (s. 26), keçee (s. 40), erkek (s. 46), celkesine (s. 57), ene (s. 68).

2.1.2.1.1.2.2. /i/:

İlk hecede bulunan /i/ ünlüsünü, diğer hecelerde /i/ veya /e/ ünlüleri takip eder. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: birge (s. 4), ciber- (s. 16), kiyin (s. 8),

tiriçilik (s. 44), birin-serin (s. 47), iyril- (s. 57), bilgi (s. 71).

2.1.2.1.1.2.3. /ö/:

Kırgız Türkçesinde ilk hecede bulunan /ö/ ünlüsünü, diğer hecelerde /ö/ veya /ü/ ünlüleri takip eder. Kırgız Türkçesinde sözcükte ilk heceden sonra /ö/ ünlüsünün bulunması, Kırgız Türkçesini Türkiye Türkçesinden ayırmaktadır. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: tömönkü (s. 4), köküröktörü (s. 15), köŋül (s. 21), cönököy (s. 27), köşögö (s. 69), mömö (s. 72).

2.1.2.1.1.2.4. /ü/:

İlk hecede bulunan /ü/ ünlüsünü, diğer hecelerde /ü/ veya /ö/ ünlüleri takip eder. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: küçtüü (s. 9), küzgü (s. 10), köŋül (s. 21), özümçül (s. 24), kündüz (s. 26), ülgü (s. 65), üstöm (s. 70), cürök (s. 73), kürkürögön (s. 79).

Kalınlık-incelik uyumu, her bir sözcük için geçerlidir. Birleşik sözcüklerdeki sözcükler, birbirlerine uymak zorunda değildir. Metinde tespit edilen bazı örnekler birleşik sözcüklerin durumunu göstermektedir: kanday etip > kantip (s. 45), anday etkeni > antkeni (s. 47).

Kırgız Türkçesinde alıntı olan birçok Arapça-Farsça sözcük, kalınlık-incelik uyumuna girmiştir. Hatta bu uyum o kadar sağlamdır ki Kırgızca olmayan bazı sözcükler, bu uyumdan dolayı Kırgızca sanılmaktadır. Metinde tespit edilen bazı sözcükler şunlardır: (Ar.) ma'ḳūl > maakul (s. 7), (Ar.) ḥisāb > esep (s.19), (Ar.) selāmet > salamat (s. 27), (Ar.) 'alem > aalam (s. 44), (Far.) gümān > kümön (s. 47), (Ar.) ḥaḳiḳat > akıykat (s. 70), (Ar.) ḳuvvet > kubat (s. 79). Bunun yanında uyuma girmeyen alıntı sözcükler de metinde bulunmaktadır: Arapça-Farsça örnekler: (Ar.) te'sîr >taasir (s. 3), (Ar.) ḥareket> araket (s. 8), (Ar.) madanî >madaniy (s. 22), (Ar.) elbette > albette (s. 28), (Ar.) terbiye > tarbiya (s. 39), (Ar.) edebiyyat > adabiyat (s. 71). Rusça örnekler: gazeta (s. 3), direktor (s. 9), remont (s. 9), aktiv (s. 31), sotsialist (s. 31), poema (s. 72).

Bazı Türkçe birleşik sözcüklerin birleşiminde ünlü uyumu görülmektedir: munu etip > mintip (s. 10), anı teg > anday (s. 18), munı teg > mınday (s. 22), bu kün > bügün

(s. 29), bir cıldır > bıltır (s. 33).

2.1.2.1.2. Dudak (Düzlük-Yuvarlaklık) Uyumu (Erin Küüsü)

Sözcüklerde kendini gösteren diğer ünlü uyumu da dudak (düzlük-yuvarlaklık) uyumudur. Türkçe sözcüklerde dudak uyumunun olması için ilk hecede düz olan ünlüyü diğer hecelerde düz ünlüler, ilk hecede yuvarlak olan ünlüyü ise diğer hecelerde yuvarlak ünlülerin takip etmesi gerekmektedir. Türkiye Türkçesinde ilk heceden sonra /o/ ve /ö/ ünlüsü bulunmaz. Fakat Kırgız Türkçesinde ilk heceden sonra da /o/ ve /ö/ yuvarlak ünlüler bulunabilmektedir. Çünkü Kırgız Türkçesinde, diğer çağdaş Türk yazı dillerine oranla ünlülerin dudak uyumu çok güçlüdür. Dudak uyumu Kırgız Türkçesiyle beraber Kazak Türkçesinde de çok güçlüdür ama Kırgız Türkçesinde bu durum zirveye çıkmaktadır (Serebrennikov-Gadjieva, 2022, s. 37; Çev. Hacıyev-Öner; İnan, 1964, s. 67). Metinde tespit edilen dudak uyumu şu şekildedir:

2.1.2.1.2.1. Düz Ünlüler

2.1.2.1.2.1.1. /a/:

Sözcüğün ilk hecesinde bulunan /a/ ünlüsünü diğer hecelerde /a/ ya da /ı/ ünlüsü takip eder. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: caştarga (s. 2), ata (s. 2), caşagan (s. 5), cakşı (s. 6), kaltır- (s. 46).

2.1.2.1.2.1.2. /e/:

İlk hecede bulunan /e/ ünlüsünü, diğer hecelerde /e/ veya /i/ ünlüleri takip eder. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: cetim (s. 1), emes (s. 9), kerek (s. 10), emgek (s. 20), kesiptin (s. 2), birin-serin (s. 47).

2.1.2.1.2.1.3. /ı/:

Sözcüğün ilk hecesinde bulunan /ı/ ünlüsünü diğer hecelerde /ı/ ya da /a/ ünlüsü takip eder. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: cıgılıp (s. 16), cıgaç (s. 60),

ısık (s. 62), kılımdar (s. 71), cıldız (s. 78).

2.1.2.1.2.1.4. /i/:

İlk hecede bulunan /i/ ünlüsünü, diğer hecelerde /i/ veya /e/ ünlüleri takip eder. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: birge (s. 4), ciber- (s. 16), kiyin (s. 8), iyril- (s. 57), bilgi (s. 71).

2.1.2.1.2.2. Yuvarlak Ünlüler

2.1.2.1.2.2.1. /o/:

Sözcüğün ilk hecesinde bulunan /o/ ünlüsünü diğer hecelerde /o/ ya da /u/ ünlüsü takip eder. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: tokoylor (s. 26), tolkun (s. 29), konok (s. 29), kozu (s. 34), soyulup (s. 34), korkom (s. 68).

2.1.2.1.2.2.2. /ö/:

İlk hecede bulunan /ö/ ünlüsünü, diğer hecelerde /ö/ veya /ü/ ünlüleri takip eder. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: tömönkü (s. 4), köŋül (s. 21), cönököy (s. 27), köşögö (s. 69), kürkürögön (s. 79).

2.1.2.1.2.2.3. /u/:

Kelimenin ilk hecesinde bulunan /u/ ünlüsünü diğer hecelerde /u/ ya da /a/ ünlüsü takip eder. Sıra /a/ ünlüsüne geçince sonrasında /ı/ ünlüsü de gelir. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: cuka (s. 5), kulak-murun (s. 32), soyulup (s. 34), tuuruk (s. 48), oorçuluk (s. 71).

2.1.2.1.2.2.4. /ü/:

İlk hecede bulunan /ü/ ünlüsünü, diğer hecelerde /ü/ veya /ö/ ünlüleri takip eder. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: küzgü (s. 10), köküröktörü (s. 15), kündüz

(s. 26), ülgü (s. 65), üstöm (s. 70), cürök (s. 73).

Her ne kadar Kırgız Türkçesinde dudak uyumu zirveye çıkmış olsa da bazı örneklerde dudak uyumu bozulabilmektedir. Bu durum genellikle ekler aracılığıyla olur ve gelen ekler bazı sözcüklerde uyuma girmez. -çU eki, sayı adlarında ortaklık anlamı veren +AgU > -oo/-öö ve +lıġ eki bu duruma örnek olarak gösterilebilir (Buran, 2017, s. 7). Metindeki birkaç örnek bu durumu açıklamaktadır: berçü (s. 47), biröö (s. 60), eköö (s. 67), akılduu (s. 72).

2.1.2.2. Ünsüz Uyumu

Türkçe sözcüklerde ses uyumu ünlülerde bulunabildiği gibi ünsüzlerde de bulunabilmektedir. Yan yana gelen ünsüzlerin ton bakımdan uyumlu olması gerekir. Bu uyum sadece sözcük köklerinde olmaz. Sözcüğün son hecesinde bulunan ünsüze gelecek ekler de bu uyuma (tonlu/tonsuz) uymalıdır (Kokmaz, 1992, s. 163). Yani sözcüğün son hecesinde bulunan ünsüz tonsuz ise gelecek olan ekteki ünsüz tonsuz, son hecedeki ünsüz tonlu ise gelecek olan ekteki ünsüz de tonlu olmalıdır. Kırgız Türkçesi, ünlü uyumunda ileri noktada olduğu gibi ünsüz uyumunda da (tonlu/tonsuz) ileri noktadadır. Hatta bir örnek vermek gerekirse Türkiye Türkçesinde bulunan çokluk eki, +lar/+ler'dir. Ama Kırgız Türkçesindeki bu çokluk eki tonlu ve tonsuz duruma göre on iki farklı şekildedir (+lar/+ler/+lor/+lör, +dar/+der/+dor/+dör, +tar/+ter/+tor/+tör). Metinde tespit edilen bazı ünsüz uyumuna uymuş sözcükler şunlardır:

2.1.2.3.1. Tonluyla Biten Sözcükler

caştar+**ga** (s. 2), söz+**dör** (s. 3), col+**doş** (s. 10), zor+**do-** (s. 19), erke+**le-** (s. 25), tuy-**gu** (s. 53), sır+**daş** (s. 56), üy+**dö** (s. 60), kör-**dü** (s. 64), kel-**di** (s. 73).

2.1.2.3.2. Tonsuzla Biten Sözcükler

kesip+**tin** (s. 2), cat-**pay** (s. 5), küç-**tüü** (s. 9), taş+**tan** (s. 33), coop+**tuu** (s. 38), köp+**tü** (s. 39), tüş-**tük** (s. 56), caş+**ta** (s. 76), iç-**pe** (s. 77), ökmöt+**tön** (s. 78).

Kırgız Türkçesinde bazı ekler ünsüz uyumuna uymaz. Ünsüz uyumuna

uymamasının sebebi, eklerin başlangıçtan beri aynı biçimde kullanılmasıdır. Örneğin Kırgız Türkçesinde ç'li eklerin c'li biçimleri yoktur: Metindeki bazı örnekler şunlardır: bir+i+n**çi** (s. 1), tüyün+**çök** (s. 12), özüm+**çül** (s. 24), eki+n**çi** (s. 54), kıska+**ça** (s. 58), Kırgız+**ça** (s. 74).

İsimden isim yapım eki olan +kA/+kEy ekleri bazı sözcüklerde uyum dışıdır. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: kiçine+key (s. 20), ata+ke (s. 64).

Aitlik eki, ünlü ile biten sözcüklere geldiğinde genellikle tonlu ünlüyle eklenir. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: coldo+**gu** (s. 18), üydö+**gü** (s. 35). Ama bazı tonlu ünsüzle biten seslerden sonra geldiğinde sesin tonlulaşması gerekirken bazen tonsuzlaşır. Metindeki bazı örnekler şunlardır: bügün+**kü** (s. 2), bıltır+**kı** (s. 34), tün+**kü** (s. 64).

-DIr/-DUr fiilden fiil yapım eki, /l/ ünsüzünden sonra geldiğinde tonludur. Fakat bazı örneklerde tonsuzlaşır: kal-**tır**- (s. 46), ol-**tur**- (s. 52), öl-**tür**-dü (s. 64).

2.1.3. Ses Olayları

Ses, dildeki en küçük birimdir. Sesler kök ve ekleri oluştururlar. Kök ve ekler de sözcükleri meydana getirir. Bu sebepten sesler, dilin en küçük birimidir. Ekler, sözcük kök ve gövdelerine gelirken bazı ses olaylarına uğrarlar. Çünkü sözcüğün kök ve gövdesinde bulunan sesler, gelecek olan ekteki sesleri de etkiler. Aynı zamanda alıntı sözcükler de dilin kendi iç özelliklerinden dolayı (Türkçeleşme), iki sözcüğün birleşiminde ve sözcüğün tarihî gelişiminde bazı ses olaylarına uğrar. Bu durumda bazen bir ses meydana gelebilir, bazen bir ses düşebilir bazen de bir ses değişime uğrayabilir. Gerçekleşen bu durumlara ses olayı denir.

2.1.3.1. Ses Türemesi

Sözcüklerin eklerle genişletilmesinde, yabancı sözcüklerin Türkçenin ses özelliklerine uydurulmasında ve en az iki sözcüğün birleşimi sırasında bazen ünlü ve ünsüz sesler ortaya çıkabilmektedir. Buna ses türemesi denir. Ses türemesi ön, iç ve son seste meydana gelebilir. Ses türemesi ünlü türemesi ve ünsüz türemesi olmak üzere iki başlıkta ele alınabilmektedir.

2.1.3.1.1. Ünlü Türemesi (Ündüülördün Koşulup Aytılışı)

Bazı sözcüklerde sözcüğün kendisinde olmadığı hâlde, bazı durumlardan dolayı -sözcük ile eklerin doğrudan birleşememesi, alıntı sözcüklerin Türkçeleştirilmesi vb.- sözcükte bir ünlü türeyebilmektedir. Bu ses olayına ünlü türemesi denir. Kırgız Türkçesinde ünlü türemesi, daha çok Arapça ve Farsça sözcüklerde görülür. Rusça kaynaklı ve Rusça yoluyla alıntılanan Batı kaynaklı sözcüklerde bu ses olayı çok görülmez, diğer bazı Türk lehçelerinde olduğu gibi Kırgız Türkçesinde bu sözcükler genellikle korunur (Başdaş, 2008, s. 201). Ünlü türemesi, ön seste, iç seste ve son seste olabilir.

2.1.3.1.1.1. Ön Seste Ünlü Türemesi

Kırgız Türkçesinde genellikle alıntı sözcüklerde görülen bu olay, hem kolay söyleyiş hem de Türkçenin ses özelliğinden dolayı gerçekleşmektedir. Bu durumdan dolayı sözcüğün başında bir ünlü türer.

2.1.3.1.1.1.1. /ı-/ türemesi

Genellikle sözcüğün başında bulunan /r/ ve /l/ ünsüzlerinden önce gelir. Çünkü Türkçe sözcüklerin başında /r/ ve /l/ ünsüzleri bulunmamaktadır. Bu sebeple sözcüğün Türkçenin seslik uyumuna uyması için sözcüğün başında /ı/ ünlüsü türeyebilmektedir. Bazı örneklerde /ı/sız şekli de kullanılmaktadır. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır:

(Far.) rasṭta- > **ı**rasta- (s. 13), (Rus.) rayon > **ı**rayon (s. 19), (Ar.) razı > **ı**raazı (s. 27), (Ar.) raḥmet > **ı**rakmat (s. 47), (Ar.) lāyik > **ı**layık (s. 65), (Ar.) rahim > **ı**rayım (s. 68).

Kırgız Türkçesinde, Türkçe sözcüklerin başında iki ünsüz yan yana bulunmaz. Bu sebeple bazı Rusça sözcüklerin başında bu ses olayı görülür fakat bazen türeme olmadan da sözcüğün aynen kullanıldığı görülebilmektedir: stakan > **ı**stakan (s. 60), stantsiya > **ı**stansa (s. 68), spravka > **ı**spıravke (s. 95).

2.1.3.1.1.1.2. /o-/ türemesi

Kırgız Türkçesinde /r/ ile başlayan ve yuvarlak ünlü ile devam eden sözcüklerin başına /o/ ünlüsü türeyebilmektedir. Çünkü Türkçe sözcüklerin başında /r/ ünsüzü bulunmamaktadır. Metinde üç örnekte bu durum vardır: Rus > **O**rus (s. 35), Rusça > **O**rusça (s. 84), (Far.) rūberū > **o**ropara (s. 90).

2.1.3.1.1.1.3. /u-/ türemesi

Kırgız Türkçesinde sözcük başında /r/ ve /v/ ünsüzleri bulunmaz. Bundan dolayı /r/ ve /v/ ünsüzleriyle başlayan sözcüklerden önce bazen /u/ ünlüsü türeyerek alıntı olan bu sözcükler Türkçenin seslik özelliklerine uydurulur. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: (Ar.) ruḫsat > **u**ruksat (s. 40), (Ar.) vā'de > **u**bada (s. 54), (Ar.) vaḳṭ > **u**bakıt (s. 67).

2.1.3.1.1.1.4. /ü-/ türemesi

Ön seste /ü/ ünlüsünün türemesi metinde sadece bir örnekte bulunmaktadır. Kırgız Türkçesinde, Türkçe sözcüklerin başında iki ünsüz yan yana bulunmaz. Bu sebeple /ü/ ünlüsü türemiştir. (Rus.) stol > **ü**stöl (s. 21).

2.1.3.1.1.2. İç Seste Ünlü Türemesi

Bu ses olayı, bazı Türkçe sözcüklerde ve bazı eklerin sözcüklere eklenirken doğrudan eklenemeyip bir yardımcı ünlü alması dışında, genellikle Arapça ve Farsça sözcüklerde görülür. Çünkü "Kırgızca konson gruplarını (ünsüz çiftlerini) kabul etmeyen bir Türk lehçesidir." (Emre, 1949, s. 300). Bu sebeple, Arapça ve Farsça sözcüklerde yan yana gelen bazı ünsüz çiftlerinin arasına bir ünlü türer ve alıntı sözcükler Türkçe ses kurallarına uygun hâle getirilir. Bundan dolayı da hece sayısı artırılmış olur. Metindeki örnekler şu şekildedir:

2.1.3.1.1.2.1. /-ı-/ türemesi

Arapça ve Farsça tek heceli sözcüklerde sondaki iki ünsüzün arasında ünlü türer. Bu sebeple alıntı olan yabancı sözcükler Türk dilinin ses sistemine uydurulmuş olur. Çünkü Türkçe sözcüklerde sözcük sonunda bazı ünsüzler yan yana bulunmaz. Metinde tespit edilen örnekler şunlardır: (Ar.) vaḳṭ > ubak**ı**t (s. 1), (Ar.) ṣabr > sab**ı**r (s. 12), (Far.) deryā > dar**ı**ya (s. 14), (Ar.) 'ayb > ay**ı**p (s. 80).

Bazı Türkçe sözcüklerde de iç seste /ı/ ünlüsünün türediği görülebilmektedir. Metinde bulunan örnekler şunlardır: ayanç > ayan-**ı**-ç (s. 44), ḳıvanç > kuban**ı**ç (s. 57), bulganç > bulgan-**ı**-ç (s. 82).

2.1.3.1.1.2.2. /-i-/ türemesi

Alıntı sözcüklerde çift ünsüzle biten sözcüklerde görülür. İki ünsüz arasında bir ünlü türer. Çünkü Türkçe sözcüklerde sözcük sonunda bazı ünsüzler yan yana bulunmaz. Bu sebeple bu ünsüzler arasında ünlü türeyerek alıntı olan sözcük, Türkçenin ses sistemine uydurulmuş olur. Metindeki bazı örnekler şunlardır: (Ar.) fikr > pik**i**r (s. 22), (Ar.) kesb > kes**i**p (s. 30), (Ar.) 'ilm > il**i**m (s. 89).

2.1.3.1.1.2.3. /-u-/ türemesi

Bu olay metindeki Türkçe şu sözcüklerde görülmektedir: korkun-**u**-ç (s. 32), ṭoprak̟ > top**u**rak (s. 52).

2.1.3.1.1.2.4. /-ü-/ türemesi

Alıntı ve Türkçe sözcüklerde görülmektedir: (Ar.) ḥukm > ök**ü**m (s. 1), (O.T.) ökünç > ökün**ü**ç (s. 74).

2.1.3.1.1.3. Son Seste Ünlü Türemesi

Alıntı sözcüklerde ünsüz çifti ile biten sözcüklerin sonunda ünlü türemesi gerçekleşir. Metinde tespit edilen örnek şudur: tiz > tiz**e** (s. 4).

Bu ünlü türemelerinin yanında sözcüklerde meydana gelen ünlü türemeleri, eklerin sözcüğe eklenirken doğrudan eklenemediği durumlarda da görülür. Çünkü bazı ekler, bazı sözcüklere doğrudan eklenemezler. Bu sebeple bazen "yardımcı ünlü" türer. Bu da bir ünlü türemesidir. Metindeki örneklerden bazıları şunlardır: bir+**i**+nçi (s. 2), ayt-**ı**-ş- (s. 8), bat-**ı**-r- (s. 17), az+**ı**+raak (s. 29), em-**i**-z- (s. 43), cat+**ı**+rka- (s. 51), bil-**i**-n- (s. 63), kiy-**i**-n- (s. 77), bil-**i**-m (s. 85).

2.1.3.1.2. Ünsüz Türemesi (Ünsüzdördün Koşulup Aytılışı)

Kırgız Türkçesinde ödünçleme olarak kullanılan bazı sözcüklerin önünde, içinde veya sonunda sözcükte olmayan ünsüz sesler türeyebilmektedir. Sözcüğün bünyesinde olmayıp sonradan türeyen ünsüzler birer ünsüz türemesdir. Metinde bu konuda örnek sayısı azdır.

2.1.3.1.2.1. Ön Seste Ünsüz Türemesi

Sözcüğün bünyesinde bulunmayıp sonradan sözcüğün başında türeyen ünsüzlere ünsüz türemesi denir. Metinde ön seste ünsüz türemesinin örnekleri çok azdır.

2.1.3.1.2.1.1. /n-/ türemesi

Sözcüğün başında /n/ ünsüzünün türemesidir. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: arkı > **n**arkı (s. 4), arı > **n**arı (s. 23).

2.1.3.1.2.1.2. /c-/ türemesi

Sözcük başındaki y/c ünsüzlerinin türeme mi yoksa düşme mi olduğunda bazı araştırmacılar arasında bir birlik sağlanamamıştır. Karaağaç (2012a), Coşkun (2010) ve Gülsevin ünsüz düşmesi olarak kabul etmiştir. Hatta Gülsevin, bu konuda verilen örneklerde birliğin olmadığını ve bu konunun çözümünde Türkçenin çağdaş lehçelerinden yararlanılması gerektiğini belirterek bu ses olayının ünsüz düşmesi olması gerektiğini söylemiştir (2005, s. 207-213). Türkçenin çağdaş lehçeleri üzerinde çalışma

yapan Buran ve Alkaya (2017), Koç ve Doğan (2004), bu ses olayının ön seste ünsüz türemesi olduğunu söylemektedir. Coşkun ise çalışmasında hem ünsüz düşmesine hem de ünsüz türemesine örnek olan iki farklı örnek vermiştir (2017, s. 49-60). Kırgız Türkçesinde, tarihî lehçelere göre sözcüğün başında /c/ ünsüzünün türemesi ön seste ünsüz türemesine örnektir. Metindeki bazı örnekler şöyledir: (E.T.) ıldız > **c**ıldız (s. 25), (E.T.) ılan > **c**ılan (s. 44), (E.T.) ılkı > **c**ılkı (s. 59).

2.1.3.1.2.2. İç Seste Ünsüz Türemesi

Kırgız Türkçesinde alıntı olan sözcüklerde görülen bir ses olayıdır. Sözcüğün içinde meydana gelen bu ses olayında, alıntı olan sözcüğün Türkçeleştirilmesi için iç seste bir ünsüz türer. İç seste ünsüz türemesinin metinde örneği çok azdır.

2.1.3.1.2.2.1. /-y-/ türemesi

Arapça ve Farsça sözcüklerde görülür. /ī/ ünlüsünün Türkçe ses özelliklerine uydurularak kısalması sonucu /y/ ünsüzü türer. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: (Ar.) netīce > natı**y**ca (s. 33), (Ar.) ḥakīkat > akı**y**kat (s. 44), (Ar.) vākīa > oku**y**a (s. 51), (Far.) vīrān > o**y**ron (s. 76), (Ar.) dāimā > da**y**ıma (s. 79).

2.1.3.1.2.3. Son Seste Ünsüz Türemesi

Arapçadaki aitlik bildiren /ī/ ünlüsünün Türkçe ses özelliklerine uydurularak kısalması sonucu /y/ ünsüzü türer. Metinde bir örnekte son seste ünsüz türemesi vardır: (Ar.) medenī > madanı**y** (s. 25).

2.1.3.2. Ses Düşmesi

Gerek konuşma gerekse yazı dilinde bazı sebeplerden dolayı sözcükte ünlü ya da ünsüz bir ses düşebilir. Bu olaya ses düşmesi denir. Ses düşmesi olayının en önemli sebebi "dilde en az çaba yasası"dır. Ses düşmesi hem Türkçe sözcüklerde hem de alıntı yapılan yabancı sözcüklerde görülür. Kırgız Türkçesinde ses düşmesi, ünlü düşmesi ve

ünsüz düşmesi olarak iki başlıkta incelenebilmektedir.

2.1.3.2.1. Ünlü Düşmesi (Ündüülördün Tüşüp Kalışı)

Gerek Türkçe gerekse de alıntı sözcüklerde bazen bazı ünlü sesler düşebilir. Bu duruma ünlü düşmesi denir. Ünlü düşmesinin sebepleri ise söyleyişte kolaylık, alıntı sözcüklerin Türkçeleştirilmesi ve vurgusuz orta hece ünlüsünün ek alarak düşmesidir. Kırgız Türkçesinde bu olay, iç ve son seste görülür. Ön seste ünlü düşmesi görülmez.

2.1.3.2.1.1. İç Seste Ünlü Düşmesi

Ünlü düşmesinin en çok olduğu örnekler, iç sesteki ünlünün düştüğü örneklerdir. Türkçe sözcüklerde vurgu genellikle son hecede bulunabilmektedir. Sözcüğe bir ünlü ses eklendiğinde vurgu, sonraki heceye geçer ve böylece "vurgusuz orta hece ünlüsü" düşer. Vurgusuz orta hece ünlüsünün düşmesi Türkçede en çok görülen ünlü düşmesidir. Bu ünlü düşmelerinden bazıları kalıcıdır. Bununla birlikte yabancı dillerden Türkçeye giren alıntı sözcüklerde de iç seste ünlü düşmeleri olur. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır:

2.1.3.2.1.1.1. -ı- > Ø

Kırgız Türkçesinde de Türkiye Türkçesinde olduğu gibi bazen vurgusuz orta hece ünlüsü /ı/ düşebilmektedir: cıy**ı**n+a- > cıyna- (s. 2), kay**ı**n+ata > kaynata (s. 12), kıy**ı**n+a- > kıyna- (s. 52).

2.1.3.2.1.1.2. -i- > Ø

Kırgız Türkçesinde bazen vurgusuz orta hece ünlüsü /i/ düşebilmektedir: em**i**ki > emki (s. 15), kiy**i**mi > kiymi (s. 58).

2.1.3.2.1.1.3. -u- > Ø

Kırgız Türkçesinde vurgusuz orta hece ünlüsü /u/ düşebilmektedir: cogoruku >

cogorku (s. 30), moy**u**n+u > moynu (s. 40), or**u**no-ş- > orno-ş- (52), oy**u**n+a- > oyno- (s. 57), uur**u**+da > uurda- (s. 75).

2.1.3.2.1.1.4. -ū- > Ø

Alıntı sözcüklerde görülen bu ses olayında bazen /ū/ ünlüsü önce kısalır sonra düşer: (Ar.) ḥük**ū**met > ökmöt (s. 85).

2.1.3.2.1.2. Son Seste Ünlü Düşmesi

Kırgız Türkçesinde genellikle Rusçadan ödünçlenen bazı sözcüklerde son seste ünlü düşmesi görülebilmektedir. Az da olsa Arapçadan ödünçlenen sözcüklerde de son seste ünsüz düşmesi görülebilmektedir. Metinde iki örnekte bu ses olayı tespit edilmiştir ve bu sözcükler Rusçadan ödünçlenen sözcüklerdir:

2.1.3.2.1.2.1. -a > Ø

(Rus.) minut**a** > münöt (s. 2), (Rus.) brigad**a** > brigat (s. 46).

2.1.3.2.2. Ünsüz Düşmesi (Ünsüzdördün Tüşüp Kalışı)

Çok eski dönemlerden beri görülmekte olan bu ses olayında gerek Türkçe gerekse yabancı dillerden alıntı olarak kullanılan sözcüklerde bazı sebeplerden dolayı bazı ünsüz sesler düşebilmektedir. Bu ses olayına ünsüz düşmesi denir. Ön seste, iç seste ve son seste ünsüz düşmesi olmak üzere üç durumda görülmektedir.

2.1.3.2.2.1. Ön Seste Ünsüz Düşmesi

Sözcüğün başında gerçekleşen ünsüz düşmesi olayıdır. Metindeki ön seste ünsüz düşmesinin bazı örnekleri şöyledir:

2.1.3.2.2.1.1. /h-/ > Ø

Türkçe sözcüklerde sözcük başında /h/ bulunmamaktadır. Bu sebeple ödünçlenen sözcüklerde sözcük başındaki /h/ ünsüzü düzenli olarak düşer. Bu şekilde alıntı sözcükler Türkçenin seslik özelliğine uydurulmuş olur: (Far.) **h**üner > önör (s. 15), (Ar.) **h**er > ar (s. 61).

2.1.3.2.2.1.2. /ḥ-/ > Ø

Türkçe sözcüklerde sözcük başında /ḥ/ bulunmamaktadır. Bu sebepe alıntı sözcüklerde sözcük başındaki /ḥ/ ünsüzü düşer. Bu şekilde alıntı sözcükler Türkçenin seslik özelliğine uydurulmuş olur: (Ar.) **ḥ**ukm > öküm (s. 1), (Ar.) mu**ḥ**kem > bekem (s. 14), (Ar.) **ḥ**ukuk > ukuk (s. 86), (Ar.) **ḥ**isāb > esep (s. 42), (Ar.) **ḥ**ürmet > urmat (s. 67), (Ar.) **ḥ**ükūmet > ökmöt (s. 86).

2.1.3.2.2.1.3. /v-/ > Ø

Türkçe sözcüklerde sözcük başında /v/ bulunmamaktadır. Bu sebeple bazı alıntı sözcükler sözcük başındaki /v/ ünsüzü düşer. Bu şekilde alıntı sözcükler Türkçenin seslik özelliğine uydurulmuş olur: (Ar.) **v**ekil > ökül (s. 24), (Ar.) **v**akıa > okuya (s. 77), (Far.) **v**īran > oyron (s. 82).

2.1.3.2.2.2. İç Seste Ünsüz Düşmesi

Bazı sebeplerden dolayı sözcüğün iç sesinde olan ünsüz düşebilmektedir. Bu duruma iç seste ünsüz düşmesi denir. Metinde iç seste ünsüz düşmesinin birçok örneği bulunmakta, Türkçe ve alıntı sözcüklerde görülmektedir. Metindeki iç seste ünsüz düşmesinin örnekleri şöyledir:

2.1.3.2.2.2.1. -g- (>-w-) > -öö-, -üü-

Eski Türkçe döneminde ve Orta Türkçe döneminde bazı sözcüklerdeki sözcük içindeki /g/ ünsüzü Kırgız Türkçesine geçişte önce sızıcılaşır ve /w/ ünsüzüne dönüşür. Daha sonra /w/ ünsüzü eriyerek düşer. Bunun sonucunda ise uzun ünlüler meydana gelir

(Uysal, 2021, s. 317; Uzun, 2014, s. 84). Metindeki bazı örnekler şunlardır: (E.T.) küde**g**ü > küyöw > küy**öö** (s. 12), (E.T.) tö**g**ö > töwö > töö (s. 55), (E.T.) bire**g**ü > biröw > biröö (s. 56), (E.T.) eke**g**ü > eköw > eköö (s. 67); (E.T.) a**ğ**ır > oor (s. 19), (E.T.) a**ğ**ız > ooz (s. 35), (E.T.) so**ğ**uk > suuk (s. 35), (E.T.) ba**ğ**ır > boor (s. 67), (E.T.) o**ğ**ul > uul (s. 76).

2.1.3.2.2.2.2. /-h-/ > Ø

Alıntı sözcüklerin bazılarında ortadaki /h/ ünsüzü düşebilmektedir: (Far.) şe**h**r > şaar (s. 1), (Ar.) nasi**h**āt > nasaat (s. 5), (Ar.) zi**h**n > zeen (s. 88).

2.1.3.2.2.2.3. /-l-/ > Ø

Eski Türkçede /l/ ünsüzü bulunan bazı sözcüklerde /l/ ünsüzü Kırgız Türkçesinde düşebilmektedir: o**l**tur- > otur- (s. 8), ke**l**tür- > ketir- (s. 55). Ayrıca sonu /l/ ünsüzü ile biten sözcüğe -(I)p zarf-fiil eki eklendikten sonra yardımcı fiil ile birleştiğinde ortadaki /l/ ünsüzü düşebilmektedir: a**l**ıp kel- > apkel- (s. 14), a**l**ıp bar- > apar- (s. 49).

2.1.3.2.2.2.4. /-m-/ > Ø

Kırgız Türkçesinde bazı Türkçe sözcüklerde ikinci hecedeki /m/ ünsüzü düşebilmektedir. Metinde iki sözcükte /m/ ünsüzünün düştüğü görülmüştür: kül**m**üŋdö- > külüŋdö- (s. 62), tıt**m**ala- > tıtala- (s. 78).

2.1.3.2.2.2.5. /-n-/ > Ø

Kırgız Türkçesinde ayrılma hâli eki olan +DAn ekinin ön sesi olan /d/ ünsüzü, bazı sözcüklerde ilerleyici benzeşme ile önce /n/ ünsüzüne dönüşür Sonrasında bu /n/ ünsüzlerinden biri düşerek ünsüz düşmesi gerçekleşebilmektedir. tarap+ı+**n**+dan > tarapınnan > tarapınan (s. 2), kol+u+**n**+dan > kolunnan > kolunan (s. 6).

2.1.3.2.2.2.6. /-p-/ > -b- > -w- > Ø

Kırgız Türkçesinde /p/ ile biten sözcüğe -p zarf-fiil eki eklendiğinde /p/ önce tonlulaşarak /b/ ünsüzüne döner. Sonrasında /b/ ünsüzü sızıcılaşarak /w/ ünsüzüne dönüşür. İki ünlü arasında kalan /w/ ünsüzü de eriyerek uzun ünlü oluşur. Bu durum da bir ünsüz düşmesidir: te**p**-ip > tebip > tewip > teep (s. 2), ça**p**-ıp > çabıp > çawıp > çaap (s. 20), ta**p**-ıp > tabıp > tawıp > taap (s. 56), ö**p**-üp > öbüp > öwüp > ööp (s. 60).

2.1.3.2.2.2.7. /-v-/ > Ø

Alıntı sözcüklerin bazılarında sözcük ortasındaki /v/ ünsüzü düşebilmektedir. Metinde tespit edilen örnekler şunlardır: (Ar.) ce**v**āb > coop (s. 8), (Ar.) ka**v**m > koom (s. 69), (Ar.) se**v**āb > soop (s. 72).

2.1.3.2.2.2.8. /-c-/ > Ø

Kırgız Türkçesinde *kel-* ve *bar-* fiilleri -A zarf-fiil eki aldıktan sonra bir de *cat-* yardımcı fiilini aldığında yardımcı fiildeki /c/ ünsüzü düşebilmektedir. Metindeki örnekler şunlardır: kel-e **c**atat > kelatat (s. 23), bar-a **c**atat > baratat (s. 28).

2.1.3.2.2.3. Son Seste Ünsüz Düşmesi

Gerek Türkçe gerekse alıntı sözcüklerde görülen ve sözcüğün sonunda meydana gelen ünsüz düşmesidir.

2.1.3.2.2.3.1 /-b/ > Ø

Eski Türkçedeki "sub" sözcüğündeki sondaki /b/ ünsüzü Kırgız Türkçesinde düşerek uzun ünlü meydana gelir. Metinde bir örnekte /b/ ünsüzünün düştüğü görülmüştür: su**b** > suu (s. 66).

2.1.3.2.2.3.2 /-g/ > Ø

Türkçe sözcüklerde görülen sondaki /g/ ünsüzü Kırgız Türkçesinde düşebilmektedir ve bu düşme sonucunda uzun ünlü meydana gelir. Metindeki bazı örnekler şunlardır: (E.T.) elig > elüü (s. 5), (E.T.) sebi**g** > süyüü (s. 18), (E.T.) sa**ġ** > soo (s. 47), (E.T.) ṭa**ġ** > too (s. 62), (E.T.) közlü**g** > közdüü (s. 81), (E.T.) ṭo**ġ-** > tuu- (s. 85).

2.1.3.2.2.3.3 /-l/ > Ø

Metinde bir sözcükte sondaki /l/ ünsüzü düşmüştür: küŋkü**l** > küŋkü (s. 14).

2.1.3.2.2.3.4 /-t/ > Ø

Bazı alıntı sözcüklerde sonda bulunan /t/ ünsüzü, Kırgız Türkçesine geçişte düşebilmektedir. Metinde tespit edilen örnekler şunlardır: (Far.) dūs**t** > dos (s. 12), (Far.) mes**t** > mas (s. 3), (Far.) ras**t** > ıras (s. 34), (Far.) behiş**t** > beyiş (s. 67).

2.1.3.2.2.4. Ünsüz Tekleşmesi

Kırgız Türkçesinde genellikle yabancı dillerden geçen bazı alıntı sözcüklerde görülen bu ses olayında, sözcükte yan yana bulunan aynı ünsüzlerden birisi düşerek tekleşebilmektedir. Bu sebeple ünsüz tekleşmesi aslında yine ünsüz düşmesidir. Metindeki ünsüz tekleşmesinin örnekleri şunlardır: (Ar.) mu'a**ll**im > muga**l**im (s. 1), (Ar.) teke**bb**ur > teke**b**er (s. 23), (Fr.) kilogra**mm**e > (Rus.) kilogra**mm** > kilogra**m** (s. 50), (Ar.) ṭa**yy**ār > da**y**ar (s. 57), (Ar.) du**kk**ān > dü**k**ön (s. 72), (Ar.) medeni**yy**et > madani**y**at (s. 67), (Ar.) edebi**yy**at > adabi**y**at (s. 71), (Ar.) ku**vv**et > ku**b**at (s. 74).

2.1.3.3. Göçüşme (Metateza)

Bir sözcük içinde iki sesin yer değiştirmesine göçüşme denir. Bu ses olayı hem ünsüzlerde hem de ünlülerde görülebilmektedir. Göçüşmenin ortaya çıkışı, Türkçede en

az çaba yasasına yani söyleyişteki kolaylığa dayanmaktadır (Coşkun, 2010, s. 103). Göçüşme, Türkçe ve alıntı sözcüklerde görülmektedir. Yakın göçüşme ve uzak göçüşme olarak iki başlıkta görülebilmektedir.

2.1.3.3.1. Yakın Göçüşme

Bir sözcükte yan yana bulunan seslerin birbirleriyle yer değiştirmesine yakın göçüşme denir. Metinde tespit edilen bazı yakın göçüşme örnekleri şunlardır: (E.T.) to**pr**ak > to**rp**ok (s. 6), (Ar.) du**ny**ā > dü**yn**ö (s. 9), kay**ır**- > kay**rı**- (s. 20), ya**ğm**ur > ca**mg**ır (s. 67).

2.1.3.3.2. Uzak Göçüşme

Bir sözcükte birbirinden uzak olan iki sesin birbiriyle yer değiştirmesine uzak göçüşme denir. Metindeki uzak göçüşme örnekleri şunlardır: (Ar.) **l**ā**n**et > **n**aa**l**at (s. 19), (Ar.) gi**r**bā**l** > ka**l**bı**r** (s. 89).

2.1.3.4. Aykırılaşma (Dissimilatsiya)

Bir sözcükteki birbirinin aynısı olan iki sesten birinin kendisinden başka bir sese dönüşmesine aykırılaşma denir. Aykırılaşma, benzeşme ses olayının tam tersidir. Türkçede genel olarak bir benzeşme eğilimi vardır ve bu yüzden aykırılaşmanın örnekleri benzeşmeye göre daha azdır. Hem Türkçe sözcüklerde hem de alıntı sözcüklerde görülebilmektedir. Metinde tespit edilen bazı aykırılaşma örnekleri şunlardır: (Ar.) mu'a**ll**im > mu**g**alim (s. 1), (Ar.) mol**l**a > mol**d**o (s. 5), (Far.) **n**işān > **c**ışaan (s. 8), (Far.) a**h**eng > o**b**on (s. 17), (Ar.) mil**l**et > mil**d**et (s. 27), (Ar.) e**s**selamünaleyküm > a**t**salomaleykum (s. 29), (Far.) di**h**kān > dı**y**kan (s. 89).

2.1.3.5. Hece Düşmesi

Türkçede bazen bir sözcükteki birbirinin aynısı ya da birbirine yakın olan hecelerden biri düşebilmektedir. Bu ses olayına hece düşmesi denir. Hece düşmesinin

sebebi ise diğer ses olaylarında olduğu gibi dilde en az çaba yasasıdır. Kırgız Türkçesindeki bu ses olayında, iki sözcüğün birleşimi sırasında hece düşmesi olabileceği gibi eklerin sözcüğe eklenmesi durumunda eklerin düşmesi şeklinde de olabilmektedir. Metinde tespit edilen hece düşmesine ait bazı örnekler şunlardır: a**lı**p kel- > apkel- (s. 20), m**ın**a bu > mobu (s. 44), b**ir c**ıldır > bıltır (s. 61), (E.T.) olturup tur-**ur** > oturuptur (s. 48), a**lı**p bar- > apar- (s. 64), kalıp tur-**ur** > kalıptır (s. 79), cazılıp tur-**ur** > cazılıptır (s. 84), tüşüp tur-**ur** > tüşüptür (s. 58).

2.1.3.6. Kaynaşma (Büzülme)

Bir sözcükte yan yana bulunan iki sesin birleşerek tek bir ses oluşmasına kaynaşma/büzülme denir. Kırgız Türkçesinin karakteristik özelliklerinden biri olan bu ses olayı, bazen iki ünlü arasında bulunan ünsüzün düşmesi sonucu da oluşabilir. Bu sebeple de sözcüklerde uzun ünlüler meydana gelebilmektedir (Gülsevin, 2020, s. 51; Akın, 2010, s. 403). Çünkü Türkçenin seslik özelliklerinden bir tanesi, iki ünlünün yan yana bulunamamasıdır. Türkçe de kendi bünyesine ters düşen bu durumu iki şekilde ortadan kaldırır. Birincisi iki ünlü arasına bir yardımcı ünsüz türetir, ikincisi de ünlülerden birini eritierek diğer ünlünün bünyesine geçirir (Yalçın, 2013, s. 342). Metinde tespit edilen bazı kaynaşma örnekleri şunlardır: n**e**+**e**rse > nerse (s. 5), kel**e a**lbaybız > kelalbaybız (s. 22), kel**e e**lek > kelelek (s. 37), keldiŋ b**ı e**ken > keldiŋ beken (s. 61), dediŋ b**ı e**le > diŋ bele (s. 85). Metindeki bazı alıntı sözcüklerde de kaynaşma ses olayı olmuştur: (Ar.) m**uā**mele > mamile (s. 6).

2.1.3.7. Ses Değişmeleri

Sesler genellikle birbirlerine etki ederek sözcükte bazı ses değişmelerine sebep olabilmektedir. Bu ses değişmeleri Türkçe sözcüklerde olabileceği gibi yabancı dillerden alınmış alıntı sözcüklerde de olabilir. Ünlü ve ünsüz değişmeleri olmak üzere iki türde görülebilmektedir. Metindeki ses değişimlerinin görünümleri şöyledir:

2.1.3.7.1. Ünlü Değişmeleri (Ündüülördün Özgörüşü)

Ünlü değişmeleri gerek ünlülerin birbirine etkisiyle gerekse de ünsüzlerin

ünlülere etkisiyle sözcükte meydana gelen değişmelerdir. Ünlü daralması, ünlü düzleşmesi, ünlü yuvarlaklaşması, ünlü kalınlaşması, ünlü incelmesi vb. gibi ses olayları oluşabilmektedir.

2.1.3.7.1.1. Ünlü Daralması

Bazı ünsüzler (g/ ğ/ y/ b/ m) yanlarında bulunan geniş ünlüleri daraltabilmektedir. Bu ses olayına ünlü daralması denir. Eski Türkçedeki bazı sözcüklerin Kırgız Türkçesindeki kullanımlarında ve bazı alıntı sözcüklerde bu ses olayı görülür. Metindeki bazı örnekler şunlardır:

2.1.3.7.1.1.1. a > ı

ç**a**ğır- > ç**ı**k**ı**r- (s. 19), ç**a**ŋır- > ç**ı**ŋır- (s. 47), (Ar.) h**a**yāl > k**ı**yal (s. 78).

2.1.3.7.1.1.2. a > u

(Far.) **ā**vāre > **u**bara (s. 54).

2.1.3.7.1.1.3. e > i

(E.T.) b**e**dük > b**i**yik (s. 13), (E.T.) t**e**g- > t**i**y- (s. 65), (E.T.) k**e**d- > k**i**y- (s. 73).

2.1.3.7.1.1.4. o > u

(E.T.) b**o**z- > b**u**z- (s. 3), (E.T.) k**o**d > k**o**y- > k**u**y- (s. 65).

2.1.3.7.1.1.5. ö > ü

(E.T.) **ö**güt > **ü**güt (s. 5).

2.1.3.7.1.1.6. u > ı

b**u** yıl > b**ı**yıl (s. 10), b**u** yaka > b**ı**yak (s. 59); (Ar.) nāmū**s** > nam**ı**s (s. 63).

2.1.3.7.1.2. Ünlü Genişlemesi

Dar olan ünlülerin çeşitli nedenlerle geniş ünlüye dönüşmesine ünlü genişlemesi denir. Hem Türkçe sözcüklerde hem de alıntı sözcüklerde görülebilmektedir. Metindeki bazı örnekler şunlardır:

2.1.3.7.1.2.1. i > a

(Far.) hayl**i** > kıyl**a** (s. 62), (Ar.) s**i**yāset > s**a**yasat (s. 75).

2.1.3.7.1.2.2. u > a

(Ar.) m**u**allim > m**a**alim (s. 12), (E.T.) ṭoġr**u** > tuur**a** (s. 62), (Ar.) f**u**lān > p**a**lan (s. 64).

2.1.3.7.1.2.3. i > e

(Ar.) **i**htiyāt > **e**tiyat (s. 22), (Ar.) **i**tibār > **e**tibar (s. 25).

2.1.3.7.1.3. Ünlü Düzleşmesi

Sözcükte yuvarlak olan ünlülerin bazı sebeplerle düz ünlüye dönüşmeleridir. Hem Türkçe sözcüklerde hem de alıntı sözcüklerde görülebilmektedir. Metinde örneği bulunmamaktadır.

2.1.3.7.1.4. Ünlü Yuvarlaklaşması

Kırgız Türkçesinde en sık karşılaşılan ünlü değişmesi olaylarından biridir. Çünkü Kırgız Türkçesinde dudak uyumu çok sağlam olduğu için düz ünlüler bazı sebeplerden dolayı yuvarlaklaşabilmektedir. Yuvarlaklaşmanın sebebi ise çoğunlukla ünlü benzeşmesidir. Bunun yanında dudak ünsüzleri de yanında bulunan düz ünlüyü yuvarlaklaştırabilmektedir (Kasapoğlu Çengel, 2020, s. 76). Hem Türkçe sözcüklerde hem de yabancı dillerden alınmış alıntı sözcüklerde ünlü yuvarlaklaşması görülebilmektedir. Metindeki tespit edilen ünlü yuvarlaklaşmasının bazı örnekleri şunlardır:

2.1.3.7.1.4.1. a > o

orn**a**t- > orn**o**t- (s. 1), bolb**a**s > bolb**o**s (s. 3), (Ar.) moll**a** > mold**o** (s. 5), tokt**a**- > tokt**o**- (s. 7), yoll**a**r > cold**o**r (s. 24), okş**a**- > okş**o**- (s. 35), oyn**a**- > oyn**o** (s. 38).

2.1.3.7.1.4.2. ā > ö

(Ar.) dünyā > düyn**ö** (s. 9), (Far.) gunāh > kün**öö** (s. 19), (Far.) guvāh > küb**öö** (s. 8), (Ar.) dukkān > dük**ö**n (s. 65).

2.1.3.7.1.4.3. e > ö

(Far.) hün**e**r > ön**ö**r (s. 13), (Ar.) ḥükūm**e**t > ökm**ö**t (s. 24), (Ar.) v**e**kil > **ö**kül (s. 33); (E.T.) körs**e**t- > körs**ö**t- (s. 6), (E.T.) küd**e**gü > küy**e**gü > küy**öö** (s. 7), kür**e**k > kür**ö**k (s. 17), (E.T.) özg**e** > özg**ö** (s. 25), yür**e**k > cür**ö**k (s. 33), özg**e**r- > özg**ö**r- (s. 38), (E.T.) tük**e**n- > tüg**ö**n- (s. 81).

2.1.3.7.1.4.4. i > ü

sözler**i** > sözdördü (s. 2), yüreğ**i** > cürög**ü** (s. 7), (Ar.) vek**i**l > ök**ü**l (s. 33), (Ar.) mumk**i**n > mümk**ü**n (s. 79).

2.1.3.7.1.4.5. ı > u

ün+ ç**ı**k- > unç**u**k- (s. 85).

2.1.3.7.1.5. Ünlü Kalınlaşması

Ünlü kalınlaşması, ince ünlülerin kalın ünlüye dönüşmesi olayıdır. İnce ünlülerin kalınlaşmasında ünsüzlerin etkisi olduğu gibi ünlü benzeşmesinin de etkisi vardır. Türkçe ve alıntı sözcüklerde görülebilmektedir. Metindeki bazı örnekler şunlardır:

2.1.3.7.1.5.1. e > a

(Ar.) t**e**rbiy**e** > t**a**rbiy**a** (s. 11), (Far.) d**e**rd > d**a**rt (s. 15), (Far.) d**e**rya > d**a**rıya (s. 19), (Far.) dilb**e**r > dilb**a**r (s. 20), (Ar.) s**e**lām**e**t > s**a**lam**a**t (s. 30), (Far.) p**e**rd**e** > p**a**rd**a** (s. 32), (Far.) d**e**rvāz**e** > d**a**rbaz**a** (s. 47), (Ar.) m**e**d**e**niyy**e**t > m**a**d**a**niy**a**t (s. 65), (Far.) bîçār**e** > beçar**a** (s. 67), (Ar.) s**i**yās**e**t > s**a**yas**a**t (s. 69), (Ar.) d**e**r**e**c**e** > d**a**r**a**c**a** (s. 74), (Far.) tal**e**b > tal**a**p (s. 74), (Ar.) **e**d**e**biyyāt > **a**d**a**biyat (s. 75), (Ar.) gayr**e**t > kayr**a**t (s. 75), (Ar.) hizm**e**tkâr > kızm**a**tkar (s. 79), (Ar.) m**e**mleket > m**a**mleket (s. 77), (Ar.) s**e**f**e**r > s**a**p**a**r (s. 79).

2.1.3.7.1.5.2. i > ı

(E.T.) y**i**g**i**rmi > cıyırma (s. 3), b**i**r yıldır > b**ı**ltır (s. 35); (Far.) z**i**yān > z**ı**yan (s. 15), (Far.) d**i**hkān > dıykan (s. 89).

2.1.3.7.1.6. Ünlü İncelmesi

Bu ses olayında kalın ünlüler ince ünlüye dönüşür. "Bazı ünlülerin ve ç, ş, y ve l ünsüzlerinin ünlüler üzerinde inceltme etkisi vardır." (Karaağaç, 2012a, s. 145). Kırgız Türkçesinde ünlü incelmesi genellikle alıntı sözcüklerde görülebilmektedir. Metindeki bazı örnekler şunlardır:

2.1.3.7.1.6.1. ā > e

(Ar.) ḥis**ā**b > es**e**p (s. 27), (Ar.) ker**ā**met > ker**e**met (s. 67), (Ar.) mek**ā**n > mek**e**n (s. 80).

2.1.3.7.1.6.2. ā > ö

(Ar.) dunyā > düyn**ö** (s. 9).

2.1.3.7.1.6.3. u, ū > ö

(Ar.) ḥ**u**km > **ö**küm (s. 1), (Far.) h**u**ner > **ö**nör (s. 6), (Ar.) ḥ**u**kūmet > **ö**kmöt (s.

25).

2.1.3.7.1.6.4. u, ū > ü

b**u** kün > b**ü**gün (s. 11); (Ar.) d**u**nyā > d**ü**ynö (s. 9), (Far.) g**u**nāh > k**ü**nöö (s. 19), (Far.) g**u**vāh > k**ü**böö (s. 35), (Ar.) d**u**kkān > d**ü**kön (s. 72), (Ar.) m**u**lk > m**ü**lk (s. 75), (Ar.) m**u**mkin > m**ü**mkün (s. 78).

2.1.3.7.2. Ünsüz Değişmeleri (Ünsüzdördün Özgörüşü)

Sözcüklerde bazı sebeplerden dolayı ünlülerde olduğu gibi ünsüzlerde de değişimler olabilmektedir. Bu ses olayına ünsüz değişmesi denir. Kırgız Türkçesinde ünsüz değişmeleri hem Türkçe sözcüklerde hem de yabancı dillerden alınmış alıntı sözcüklerde görülmektedir. Metindeki ünsüz değişmeleri şöyledir:

2.1.3.7.2.1. Ses Benzeşmesi

Bir sözcükte bazen yan yana bazen de aralıklı şekilde bulunan gerek ünlülerden biri başka bir ünlüden, ünsüzlerden biri başka bir ünsüzden daha baskın olabilmektedir. Baskın olan ses, kendisine göre daha az baskın olan sesi kendisine benzetebilir. Bu ses olayına ses benzeşmesi denir. Bu benzeşme olayı kalınlık-incelik, düzlük-yuvarlaklık ve tonluluk-tonsuzluk yönünden olabileceği gibi sesin yerine göre, yönüne göre ve derecesine göre de olabilmektedir. Metinde tespit edilen ses benzeşmelerinin görünümü şöyledir:

2.1.3.7.2.1.1. Kalınlık-İncelik Bakımından Benzeşme

Türkçenin en güçlü ses uyumu, kalınlık-incelik uyumudur. Bu sebeple sözcük içindeki baskın olan ünlü, kalınlık-incelik yönünden etkilediği ünlüyü kendisine benzetebilir. Ayrıca bu durum, Türkçe sözcüklerde olduğu gibi alıntı sözcüklerin Türkçeleştirilmesinde ve sözcüğün akıcılığın sağlanmasında etkilidir.

2.1.3.7.2.1.1.1. Kalınlık Bakımından Benzeşme

Sözcükteki baskın ve kalın olan ünlünün ince ünlüyü etkilemesi sonucu kendisine benzetmesine denir. Metindeki bazı örnekler şu şekildedir: (Far.) dert > dart (s. 13), (Far.) z**i**yan > z**ı**yan (s. 15) (Ar.) s**e**lam**e**t > s**a**lam**a**t (s. 29), (Far.) tal**e**p > tal**a**p (s. 50). Türkçe sözcüklerde: **ü**n+ çık- > **u**nçuk- (s. 85).

2.1.3.7.2.1.1.2. İncelik Bakımından Benzeşme

Sözcükteki baskın ve ince olan ünlünün kalın ünlüyü etkilemesi sonucu kendisine benzetmesi olayına denir. Metindeki bazı örnekler şu şekildedir: (Ar.) ḥ**u**km > **ö**küm (s. 1), (E.T.) **a**n**a** > **e**n**e** (s. 2), (E.T.) b**u** kün > b**ü**gün (s. 11), (Ar.) ḥis**ā**b > es**e**p (s. 28), **o** gün ki > **ö**günkü (s. 54), (Ar.) dükk**â**n > dük**ö**n (s. 72).

2.1.3.7.2.1.2. Düzlük-Yuvarlaklık Bakımından Benzeşme

Bir sözcükte bulunan düz bir ünlünün o sözcükteki bir yuvarlak ünlüyü kendisine benzeterek düzleştirmesi ya da bir sözcükteki yuvarlak bir ünlünün aynı sözcükteki düz bir ünlüyü kendisine benzeterek yuvarlaklaştırmasına düzlük-yuvarlaklık bakımından benzeşme denir. Bu ses olayı, Türkçe sözcüklerde olabileceği gibi yabancı dillerden alınmış alıntı sözcüklerde de görülebilir.

2.1.3.7.2.1.2.1. Düzlük Bakımından Benzeşme

Bir sözcükte bulunan bir düz ünlünün yuvarlak bir ünlüyü kendisine benzeterek düzleştirmesi olayına düzlük bakımından benzeşme denir. Kırgız Türkçesinde hem Türkçe sözcüklerde hem de alıntı sözcüklerde bu benzeşme görülebilmektedir. Metindeki bazı örnekler şunlardır: b**u** yıl > b**ı**yıl (s. 11), (Ar.) kab**u**l > kab**ı**l (s. 40), (Ar.) nām**ū**s > nam**ı**s (s. 71), (E.T.) tem**ü**r > tem**i**r (s. 90).

2.1.3.7.2.1.2.2. Yuvarlaklık Bakımından Benzeşme

Bir sözcükte yuvarlak bir ünlünün düz bir ünlüyü kendisine benzeterek

yuvarlaklaştırması olayına yuvarlaklık bakımından benzeşme denir. Bu ses olayı hem Türkçe sözcüklerde hem de alıntı sözcüklerde görülebilmektedir. Metindeki bazı örnekler şunlardır: (E.T.) körs**e**t-> körs**ö**t- (s. 6), (Ar.) dunyā > düyn**ö** (s. 9), (Ar.) ḥukūm**e**t > ökm**ö**t (s. 24), (E.T.) özg**e** > özg**ö** (s. 26), (Ar.) v**e**k**i**l > **ö**k**ü**l (s. 33), (Far.) guvā**h** > kübö**ö** (s. 8), okş**a**- > okş**o**- (s. 35), (E.T.) yür**e**k > cür**ö**k (s. 66), (Ar.) dükk**â**n > dük**ö**n (s. 69), o gün k**i** > ögünk**ü** (s. 72), (Krg.) köl**i**g**e** > köl**ö**k**ö** (s. 65).

2.1.3.7.2.1.3. Ton Bakımından Benzeşme

Bir sözcükte tonlu bir sesin tonsuz bir sesi kendisine benzeterek tonlulaştırması veya tonsuz bir sesin tonlu olan bir sesi kendine benzeterek tonsuzlaştırması olayına ton bakımından benzeşme denir. Bu olay hem Türkçe hem de alıntı sözcüklerde görülebilmektedir.

2.1.3.7.2.1.3.1. Tonlulaşma (Sedalılaşma, Ötümlüleşme)

Tonlulaşma, bir ses değişmesidir. Bir sözcükte, tonlu bir sesin tonsuz bir sesi çeşitli sebeplerden dolayı (yabancı sözcüklerin Türkçeleştirilmesi, tonsuz ile biten bir sözcüğe ünlü ile başlayan bir ekin gelmesi vb.) kendisine benzeterek tonlulaştırmasına tonlulaşma denir. Bu ses olayına sedalılaşma ve ötümlüleşme de denmektedir. Ses olaylarının en temel sebebi, dildeki en az çaba yasasıdır. Tonlulaşma olayında da bu durum söz konusudur. "Bu sebeple tonsuz ünsüzlerin oluşumunda tonlu ünlüye göre daha çok enerji harcamak gerekmektedir. Dilin en az çaba yasası gereği, daha az enerji harcamak için tonsuz ünsüzlerin tonluya dönüşmesini doğal bir süreç olarak kabul etmek gerekir." (Demirtaş-Doğan, 2023, s. 100).

Bu ses olayı, Kırgız Türkçesinde hem Türkçe hem de alıntı sözcüklerde görülebilmekte ve sözcük başında, sözcük içinde ve sözcük sonunda olabilmektedir. İncelenen metinde sözcük başında ve sözcük içinde tonlulaşma meydana gelmiştir. Metindeki örnekler şu şekildedir:

2.1.3.7.2.1.3.1.1. ç > c

İki ünlü arasında kalan /ç/ ünsüzü tonlulaşarak /c/ ünsüzüne dönüşür. Kırgız Türkçesinde örneği azdır. İncelenen metinde bir örnekte bu ses olayı vardır: (E.T.) e**ç**e >

e**c**e (s. 15).

2.1.3.7.2.1.3.1.2. f (> p) > b

Alıntı sözcüklerde görülen bu tonlulaşma ses olayında /f/ ünsüzü önce /p/ ünsüzüne dönüşür. Sonrasında ise /p/ ünsüzü tonlulaşarak /b/ ünsüzüne döner. Metindeki bazı örnekler şunlardır: (Ar.) **f**alan > **b**alan (s. 25), (Ar.) **f**elāket > **b**alakat (s. 76).

2.1.3.7.2.1.3.1.3. k > g

Eski Türkçede kullanılan bazı sözcüklerdeki /k/ ünsüzü, Kırgız Türkçesinde korunmuştur. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: köŋül (s. 1), köp (s. 9), kündüz (s. 25), kül- (s. 26), keme (s. 32), kün (s. 33), kök (s. 40), köynök (s. 49), köz (s. 50), keç (s. 52), küç (s. 74), kiyim (s. 88). Kırgız Türkçesinde Eski Türkçede kullanılan bazı sözcüklerde ise /k/ ünsüzü tonlulaşarak /g/ ünsüzüne dönüşmüştür. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: e**k**iz > e**g**iz (s. 19), ṭa**ḳ**ı > da**ġ**ı (s. 24), e**k**in > e**g**in (s. 51), se**k**iz > se**g**iz (s. 58), ṭo**ḳ**uz > to**g**uz (s. 58). Bunun yanında /k/ ünsüzü ile biten bir sözcüğe ünlü ile başlayan bir ek geldiğinde /k/ ünsüzü tonlulaşarak /g/ ünsüzüne dönüşebilmektedir. Metindeki bazı örnekler şunlardır: kö**k**-er > kö**g**ör- (s. 9), cürö**k**-üm > cürö**g**üm (s. 28), kere**k**-i > kere**g**i (s. 29), tö**k**-ül- > tö**g**ül- (s. 38), ba**k**-ıp > ba**g**ıp (s. 72), tü**k**-e-n- > tü**g**ön- (s. 81), çı**k**-ıp > çı**g**ıp (s. 83), kö**k**-üş > kö**g**üş (84).

2.1.3.7.2.1.3.1.4. p > b

Kırgız Türkçesinde gerek sözcüğün kendisinde gerekse de sözcüğün aldığı eklerle /p/ ünsüzü tonlulaşarak /b/ ünsüzüne dönüşebilmektedir. Metinden tespit edilen bazı örnekler şunlardır: tö**p**ü > tö**b**ö (s. 4), ça**p**-ış- > ça**b**ış- (s. 53), kö**p**-ey > kö**b**öy- (s. 13), te**p**ele- > te**b**ele- (s. 57).

2.1.3.7.2.1.3.1.5. s > z

Kırgız Türkçesinde fazla görülmeyen bu ses olayında alıntı sözcükteki /s/ ünsüzü tonlulaşarak /z/ ünsüzüne dönüşür. Metinde bir örnekte bu ses olayı tespit edilmiştir: (Ar.) **s**eher > **z**aar (s. 87).

2.1.3.7.2.1.3.1.6. t > d

Kırgız Türkçesinde Eski Türkçede kullanılan sözcüklerde sözcük başındaki /t/ genellikle korunmuştur. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: taanı- (s. 5), tün (s. 12), tört (s. 34), tegerek (s. 49), töşök (s. 55), too (s. 60), tök- (s. 64), tülkü (s. 88), temir (s. 89).

Fakat Kırgız Türkçesinde Eski Türkçeden gelen bazı sözcüklerde sözcük başındaki /t/ tonlulaşarak /d/ye dönebilmektedir. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: **ṭ**oŋuz > **d**oŋuz (s. 9), **t**e- > **d**e- (s. 18), **ṭ**aḳı > **d**aġı (s. 21), **t**eŋiz > **d**eŋiz (s. 80), **t**il > **d**il (s. 81).

Alıntı sözcüklerin bazılarında sözcük başındaki /t/ ünsüzü korunurken (Ar.) ta'lim > taalim (s. 50), (Ar.) te'sîr > taasir (s. 76), (Ar) ṭaleb > talap (s. 79); bazılarında tonlulaşarak /d/ye dönebilmektedir: (Ar.) **ṭ**a'yīn > **d**ayın (s. 58), (Ar.) **ṭ**ayyār > **d**ayar (s. 64), (Ar.) **ṭ**a'ām > **d**aam (s. 75).

2.1.3.7.2.1.3.2. Tonsuzlaşma (Sedasızlaşma, Ötümsüzleşme)

Bir sözcükte, tonsuz bir sesin tonlu bir sesi ya kendisine sese benzeterek tonsuzlaştırmasına tonsuzlaşma denir. "Tonsuzlaştırma olayı tonsuz seslerin oluşumunda enerji tüketimi daha fazla olduğundan dilin en az çaba yasasına aykırı bir durumdur." (Demirtaş- Doğan, 2022, s. 1061). Fakat Kırgız Türkçesinde genellikle yabancı dillerden girmiş alıntı sözcüklerde Türkçeleştirmeden dolayı tonsuzlaşma görülmektedir. Ayrıca Eski Türkçeden Kırgız Türkçesine geçen bazı eklerin Kırgız Türkçesinin seslik özelliklerinden dolayı tonsuzlaşması da görülmektedir. Metindeki bazı tonsuzlaşma örnekleri şunlardır:

2.1.3.7.2.1.3.2.1. b > p

Arapça sözcüklerin bazılarında Türkçenin seslik özelliklerine uydurulması sonucu sözcük sonundaki /b/ ünsüzü tonsuzlaşarak /p/ ünsüzüne dönüşebilmektedir. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: kiṭā**b** > kite**p** (s. 5), tertī**b** > tarti**p** (s. 6), ṭale**b** > tala**p** (s. 10), ḥisā**b** > ese**p** (s. 28), 'ay**b** > ayı**p** (s. 80). Ayrıca (Far.) **b**ahane > **p**aana (s. 45) sözcüğünde de tonsuzlaşma olayı vardır. Bunun haricinde tonsuz ile biten

bir sözcüğe birinci çokluk şahıs eki geldiğinde /b/ ünsüzü /p/ye döner: emes **b**iz > emes**p**iz (s. 72).

2.1.3.7.2.1.3.2.2. d > t

Eski Türkçedeki bazı fiillerdeki /d/ ünsüzü tonsuzlaşarak /t/ ünsüzüne dönüşebilmektedir. Metinde tespit edilen bir örnek şudur: küze**d**- > küzö**t**- (s. 14). Bazı alıntı sözcüklerde sözcük sonunda bulunan /d/ ünsüzü tonsuzlaşarak /t/ ünsüzüne dönüşebilmektedir. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: (Far.) der**d** > dar**t** (s. 14), (Ar.) makṣa**d** > maksa**t** (s. 26).

2.1.3.7.2.1.3.2.3. g > k

Eski Türkçe kullanılan bazı sözcüklerde /g/ ünsüzü tonsuzlaşarak Kırgız Türkçesinde /k/ ünsüzüne dönüşebilir. Metinde bir örnekte bu ses olayı vardır: uru**g** > uru**k** (s. 47). Fakat bazı yabancı sözcüklerin Türkçenin seslik özelliklerine uydurulması sonucunda da bu ses olayı görülmektedir. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: (Far.) **g**uvāh > **k**üböö (s. 12), (Far.) **g**unāh > **k**ünöö (s. 22), (Far.) **g**umān > **k**ümön (s. 50).

2.1.3.7.2.1.3.2.4. l > t

Eski Türkçede /l/ ünsüzü ile başlayan eklerin bir kısmı Kırgız Türkçesinde sözcüğün sonundaki tonsuz ünsüzden dolayı tonsuzlaşarak /t/ ünsüzüne döner. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: iş+**l**e- > iş**t**e- (s. 2), küç+**l**ü > küç**t**üü (s. 10), baş+**l**a- > baş**t**a- (s. 12), sak+**l**a-p > sa**k**tap (s. 20), caş+**l**ar > caş**t**ar (s. 21), iş+**l**er > iş**t**er (s. 30), coldoş+**l**ar > coldoş**t**or (s. 42), saç+**l**ı > çaç**t**uu (s. 51), yaş+**l**ık > caş**t**ık (s. 67), tınç+**l**ık > tınç**t**ık (s. 79), at+**l**uu > at**t**uu (s. 81).

2.1.3.7.2.1.3.2.5. m > p

Türkçede olumsuzluk eki olan -mA ile soru edatı olan mI, Kırgız Türkçesinde sözcük sonundaki tonsuz ünsüzden dolayı tonsuzlaşarak /m/ ünsüzü /p/ ünsüzüne döner. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: uk-**m**a-gan > uk**p**agan (s. 35), ayt-**m**a-dı >

ayt**p**adı (s. 57), tap-**m**a-y > tap**p**ay (s. 59), ket-**m**es > ket**p**es (s. 67), emes **m**i > emes**p**i (s. 78).

2.1.3.7.2.1.3.2.6. n > t

Kırgız Türkçesinde tonsuz ile biten bir sözcüğe /n/ ünsüzü ile başlayan bir ek geldiğinde bu ünsüz önce /d/ ünsüzüne dönüşür sonrasında da /d/ ünsüzü tonsuzlaşarak /t/ ünsüzüne dönüşür. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: kış-**n**ı > kış**t**ı (s. 20), (Ar.) kitep-**n**in > kitep**t**in (s. 37), yürek-**n**in > cürök**t**ün (s. 40).

2.1.3.7.2.1.4. Yerine Göre Benzeşme

Yerine göre benzeşmeden kasıt sözcükte benzeşen seslerin yan yana ya da uzak olmasıdır. Bu sebeple yakın benzeşme ve uzak benzeşme olarak ikiye ayrılır.

2.1.3.7.2.1.4.1. Yakın Benzeşme

Benzeşen seslerin yan yana olmasıdır. Hem Türkçe sözcüklerde hem de alıntı sözcüklerde görülebilmektedir. Metinde tespit edilen örnekler şunlardır: ca**nb**aş > ca**mb**aş (s. 6), kü**çl**ü > kü**çt**üü (s. 10), (Ar.) ru**hs**at > uru**ks**at (s. 41), ta**pm**a- > ta**pp**a- (s. 59), (Ar.) zi**nb**īl > ze**mb**il > za**mb**ar (s. 51), (Ar.) ṭa**nb**ūr > ta**mb**ur (s. 63), (Ar.) ḳu**rb**ān > ku**rm**an (s. 64).

2.1.3.7.2.1.4.2. Uzak Benzeşme

Benzeşen seslerin yan yana değil birbirinden uzak olmasıdır. Benzeşen seslerin arasında başka ses veya seslerin bulunmasıdır. Ünlü ve ünsüzlerde görülür. Hem Türkçe hem de alıntı sözcüklerde görülebilmektedir. Yakın benzeşmeye göre örnek sayısı daha çoktur. Metinde tespit edilen örnekler şunlardır: (Ar.) ter**tīb** > tar**tip** (s. 6), (Ar.) s**elā**m**e**t > s**a**l**a**m**a**t (s. 30), (Ar.) ḥi**sāb** > e**sep** (s. 44), (Ar.) **kitāb** > **kitep** (s. 69), (Ar.) **s**evā**b** > **s**oo**p** (s. 72), (Ar.) s**iyās**e**t** > s**a**y**a**s**a**t (s. 74), (Ar.) **t**aā**m** > **d**aa**m** (s. 75), (Ar.) **ṭ**a**l**e**b** > **ta**l**ap** (s. 79).

2.1.3.7.2.1.5. Yönüne Göre Benzeşme

Bir ses, bazen kendisinden önceki sesi bazen de kendisinden sonraki sesi kendine benzetir. Bu duruma yönüne göre benzeşme denir. İlerleyici benzeşme ve gerileyici benzeşme olarak iki türde görülebilmektedir.

2.1.3.7.2.1.5.1. İlerleyici Benzeşme

Bir ses, kendisinden sonra gelen herhangi bir sesi kendisine benzetirse buna ilerleyici benzeşme denir. Hem ünlülerde hem de ünsüzlerde görülen bu ses olayı ileri doğru olmaktadır. Türkçe ve alıntı sözcüklerde ilerleyici benzeşme görülebilmektedir. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: (Ar.) **kitāb** > **kitep** (s. 35), (Ar.) ḥi**sāb** > e**sep** (s. 41), (Ar.) ma**kṣad** > ma**ksat** (s. 42), (Ar.) me**kteb** > me**ktep** (s. 42), (Ar.) **s**evā**b** > **s**oo**p** (s. 68), bug**ü**n k**i** > büg**ü**nk**ü** (s. 75).

2.1.3.7.2.1.5.2. Gerileyici Benzeşme

Bazen de bir ses kendisinden önceki sesi kendisine benzetir. Yani ileride bulunan bir ses, kendisinden geride bulunan bir sesi kendisine benzetir. Benzeşme geriye doğru olabilmektedir. Bu ses olayına gerileyici benzeşme denir. Hem Türkçe hem de alıntı sözcüklerde bu durum görülebilmektedir. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: **d**ör**t** > **t**ör**t** (s. 1), ca**nb**aş > ca**mb**aş (s. 6), (Far.) d**e**ry**a** > d**a**rıy**a** (s. 15), (Far.) s**erā**y > s**ara**y (s. 29), (Ar.) **ṭayy**ar > **d**a**y**ar (s. 64), (Ar.) ṭa**nbū**r > ta**mb**ur (s. 63).

2.1.3.7.2.1.6. Derecesine Göre Benzeşme

Bir ses, kendisinden daha az baskın olan sesi benzetirken bazen tam olarak kendisine bazen de kendisine en yakın olan sese benzetir. Bu ses olayına derecesine göre benzeşme denir. Tam benzeşme ve yarım benzeşme olmak üzere iki şekilde görülebilmektedir.

2.1.3.7.2.1.6.1. Tam Benzeşme

Bir sesin başka bir sesi kendisine tam anlamıyla benzetmesidir. Bu benzetme kalın/ince, düz/yuvarlak, tonlu/tonsuz biçimde olabilir. Metinde tespit edilen tam benzeşme örnekleri çoğunlukla ünlülerde görülmektedir. Ünsüzlerde görülen örnek sayısı daha azdır. (E.T.) k**ö**rs**e**t- > k**ö**rs**ö**t- (s. 6), b**u** k**ü**n > b**ü**g**ü**n (s. 11), (Far.) d**e**ry**a** > d**a**rıy**a** (s. 15), (Ar.) s**e**l**ā**m**e**t > s**a**l**a**m**a**t (s. 30), (Ar.) h**a**b**e**r > k**a**b**a**r (s. 53), **o**yn**a**- > **o**yn**o**- (s. 55), (Ar.) m**e**k**ā**n > m**e**k**e**n (s. 71), (Ar.) g**a**yr**e**t > k**a**yr**a**t (s. 89).

2.1.3.7.2.1.6.2. Yarım Benzeşme

Bir sesin başka bir sesi tam olarak kendisine değil de kendisine en yakın sese dönüştürmesi olayına yarım benzeşme denir. Metinde yarım benzeşme daha çok Türkçeye girmiş yabancı sözcüklerde görülmektedir. Yarım benzeşme örneklerinin tam benzeşme örneklerine göre metinde daha çok sayıda olduğu tespit edilmiştir: ca**nb**aş > ca**mb**aş (s. 6), (Ar) kit**āb** > kit**ep** (s. 7), (Ar.) kes**b** > kesi**p** (s. 29), (Ar.) makşa**d** > maksa**t** (s. 42), nāmū**s** > nam**ı**s (s. 70), (Ar.) zi**n**bīl > ze**m**bil > za**m**bar (s. 72), (Ar.) ṭa**n**būr > ta**m**bur (s. 63), (Ar.) ḳur**b**ān > kur**m**an (s. 64).

2.1.3.7.2.2. Dudaksıllaşma

Dudaksıllaşma, dudak ünsüzü olmayan seslerin dudak ünsüzü olması olayıdır. "Bazı dudaksı sesdeşler de yan yana geldikleri sesdeşleri kendine benzeterek dudak sesi yaparlar." (Banguoğlu, 2015, s. 108). Kırgız Türkçesinde dudaksıllaşma örneği en çok n > m şeklinde olmaktadır. Metinde fazla örneği yoktur. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: ca**n**baş > ca**m**baş (s. 7), (Ar.) zi**n**bīl > ze**m**bil > za**m**bar (s. 66), (Ar.) ṭa**n**būr > ta**m**bur (s. 72).

2.1.3.7.2.3. Sızıcılaşma

Patlayıcı ünsüzlerin bazı sebeplerden dolayı sızıcı ünsüzlere dönüşmesine "sızıcılaşma" denir. Metinde üç örnek tespit edilmiştir: (Far.) ne**b**at > na**v**at (s. 13), (Far.) **ç**edārşeb > **ş**eyşep (s. 20), (Ar.) ḫi**d**met > kı**z**mat (s. 23).

2.1.3.7.2.4. Akıcılaşma

Patlayıcı ünsüzlerin akıcı ünsüzlere dönüşmesi olayıdır. Akıcılaşmanın sebebi de diğer ses olaylarında olduğu gibi en az çaba yasasıdır. Metinde birçok örnek bulunmaktadır.

2.1.3.7.2.4.1. b > m

Kırgız Türkçesinde Eski Türkçede kullanılıp Kırgız Türkçesinde geçişte sözcük başındaki /b/ ünsüzü bazı sözcüklerde korunmuştur: ber- (s. 43), bol- (s. 43), bar (s. 43). Fakat bazı sözcüklerde /b/ ünsüzü, /n/ ve /ŋ/ ünsüzlerinin etkisiyle /m/ ünsüzüne dönmüştür. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: (E.T.) **b**oncuk > **m**onçok (s. 29), (E.T.) **b**urun > **m**urun (s. 35), (E.T.) **b**oyun > **m**oyun (s. 37), (E.T.) **b**en > **m**en (s. 40), (E.T.) **b**iŋ > **m**iŋ (s. 43), (E.T.) **b**oynuz > **m**üyüz (s. 53), (E.T.) **b**uŋ > **m**uŋ (s. 68).

2.1.3.7.2.4.2. b > y

Köktürkçedeki /b/ ünsüzü, Eski Uygur Türkçesi Dönemi'nde bazı sözcüklerde sızıcı ünsüz olan /w/ ünsüzüne dönüşmüştür. Daha sonra Karahanlı Türkçesi döneminde /w/ ünsüzünden sonra gelen bazı ünlüler yuvarlaklaşmaya başlamıştır. Bundan dolayı Kırgız Türkçesinde yuvarlaklaşmanın da etkisiyle /w/ ünsüzü /y/ ünsüzüne dönüşmüştür (Moldalieva, 2002, s. 32). Metinde çok örneği yoktur. Metindeki bazı örnekler şunlardır: (E.T.) e**b** > ü**y** (s. 6), (E.T.) se**b**in- > sü**y**ün- (s. 49).

2.1.3.7.2.4.3. d > l

Kırgız Türkçesinde *er-* fiilinin görülen geçmiş zamanı olan *edi* sözcüğü akıcılaşarak *ele* sözcüğüne dönüşür: bolor e**d**i > bolor e**l**e (s. 73).

2.1.3.7.2.4.4. d > y

Eski Türkçede bazı sözcüklerde bulunan /d/ ünsüzü, akıcılaşarak /y/ ünsüzüne dönüşebilmektedir. Metindeki bazı örnekler şunlardır: kü**d**egü > kü**y**öö (s. 13), a**d**ak >

a**y**ak (s. 20), ko**d**- > ko**y**- (s. 23), ku**d**ruk > ku**y**ruk (s. 30), a**d**rıl- > a**y**rıl- (s. 60), u**d**ı- > u**y**u- (s. 67).

2.1.3.7.2.4.5. g > y

Patlayıcı /g/ ünsüzü, bazı sözcüklerde akıcılaşarak /y/ ünsüzüne dönüşebilir: (E.T.) te**g**- > ti**y**- (s. 1), (E.T.) yi**g**irmi > cı**y**ırma (s. 2), (E.T.) ö**g**ren- > ü**y**rön- (s. 31), (E.T.) yı**ġ**- > cı**y**- (s. 50).

2.1.3.7.2.5. Süreksizleşme

Sözcüklerde bulunan sürekli ünsüzlerin süreksiz ünsüzlere dönüşmesidir. Kırgız Türkçesinde genellikle alıntı sözcüklerde görülmektedir. Metindeki örnekler şöyledir:

2.1.3.7.2.5.1. f > p

Yabancı dillerden alınmış alıntı sözcüklerde /f/ ünsüzü, Kırgız Türkçesinin seslik özelliklerinden dolayı /p/ ünsüzüne dönüşebilmektedir. Metindeki bazı örnekler şunlardır: (Ar.) ṭara**f** > tara**p** (s. 2), (Ar.) **f**ikr > **p**ikir (s. 22), (Ar.) **f**ā'ide > **p**ayda (s. 27), (Ar.) ce**f**ā' > ca**p**a (s. 76), (Ar.) se**f**er > sa**p**ar (s. 90).

2.1.3.7.2.5.2. h > k

Alıntı sözcüklerde görülen bu ses olayında /h/ ünsüzü, Kırgız Türkçesinin seslik özelliklerinden dolayı süreksiz bir ünsüz olan /k/ ünsüzüne döner: (Ar.) ra**ḥ**met > ıra**k**mat (s. 23). (Ar.) **h**aber > **k**abar (s. 52), (Ar.) **ḫ**idmet > **k**ızmat (s. 64).

2.1.3.7.2.5.3. l > d

Kırgız Türkçesinde sözcük sonu tonlu ünsüz ile biten sözcüklere /l/ ile başlayan bir ek geldiğinde, /l/ ünsüzü /d/ ünsüzüne dönebilir. Metindeki bazı örnekler şunlardır: ayıl-**l**ık > ayıl**d**ık (s. 1), söz-**l**eri > söz**d**örü (s. 2), kız-**l**ar > kız**d**ar (s. 8), dayar-**l**a- >

dayar**d**a- (s. 15), col-**l**ar > col**d**or (s. 52), köz-**l**e-gen > köz**d**ögön (s. 64), akıl-**l**ı > akıl**d**uu (s. 90).

2.1.3.7.2.5.4. l > t

Sözcük sonu tonsuz ünsüz ile biten sözcüklere /l/ ile başlayan bir ek geldiğinde, ek tonsuzlaşarak /t/ ünsüzüne döner. Metindeki bazı örnekler şunlardır: iş-**l**e- > iş**t**e- (s. 2), küç-**l**ü > küç**t**üü (s. 10), baş-**l**a- > baş**t**a- (s. 12), sak-**l**a-p > sak**t**ap (s. 22), caş-**l**ar > caş**t**ar (s. 23), iş-**l**er > iş**t**er (s. 24), coldoş-**l**ar > coldoş**t**or (s. 42), saç-**l**ı > çaç**t**uu (s. 52), yaş-**l**ık > caş**t**ık (s. 66), tınç-**l**ık > tınç**t**ık (s. 79), at-**l**uu > at**t**uu (s. 81).

2.1.3.7.2.5.5. m > b

Tonlu ünsüz ile biten sözcüklere olumsuzluk eki olan -mA ile soru eki olan -mI eklerindeki /m/ ünsüzü /b/ ünsüzüne dönüşür: caz-**m**a- > caz**b**a- (s. 6), bol-**m**o-so > bol**b**oso (s. 7), al-**m**a- > al**b**a- (s. 10), tur-**m**a- > tur**b**a- (s. 40), al-dı **m**ı > aldı**b**ı (s. 42), otur-**m**a- > otur**b**a- (s. 44). Ayrıca alıntı sözcüklerde de görülür: (Ar.) **m**uḥkem > **b**ekem (s. 15).

2.1.3.7.2.5.6. n > c

Bazı sözcüklerde görülür. Metinde bir tane örneği vardır: (Far.) **n**işān > **c**ışaan (s. 6).

2.1.3.7.2.5.7. s > ç

Eski Türkçedeki bazı sözcüklerde /s/ ünsüzü, bazı sözcüklerde /ç/ ünsüzüne dönüşebilir: **s**aç- > **ç**aç- (s. 21), **s**eçim > **ç**eçim (s. 28), **s**ıçra- > **ç**açıra- (s. 43), **s**aç > **ç**aç (s. 51).

2.1.3.7.2.5.8. v > b

Bazı alıntı sözcüklerde görülmektedir. /v/ ünsüzü bazı sözcüklerde /b/ ünsüzüne dönüşebilir: (Ar.) **v**aḳṭ > u**b**akıt (s. 1), (Ar.) ku**vv**et > ku**b**at (s. 8), (Ar.) **v**ā'de > u**b**ada

(s. 54).

2.1.3.7.2.5.9. y > c

Türkçe sözcüklerdeki sözcük başındaki /y/ ünsüzü, Kırgız Türkçesinde düzenli bir şekilde yerini /c/ ünsüzüne bırakmıştır. Bu durum Kırgız Türkçesinin ayırt edici özelliğidir (Özeren, 2008, s. 253). Metinde y > c ses değişmesinin birçok örneği bulunmaktadır: **y**akın > **c**akın (s. 1), **y**ok > **c**ok (s. 2), **y**altıra- > **c**altıra- (s. 3), **y**ardım > **c**ardam (s. 15), **y**ut- > **c**ut- (s. 22), **y**ol > **c**ol (s. 35), **y**aş > **c**aş (s. 36), **y**ok ol- > **c**ogol- (s. 36), **y**ıldız > **c**ıldız (s. 42), **y**arat- > **c**arat- (s. 42), **y**iğit > **c**igit (s. 49), **y**egen > **c**een (s. 52), **y**aman > **c**aman (s. 56), **y**ıl > **c**ıl (s. 60), **y**umuşak > **c**umşak (s. 61), **y**ağmur > **c**amgır (s. 68), **y**ılıg > **c**ıluu (s. 79), **y**ay > **c**ay (s. 80), **y**ürek > **c**ürök (s. 82).

2.1.3.7.2.6. Diğer Ünsüz Değişmeleri

2.1.3.7.2.6.1. ḥ/h > y

Bazı yabancı dillerden alınmış sözcüklerde /ḥ/ ve /h/ ünsüzü, bazı sözcüklerde /y/ ünsüzüne dönüşebilir. Metindeki bazı örnekler şunlardır: (Ar.) bi**h**işt > be**y**iş (s. 67), (Ar.) ra**h**m > ıra**y**ım (s. 71), (Far.) dı**h**kān > dı**y**kan (s. 89).

2.1.3.7.2.6.2. k > t

Metinde bir örnekte bulunnaktadır: (DLT) çeki**k** > çeki**t** (s. 46).

2.1.3.7.2.6.3. ŋ > n

Bazı sözcüklerde de /ŋ/ ünsüzü /n/ ünsüzüne döner. İlgi hâli ekinde görülen bu ses olayında sonda bulunan /ŋ/ ünsüzü /n/ye dönüşür: enesi+ni**ŋ** > enesini**n** (s. 76), yol+u**ŋ** > coldu**n** (s. 79).

2.1.3.7.2.6.4. ŋ > y

Eski Türkçe sözcüklerin bazılarında /ŋ/ ünsüzü /y/ ünsüzüne dönüşür: müŋüz > müyüz (s. 53).

2.2. Biçim Özellikleri

Sesler, gelişigüzel değil, belirli bir biçimde ve ahenkte yan yana geldiklerinde sözcükleri oluştururlar. Sözcükler hem köklerle hem de köklere gelecek olan eklerle oluşurlar. Ses bilgisi için ses birim ne kadar önemliyse biçim bilgisi için de biçim birim o kadar önemlidir. "Geleneksel dil bilgisinde biçim bilgisi, sözcüklerin iç yapısının bilgisidir." (Eker, 2016, s. 253). Bu bilgi, köklerin ve eklerin incelenmesiyle oluşur. Anlamlı ya da görevli olan ve daha küçük parçalara ayrılamayan dil birimlerine biçim birimi denir. Biçim birimler, bağımlı ve bağımsız biçim birimler olmak üzere ikiye ayrılır.

Bağımlı biçim birimler, tek başlarına kullanıldıklarında bir anlamı olmayan, bağımsız biçim birimlere eklendiğinde kendi anlamını ve görevini kazanan biçim birimlerdir. Türkçede bu bağımlı biçim birimlere "ek" denir. Ekler yapım ekleri ve çekim ekleri olmak üzere ikiye ayrılır. "Yapım ekleri, sözcük kök ve gövdelerine gelerek yeni ve kalıcı sözcükler üretmek için kullanılmaktadır. Çekim ekleri ise sözcüklere geçici olarak eklenirler ve sözcükler arasında çeşitli anlam ve gramer ilgisi kurarlar." (Gedizli, 2012, s. 3354).

Bağımsız biçim birimler ise kendi başlarına kullanıldıklarında bir anlamı veya bir görevi olan biçim birimlerdir. Anlamlı bağımsız biçim birimler, isimler ve fiillerdir. Görevli bağımsız biçim birimler ise edatlardır. Söylenildiğinde, okunduğunda ya da düşünüldüğünde insan zihninde bir varlık olarak canlanan anlamlı bağımsız biçim birimlere isim (ad) denir. Bir hareketi, bir oluşu, bir işi karşılayan anlamlı bağımsız biçim birimlere ise fiil (eylem) denir (Ergin, 2013, 217). Tek başlarına anlamları olmayan, tek başlarına kullanılamayan fakat isimlerle veya fiillerle kullanıldıklarında görevlerini yerine getiren bağımsız biçim birimlere ise edat denir. Her bağımsız biçimin bağımsızlık dereceleri aynı değildir. "Bağımsız biçim birimleri de bağımsızlıklarının derecesi bakımından kendi içinde bir tasnife tâbi tutmak mümkündür. Örneğin isimler, fiillere göre daha bağımsız biçim birimlerdir." (Demirci, 2017, s. 134). Metindeki

bağımlı ve bağımsız biçim birimlerin görünümü şöyledir:

2.2.1. İsimler ve İsim Soylu Sözcükler

İsimler, fiiller ve edatlar dışındaki tüm bağımsız biçim birimleri karşılamaktadır. İsim sözcüğü genel bir adlandırmadır. İsimler işlevleri bakımından kendi içinde farklı gruplara ayrılabilmektedir. "Varlıkları ve olguları karşılayan sözcüklere isim, isimleri niteleyen ya da belirten sözcüklere sıfat, temsil veya işaret suretiyle nesneleri karşılayan isimlere zamir, hâl ve durumları karşılayan isimlere zarf adı verilir." (Ergin, 2013, s. 217). Aslında sıfatlar, zamirler ve zarflar tek başlarına isim olarak kullanılabilir. Ama cümle içinde işlevleri bakımından ayrı şekilde isimlendirilmektedir.

2.2.1.1. İsimler (Zat Atooç)

İsimler, canlı cansız tüm varlıkları ve olguları karşılayan anlamlı biçim birimlerdir. Bir isim söylendiğinde, okunduğunda, düşünüldüğünde insan zihninde o ismin canlanması gerekmektedir. İsimler varlığın oluşlarına göre (somut/soyut), varlıkların türlerine göre (özel/tür) ve varlıkların sayısına göre (tekil/çoğul/topluluk) üç başlığa ayrılabilmektedir. Metindeki isimler görünümü şu şekildedir:

2.2.1.1.1. Varlıkların Oluşlarına Göre İsimler

Varlıkların duyu organlarıyla algılanıp algılanmamasıdır. Bu isimler, iki başlıkta görülebilmektedir.

2.2.1.1.1.1. Somut İsimler

Duyu organlarının en az birisiyle doğrudan algılanan varlıklara somut isimler denir. Metindeki bazı somut isimler şunlardır: mektep (s. 1), ögüz (s. 1), saat (s. 2), üy (s. 5), adam (s. 7), col (s. 7), ata (s. 9), kış (s. 12), mugalim (s. 24), kız (s. 27), cüz (s. 27), köz (s. 30), cer (s. 33), moyun (s. 35), kol (s. 73).

2.2.1.1.1.2. Soyut İsimler

Duyu organlarıyla algılanamayan isimlere soyut isimler denir. Metindeki bazı

örnekler şunlardır: ügüt (s. 5), tarbiya (s. 25), pikir (s. 26), coop (s. 27), ıraazı (s. 28), kubanıç (s. 67), ubakıt (s. 68), könjül (s. 70), öpkö (s. 73), korko (s. 73), namıs (s. 78).

2.2.1.1.2. Varlıkların Türlerine Göre İsimler

İsimlerin türlerine göre özel isim ve tür (cins) isim olarak iki başlıkta görülmesidir.

2.2.1.1.2.1. Özel İsimler

Tek olan, tek bir varlığı karşılayan, eşi ve benzeri bulunmayan isimlere özel isim denmektedir. Metindeki bazı örnekler şunlardır:

Kişi İsimleri

Tolgonay (s. 7), Sadık (s. 26), Akmatov (s. 26), Zulpukar (s. 35), Eşanov (s. 38), Gülbara (s. 68), Nışanov (s. 74), Karima (s. 83), Saydinova Guliya (s. 83).

Kıta, Ülke İsimler

Kırgızstan (s. 33).

Yer, Bölge İsimleri

Kum- Arık (s. 1), Kara-Suu (s. 66), Calal-Abad (s. 66).

Millet İsimleri

Kırgız (s. 8), Orus (s. 35), Türk (s. 38).

Dil İsimleri

Özbekçe (s. 21), Kırgızça (s. 84), Orusça (s. 84).

Yazar ya da Şair İsimleri

Gorki (s. 81), Şekspir (s. 81).

2.2.1.1.2.2. Tür İsimleri

Aynı türden ya da nitelik yönünden birbirine benzeyen varlıkları karşılayan isimlere tür (cins) isim denir. Tür isimleri, aynı veya birbirine benzer olan isimlerin ortak adıdır. Tür isimleri, canlıları veya cansızları ifade eden isimler olabilmektedir. Metindeki bazı örnekler şunlardır:

Akrabalık, Yakınlık İsimleri

ata (s. 1), baba (s. 1), ene (s. 1), dos (s. 10), ece (s. 15), ini (s. 30), ceen (s. 53), apa (s. 54), uul (s. 54), ene (s. 54), çoŋ ata (s. 85).

Kültür, Sanat İsimleri

ır (s. 4), gazeta (s. 4), kitep (s. 5), adabiyat (s. 80).

Hayvan İsimleri

ögüz (s. 1), bödönö (s. 4), kaz (s. 16), ördök (s. 16), eşek (s. 53), it (s. 70), at (s. 77).

Bitki İsimleri

örük (s. 6), alma (s. 29), caŋgak (s. 29), alça (s. 29).

Diğer Doğal Varlıklar

düynö (s. 9), adır (s. 29), topurak (s. 53), too (s. 57), darak (s. 59), camgır (s. 76), kar (s. 88).

Meslek, Uğraş, Spor İsimleri

mugalim (s. 1), moldo (s. 5), (s. 12), doktur (s. 46), usta (s. 22), student (s. 81), akim (s.

81), okuuçu (s. 82).

Yer, ve Yapı İsimleri

üy (s. 5), ayıl (s. 8), bölmö (s. 22), tokoy (s. 29), col (s. 29).

İnsan Bedeninin Bölümleri, Organ İsimleri

köz (s. 14), but (s. 15), baş (s. 16), kol (s. 18), kirpik (s. 42), çaç (s. 42), murun (s. 47), cüz (s. 65), kulak (s. 68).

Renk İsimleri

caşıl (s. 4), boz (s. 51), sarı (s. 79), kızıl (s. 81), kök (s. 85).

Giyecek, Takı İsimleri

şım (s. 51), köynök (s. 48), palto (s. 68).

Yiyecek, İçecek İsimleri

suu (s. 1), cemiş (s. 6), çay (s. 7), nan (s. 63), et (s. 66).

Zaman İsimleri

ubakıt (s. 1), azır (s. 4), azırkı (s. 9), kün (s. 9), erteŋ (s. 22), tün (s. 28), keçee (s. 39), tüştön kiyin (s. 52).

Araç İsimleri

eşek (s. 54), maşina (s. 55), poezd (s. 59), at (s. 67).

Eşya İsimleri

kalem (s. 2), kitep (s. 4), oturguç (s. 18), telefon (s. 29), töşök (s. 42), kilem (s. 44), stol (s. 65).

2.2.1.1.3. Varlıkların Sayısına Göre İsimler

Varlıkların sayısına göre isimler; tekil, çoğul, topluluk olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Metindeki örnekler şöyledir:

2.2.1.1.3.1. Tekil İsimler

Çokluk eki almayan ve sayı yönünden tek bir ismi karşılayan isimlere tekil isimler denir. Metinde tespit edilen bazı tekil isimler şunlardır: üy (s. 1), kitep (s. 6), coldoş (s. 12), kişi (s. 17), cigit (s. 18), söz (s. 20), cürök (s. 23), kulak (s. 25), doktur (s. 39), kün (s. 41), eşik (s. 44), cumuş (s. 65).

2.2.1.1.3.2. Çoğul İsimler

Çokluk eki alan ve sayı yönünden birden fazla ismi karşılayan isimlere çoğul isimler denir. Metinde tespit edilen bazı çoğul isimler şunlardır: okuuçular (s. 2), kişiler (s. 5), üylör (s. 9), direktorlor (s. 35), adamdar (s. 37), buluttar (s. 43), cigitter (s. 46), mugalimder (s. 47), kündör (s. 49), coldor (s. 52), sebepter (s. 67), coldoştor (s. 70).

2.2.1.1.3.3. Topluluk İsimleri

Topluluk isimleri, sayı olarak tek görünmekte yani çokluk eki almamakta fakat anlam olarak aynı toplulukta olan birden fazla ismi karşılamaktadır. Topluluk isimleri çokluk eki aldığında, topluluk ismi olarak değil çoğul isim olarak değerlendirilir. Metinde tespit edilen bazı topluluk isimleri şunlardır: (Krg.) tokoy (s. 19), (Ar.) mildet (s. 28), (Rus.) armiya (s. 50), (E.T.) keŋeş (s. 63), (Rus.) klass (s. 68), (Ar.) mektep (s. 72).

2.2.1.1.4. Yapısına Göre İsimler

Kırgız Türkçesinde yapıları bakımından isimler basit isimler, türemiş isimler ve birleşik isimler olmak üzere üçe ayrılır.

2.2.1.1.4.1. Basit İsimler

Basit isimler, yapım eki almayan ya da birleşik yapı kurmayan isimlerdir. Kök biçimindeki isimlere çekim ekleri geldiğinde de yine basit isim olarak değerlendirilir. Metindeki bazı basit isimler şunlardır: ata (s. 1), ene (s. 2), kün (s. 3), kişi (s. 6), cer (s. 16), kız (s. 19), cigit (s. 19), üç (s. 20), biz (s. 27), col (s. 45), köŋül (s. 67), kök (s. 68), köz (s. 70), taş (s. 71), bala (s. 73), baş (s. 74), bar (s. 75), cıl (s. 76), öz (s. 79).

2.2.1.1.4.2. Türemiş İsimler

Yapım eki getirilmesiyle oluşan isimlere türemiş isim denir. İsimden isim yapım ekleri veya fiilden isim yapım ekleri vasıtasıyla oluşabilmektedir. Metindeki bazı türemiş isimler şunlardır: ayıl+**dık** (s. 2), baş+**çı** (s. 2), karın+**daş** (s. 5), köynök+**çön** (s. 6), baş+**ka** (s. 11), segiz+i+**nçi** (s. 12), boş+**oŋ** (s. 12), arı+**raak** (s. 58), belgi+**lüü** (s. 66), payda+**sız** (s. 63), er+**kek** (s. 68), Kırgız+**ça** (s. 74); kal-**dık** (s. 2), kül-**kü** (s. 11), böl-**mö** (s. 18), oku-**uuçu** (s. 19), kuban-ı-**ç** (s. 26), ce-**miş** (s. 26), kon-**ok** (s. 28), şap-**alak** (s. 28), çagıl-**gan** (s. 50), tuu-**gan** (s. 56), tuy-**gu** (s. 65), kör-ü-**ş** (s. 74), çaç-**kın** (s. 75).

2.2.1.1.4.3. Birleşik İsimler

Birleşik isimler, en az iki ismin birleşmesinden oluşmaktadır. Birleşik isimler, birleştikleri isimler dışında yeni bir varlığın ismini karşılamaktadır. İsimleri birleşik isim oluşturduğunda kendi anlamlarından kısmen ya da tamamen uzaklaşırlar. Metinde tespit edilen bazı birleşik isimler şunlardır: munu etip > mintip (s. 17), anı teg > anday (s. 17), bu kün > bügün (s. 18), munı teg > mınday (s. 31), anday etkeni > antkeni (s. 32), ooru+kana > oorukana (s. 56), aş+kana > aşkana (s. 63), bir cıldır > bıltır (s. 80).

2.2.1.1.5. İsim Çekim Ekleri

İsimler, bağımsız biçim birimlerdir. Yani tek başlarına kullanılabilen ve anlamları olan sözcüklerdir. Fakat cümle içinde isimlerin diğer isimlerle, fiillerle ve

edatlarla ilişki kurmasını sağlayan bazı ekler bulunmaktadır. İsimlerin anlamını değiştirmeyen, isimleri diğer isimlere, fiillere ya da edatlara bağlayan isim çekim ekleri, cümle içinde anlam bütünlüğü oluşturur. Çekim ekleri, yapım eklerine göre daha kullanışlıdır. Çünkü her yapım eki, her sözcüğe eklenemez. Ama isim çekim ekleri, her isme eklenebilir. Metindeki isim çekim eklerinin görünümü şöyledir:

2.2.1.1.5.1. Çokluk Eki (San Kategoriyası)

Bir ismin birden fazla olduğunu gösteren ektir. Eski Türkçeden beri kullanılan çokluk eki -lar/-ler'dir (Ergin, 2013, s. 220). Kırgız Türkçesinde de çokluk eki aynı şekilde +lar/+ler'dir. Fakat Kırgız Türkçesinde dudak uyumundan dolayı ekin o/ö ünlülü biçimi de kullanılmaktadır. Kırgız Türkçesinde ünlü ile biten ve ayrıca r/y ünsüzü ile biten sözcüklere +lar/+ler/+lor/+lör biçimleriyle, tonlu ünsüzle biten sözcüklere +dar/+der/+dor/+dör biçimleriyle, tonsuz ünsüzle biten sözcüklere +tar/+ter/+tor/+tör biçimleriyle eklenebilmektedir. Kırgız Türkçesinde görüldüğü üzere çokluk ekinin on iki farklı biçimi bulunmaktadır. Metinde fazla sayıda çokluk ekinin örneği tespit edilmiştir: el+**der** (s. 5), kız+**dar** (s. 16), kol+**dor** (s. 17), söz+**dör** (s. 24); külkü+**lör** (s. 4), cer+**ler** (s. 33), oy+**lor** (s. 37), okuuçu+**lar** (s. 81); böbök+**tör** (s. 2), coldoş+**tor** (s. 15), cigit+**ter** (s. 50), caş+**tar** (s. 83).

Kırgız Türkçesinde bazı örneklerde iyelik ekinden sonra çokluk eki gelebilir. Metinde bir sözcükte bu örnek tespit edilmiştir: ata+**m**+**dar** (s. 19).

Kırgız Türkçesinde çokluk ekinin ilk sesi olan /d/ ve /l/, akrabalık bildiren isimlerde bazen kullanılır bazen de kullanılmaz. Metinde tespit edilen örneklerde /d/ ve /l/ ünsüzlerinin düştüğü görülmektedir: ene+n+**ler** > eneŋler > eneŋder > eneŋer (s. 15), ata+ŋ+**lar** > ataŋdar > ataŋar (s. 55).

2.2.1.1.5.2. İyelik Eki (Taandık Kategoriya)

İyelik ekleri, bir ismin başka bir isme ait olduğunu gösteren eklerdir. İyelik ekleri, isimleri isimlere bağlamaktadır. Kırgız Türkçesindeki iyelik ekleri ve metindeki görünümleri şöyledir:

1. Teklik Şahıs İyelik Eki: +(I)m, +(U)m

Eski Türkçeden beri kullanılan birinci teklik şahıs iyelik eki +m'dir. Kırgız Türkçesinde de durum aynıdır. Ünlü ile biten sözcüklere doğrudan eklenen bu ek, ünsüz ile biten sözcüklere ise yardımcı ünlü ile eklenir. Metinde çok fazla örneği vardır. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: katın+ı+**m** (s. 7), kız+ı+**m** (s. 9), til+i+**m** (s. 13), baş+ı+**m** (s. 16), öz+ü+**m** (s. 26), cürök+ü+**m** (s. 27), üy+ü+**m** (s. 48), kol+u+**m** (s. 48), köz+ü+**m** (s. 57), uul+u+**m** (s. 76).

2. Teklik Şahıs İyelik Eki: +(I)ŋ, +(U)ŋ

İkinci teklik şahıs iyelik eki ilk yazılı metinlerden beri +ŋ'dir. Türkiye Türkçesi ağızlarında bu biçim hâlâ kullanılmaktadır. Kırgız Türkçesinde de ikinci teklik şahıs iyelik eki +ŋ'dir. Ünlü ile biten sözcüklere doğrudan eklenen bu ek, ünsüz ile biten sözcüklere ise yardımcı ünlü ile eklenir. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: ara+**ŋ** (s. 1), baba+**ŋ** (s. 1), öz+ü+**ŋ** (s. 8), bala+**ŋ** (s. 50), cüz+ü+**ŋ** (s. 51), ata+**ŋ** (s. 53), til+i+**ŋ** (s. 54), uul+u+**ŋ** (s. 56), baş+ı+**ŋ** (s. 76), ene+**ŋ** (s. 78).

2. Teklik Şahıs İyelik Eki (Nezaket): +(I)ŋIz/+ (U)ŋUz

Kırgız Türkçesinde nezaket belirten ikinci teklik şahıs iyelik eki +ŋIz/+ŋUz'dur. Bu ek, muhataba duyulan saygıyı ifade eder (Kasapoğlu Çengel, 2021, s. 159). Ekin dört biçimi kullanılmaktadır. Ünlü ile biten sözcüklere doğrudan eklenir. Ünsüz ile biten sözcüklere ise yardımcı ünlü yardımıyla eklenir. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: familiya+**ŋız** (s.11), imarat+ı+**ŋız** (s. 20), plan+ı+**ŋız** (s. 37), anı+**ŋız** (s. 46), akça+**ŋız** (s. 49).

3. Teklik Şahıs İyelik Eki: +I/+U, +sI/+sU

Eski Türkçede üçüncü teklik şahıs iyelik eki +ı/+i, +sı/+si'ydi ve sadece düz ünlülü biçimleri kullanılıyordu. Kırgız Türkçesinde ekin +I/+U,+sI/+sU olmak üzere sekiz biçimi kullanılmaktadır. 3. teklik şahıs iyelik eki ünlü ile biten sözcüklere

+sI/+sU, ünsüzle biten sözcüklere ise +I/+U biçimleriyle eklenir. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: ee+**si** (s. 4), cürög+**ü** (s. 7), suroo+**su** (s. 22), aylana+**sı** (s. 23), bala+**sı** (s. 32), at+**ı** (s. 35), küyöö+**sü** (s. 64), suu+**su** (s. 81), uul+**u** (s. 84).

1. Çokluk Şahıs İyelik Eki: +(I)bIz/+(U)bUz

Eski Türkçede +mIz/+mUz biçiminde olan bu ek, Kırgız Türkçesinde +bIz/+bUz biçimde kullanılmaktadır. Ünlü ile biten sözcüklere doğrudan, ünsüz ile biten sözcüklere ise yardımcı ünlüyle eklenir. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: kız+ı+**bız** (s. 50), can+ı+**bız** (s. 50), mildet+i+**biz** (s. 62), baar+ı+**bız** (s. 63), caş+ı+**bız** (s. 80), ayak+ı+**bız** (s. 82), öz+ü+**büz** (s. 5), törü+**büz** (s. 11), üy+ü+**büz** (s. 13), kol+u+**buz** (s. 86).

2. Çokluk Şahıs İyelik Eki: +(I)ŋAr/+ (U)ŋOr

Ek, Eski Türkçede +ŋIz/+ŋUz biçimindedir. Kırgız Türkçesinde ise +ŋAr/+ŋOr'dur. Ünlü ile biten sözcüklere doğrudan eklenen bu ek, ünsüz ile biten sözcüklere ise yardımcı ünlü ile eklenir. Metinde yedi örnek tespit edilmiştir: baldızdar+ı+**ŋar** (s. 13), tabak+ı+**ŋar** (s. 13), ordu+**ŋar** (s. 15); kaynene+**ŋer** (s. 16), kalem+i+**ŋer** (s. 21), tilek+i+**ŋer** (s. 40); boo+**ŋor** (s. 15).

2. Çokluk Şahıs İyelik Eki (Nezaket): +(I)ŋIzdAr/+ (U)ŋUzdAr

Kırgız Türkçesinde nezaket belirten ikinci çokluk şahıs iyelik eki +ŋIzdAr/+ŋUzdAr'dır. Saygı bildiren bir ektir. Ünlü ile biten sözcüklere doğrudan eklenen bu ek, ünsüz ile biten sözcüklere ise yardımcı ünlü ile eklenir. Metinde bir örnek tespit edilmiştir: emgek+i+**ŋizder** (s. 53).

3. Çokluk Şahıs İyelik Eki: +lArI/+lOrU, +dArI/+dOrU, +tArI/+tOrU

Üçüncü çokluk şahıs iyelik eki, Eski Türkçede +I/+sI ve +lArI olarak sadece düz ünlülü şekilde kullanılmıştır (Tan, 2017, s. 41). Kırgız Türkçesinde bu ekin dudak

uyumuna göre on iki biçimi kullanılmaktadır. Ünlü ve r,y ünsüzü ile biten sözcüklere l'li, tonlu ünsüzle biten sözcüklere d'li, tonsuz ünsüzle biten sözcüklere ise t'li biçimiyle eklenir. Metindeki bazı örnekler şunlardır: usta+**ları** (s. 16), kızmatker+**leri** (s. 23), suroo+**loru** (s. 35), üy+**lörü** (s. 38); ayıl+**darı** (s. 7), el+**deri** (s. 19), kol+**doru** (s. 26), öz+**dörü** (s. 36); kökürök+**törü** (s. 17), kemçilik+**teri** (s. 42), at+**tarı** (s. 53).

2.2.1.1.5.3. Hâl Ekleri (Cöndömö Kategoriyası)

Cümle içinde isimler, diğer isimlerle, fiillerle ve edatlarla çeşitli ilişki içinde olurlar. Bu sebeple isimler, hem sözcük grubu kurarlar hem de kurdukları sözcük gruplarıyla cümlenin anlamını tamamlarlar. İsimler, diğer sözcüklerle ilişki kurarken hep yalın hâlde bulunmazlar ve bazı ekler alırlar. Aldıkları bu ekler de ismin cümledeki durumunu belirler. Bu durumdan dolayı bu eklere "hâl/durum eki" denmektedir. Hâl ekleri, isimleri isimlere, edatlara ve özellikle de fiillere bağlarlar (Ergin, 2013, s. 226). Metinde tespit edilen ismin hâl ekleri şunlardır:

2.2.1.1.5.3.1. Yalın Hâl (Atooç Cöndömösü)

İsmin diğer hâl eklerini almadığı durumudur. Yalın hâldeki isimler, diğer sözcüklerle ilişki kurmazlar. Yalın hâldeki isimler, çokluk ve iyelik eki alabilirler. Metindeki bazı örnekler şunlardır: bir (s. 1), mugalim (s. 4), elder (s. 4), özüŋ (s. 7), sen (s. 8), ır (s. 11), kızdar (s. 14), coldoştor (s. 14), köŋül (s. 22), öz (s. 24), taş (s. 30), planıŋız (s. 33), oylor (s. 34), usta (s. 37), köz (s. 40), üyüm (s. 43), Kırgız (s. 45), gazeta (s. 45), cigitter (s. 46).

2.2.1.1.5.3.2. İlgi Hâli (İlik Cöndömösü)

İlgi hâli eki, bir ismi diğer bir isme bağlar ve iki isim arasında bağlantı kurar. Eski Türkçede kullanılan ilgi hâli eki ünlü ile biten sözcüklerden sonra +nIŋ, ünsüzle biten sözcüklerden sonra ise +Iŋ biçimindeydi. Uygur Türkçesi Döneminde ise +nUŋ eki, seyrek de olsa kullanılmıştır (Eraslan, 2012, s. 133). İlgi hâli ekinin Kırgız Türkçesinde toplamda 13 farklı kullanımı vardır. İlgi hâli eki sonu ünlüyle biten

sözcüklere +nın/+nin/+nun/+nün, sonu tonlu ünsüz ile biten sözcüklere +dın/+din/+dun/+dün, sonu tonsuz ile biten sözcüklere +tın/+tin/+tun/+tün biçimleriyle eklenir. Metinde birçok örneği bulunmaktadır: kişi+**nin** (s. 4), kulagı+**nın** (s. 9), kolu+**nun** (s. 48), süyüüsü+**nün** (s. 51); doŋuz+**dun** (s. 5), özübüz+**dün** (s. 12), adamdar+**dın** (s. 48), cigitter+**din** (s. 54); mektep+**tin** (s. 1), Artık+**tın** (s. 1), ördök+**tün** (s. 11), oturguç+**tun** (s. 19).

Başdaş ve Kutlu, teklik bildiren şahıs zamirlerine ilgi hâli ekinin +ın/+in/+un/+ün biçimiyle eklendiğini söylemişlerdir (Başdaş, Kutlu, 2016, s. 73). Metinde tespit edilen örnekler şunlardır: men+**in** (s. 5), sen+**in** (s. 17).

2.2.1.1.5.3.3. Belirtme Hâli (Tabış Cöndömösü)

Belirtme hâli ekleri, bir ismi doğrudan geçişli bir fiile bağlayan hâl ekidir. Eski Türkçede belirtme hâli eki olarak yalın isimlerden sonra +ġ, iyelik eklerinden sonra +n, teklik bildiren zamir eklerinden sonra +I, çokluk zamirlerinden sonra +nI ekleri kullanılmaktaydı (Tan, 2017, s. 42). Kırgız Türkçesinde kullanılan belirtme hâli ekleri ise şunlardır: Sonu ünlü ile biten sözcüklerde +nı/+ni/+nu/+nü, sonu tonlu ünsüz ile biten sözcüklerde +dı/+di/+du/+dü, sonu tonsuz ünsüz ile biten sözcüklerde +tı/+ti/+tu/+tü'dür. Bunların yanında Kırgız Türkçesinde 3. teklik şahıs iyelik ekinden sonra +n belirtme hâli eki kullanılmaktadır ve bu kullanım Eski Türkçede de (Köktürkçe) görülmektedir (Caferoğlu, 2015, s. 105). Birinci ve ikinci teklik zamirlerden sonra +i belirtme hâli eki de kullanılmaktadır. Ayrıca belirtme hâli eki olarak eksiz kullanımlar da mevcuttur. Metindeki bazı örnekler şunlardır: sözü+**n** (s. 7), atası+**n** (s. 49); men+**i** (s. 22), sen+**i** (s. 25); şişe+**ni** (s. 27), bala+**nı** (s. 35), muruttuu+**nu** (s. 39), içüü+**nü** (s. 50); köz+**dü** (s. 11), balam+**dı** (s. 37), el+**di** (s. 65), suroolor+**du** (s. 65); orunduk+**tu** (s. 34), mildet+**ti** (s. 50), kat+**tı** (s. 50), cürök+**tü** (s. 70).

Kasapoğlu Çengel Kırgız Türkçesinde *karap, karay, közdöp, közdöy* gibi çekim edatlarının belirtme hâli ekiyle kullanıldığını ve fiilin yönünü bildirdiğini söylemektedir (Kasapoğlu Çengel, 2020, s. 166). Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: Ce cer**di karap** mögdöp kalbay. (s. 32), Ayday apasının köz caşı**n karap** turup... (s. 54); Mından üç kün murda Artık mektep**ti közdöy** baratkan bolçu. (s. 44), Mektep imaratı**n közdöy** cay bastı. (s. 83). Metinde *karay* ve *közdöp* edatlarının belirtme hâli ekiyle

kullanılmadığı tespit edilmiştir.

2.2.1.1.5.3.4. Yönelme Hâli (Barış Cöndömösü)

Yönelme hâli eki, isimlerin fiillere doğru yaklaştığını, yöneldiğini bildiren hâl ekidir. Eski Türkçedeki yönelme hâli ekleri +kA, +gA ve +A'dır (Von Gabain, 2000, s. 63). Kırgız Türkçesinde yönelme hâli ekinin dudak uyumundan dolayı yuvarlak ünlülü biçimleri de bulunmaktadır. Kırgız Türkçesinde yönelme hâli eki şunlardır: Tonlu ünsüzle ve ünlü ile biten sözcüklere +ga/+ge/+go/+gö, tonsuz ünsüzle biten sözcüklere +ka/+ke/+ko/+kö, iyelik eklerinden sonra ise (2. teklik ve çokluk şahıs iyelik eki hariç) +a/+e/+o/ö'dür. Metindeki bazı örnekler şunlardır: cer+i+n+**e** (s. 18), üy+ü+m+**ö** (s. 43), kol+u+n+**a** (s. 55); ay+**ga** (s. 1), kol+**go** (s. 1), üy+**gö** (s. 9), cer+**ge** (s. 15); cak+**ka** (s. 6), eşik+**ke** (s. 7), tüş+**kö** (s. 8), cot+**ko** (s. 78).

Kasapoğlu Çengel yönelme hâli *ekinin karap, karay, çeyin, deyin, deyre, cete, karata, karaganda, caraşa* gibi çekim edatlarıyla birlikte kullanılarak yönelme anlamı kattığını belirtmiştir (Kasapoğlu Çengel, 2020, s. 168). Metindeki bazı örnekler şunlardır: İş cagdayın**a karap**, tuura caygaştıruu kerek. (s. 22), Ar nerse**ge karata** öz köz karaşı bar caş mugalimdi sözgö saldı. (s. 28), Oruntaydın öz aytuusun**a karaganda**, al dalaydan beri köp kızmattarda iştep keliptir. (s. 30), Artık ordunan Aday**ga karay** kamanday atırılıp turdu. (s. 43), Söz köp**kö çeyin** sozuldu. (s. 48), Men balakat**ka cete** elek soguş cıldarı. (s. 73).

Kırgız Türkçesindeki bazı sözcüklerde yönelme hâli eki kalıplaşmış biçimde bulunabilmektedir. Metinde iki örnekte kalıplaşma olmuştur: bir+**ge** (s. 4), zor+**go** (s. 51).

2.2.1.1.5.3.5. Bulunma Hâli (Catış Cöndömösü)

Bulunma hâli eki, isimleri fiillere bağlar ve fiilin gerçekleştiği yeri bildirir. Eski Türkçede bulunma hâli eki +dA/+tA'dır. Ekin, Kırgız Türkçesinde yuvarlak ünlülü biçimleri de bulunmaktadır. Kırgız Türkçesinde bulunma hâli eki, sonu tonlu ünsüz ve ünlüyle biten sözcüklere +da/+de/+do/+dö; sonu tonsuz ünsüzle biten sözcüklere +ta/+te/+to/+tö biçimiyle eklenir. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: şaar+**da** (s. 1), col+**do** (s. 2), mektebin+**de** (s. 4), üyün+**dö** (s. 23); cürök+**tö** (s. 11), klass+**ta** (s.

27), suuk+**ta** (s. 46), iş+**te** (s. 55). Bulunma hâli eki, metinde bir örnekte kalıplaşmıştır: er+**te** (s. 24).

2.2.1.1.5.3.6. Ayrılma Hâli (Cıgış Cöndömösü)

Ayrılma hâli eki ismin, fiilin gerçekleştiği yerden ayrıldığını, uzaklaştığını bildiren hâl ekidir. Bu ek, ismin fiille ilişki kurmasının yanında diğer isim ve edatlarla da ilişki kurmasını sağlar. Eski Türkçede Köktürk Dönemi'nde ayrılma hâli için +dA/+tA kullanılmaktaydı. Uygur Türkçesi Döneminde bu eklerin yanında ayrıca +dIn/+tIn eki de kullanılmıştı (Eraslan, 2012, s. 151). Kırgız Türkçesinde ekin yuvarlak ünlülü hâli de bulunmaktadır. Ayrılma hâli eki Kırgız Türkçesinde sonu tonlu ünsüzle biten sözcüklere +dan/+den/+don/+dön; sonu tonsuz ünsüzle biten sözcüklere ise +tan/+ten/+ton/+tön biçimiyle eklenir. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: şaar+**dan** (s. 1), üy+**dön** (s. 6), kol+**don** (s. 10), caz+**dan** (s. 12), col+**don** (s. 17), cer+**den** (s. 20), enem+**den** (s. 21), kün+**dön** (s. 32); suuk+**tan** (s. 4), eşik+**ten** (s. 7), remont+**ton** (s. 9), cigit+**ten** (s. 12), cürök+**tön** (s. 25), kızmat+**tan** (s. 42), top+**ton** (s. 49), ökmöt+**tön** (s. 74).

Üçüncü teklik şahıs iyelik eki ve üçüncü çokluk şahıs iyelik ekinden sonra gelen ayrılma hâli eki ünsüz benzeşmesi olur ve +nan/+nen/+non/+nön biçimini alır. Metinde bulunan bazı örnekler şunlardır: içi+n+**den** (s. 3), üyü+n+**dön** (s. 40), cüz+ü+n+**dön** (s. 59). Bazen de bu /n/ ünsüzlerinden biri düşerek ünsüz düşmesi gerçekleşebilmektedir: tarap+ı+n+**dan** > tarapınnan > tarapınan (s. 2), kol+u+n+**dan** > kolunnan > kolunan (s. 5).

Bazı örneklerde ayrılma hâli eki, üleştirme ve kesir sayı sıfatları olarak kullanılır. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: eki eki+**den** coldoş (s. 19), bir bir+**den** kitep (s. 74).

Ayrılma hâli eki bazı edatlarla birlikte işlek bir biçimde kullanılmaktadır. Bu çekim edatları şunlardır*: arı, beri, ilgeri, murun, murda, kiyin, soŋ, başka, tartıp, baştap, körö* vb. (Kasapoğlu Çengel, 2020, s. 170). Metinde çekim edatlarıyla kullanımı tespit edilen bazı örnekler şunlardır: Alar mektep**ten arı** eki çakırımday alıs ketişti. (s. 17), An**dan arı** boşoŋ basıp düköndün eşigi cakka öttü. (s. 72); Cıyırma kün**dön beri** kança colu barbadım deysiz. (s. 28), An**dan beri** altı-ceti kün bolup kaldı. (s. 34); Öz

içki sezimi akılın biylep ozunup barıp cigit**ten murda** öbüüsündö, ayagı suyuk soykuluk emes, çınıgı nazik sezim, çınıgı süyüü bar boluçu. (s. 80); Aydaydın ünü kargıldana kıyla**dan kiyin** süylödü (s. 8), Oşon**don kiyin** köp oylonçu boldu (s. 8); Cok, tekşerüü**dön soŋ** coop berem. (s. 23); Alar**dan başka** kımbat kimim bar? (s. 8), Cigitter özüŋ**dön başka** ayla cok degendey ün katışpayt. (s. 12); Uşul topoloŋdo Artık Aydaydı kolu**nan tartıp** tamdın burçuna karay buruldu. (s. 15), Bargan kün**dön tartıp** kaçıp ele oturduk. (s. 48); Erteŋ menen**den baştap** işke kirişiŋiz (s. 45); Aktanuu**dan körö** baarın moynuna alıp... (s. 65). Metinde *ilgeri* ve *murun* edatlarının ayrılma hâli ekiyle kullanılmadığı tespit edilmiştir.

2.2.1.1.5.3.7. Vasıta Hâli (İnstrumental Cöndömösü)

Vasıta (araç) hâli eki, fiilin ne ile yapıldığını bildiren bir hâl ekidir. "Eylemin belirttiği işin hangi araçla yapıldığını belirten ve ada eklenen ad durum ekidir." (İmer, Kocaman, Özsoy, 2011, s. 31). Vasıta hâli eki, Eski Türkçede +n eki ile yapılırdı. Kırgız Türkçesinde vasıta hâli eki için özel bir ek kullanılmamaktadır. Kırgız Türkçesinde vasıta hâli eki için "*menen*" edatı kullanılmaktadır ve bu edat, "bilen" edatının ses benzeşmesi sonucu meydana gelmiş biçimidir (İpek, 2008, s. 89). Metinde tespit edilen "menen" edatı ile kurulmuş bazı örnekler şunlardır: Bular **menen** köp iştöögö tuura kelet okşoyt. (s. 11), Bügün koldon kelse Ayday **menen** süylöşöyün. (s. 11), Dalay kıyınçılıktar **menen** da bet kelişti. (s. 20), Kalmatov basaŋ ünü **menen** cay süylöp catat. (s. 41), Öz oozu **menen** türtmöktöyt. (s. 55).

Kırgız Türkçesinde bazı zarflarda "menen" edatı kalıplaşmıştır. Metinde tespit edilen örnek şudur: erteŋ **menen** (s. 47).

2.2.1.1.5.3.8. Eşitlik Hâli (Salıştıruu Cöndömösü)

Eşitlik hâli eki, isme eşitlik, görelik ve yakınlık anlamları katan bir hâl ekidir. "Eşitlik ekleri ismi yalnız fiile bağladığı için isimlerin eşitlik hâlleri daima zarf olarak kullanılır." (Ergin, 2013, s. 239). Eşitlik hâli Eski Türkçede +ça/+çe ekleri ile yapılmaktaydı ve ek her zaman ç'li biçimiyle kullanılırdı. Kırgız Türkçesinde de ekin yine ç'li biçimi kullanılmaktadır ve dudak uyumundan dolayı +ça/+çe/+ço/+çö olmak üzere ekin dört biçimi bulunmaktadır. Metindeki bazı örnekler şunlardır: an+ça mın+ça

(s. 21), başka+ça (s. 29), adatın+ça (s. 35), türdüü+çö (s. 54). Bunun yanında eşitlik hâli için Eski Türkçede "teg" edatı kullanılmaktaydı. Kırgız Türkçesinde "teg" edatı yine eşitlik bildirir. Fakat "teg" edatı, Kırgız Türkçesinde sözcüklere bitişik yazıldığı için artık ek formundadır. Bundan dolayı "teg" edatı Kırgız Türkçesinde sonu tonlu ünsüzle ve ünlü ile biten sözcüklere +day/+dey/+doy/+döy, sonu tonsuz ünsüzle biten sözcüklere de +tay/+tey/+toy/+töy biçimiyle eklenir. Metindeki bazı örnekler şunlardır: an+**day** (s. 24), uşun+**day** (s. 43), mın+**day** (s. 43); tigin+**dey** (s. 24), cel+**dey** (s. 35), kesken+**dey** (s. 40); zor+**doy** (s. 21), too+**doy** (s. 81); körgön+**döy** (s. 45), bügünkü+**döy** (s. 58), köşögö+**döy** (s. 74); tartkınçık+**tay** (s. 25), saat+**tay** (s. 38), ukmuş+**tay** (s. 45); tik+**tey** (s. 7), on beş+**tey** (s. 14), it+**tey** (s. 72); tok+**toy** (s. 19), monçok+**toy** (s. 29); süt+**töy** (s. 17), kürök+**töy** (s. 20), küçük+**töy** (s. 81).

Ayrıca +çAlIk/ +çOlUk; +çIlAp; +LAgAN/LOgON; +LAp/+LOp ekleri de eşitlik hâlini ifade etmektedir (Kasapoğlu Çengel, 2020, s. 173). Metindeki bazı örnekler şunlardır: mın+**çalık** (s. 14), an+**çalık** (s. 17), uşun+**çalık** (s. 70); oşon+**çoluk** (s. 21); tıbır+**çılap** (s. 34); maskara+**lap** (s. 28), cogoru+**lap** (s. 35).

2.2.1.1.5.4. Soru Eki

Soru eki, Eski Türkçeden beri mI/mU'dur. Eski Türkçede ekin daima yuvarlak ünlülü biçimi olan mu/mü kullanılmıştır. Kırgız Türkçesinde soru eki tonlu ünsüzlerle ve ünlülerle biten sözcüklerde bı/bi/bu/bü, tonsuz ünsüzlerle biten sözcüklerde pı/pi/pu/pü'dür. Soru eki, Kırgız Türkçesinde sözcüğe her zaman bitişik yazılır. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: uşunday-**bı** (s. 8), tüşündüŋ-**bü** (s. 9), koysom-**bu** (s. 32), bar+**bı** (s. 40); kerek+**pi** (s. 26), durus+**pu** (s. 29), cok+**pu** (s. 60), emes+**pi** (s. 72).

Kırgız Türkçesinde soru eki, *ele* ve *eken* sözleriyle birleştiğinde soru ekinin ünlüsü düşer (Kasapoğlu Çengel, 2020, s. 176). Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: Cerde catmak **bele**? (s. 8), Menden surar **bele**? (s. 8), Cetişpeyt **bele**? (s. 75), Dediŋ **bele**? (s. 85); Payda çıgar **beken**? (s. 38), Keldiŋ **beken**? (s. 60), K-kız balanı da cetim baldar üyünö alar **beken**? (s. 73).

2.2.1.1.5.5. Aitlik Eki

Aitlik eki, ismin bir varlığa ait olduğunu bildiren bir ektir. Aitlik eki, aynı

zamanda yapım eki özelliği de göstermektedir. Kırgız Türkçesinde aitlik eki ünlü uyumuna uymaktadır. Fakat bazı sözcüklerde ünsüz uyumuna uymamaktadır. Kırgız Türkçesinde +gı/+gi/+gu/+gü, +kı/+ki/+ku/+kü olmak üzere sekiz biçimi de kullanılmaktadır. Bu ekler, eklendiği sözcüğe aitlik anlamı katar. Metinde aitlik eki bulunan bazı örnekler şunlardır: anda+**gı** (s. 18), coldo+**gu** (s. 20), üydö+**gü**+lör (s. 38), bizdi+**ki**+n+de (s. 48), murda+gı (s. 59). Aitlik eki, tonlu ünsüzle biten seslerden sonra geldiğinde sesin tonlulaşması gerekirken bazen tonsuzlaşabilmektedir. Metindeki bazı örnekler şunlardır: bügün+**kü** (s. 3), tömön+**kü**+lör+dü (s. 5), em+**ki** (s. 15), bıltır+**kı** (s. 38), tün+**kü** (s. 59).

2.2.1.1.6. İsim Yapım Ekleri

İsim yapım ekleri, isimlerin ya da fiillerin kök ya da gövdelerine eklendiğinde eklendiği sözcükten isimler türeten bağımlı biçim birimlerdir. İsim yapım ekleri, isimden isim yapım eki ve fiilden isim yapım eki olmak üzere ikiye ayrılır.

2.2.1.1.6.1. İsimden İsim Yapım Ekleri

İsimden isim yapım ekleri, isim kök ya da gövdelerine eklendiğinde onlardan yeni isimler türeten yapım ekleridir. Metindeki isimden isim yapım ekleri şöyledir:

+Aŋ/ +Oŋ

Eski Türkçede görülmeyen bu ek, isimlere gelerek eklendiği ismin anlamını güçlendirir. Metindeki bazı örnekler şunlardır: caş+**aŋ** (s. 12), boş+**oŋ** (s. 28).

+Ay/ +Oy

Bu ek, Eski Türkçede yoktur. +Ay/ +Oy ekleri, isimlere gelerek çeşitli anlamlarda isimler yapan eklerdir (Kasapoğlu Çengel, 2020, s. 106). Metinde bu ekle ilgili bir örnek tespit edilmiştir: oŋ+**oy** (s. 21).

+çA/ +çO

Bu ek, eklendiği isimlerden dil ve lehçe isimleri yapar: Metinde üç örnekte dil ismi yapmıştır: Özbek+**çe** (s. 21), Kırgız+**ça** (s. 84), Orus+**ça** (s. 84). Ayrıca küçültme anlamı da yapan bir ektir. Metinde bir örnekte küçültme anlamı yaptığı bir örnek bulunmaktadır: kır+**ça** (s. 71).

Eşitlik hâli Eski Türkçede +ça/+çe ekleri ile yapılmaktaydı ve ek her zaman ç'li biçimiyle kullanılırdı. Kırgız Türkçesinde de ekin yine ç'li biçimi kullanılmaktadır ve dudak uyumundan dolayı +ça/+çe/+ço/+çö olmak üzere ekin dört biçimi bulunmaktadır. Metindeki bazı sözcüklerde eşitlik hâli eki kalıplaşarak yapım eki görevinde kullanılmıştır: an+**ça** mın+**ça** (s. 40), başka+**ça** (s. 51), adatın+**ça** (s. 60), türdüü+**çö** (s. 62).

+çAk/ +çOk

Küçültme ve sevgi bildiren isimden isim yapım ekidir. Ayrıca bu ek nesne ismi de yapar (Ercilasun ed, 2007, s. 501). Metindeki bazı örnekler şunlardır: *mon+**çok** (s. 29), tüyün+**çök** (s. 89).

+çAn/ +çOn

Eski Türkçede olmayan bir ektir. Kırgız Türkçesinde ekin adece ç'li biçimi kullanılmaktadır. Bu yüzden bazen ünsüz uyumuna uymamaktadır. Ekin dudak uyumuna göre dört şekli de kullanılmaktadır: -çan/-çen/-çon/-çön. İsimlerin vasfını bildiren bu ek, -lı/-li/-lu/-lü ekleri ile aynı fonksiyonu gösterir (Ceritoğlu, 1998, s. 54). Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: at+**çan** (s. 1), cooluk+**çan** (s. 15); köynök+**çön** (s. 34), ötük+**çön** (s. 64).

+çI/ +çU

Eski Türkçeden beri çok işlek bir biçimde kullanılan bu ek, yalnızca ç'li biçimiyle kullanılır. Bu yüzden bazen ünsüz uyumuna uymamaktadır. Meslek adı ve düşkünlük bildirir. Metindeki bazı örnekler şunlardır: baş+**çı** (s. 2), top+**çu** (s. 19),

cetek+**çi** (s. 24), kolhoz+**çu** (s. 31), cumuş+**çu** (s. 50), uyku+**çu** (s. 60), üzüm+**çü** (s. 77).

+çIk/ +çUk

Eklendiği isme küçültme ve sevgi anlamı katar. Kırgız Türkçesinde ekin sadece ç'li biçimleri kullanılmaktadır. Bu yüzden bazen ünsüz uyumuna uymamaktadır. Metinde üç örnek tespit edilmiştir: tartkın+**çık** (s. 25), un+**çuk** (s. 35), ergen+**çik** (s. 72).

+çIl/ +çUl

Eklendiği isme *düşkünlük* anlamı verir. Ek daima ç'li biçimiyle kullanılır. Ek dudak uyumuna uymaktadır fakat bazen ünsüz uyumuna uymamaktadır. Metindeki bazı örnekler şunlardır: emgek+**çil** (s. 1), özüm+**çül** (s. 27), çarba+**çıl** (s. 29).

+çIlIk/ +çUlUk

Kırgız Türkçesinde ek daima ç'li biçimiyle kullanılmıştır. Bu ek, eklendiği isimlere meslek ve uğraş alanları anlamını verir. Bu ekin her ne kadar +çı ile +lık ekinin birleşiminden oluştuğu fikri zihinde uyansa da bu doğru değildir. Çünkü *duşmançılık* sözcüğünün *duşmançı* şekli, *kıyınçılık* sözcüğünün *kıyınçı* şekli Kırgız Türkçesinde kullanılmadığı için bu ek ayrı bir ektir (Kasapoğlu Çengel, 2020, s. 109). Ekin dört biçimi kullanılmaktadırır. Ünsüz uyumuna bazen uymamaktadır. Metindeki bazı örnekler şunlardır: kıyın+**çılık** (s. 18), akmak+**çılık** (s. 27), artık+**çılık** (s. 30); cetim+**çilik** (s. 1), tiri+**çilik** (s. 19), adamger+**çilik** (s. 28), cetek+**çilik** (s. 38); alboo+**çuluk** (s. 24), uyuşturuu+**çuluk** (s. 29), coldoş+**çuluk** (s. 38), okutuu+**çuluk** (s. 69), koom+**çuluk** (s. 69), oor+**çuluk** (s. 85); şügür+**çülük** (s. 19), mümkün+**çülük** (s. 42), köp+**çülük** (s. 83).

+Dak

İşlen olmayan bir ektir. Çağatay Türkçesinde yer bildiren +lak/+lek eki, Kırgız Türkçesinde +Dak ekine dönüşmüştür (Eckmann, 2009, s. 34). Eklendiği isme yer

anlamı katar. Metinde bir örneği vardır: muz+**dak** (s. 68).

+DAş/ +DOş

Bu ekin Türkiye Türkçesine göre Kırgız Türkçesindeki kullanım alanı daha geniştir. Tonlu-tonsuz ve dudak uyumuna uyan bu ek; ünlü ile biten sözcüklere +laş/+leş/+loş/+löş, tonlu ile biten sözcüklere +daş/+deş/+doş/+döş, tonsuz ile biten sözcüklere +taş/+teş/+toş/+töş biçimleriyle eklenir. On iki farklı kullanımı vardır. Eklendiği sözcüğe ortaklık ve birliktelik anlamı kadar. İncelenen metinde sadece d'li biçimleri bulunmaktadır. Metinde dört örneği vardır: karın+**daş** (s. 5), sır+**daş** (s. 62), kur+**daş** (s. 68); col+**doş** (s. 10).

+DAy/ +DOy

Eski Türkçede "teg" edatının Kırgız Türkçesindeki devamıdır. Bu edat, Kırgız Türkçesinde sözcüğe bitişik yazıldığı için edat görevinden kopmuş, yapım eki görevini almıştır (Tan, 2017, s. 29). Eklendiği sözcüğe "gibi" anlamı katar. Tonluluk-tonsuzluk uyumuna ve dudak uyumuna uyar. Metindeki bazı örnekler şunlardır: dümür+**döy** (s. 28), bala+**day** (s. 29), zor+**doy** (s. 36), taş+**tay** (s. 58), ceek+**tey** (s. 61), bürküt+**töy** (s. 62), it+**tey** (s. 71), kişi+**dey** (s. 79).

+GArU/ +ArU/

Eski Türkçede yön gösterme hâli ekleri +gArU/+ArU/+rA'dır. Kırgız Türkçesinde ise yön gösterme hâli eki, dudak uyumundan ve tonlu-tonsuz uyumundan dolayı sonu tonlu ünsüzle ve ünlüyle biten sözcüklere +gArI/+gOrU, sonu tonsuz ünsüzle biten sözcüklere +kArI/+kOrU biçimiyle eklenir. Ayrıca +rI/+rU ekleri de bulunmaktadır. Yön gösterme ekleri Kırgız Türkçesinde kalıplaşmış biçimde bulunmaktadır ve yapım eki görevindedir. Metindeki örnekler şunlardır: iç+**keri** (s. 10), il+**geri** (s. 23), cok+**oru** > cogoru (s. 60), tış+**karı** (s. 69).

+GAy/ +GOy

Bu ekin, Kırgız Türkçesine Moğolcadan geldiği tahmin edilmektedir. Genellikle

eklendiği isimlerden vasıf isimleri yapar. Metinde tespit edilen örnekler şunlardır: bet+**key** (s. 1), kapçı+**gay** (s. 80). Ayrıca metindeki bir örnekte küçültme anlamı yapmıştır: kiçine+**key** (s. 82).

+ge, +gö; +ka

Bu ekler, metinde sadece iki sözcükte bulunmaktadır: baş+**ka** (s. 1), öz+**gö** (s. 26).

+GI/ +GU

Bu ek, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Kırgız Türkçesinde de isimlerden sıfat veya zamir olarak kullanılan sözcükler yapar. Eklendiği isme aitlik anlamı katar. Tonluluk-tonsuzluk ve dudak uyumuna uyar. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: anda+**gı** (s. 19), murda+**gı** (s. 54); coldo+**gu** (s. 18); küz+**gü** (s. 11); art+**kı** (s. 27), cay+**kı** (s. 55); em+**ki** (s. 15), tün+**kü** (s. 8), bügün+**kü** (s. 40).

+gIl, +gul; +kül

İşlek olmayan bu ek, eklendiği isme benzerlik anlamı katar. Metinde iki örnekte bulunmaktadır: yen+**gil** > ceŋil (s. 18), büt+**kül** (s. 36).

+gılt, +gUlt

Bu ekler, isimlere gelerek onlardan renk isimleri ve benzerlik ile yakınlık anlamı vermektedir (Buran-Alkaya, 2017, s. 361). Fazla işlek değildir. Ekin metinde bir örneği vardır: kız+**gılt** (s. 6).

+gıy

Metinde bir örneği vardır ve eklendiği isme akrabalık anlamı katar: bıgcı+**gıy** (s. 21).

+ke

Bu eki, sevgi ve küçültme isimleri yapar ve bazı sözcüklerde ünlü uyumuna

uymamaktadır. Metinde bir örneği bulunmaktadır: ata+**ke** (s. 71).

+kek

Eski Türkçeden beri kullanılan bu ek, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Kırgız Türkçesinde de işlek değildir. Eklendiği isme küçültme ve kuvvetlendirme anlamı verir (Gabain, 2000, s. 59). Metinde iki örneği bulunmaktadır: er+**kek** (s. 50), eş+**gek** > eşek (s. 53).

+l

İşlek olmayan bir ektir. Eklendiği isimlerden renk ismi yapar. Metinde üç örneği tespit edilmiştir: çiyki+**l** (s. 21), caş+ı+**l** (s. 29), kız+ı+**l** (s. 31).

+li, +di; +tı

İşlek olmayan bir ektir. İsme birliktelik anlamı verir. Metinde iki örneği vardır: erte+**li** keç (s. 7), er+**di** katın (s. 55).

+LIk/ +LUk, +DIk/+DUk, +TIk/+TUk

Eski Türkçeden beri kullanılan en işlek isimden isim yapım eklerinden biridir. Türkiye Türkçesinde dört adet kullanım biçimi olan bu ek, Kırgız Türkçesinde on iki farklı biçimde kullanılmaktadır. Ünlüyle biten sözcüklere +lık/+lik/+luk/+lük, tonlu ünsüzle biten sözcüklere +dık/+dik/+duk/+dük, tonsuz ile biten sözcüklere ise +tık/+tik/+tuk/+tük biçiminde eklenir. Ekin birden fazla işlevi vardır. Metinde birçok örneği bulunmaktadır:

Bir yere, bir zamana aitlik bildirir: ayıl+**dık** (s. 1), cıl+**dık** (s. 22), tüş+**tük** (s. 30), mamleket+**tik** (s. 70), kün+**dük** (s. 71).

Soyut isimler türetir: caman+**dık** (s. 18), cakşı+**lık** (s. 66), suluu+**luk** (s. 71).

Meslek ismi yapar: adis+**tik** (s. 1).

Topluluk ismi yapar: caş+**tık** (s. 59).

Nesne ismi yapar: ter+**dik** (s. 5).

+lUU, +dUU, +tUU

Çok işlek bir ektir. Eski Türkçede +lIġ şeklinde kullanılan ek, Türkiye Türkçesinde sondaki /ġ/ sesinin düşmesiyle +lI şeklinde kullanılmaktadır. Kırgız Türkçesinde ise /ġ/ sesi önce /w/ sesine dönüşür. Sonrasında /w/ sesi eriyerek ikincil uzun ünlü oluşur. Ekin sadece yuvarlak ünlülü biçimi kullanılır (Başdaş-Kutlu, 2016, s. 116). Kırgız Türkçesinde ünlü ile bazen de /r/,/y/ ünsüzleri ile biten sözcüklere +lUU, tonlu ile biten sözcüklere +dUU, tonsuz ile biten sözcüklere +tUU biçimden olmak üzere toplam altı farklı biçimde kullanılır. Eklendiği isme sahip olma anlamı katar. Metinde birçok örneği vardır: can+**duu** (s. 6),), murun+**duu** (s. 58), nar+**duu** (s. 59); cüz+**düü** (s. 3), tür+**düü** (s. 65), taasir+**düü** (s. 66);), açuu+**luu** (s. 46), belgi+**lüü** (s. 53), boy+**luu** (s. 65); kubanıç+**tuu** (s. 11), ardak+**tuu** (s. 50); süt+**tüü** (s. 7), küç+**tüü** (s. 8), es+**tüü** (s. 52).

+n

Eski Türkçede vasıta hâli eki olarak kullanılan +n eki, Kırgız Türkçesinde bazı sözcüklerde kalıplaşmış biçimde görülmektedir. Metinde iki örnekte tespit edilmiştir: cayı**n** (s. 3), tünküsü**n** (s. 59).

+nçI/ +nçU

Eski Türkçeden beri kullanılan ek, Eski Türkçe Dönemi'nde +nç biçiminde kullanılmıştır. Eski Türkçede olduğu gibi Kırgız Türkçesinde de ek, hep ç'li biçimiyle kullanılmaktadır. Bu ek; sonu ünlü ile biten sözcüklere doğrudan, sonu ünsüz ile biten sözcüklere ise ı/i/u/ü yardımcı ünlüler vasıtasıyla eklenir. İsimlerden sıra ve derece bildiren sıfatlar yapar. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: altı+**ncı** (s. 32), bir+i+**nçi** (s. 1), segiz+i+**nçi** (s. 10), eki+**nçi** (s. 14), ceti+**nçi** (s. 28), beş+i+**nçi** (s. 82); on+u+**nçu** (s. 78); üç+ü+**nçü** (s. 24).

+OO

Eski Türkçedeki +AgU/+gü ekinin Kırgız Türkçesindeki devamıdır. Eski Türkçeden Kırgız Türkçesine geçen bazı sözcüklerde /g/ ünsüzünün erimesi sonucu

uzun ünlüler oluşabilmektedir. Eklendiği sayıya birliktelik, ortaklık anlamı verir. Metindeki bazı örnekler şunlardır: bir+**öö** (s. 1), eki+**öö** > eköö (s. 11), üç+**öö** (s. 18).

+rAAk/ +rOOk

Ek ünlüyle biten sözcüklere doğrudan, ünsüzle biten sözcüklere ise yardımcı ünlü yardımıyla eklenir. +raak/+reek/+rook/+röök olmak üzere dört biçimi vardır. Eklendiği isme "daha" anlamı veren derecelendirme bildirir. Metindeki bazı örnekler şunlardır: az+ı+**raak** (s. 22), arı+**raak** (s. 45), aşıgı+**raak** (s. 58); kiçi+**reek** (s. 1), semiz+i+**reek** (s. 17); köp+ü+**röök** > (s. 24).

+sAk/ +sOk

Metinde bir sözcükte görülmektedir: kur+**sak** (s. 22). Ekin uzun ünlülü hâli eklendiği isme düşkünlük anlamı katar ve metinde bir örnekte bu anlam tespit edilmiştir: bala+**saak** (s. 52).

+sIz/ +sUz

Eklendiği ismin olmadığını, bulunmadığını bildiren bir ektir. Eski Türkçeden beri kullanılan işlek eklerden biridir. Türkiye Türkçesinde sahip olma, kendinde bulundurma görevindeki sıfat türeten +lI, +lU ekinin karşıtı olan bu ek, Kırgız Türkçesinde aynı anlamda kullanılmaktadır ve +LUU ekinin olumsuzudur (Korkmaz, 2014, s. 140). Türkiye Türkçesinde olduğu gibi +sız/+siz/+suz/+süz olmak üzere dört biçimi bulunmaktadır. Metinde birçok örneği bulunmaktadır: etibar+**sız** (s. 6), maksat+**sız** (s. 8), san+**sız** (s. 19), payda+**sız** (s. 71), al+**sız** (s. 79); sen+**siz** (s. 9), til+**siz** (s. 32), mugalim+**siz** (s. 45), esep+**siz** (s. 80); col+**suz** (s. 14), bulut+**suz** (s. 19), uyku+**suz** (s. 67), köŋül+**süz** (s. 33), ün+**süz** (s. 43), kümön+**süz** (s. 50).

+ş

Eklendiği isme benzerlik anlamı katar. Bu ek, metinde iki sözcükte tespit

edilmiştir: ak+ı+**ş** > agış (s. 77), kök+ü+**ş** > kögüş (s. 81).

+y

Eklendiği isme sevgi anlamı katan bu ek, işlek değildir ve metinde bir örnekte tespit edilmiştir: aga+**y** (s. 27).

2.2.1.1.6.2. Fiilden İsim Yapım Ekleri

Fiil kök ya da gövdelerine gelerek onlardan isim yapan eklere fiilden isim yapım ekleri denir. İncelenen metinde çokça fiilden isim yapım ekleri tespit edilmiştir. Fiilden isim yapıl eklerinin metindeki görünümü şöyledir:

-AAn, -OOn

Çok işlek olmayan bu ek, dudak uyumuna uymaktadır. Metinde bir örneği bulunmaktadır: kır-**aan** (s. 17).

-Ak/ -Ok

Ek, dudak uyumuna uyar. Fiillerden çeşitli isimler yapar. Metinde fazla örneği yoktur: kon-**ok** (s. 30), çat-**ak** (s. 40).

-AlAk, -olok

Fazla işlek olmayan bir ektir. Metinde iki örneği vardır: tog-**olok** (s. 22), şap-**alak** (s. 31).

-ç

Eski Türkçeden beri işlek bir biçimde kullanılan fiilden isim yapım ekidir. Ünsüzle biten bazı sözcüklere doğrudan, ünsüzle biten bazı sözcüklere ise yardımcı

ünlü ile eklenir. Babatürk, Kırgız gramer kitaplarında dönüşlülük eki –(I)n ile birlikte kullanıldığını belirtmektedir. Ekin, genellikle iki heceli fiillere, büyük çoğunlukla da dönüşlü fiil gövdelerine gelerek isim yaptığını söylemektedir (Babatürk, 2008, s. 29-30). Metindeki bazı örnekler şunlardır: işen-i-**ç** (s. 19), kuban-ı-**ç** (s. 29), korkun-u-**ç** (s. 32), ayan-ı-**ç** (s. 44), ökün-ü-**ç** (s. 74), bulgan-ı-**ç** (s. 82).

-dI/ -dU

Ek, Eski Türkçeden beri kullanılmaktadır. Kırgız Türkçesinde bazen /l/, bazen de /n/ ünsüzlerinden sonra gelmektedir. Bu yüzden ekin "-ntı" biçimli olduğu düşünülmektedir fakat durum böyle değildir. Çünkü -tı eki bazı yansıma sözlerden sonra da gelmektedir. Ayrıca bu ek türettiği adların, niteliklerini ve varlıklarını karşılar (Karaağaç, 2018, s. 400-401). Metindeki bazı örnekler şöyledir: tepsen-**di** (s. 82), bölün-**dü** (s. 86).

-gA, -gö

Bu ekler genellikle edilgen fiil eki olan /l/ ekinden sonra gelmektedir. Fiilden nesne ismi yapar (Ceritoğlu, 1998, s. 69). Ünlü-ünsüz uyumuna uyar. Metinde sadece yuvarlak ünlülü olan -gö eki tespit edilmiştir ve bir örnekte bulunmaktadır: cöröl-**gö** (s. 3).

-GAk/ -GOk

Eski Türkçede de kullanılan fakat fazla işlek olmayan bu ek, Kırgız Türkçesinde de fazla işlek değildir. Metinde bir örneği vardır: ser-**gek** (s. 36).

-golok; -kalak, -kölök

Fazla işlek olmayan bir ektir. Eklendiği fiillerden vasıf ismi yapar: Metinde bir örneği vardır: küy-**kölök** (s. 8).

-GI/ -GU

Eski Türkçeden beri işlek bir biçimde kullanılan bu ek, fiillerden genel olarak yapılanı, bazen yapanı ve bazen yapma işini ifade eden isimler türetir (Ergin, 2013, s. 189). Ek, ünlü-ünsüz uyumuna uyar. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: çar-**gı** (s. 72), tuy-**gu** (s. 75); uy-**ku** (s. 46), kül-**kü** (s. 13).

-GIç/ -GUç

Kırgız Türkçesinde işlek olarak kullanılan bir ektir. Ek, dudak uyumuna uymaktadır. Tonlu ile biten sözcüklere -gıç/-giç/-guç/güç biçimleriyle, ünsüz ile biten sözcüklere ise -kıç/-kiç/-kuç/-küç biçimleriyle eklenir. Fiillerden vasıf, alet ve meslek isimleri yapar. Metinde beş örnek bulunmaktadır: sez-**giç** (s. 3), otur-**guç** (s. 20), süz-**güç** (s. 70); aç-**kıç** (s. 10), tep-**kiç** (s. 31).

-GIn/ -GUn

Eski Türkçeden beri işlek bir şekilde kullanılan bir ektir. Ek, ünlü-ünsüz uyumuna uymaktadır. Fiillerden vasıf isimleri yapar. Metinde üç örneği vardır: sol-**gun** (s. 52); uç-**kun** (s. 77), çaç-**kın** (s. 87).

-GIs/ -GUs

Ek ünlü-ünsüz uyumuna uymaktadır. Bu ek, "-GI/-GU fiilden isim yapım eki ile +sIz/+sUz ekinin birleşmesinden oluşmuştur." (Kasapoğlu Çengel, 2020, s. 143). Metinde üç örnek vardır: al-**gıs** (s. 3), aç-**kıs** (s. 24), cet-**kis** (s. 60).

-k

Eski Türkçeden beri işlek olarak kullanılan bir ektir. Ünlü ile biten sözcüklere doğrudan, ünsüz ile biten sözcüklere yardımcı ünlülerle eklenir. Fiillerden hareket ismi, nesne isimleri de yapar. Metindeki bazı örnekler şöyledir: tun-u-**k** (s. 3), arı-**k** (s. 4), (s. 6), kızı-**k** (s. 26), böl-ü-**k** (s. 57), tol-u-**k** (s. 72); tara-**k** (s. 13), kürö-**k** (s. 17), töşö-**k** (s.

37). Bazı sözcüklerde yansıma fiillerden isim yapar. Metinde iki örnek tespit edilmştir: calbıra-**k** (s. 5), koŋur-u-**k** (s. 31).

-l

Metinde bir tane örneği vardır: cırga-**l** (s. 38).

-m

Bu ek, ünlü ile biten sözcüklere doğrudan, ünsüz ile bitenlere ise yardımcı fiille bağlanır. Metindeki bazı örnekler şunlardır: ak-ı-**m** > agı**m** (s. 1), sez-i-**m** (s. 3), çeç-i-**m** (s. 25), bil-i-**m** (s. 68), kiy-i-**m** (s. 76).

-mA/-mO

Bu ek, Kırgız Türkçesindeki -ş eki kadar yaygın değildir. Ek, dudak uyumuna uyar. Fakat işlev olarak-mAk/-mOk ve -mAy/-mOy ekleriyle aynı işlevdedir. Bazı örneklerde fiilden kalıcı isim yapmaktadır: başkar-**ma** (s. 18), ayır-**ma** (s. 18), tapşır-**ma** (s. 28); er-**me** (s. 72); böl-**mö** (s. 18).

-mAç/ -mOç

İşlek olmayan bir ektir. Ek, dudak uyumuna uyar. Ercilasun, bu ekin -mA eki ile *aş* sözcüğünün birleşmesinden oluştuğunu, ünlü birleşmesinin gerçekleştiğini söylemektedir. Ayrıca ekte ş > ç ünsüz değişmesi de gerçekleşmiştir (Ercilasun, 1975, s. 83). Kırgız Türkçesinde ç'li biçimi kullanılmaktadır. Metinde bir örneği tespit edilmiştir: tol-**moç** (s. 33).

-mAk/ -mOk

Eski Türkçeden beri işlek olarak kullanılan fiilden isim yapım ekidir. İstisnasız bütün fiil kök ve gövdelerine getirilerek oluşturulur (Ergin, 2013, s. 185). Fiillerden hareket ismi yapar. Eski Türkçeden beri işlek olarak kullanılan bu ek, fiil isimleri yapmaktadır. Kırgız Türkçesinde, diğer isim-fiillere göre kullanım alanı daha dardır.

Ek, dudak uyumuna uyarak -mak/-mek/-mok/-mök olmak üzere dört biçimde sözcüğe eklenir. Metinde tespit edilen bazı örnekler şu şekildedir: Metinde tespit edilen örnekler şunlardır: tiz-**mek** (s. 2), ciber-**mek** (s. 2), kel-**mek** (s. 2), de-**mek** (s. 20), kay-**mak** (s. 32), koy-**mok** (s. 44), okşoştur-**mak** (s. 50), öp-**mök** (s. 57), cat-**mak** (s. 70), Ayrıca bazı sözcüklerde fiilden kalıcı isimler oluşturabilmektedir. Metindeki örnekler şöyledir: tiz-**mek** (s. 2), şiş-i-**mek** (s. 17), kay-**mak** (s. 32), tabış-**mak** (s. 66).

-mAl/ -mOl

Fazla işlek olmayan bir ektir. Ek, ünlü uyumuna uyar. Metinde bir örneği tespit edilmiştir: coro-**mol** (s. 66).

-mAy/-mOy

Bu ek, -mAk/-mOk eki kadar sık kullanılmamaktadır fakat -mAk/-mOk eki ile aynı işlevdedir. Metinde bir tane örneği bulunmaktadır: taşta-**may** (s. 11).

-n

Eski Türkçeden beri kullanılan bir ektir. Sonu ünlü ile biten sözcüklere doğrudan, ünsüz ile biten sözcüklere ise yardımcı ünlüyle bağlanır. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: sa-**n** (s. 16), tolku-**n** (s. 16), tüt-ü-**n** (s. 49), kel-i-**n** (s. 56).

-n-kI/ -n-kU > -ŋkI/ -ŋkU

Fiillerden vasıf isimleri yapar. Dönüşlülük eki olan /n/ sesi genizleşir. Ek, Kırgız Türkçesinde işlek şekilde kullanılmaktadır. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: sal-ı-**ŋkı** (s. 34), çarça-**ŋkı** (s. 54), sumsay-ı-**ŋkı** (s. 74); bozor-u-**ŋku** (s. 69); cüdö-**ŋkü** (s. 36).

-OO/-UU

Fiillerden iş, oluş, hareket ismi yapar. Kırgız Türkçesinde en sık kullanılan isim-fiil ekidir. Türkiye Türkçesindeki karşılığı -mAk ve -mA'dır. Ek, Eski Türkçedeki -(x)g/

-(x)ġ fiilden isim yapım ekinden gelmektedir. Ekte fonetik değişim meydana gelmiştir. Ekin sonundaki /g/, /ġ/ ünsüzü erimiştir. Bu ünsüzler eridikten sonra sözcükte uzun ünlü oluşmuştur (Aydoğdu, 2009, s. 91; Kasapoğlu Çengel, 2020, s. 145). Dudak uyumundan dolayı ekin dört biçimi vardır: -oo/-öö/-uu/-üü. Metindeki bazı örnekler şunlardır: iş(i)t-**öö** (s. 9), tok(u)t-**oo** (s. 65), oyl-**oo** (s. 72), ket-**üü** (s. 74).

-ş

Eski Türkçeden beri kullanılan bir ektir. Kırgız Türkçesinde yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. -ş eki, Eski Türkçede bu işleviyle yani isim-fiil işleviyle kullanılmamaktadır. Selahattin Tolkun, ekin büyük ihtimalle Eski Türkçeden sonra bugünkü işlevi kazanmış olabileceğini ifade etmektedir (Tolkun, 1999, s. 23). Ünlü ile biten sözcüklere doğrudan, ünsüz ile biten sözcüklere ise yardımcı ünlü ile eklenir. Ekin birden fazla işlevi vardır. Diğer isim-fiiller gibi görevler yapmaktadır. Hem kalıcı isimler yapar hem oluş ve kılışı iş olarak gösteren isimler yapar, hem de hareket gösteren mastar eki olarak kullanılabilir. Kalıcı isim olarak kullanıldığında /-ş/ ekli isim-fiil, tamamıyla bağımsız bir isimdir ve herhangi bir isim gibi isim çekim eklerini alır (Caştegin, 2016, s. 36). Metindeki bazı örnekler şöyledir: oku-**ş** (s. 2), al-ı-**ş** (s. 6), ket-i-**ş** (s. 24), ber-i-**ş** (s. 26), bil-i-**ş** (s. 31). Metindeki bazı örneklerde ise fiilden kalıcı isim oluşturmuştur: kara-**ş** (s. 52), tala-**ş** (s. 72), tab-ı-**ş** (s. 56), kör-ü-**ş** (s. 74).

-t

Fazla işlek olmayan bir ektir. Ünlü ile biten sözcüklere doğrudan, ünsüz ile biten sözcüklere ise yardımcı ünlüyle bağlanır. Metinde fazla örneği yoktur: kiy-i-**t** (s. 13), küy-ü-**t** (s. 52).

2.2.1.1.6.2.1. Sıfat-Fiil Ekleri (Atooçtuktar)

Fiil kök ve gövdelerine gelerek fiillerden genellikle sıfat görevli sözcükler türeten fiilden isim yapım eklerine sıfat-fiil ekleri denir. Sıfat-fiiller, zaman kavramı taşımaları nedeniyle diğer yapım eklerinden ayrılırlar (Bayraktar, 2018, s. 44). Kırgız

Türkçesinde sıfat-fiiller; geçmiş ve gelecek zaman sıfat-fiil ekleri olmak üzere iki başlıkta incelenmektedir. Sıfat-fiil eki almış bazı fiiller, geçici isimken bazen kalıcı isim olabilmektedir. Metinde tespit edilen sıfat-fiiller şöyledir:

2.2.1.1.6.2.1.1. Geçmiş Zaman Sıfat-fiil Ekleri (Ötkön Çaktık Atooçtuktar)

-dık

Eski Türkçeden beri sıklıkla kullanılan bir ektir. Geçmiş zaman sıfat-fiil eki olan bu ek, kalıplaşarak somut ve soyut isimler türetir (Güzel, 2019, s. 358-360). Fakat Kırgız Türkçesinde işlek değildir: Metinde bir örnekte tespit edilmiştir: kal-**dık** (s. 3).

-GAn/ -GOn

Eski Türkçeden beri işlek bir biçimde kullanılan bir ektir. Kırgız Türkçesinde genellikle geçici vasıf isimleri yapar. Ayrıca isimlerin aldığı ekleri de alarak isim görevinde de kullanılabilir. Kırgız Türkçesinde hemen hemen her fiilden sonra kullanılabilen bir sıfat-fiil ekidir. Ayrıca bu ek, kesin geçmiş zaman bildirir ve zamansal olarak kesin geçmişlik ifade eder (Kasapoğlu Çengel, 2020, s. 288; Bolat, 2018, s. 147). Türkiye Türkçesinde *-An, -AcAk, DIk, DUk; -mIş, -mUş; -mA, -mAk* ekleri ile karşılanmaktadır. Metinde birçok örneği vardır: al-**gan** kişi (s. 46), bil-**gen** bala (s. 47), işte-**gen** kişi (s. 80); kara bol-**gon** kişider (s. 19); kör-**gön** kız (s. 86), süylö-**gön** sözdör (s. 24); çık-**kan** kişi (s. 3), ayt-**kan** kişi (s. 26). Metinde iki örnekte de kalıcı isim yapmaktadır: çagıl-**gan** (s. 88), tuu-**gan** (s. 82).

-mIş/ -mUş

Bu ek, fiillere geçmiş zaman anlamı veren sıfat-fiil ekidir. Eski Türkçeden beri sıklıkla kullanılan bu ek, hem geçmiş zaman eki hem de sıfat-fiil olarak kullanılmıştır (Eraslan, 1980, s. 41). Kırgız Türkçesinde de sıfat-fiil olarak kullanılmaktadır. Ama bazı araştırmacılar Kırgız Türkçesinde -mIş/-mUş ekinin hiç kip eki olarak kullanılmadığını (Kasapoğlu Çengel, 2020, s. 292), bazı araştırmacılar ise nadiren kip eki olarak kullanıldığını ifade etmektedir (Tolkun, 1999, s. 89). İncelenen metinde sadece bir örnekte kip eki olduğu tespit edilmiştir: "Oro albagan orok taŋdayt i**miş**..." (s.

17). Ek, ünlü uyumuna uymaktadır. İncelenen metinde sıfat-fiil görevinde az sözcükte tespit edilmiş olup "bol-" fiili ile birlikte kullanılmıştır ve fiile "-mış gibi yapmak" anlamı vermiştir. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: sıypala-**mış** bol- (s. 4), iyke-**miş** bol- (s. 17), kara-**mış** bol- (s. 24), de-**miş** bol- (s. 55), tüşündürü-**müş** bol- (s. 55), cötölü-**müş** bol- (s. 60). İncelenen metinde üç sözcükte kalıcı isim yapmıştır: **tur-muş** (s. 20), ce-**miş** (s. 29), uk-**muş** (s. 61).

2.2.1.1.6.2.1.2. Gelecek Zaman Sıfat-fiil Ekleri (Keler Çaktık Atooçtuktar)

-AçAk/-OçOk

Bu ek, Kırgız Türkçesinde bazı sözcüklerde kalıplaşmış olarak bulunmaktadır. Metinde bir örnekte tespit edilmiştir ve bu örnekte kalıcı isim olmuştur: kel-**eçek** (s. 10).

-Ar/ -Or; -r

Eski Türkçeden beri işlek biçimde kullanılan bu ek, Kırgız Türkçesinde "gelecek zaman sıfat-fiil eki" olarak kullanılmaktadır. Bazen fiilllerden kalıcı isimler yapabilmektedir. Ek, dudak uyumuna uymaktadır. Ünlü ile biten sözcüklere -r biçiminde, ünsüz ile biten sözcüklere ise sözcükteki ünlüye uygun olarak dudak uyumuna göre eklenir. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: adam bol-**or** kişi (s. 39), caş-**ar** bala (s. 47), bar-**ar** cer (s. 56), kel-**er** cıl (s. 77). Bazı sözcüklerde -r/-ar eki fiillerden kalıcı isimler de yapabilmektedir. Metinde bir örneği tespit bulunmaktadır: bük-ü-**r** (s. 65).

-A/ -O; -y elek

Diğer Türk lehçelerinde görülmeyen bu ek, Kırgız Türkçesine has bir sıfat-fiil ekidir. Ekin nasıl meydana geldiği hakkında kesin bir görüş bulunmamaktadır. Kirişçioğlu, "elek" sözcüğü için Saha Türkçesinde kullanılan ve *"değil"* anlamında olan *"ilik"* sözcüğünü ifade ederken (Kirişçioğlu, 1994, s. 105); Tekin bugün Tunguzcada yaşayan ve *"yapmamak, etmemek"* anlamlarında olan *"e-"* fiilinden bahseder (Tekin, 1990, s. 19). Bunun yanında Tolkun, Moğolcadaki tamamlanmışlık sıfat-fiil eki olan

-ga/-ge ekinin Kırgız Türkçesinde -a/-e ekine dönüştüğünü ve bu ek Kırgız Türkçesinde olumsuzluk anlamı katan *elek* edatı ile kalıplaşarak bugünkü hâlini aldığını ifade eder (Tolkun, 2006, s. 171). Ek, fiilin henüz gerçekleşmediğini bildirir ve fiillere "henüz ...-meyen/-medik/-memiş" anlamlarını katar. İncelenen metinde toplamda on iki örnekte bulunmaktadır: bil-**e elek** tur- (s. 1), ayt-**a elek** söz (s. 10), eri-**y elek** kıpındar (s. 19), çıg-**a elek** söz (s. 20), mektepke bar-**a elek** bol- (s. 69), bir ay öt-**ö elek** bol- (s. 69), cet-**e elek** soguş cıldarı (s. 75), eşikten atta-**y elek** apası (s. 76), bar-**a elek** bala (s. 78), öt-**ö elek** col (s. 80), açıl-**a elek** sandık (s. 81), bıçıl-**a elek** kunduz (s. 82).

-BAs/ -BOs

Eski Türkçede -mAz biçimiyle kullanılan sıfat-fiil ekinin Kırgız Türkçesindeki biçimidir. Gelecek zaman sıfat-fiil eki olan -Ar/-Or/-r eklerinin olumsuzu niteliğindedir. Ek, Karahanlı Türkçesinde z > s ses değişmesinden dolayı -mAs biçimiyle kullanılmıştır (Ercilasun, 2014a, s. 120). Ek, Karahanlı Türkçesinin devamı şeklinde kullanılmış olup Kırgız Türkçesindeki sözcük başındaki m > b değişmesinden dolayı da -BAs biçimini almıştır. Dudak uyumundan dolayı da ekin -BOs biçimi de kullanılmaktadır. Tonsuz ile biten sözcüklere p'li biçimiyle eklenir. Kırgız Türkçesindeki bu ek, Türkiye Türkçesinde olumsuzluk ekine *"–An, -mAz, -DIk "* sıfat-fiil ekleri getirilerek ya da duruma göre isim-fiil eki olan *"-mA/-mAk"* ekleri getirilere karşılanır (Turgunbayer, 2004, s. 252). Metinde birçok örneği bulunmaktadır. Fakat metinde -pos/-pös biçimi tespit edilmemiştir: adam bol-**bos** cigit (s. 30), tabıl-**bas** töpö (s. 54), ket-**pes** bol- (s. 66), ömür boyu ket-**pes** arman (s. 70) çeçil-**bes** sırlar (s. 61), aytıl-**bas** sır (s. 76).

-GI/-GU

Ek, Eski Türkçeden beri kullanılmaktadır. Gelecek zaman sıfat-fiil ekidir. Bu ek, Kırgız Türkçesi de dahil olmak üzere birçok Türk şivesinde varlığını devam ettirmektedir. Ek, ünlü ve ünsüz uyumlarına uymaktadır. Metinde fazla örneği yoktur. Metindeki örneklerin kel- yardımcı fiilliyle oluşturulduğu tespit edilmiştir. Böyle örneklerde fiile *"-AsI"* anlamı vermektedir: kül-**kü**-sü kel- (s. 5), kör-**gü**-sü kel- (s. 39), süylö-**gü**-sü kelbe- (s. 57), ıyla-**gı**-sı kel- (s. 63), çıgar-**gı**-sı kelbe- (s. 74).

-GIs/-GUs

Kırgız Türkçesinde işlek olmayan, fiile olumsuzluk anlamı veren gelecek zaman sıfat-fiil ekidir. Vahit Türk, 1995 yılındaki çalışmasında Eski Türkçede -gU ekinin ve bu ekten türeyen eklerin işlevleri ile Türkiye Türkçesindeki karşılıklarını incelemiş ve bu ek ile bu ekten türeyen eklerin işlevlerini 18 maddede toplamıştır. -gU ekinin türevlerinden birinin de -gUsUz olduğunu ifade etmiştir (1995, s. 351). -gUsUz eki Kırgız Türkçesinde -GIs/-GUs biçimine dönüşmüştür. Ek, ünlü ve ünsüz uyumlarına uyar. Bu ekin metinde iki örneği tespit edilmiştir: cet-**kis** söz (s. 62). Bir tanesi de yeterlik fiiliyle oluşturulmuştur: ayta al-**gıs** bir nerse (s. 5).

-mAk(çI)/-mOk(çU)

Bu ek, Kırgız Türkçesi gramer kitaplarında sıfat-fiil ekleri içerisinde anlatılmaktadır. Fakat aslında bu ek, niyet ve maksat bildiren bir kip ekidir (Kasapoğlu Çengel, 2020, s. 296). Fiillere gelerek fiillerden niyet anlamı yapan vasıf isimleri yapar. Çağatay Türkçesi zamanından beri kullanılmaktadır. -mAk mastar eki ile -çI isimden isim yapım ekinin birleşmesinden ortaya çıkmıştır (Tolkun, 1999, s. 93). Bu ek, -mAk/-mOk'tan ziyade daha çok -mAk/-mOk bol- biçiminde yani bol- yardımcı fiiliyle kullanılmaktadır. İncelenen metinde ekin -mAkçI/-mOkçU biçimi tespit edilmemiştir. Metinde sadece -mAk/-mOk bol- biçimli kullanımı tespit edilmiştir: kel-**mek** bol- (s. 3), cet-**mek** bol- (s. 18), ayt-**mak** bol- (s. 31), tüşür-**mök** bol- (s. 34), okşoştur-**mak** bol- (s. 57), öp-**mök** bol- (s. 65), kuçakta-**mak** bol- (s. 86).

-mAksAn/-mOksOn

Bu ekin nasıl oluştuğu hakkında kesin bir bilgi yoktur. Tolkun, bu ekin nasıl oluştuğunu dört fikir öne sürerek açıklamıştır: Bunlar 1) -mas olumsuzluk ekine +ka yönelme hâli ile +n vasıta hâli ekinin getirilmesiyle, 2) -mas olumsuzluk ekine *eken* ek fiilinin getirilmesiyle, 3) -ma olumsuzluk ekine fiilden isim yapım eki olan +k, sonrasında *düşünmek* anlamında olan *sa-* fiil köküne de fiilden isim yapım eki olan +n getirilmesiyle -bu durum zayıftır- 4) -mak mastar eki, isimden isim yapma eki olan +sız eki, +ı yardımcı ses ve +n vasıta hâli ekinin getirilmesiyle oluşmuştur. Ayrıca bu ek,

Kırgız Türkçesine has bir ek olabilir (Tolkun, 1999, s. 87-88). Ek hakkında Kırgız dil bilgisi kitaplarında fazla bilgi yoktur. Kudaybergenov, bu ekin fiilden bir şeye dikkat etmemiş gibi görünen anlam kattığını söylemiştir (Kudaybergenov, 1980, s. 448). Ek, dudak uyumuna uymaktadır. İncelenen metinde dört tane örnek tespit edilmiş olup yuvarlak ünlülü biçimleri bulunmamaktadır. Ayrıca bol- fiiliyle birlikte kullanılmıştır: sez-**meksen** bol- (s. 26), bayka-**maksan** bol- (s. 26), bilgiz-**meksen** bol- (s. 65), sezil-**meksen** bol- (s. 77).

-OOçU/-UUçU

Gelecek anlamı veren sıfat-fiil ekidir. Birçok araştırmacı söz konusu ekin Eski Türkçedeki -gUçI ile -(I)ġçI ekinden geldiğini söylemektedir. Kırgız Türkçesi gramer kitaplarında ekin -gUçI ekinden geldiği anlatılmaktadır (Kudaybergenov-Tursunov, 1980, s. 37). Fakat Kasapoğlu Çengel, bu fikre karşı çıkarak yuvarlak uzun ünlüye tekabül etmesi sebebiyle ekin -gUçI ekinden değil, -(I)gçI ekinden geldiğini ifade etmektedir (Kasapoğlu Çengel, 2020, s. 146). Eski Türkçedeki fiilden isim yapım eki olan -(I)ġ, önce /w/ sesine dönüşür, sonrasında /w/ sesi eriyerek sözcükte uzun ünlü (-OO, -UU) oluşur. -OOçU/-UUçU ekleri ise Kırgız Türkçesinde -OO/-UU mastar eki ile -çU geçmiş zaman ekinin birleşmesinden oluşur. Ek, damak uyumuna uyar fakat dudak uyumuna uymaz (Mansuroğlu, 1953, s. 343; Tolkun, 1999, s. 96; Turgunbayev, 2004, s. 188, Ergin, 2013, s. 191; Bayraktar, 2018, s. 87; Kasapoğlu Çengel, 2020, s. 299). Ek, bazı durumlarda sadece -çU biçiminde sözcüğe eklenmektedir. Ek, Türkiye Türkçesine cümlenin anlamına göre *-An/-AcAk/-DIk* sıfat-fiil ekleriyle çevrilir. Metinde fazlaca örneği bulunmaktadır. Bazı sözcüklerde fiillerden kalıcı isimler yapmıştır. Kalıcı isim yapan örnekler, sıfat-fiil yapan örneklerden daha çoktur. Metindeki bazı sıfat-fiil örnekleri şunlardır: çeç-**üüçü** cer (s. 41), tarat-**uuçu** kız (s. 58), uzat-**uuçu** ayal (s. 66), işt-**ööçü** bufet (s. 67). Metinde bazı örneklerde kalıcı isim yapmıştır: öt-**üüçü**-lör (s. 19), oku-**uuçu** (s. 23), uyuştur-**uuçu** (s. 29), okut-**uuçu** (s. 37), çeç-**üüçü** (s. 42), süylö-**ööçü** (s. 41), kal-**uuçu** (s. 64), al-**uuçu** (s. 82), tarbiyalan-**uuçu**-lar (s. 84).

2.2.1.1.6.2.2. Zarf-Fiil Ekleri (Çakçıldar)

Zarf-fiiller, cümlede zarf görevinde bulunan ve fiilden zarf yapan eklerdir. Gerek Türkiye Türkçesi gerekse Kırgız Türkçesinde zarf-fiillerle ilgili birçok

araştırmacının öne sürdüğü fikirler bulunmaktadır. Öne sürülen fikirlerden bazıları şunlardır: Korkmaz "Cümlede yüklemin anlamını çeşitli yönlerden etkileyen, fiilden bazı eklerle yapılmış, şahıs ve zaman belirtmeyen zarf görevindeki kelime" (Korkmaz, 1992, s. 178), Ergin "Gerindiumlar hareket hâli ifade eden fiil şekilleridir. Bu ifadeleriyle fiillerin zarf şekillerini yaparlar." (Ergin, 2013, s. 338), Banguoğlu "Zarf-fiiller, fiilin zarf işleyişine girmek üzere aldığı özel şekillerdir." (Banguoğlu, 2015, s. 427), Gencan bağeylem başlığı altında "Kurduğu önermeyi başka bir önermeye bağlayan eylemsidir." (Gencan, 2001, s. 391), Ediskun "Bağ-fiiller, bir yandan birleşik cümlede iki cümleciği bağladıkları için bağlaç, öbür yandan da özne, nesne, tümleç aldıkları için fiil olan kelimelerdir." (Ediskun, 2010, s. 252), Koç "Eylemden türetilmiş eylemsi. Belirteç olarak eylemin nasıl olduğunu, durumunu, yerini ve zamanını da belirtir." (Koç, 1992, s. 273), Vardar ulaç olarak belirttiği terimi "Eylemden türeme, çoğunlukla belirteç işlevi yerine getiren eylemsi. Türkiye Türkçesinde ulaçlar kişi ve kesin bir zaman aktarmaz, ögeleri bağlayıcı bir özellik taşır." şeklinde açıklar (Vardar, 2002, s. 202). Bunun yanında zarf-fiil terim adlandırmasında da farklılık bulunmaktadır. Zarf-fiil terimi için *gerindium, ulaç, bağ-fiil* gibi terimler de kullanılmıştır. Kırgız Türkçesinde zarf-fiil terimi için ortak olarak *"çakçıl"* terimi kullanılmaktadır. Mevlüt Gültekin'in aktardığına göre (2011, s. 101), Dıykanov-Kudaygergenov, çakçıllar olarak isimlendirdikleri zarf-fiilleri "Kişi ve zaman göstermeden, esas fiilin ilave hareketini bildiren fiilin özel biçimine zarf-fiiller denir." şeklinde açıklamışlardır (Dıykanov-Kudaygergenov, 1957, s. 145). Zarf-fiiller, Kırgız Türkçesinde basit zarf-fiiler ve birleşik zarf-fiiller olmak üzere iki başlıkta incelenebilmektedir. Metinde tespit edilen zarf-fiil eklerinin görünümü şöyledir:

2.2.1.1.6.2.2.1. Basit Zarf-fiil Ekleri (Cönököy Çakçıl Formalar)

-A/ -O; -y

Eski Türkçeden beri işleklikle kullanılan zarf-fiil ekidir. Bu ek, Eski Türkçede zarf-fiil için /ı/,/i/,/u/,/ü/ biçimleri de kullanılırdı. Ama Kırgız Türkçesinde -A/-O biçimleri kullanılmakta olup diğer /ı/,/i/,/u/,/ü/ ekleri zarf-fiil eki kullanılmamaktadır. -A/ -O; -y ekleri eklendiği fiile *"-erek/-arak"* anlamı katar. Ünsüzle biten fiillere -A/-O ekleri, ünlü ile biten fiillere -y eki gelir. -y ekine Türkçenin her döneminde

rastlanmamıştır. -y zarf-fiil eki, bir fiil tabanına eklendiğinde eklendiği fiili "-arak/-erek" anlamı kazandırarak yükleme bağlar. (Bayraktar, 2018, s. 169). Metinde -A/ -O; -y zarf-fiil eklerinin örneği çoktur. Metindeki bazı örnekler şöyledir: kel-**e** (s. 5), al-a (s. 19), bol-**o** (s. 37), kör-**ö** (s. 37), ug-**a** (s. 38), bar-**a** bar-**a** (s. 69); süylö-**y** (s. 59), oku-**y** (s. 73), bar-ba-**y** (s. 74), oku-ba-**y** (s. 75). Bazı örneklerde kalıplaşmış sözcükler oluşmaktadır: bas-**a** (s. 17), keç-**e** (s. 36), koş-**o** (s. 48), aş-**a** (s. 59). -A/ -O; -y zarf-fiil ekleri bazı örneklerde fiillerden edat yaparlar. Metinde bu örneklerin sayısı azdır: kara-**y** (s. 4), közdö-**y** (s. 18), karat-**a** (s. 25), cet-**e** (s. 60).

Bazı durumlarda -A/-O, -y zarf fiil ekleri, yardımcı fiilleriyle birlikte kullanılabilmektedir. Böyle durumlarda yardımcı fiili esas fiile bağlar. Bu şekilde zarf anlamlarından ayrılıp bağlayıcı görevde bulunurlar. Metindeki birçok yardımcı fiil -A/-O, -y zarf-fiil ekiyle esas fiile bağlanmıştır. Metindeki bazı örnekler şunlardır: *al-* yardımcı fiiliyle kullanıldığında asıl fiile muktedirlik anlamı verir: ayt-**a** albay (s. 36), çıg-**a** al- (s. 38), bil-**e** al- (s. 48), oylo-**y** al- (s. 62); "Kırgızcada -A ve -y zarf-fiil ekleri yalnızca *başta-* fiillerinden önce kullanıldığında *-mAğA başla-* anlamına gelir." (Tanç, 2005, s. 109): kiriş-**e** başta- (s. 1), ayt-**a** başta- (s. 43), işte-**y** başta- (s. 54); otur-**a** ber- (s. 3), ket-**e** ber- (s. 3), oyno-**y** ber- (s. 6), cür-**ö** ber- (s. 44); kör-**ö** bil-. (s. 26); al-**a** cazda- (s. 13), ket-**e** cazda- (s. 77); kör-**ö** cat- (s. 1), bar-**a** cat- (s. 28), kel-**e** cat- (s. 53), uktaba-**y** cat- (s. 68); kel-**e** kal- (s. 21), çıg-**a** kal- (s. 30), bar-**a** kal- (s. 64), okuba-**y** kal- (s. 68); koş-**o** kel- (s. 9), cet-**e** kel- (s. 10), al-**a** kel- (s. 27); kıntayıp cat-**a** ket- (s. 11), sürülüp koş-**o** ket- (s. 14); ug-**a** koy- (s. 55), ukta-**y** koy- (s. 62), keç kir-**e** koy- (s. 66); koy-**o** sal- (s. 38), kör-**ö** sal- (s. 53); kaktal-**a** oltur- (s. 3), süylöbö-**y** otur- (s. 24), süyön-**ö** otur- (s. 77); caltayla-**y** taşta- (s. 19), caz-**a** taşta- (s. 29); çagıl-**a** tüş- (s. 31), söögünö cet-**e** tüş- (s. 60).

-p

Bu ek, Eski Türkçeden beri işleklikle kullanılan zarf-fiil ekidir. Türkiye Türkçesinde -Ip/-Up biçiminde olan ek, Kırgız Türkçesinde ise aynı Eski Türkçedeki gibi sadece -p'li biçimi kullanılmaktadır. Ekin en önemli özelliklerinden birisi olumsuz biçiminin olmamasıdır (Tolkun, 1999, s. 184). Ek, ünlüyle biten fiillere doğrudan, ünsüzle biten sözcüklere ise yardımcı ünlülerle eklenir. Metinde birçok örneği bulunmaktadır: bol-u-**p** (s. 1), kötür-ü-**p** (s. 3), al-ı-**p** (s. 6), süylö-**p** (s. 9), ayt-ı-**p** (s. 10), cet-i-**p** (s. 15), de-**p** (s. 17), silk-i-**p** (s. 40), oku-**p** (s. 43),ce-**p** (s. 46), iç-i-**p** (s. 49),

kör-ü-**p** (s. 60), bil-i-**p** (s. 71).

Ek, sonu -p ile biten fiillere geldiğinde sondaki -p ünsüzü erir ve sözcükte uzun ünlü meydana gelir. Metindeki bazı örnekler şunlardır: cap-ı-p > caap (s. 1), tep-i-p > teep (s. 2), çap-ı-p > çaap (s. 5), tap-ı-p > taap (s. 44), öp-ü-p > ööp (s. 59).

Bazı durumlarda -p zarf-fiil eki, tekrar grubu yapmaktadır. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: epte**p**-septe**p** (s. 1), de**p**-aytı**p** (s. 52), tolu**p**-taşı**p** (s. 68), ösü**p**-önü**p** (s. 71), öksö**p**-öksö**p** (s. 76).

-p zarf fiil eki, bazı durumlarda kalıplaşır. "Bugün Kırgızcada edat olarak işlev gören pek çok öge, belli zarf-fiilli yapıların sözlükselleşmesi sonucunda oluşmuştur." (Kara, 2019, s. 53). Metindeki bazı örnekler şunlardır: başta-**p** (s. 45), tartı-**p** (s. 48), kara-**p** (s. 63), de-**p** (s. 75).

Bu ek, esas fiillere eklenerek esas fiillerin yardımcı fiillere bağlanmasında rol oynar. Coşkun, yaptığı bir çalışmasında -p ekinin işlevlerini beş maddede sıralamış ve şu ifadeleri belirtmiştir: "Esas fiil şeklinde olan -p'li zarf-fiil, kendisindeki oluş ve kılışı tasvir niteliği taşıyan bir yardımcı fiille özel bir anlam meydana getirecek şekilde birleşip kaynaşır. Bu durumda -p'li zarf-fiil, asıl anlamını muhafaza ederken; yardımcı fiil asıl anlamını kaybederek, yeterlik, süreklilik, tezlik vb. ifade eder." (Coşkun, 1999, s. 173). Metindeki bazı örnekler şu şekildedir: boorloş-u-**p** al- (s. 11), karmaş-ı-**p** al- (s. 16); tüşün-ü-**p** bol- (s. 24); öt-ü-**p** cat- (s. 6), cardamdaş-ı-**p** cat- (s. 13); turguz-u-**p** ciber- (s. 15), pikirin ayt-ı-**p** ciber- (s. 18); cüzü kıpkızıl bol-u-**p** çık- (s. 23), colu köçür-ü-**p** çık- (s. 51); ayt-ı-**p** ıyla-**p** iy- (s. 48); tün kir-i-**p** kal- (s. 11), keç bol-u-**p** kal- (s. 25); kızmattarda işte-**p** kel- (s. 27), karaŋgı tüş-ü-**p** kel- (s. 40); keçee kör-ü-**p** ket- (s. 41), akça karız al-ı-**p** ket- (s. 44); kemçilikterin ayt-ı-**p** kir- (s. 18), mülkün uurdayın de-**p** kir- (s. 65); ters şilte-**p** koy- (s. 23), ubada ber-i-**p** koy- (s. 48); algıs çakan kıl-ı-**p** kör- (s. 5), carıgında carkıra-**p** kör- (s. 13); tolgon-u-**p** öt- (s. 14), toluk ayt-ı-**p** öt- (s. 18); kız-küyöönü betteştir-i-**p** çırma-**p** tanı-**p** sal- (s. 13), köz çaptır-ı-**p** tur- (s. 18), ubakıttı küt-ü-**p** tur- (s. 21).

2.2.1.1.6.2.2.2. Birleşik Zarf-fiil Ekleri (Tataal Çakçıl Formalar)

-ArdA/ -OrdO; -rdA

Bu ekler, sıfat-fiil eki olan -Ar/-r ile bulunma hâli eki olan -dA ekinin

birleşmesinden oluşmuştur. Ek, dudak uyumuna uyar. Reşit Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri* adlı eserinde geçen *okırda* sözcüğünü *okurken, yokadtururta* sözcüğünü de *kaybetmek üzere iken* şeklinde Türkiye Türkçesine çevirmiştir (Arat, 1991, s. XXI-42). Bundan dolayı Tolkun, ekin Eski Türkçeden beri Doğu Türkçesinde kullanıldığını ve Kırgız Türkçesinde geniş bir kullanım alanı bulduğunu belirtmiştir (Tolkun, 1999, s. 229). Bu ek, Türkiye Türkçesine cümlenin anlamına göre *"-rken,–DığIndA, -DIğI zaman"* şeklinde çevrilebilir. Metinde örnek sayısı azdır: ket-**erde** (s. 22), sil-**erde** (s. 52), kire ber-**erde** (s. 61).

-A/ -O; -y elekte

-A/-O; -y elek sıfat-fiil ekine bulunma hâli eki bulunma hâli eki olan -te ekinin birleşmesiyle oluşmuştur. Türkiye Türkçesindeki *"-mAdAn, henüz...-mEmİşken"* yapısının Kırgız Türkçesindeki karşılığıdır. Metinde bu zarf-fiil ekiyle ilgili beş örnek tespit edilmiştir: uza-**y elekte** (s. 16), çıg-**a elekte** (s. 18), atta-**y elekte** (s. 66), aç-**a elekte** > açelekte (s. 71), bol-**o elekte** > bololekte (s. 73).

-BAstAn/ -BOstOn

-BAs sıfat-fiil eki ile -tAn ayrılma hâli ekinin birleşmesinden oluşan zarf-fiil ekidir. Ek, dudak uyumuna uymaktadır. Türkiye Türkçesine *"-mAdAn"* biçimiyle çevrilebilmektedir. Tonsuz ile biten sözcüklere p'li biçimiyle, tonlu ünsüzle biten sözcüklere ise b'li biçimiyle eklenir. Ek, dudak uyumuna uyar. Metinde yedi örnek tespit edilmiştir: coop kaytar-**bastan** (s. 6), toktot-**poston** (s. 15), kılış-**bastan** (s. 21), de-**besten** (s. 21), koy-**boston** (s. 24), kozgo-**boston** (s. 36), kir-**besten** (s. 72).

-çUday

Sıfat-fiil eki olan -çU ile +day benzetme edatının birleşmesinden oluşmaktadır. Türkiye Türkçesine *"-cek gibi, -cek kadar"* biçiminde çevrilebilir. Metinde bir örneği tespit edilmiştir: çık-**çuday** (s. 72).

-GAnçA/ -GOnçO

Eski Türkçede -gInçA/-kInçA eki ile aynı işlevdedir. Sıfat-fiil eki -GAn ile +çA eşitlik hâli ekinin birleşmesiyle oluşan bir zarf-fiil ekidir. Türkiye Türkçesindeki *-ınca* zarf-fiil ekinin karşılığıdır. Metinde dokuz örnek tespit edilmiştir: bol-**gonço** (s. 8), bış-**kança** (s. 22), tara-**gança** (s. 25), al-**gança** (s. 46), tiy-**gençe** (s. 46), baştal-**gança** (s. 53), koy-**gonço** (s. 62), cum-**gança** (s. 63), çık-**kança** (s. 75).

-GAndA/ -GOndO

Eski Türkçede görülmeyen bir zarf-fiil ekidir fakat Kırgız Türkçesinde işlek bir şekilde kullanılmaktadır. Sıfat-fiil eki -GAn ile +dA bulunma hâli ekinin birleşmesinden oluşmaktadır. Türkiye Türkçesine *"-dığında"* olarak çevrilebilmektedir. Ek, ünlü-ünsüz uyumuna uymaktadır. Metinde birçok örneği vardır Metindeki bazı örnekler şöyledir: süylöş-**köndö** (s. 14), beril-**gende** (s. 26), kir-**gende** (s. 26), bur-**ganda** (s. 27), al-**ganda** (s. 36), kel-**gende** (s. 58), tüş-**köndö** (s. 60), cür-**göndö** (s. 62), kör-**göndö** (s. 64), aytpa-**ganda** (s. 66), çık-**kanda** (s. 68), ket-**kende** (s. 70).

-GAndAn/ -GOndOn

Eski Türkçede görülmeyen bir zarf-fiil ekidir. Kırgız Türkçesinde işlek bir şekilde kullanılmaktadır. Sıfat-fiil eki -GAn ile +dAn ayrılma hâli ekinin birleşmesinden oluşmaktadır. Yargının sebebini bildiren bu ekin Türkiye Türkçesindeki karşılığı, *"-DIğIndAn, -DIğI için" biçimindedir* (Atasoy, 2022, s. 89). Ek, ünlü-ünsüz uyumuna uymaktadır. Metinde birçok örneği vardır: öt-**köndön** (s. 17), bolbo-**gondon** (s. 14), işte-**genden** (s. 32), koy-**gondon** (s. 46), çık-**kandan** (s. 55), öl-**göndön** (s. 97), ket-**kenden** (s. 104), kel-**genden** (s. 73), tüş-**köndön** (s. 75).

Bu zarf-fiil eki, metindeki bazı örneklerde yardımcı fiillerden sonra da kullanılmıştır: boorloşup al-**gandan** (s. 11), kaçıp basa ber-**genden** (s. 17), cürüp cat-**kandan** (s. 26), ölüp kal-**gandan** (s. 46), moynuna salıp koy-**gondon** (s. 57), bütüp kel-**genden** (s. 70), çıgıp ket-**kenden** (s. 72).

-GAndAy/ -GOndOy

Eski Türkçede görülmeyen bir zarf-fiil ekidir. Sıfat-fiil eki -GAn ile +day benzetme edatının birleşmesinden oluşmaktadır. *"-r gibi, -yormuş gibi, -TIğI gibi, -mış gibi -mIşçAsInA"* biçiminde Türkiye Türkçesinde çevrilebilmektedir. Ek, ünlü-ünsüz uyumuna uymaktadır. Metindeki bazı örnekler şöyledir: bolbo-**gondoy** (s. 2), kal-**ganday** (s. 11), ayt-**kanday** (s. 11), kakta-**ganday** (s. 19), tur-**ganday** (s. 31), kes-**kendey** (s. 37), tappa-**ganday** (s. 43), sep-**kendey** (s. 51), al-**ganday** (s. 52), ber-**gendey** (s. 44), de-**gendey** (s. 53), tüş-**köndöy** (s. 59), kelbe-**gendey** (s. 63), cör-**göndöy** (s. 72).

Metindeki bazı örneklerde yardımcı fiillerden sonra gelmektedir: tüşö kal-**ganday** (s. 8), çaçıp koy-**gondoy** (s. 18), arakettenip cür-**göndöy** (s. 25), çaynap al-**ganday** (s. 36), üşürüp cat-**kanday** (s. 45), kete tur-**ganday** (s. 69), çoçup ket-**kendey** (s. 73).

-GAnI/ -GOnU

Eski Türkçeden beri kullanılan bu ek, Kırgız Türkçesinde işleklik kazanmıştır. Türkiye Türkçesine *"-mAk için, -AlI"* biçimiyle çevrilebilir. Ek, ünlü-ünsüz uyumuna uymaktadır. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: al-**ganı** (s. 21), öt-**könü** (s. 24), cat-**kanı** (s. 85), kal-**ganı** (s. 97).

-GIçA/ -GUçA

Karahanlı, Harezm ve Çağatay Türkçelerinde görülen bir ektir. Bu zarf-fiil eki, Kırgız Türkçesinde işleklik kazanmıştır. Sıfat-fiil eki -GI ile eşitlik hâli eki olan +çA ekinin birleşmesinden oluşan zarf-fiil ekidir. Türkiye Türkçesine *"-IncAyA kadar, -A dek"* biçimiyle çevrilebilir. Metinde bir örnek bulunmaktadır: kan-**gıça** (s. 3).

-mAyInçA/ -mOyUnçA

Eski Türkçeden beri kullanılan bu ek, Kırgız Türkçesinde -GAnçA/-GIçA zarf-fiil eklerine olumsuzluk eki -mA getirilerek oluşur. Olumsuzluk bildiren bir zarf-fiil ekidir. Tosun, bu zarf-fiil ekinin Türkiye Türkçesine *"-madan/-meden"* anlamı kattığını

bildirmiştir (Tosun, 2011, s. 534). Ek, dudak uyumuna uyar. Metinde bir örnek tespit edilmiştir: tap-**mayınça** (s. 55).

2.2.1.2. Sıfatlar (Sın Atooçtor)

İsimleri çeşitli yönlerden niteleyen ve belirten sözcüklere sıfat denir. Sıfatlar isimleri renk, biçim, ölçü, durum, fiziksel özellik gibi çeşitli yönlerden niteleyebileceği gibi isimleri işaret, sayı, soru, belirsizlik yönünden de belirtebilmektedir. Sıfatlar da aslında birer isimdir. İsimlerin önüne gelerek onları niteledikleri ya da belirttikleri için özel bir terim olarak bu isimlere sıfat denmektedir.

Bir ismin sıfat olabilmesi için ismin önüne gelip ismi nitelemesi ya da belirtmesi gerekmektedir. Sıfat görevinde bulunan her sözcük, isim olarak kullanılmaktadır. Ama isim olan her sözcük, sıfat görevinde kullanılamamaktadır. Örnek olarak tür isimleri sıfat olmaya uygunken özel isimler sıfat olmaya uygun değildir. Kırgız Türkçesinde sıfatlar, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi niteleme sıfatı ve belirtme sıfatı olmak üzere iki başlıkta incelenebilmektedir. Bu iki başlık da kendi içinde alt başlıklara ayrılabilmektedir.

2.2.1.2.1. Niteleme Sıfatları (Münözdööçü Sın Atooç)

İsimlerin önüne gelerek onların çeşitli özelliklerini anlatan sıfatlara niteleme sıfatı denir. Bir ismin ne kadar özelliği varsa o kadar da niteleme sıfatı vardır. Metinde tespit edilen bazı niteleme sıfatları şunlardır:

Renk: kara közdör (s. 4), **kök** çıbık (s. 4), **kök-caşıl** tokoylor (s. 29), **sarı** kız (s. 81).

Biçim, ölçü: çoŋ col (s. 1), **kiçinekey** böböktör (s. 2), **keŋ** köynök (s. 49).

Soyut özellikler: oor çeçim (s. 28), **suuk** söz (s. 35), **ısık** salam (s. 55), **cakşı** adamdar (s. 60), **ak** cüzdüü (s. 63), **baktıluu** cıldar (s. 67), **canduu** adamdar (s. 80).

Varlıkların durumu, fiziksel özellikleri: eski üy (s. 1), **caŋı** okuu cılı (s. 2), **semiz** koldor (s. 33), **semiz** Kalmatov (s. 39), **şıŋga** boyluu (s. 81).

Bir özelliğin olmaması: maksat-sabatsız adamdar (s. 5), **mugalimsiz** mektep (s. 37), **caraksız** kişi (s. 69).

Duyu organlarıyla algılanan özellikler: ısık çay (s. 4), **cıluu** caş (s. 49).

2.2.1.2.2. Belirtme Sıfatları (Anıktooçu Sın Atooç)

İsimlerin önüne gelerek isimleri işaret, sayı, belgisizlik ve soru yönünden belirten sıfatlara belirtme sıfatı denir. Belirtme sıfatları, isimlerin özelliklerini nitelemez. Kırgız Türkçesinde belirtme sıfatları işaret, sayı, belgisizlik ve soru sıfatı olmak üzere dört başlıkta incelenmektedir. Metinde tespit edilen bazı belirtme sıfatı örnekleri şunlardır:

2.2.1.2.2.1. İşaret Sıfatları (Şilteme At Atooç)

İsimlerin önüne gelerek isimleri işaret yoluyla belirten sıfatlara işaret sıfatları denir. İşaret sıfatları, tek başlarına ya işaret zamiridir ya da işaret ifadesi taşıyan sözcüklerdir (Ceritoğlu, 1998, s. 132). Kırgız Türkçesinde kullanılan başlıca işaret sıfatları şunlardır: *bu, bul, oşol, uşu, uşul, al, tigi, tigil, tetigi.* Metinde tespit edilen bazı işaret sıfatları ve işaret sıfatı örnekleri şöyledir:

bu (bu): bu düynö (s. 9), **bu** matematika mugalimi (s. 27), **bu** cer (s. 54), **bu** oturgan cigit (s. 85).

bul(bu): bul sözdördü (s. 3), **bul** tarap (s. 4), **bul** kişi (s. 5), **bul** cigit (s. 11), **bul** colu (s. 24), **bul** mektep (s. 30).

oşol (o): oşol cerde (s. 11), **oşol** mektepke (s. 63), **oşol** zamat (s. 60), **oşol** beçeranı (s. 63), **oşol** maselege (s. 69).

uşu (bu): uşu cerde (s. 58), **uşu** kızım (s. 69), **uşu** beçera kızdı (s. 63), **uşu** baldar (s. 73).

uşul (şu): uşul cer (s. 1), **uşul** üy (s. 43), **uşul** kündör (s. 51), **uşul** mektepte (s. 56), **uşul** sözdü (s. 68).

al (o): al kişinin (s. 5), **al** küyöö (s. 12), **al** ayıldık (s. 20), **al** kız (s. 24), **al** ordu (s. 62).

tigi (diğer/öbür): tigi kişi (s. 22), **tigi** kol (s. 34), **tigi** ayaldı (s. 45), **tigi** cigittin (s. 48), **tigi** cerge (s. 52).

tigil (diğer/öbür): tigil taraptagı kız-kelinder (s. 13), **tigil** akmakka (s. 25), **tigil** ayal (s. 45), **tigil** cerde (s. 60).

2.2.1.2.2.2. Sayı Sıfatları (San Atooç)

İsimlerin önüne gelerek isimleri sayı yönünden belirten sıfatlara sayı sıfatları denir. Aslında sayılar da birer isimdir. Kırgız Türkçesinde sayı sıfatları asıl sayı sıfatları, sıra sayı sıfatları, üleştirme sayı sıfatları, yaklaşık sayı sıfatları ve kesir sayı sıfatları olmak üzere beş alt grupta incelenebilmektedir. Metindeki örnekler şöyledir:

2.2.1.2.2.2.1. Asıl Sayı Sıfatları (Eseptik San Atooç)

İsimleri sayı yönünden belirten sayı sıfatlarıdır. İsimlerin adetini göstermektedir. Metindeki bazı örnekler şu şekildedir: **on eki** yaş (s. 1), **eki** saat (s. 2), **elüü** caştan (s. 4), **üç** tabak (s. 14), **tört** bölmö (s. 19), **on** kün (s. 24), **cıyırma** kün (s. 25), **altı** sanı (s. 42), **beş** metr (s. 45), **ceti** ay (s. 46), **altı** cıl (s. 62), **miŋ** tetiksiz canduu adamdar (s. 69).

2.2.1.2.2.2.2. Sıra Sayı Sıfatları (İrettik San Atooç)

İsimlerin sırasını belirten sıfatlara sıra sayı sıfatları denir. Kırgız Türkçesinde +nçI/+nçU yapım ekleriyle sıra sayı sıfatları yapılmaktadır. Metinde tespit edilen bazı sıra sayı sıfatları şunlardır: **birinçi** kün (s. 1), **segizinçi** klass (s. 9), **ekinçi** tabak (s. 14), **altınçı** brigada (s. 30), **üçünçü** kursuna (s. 52), **cetinçi** klass (s. 52), **onunçu** klass (s. 68), **beşinçi** klass (s. 73).

2.2.1.2.2.2.3. Üleştirme Sayı Sıfatları (Top San Atooç)

Kırgız Türkçesinde varlıkları üleştirme, -DAn/-DOn ekleriyle yapılmaktadır. Metinde iki sözcükte üleştirme sayı sıfatı tespit edilmiştir: **eki-ekiden** kitep (s. 13), **bir-birden** okuuçu (s. 57).

2.2.1.2.2.2.4. Kesir Sayı Sıfatları (Bölçök San Atooç)

İsimleri kesir ve oran yönünden belirten sıfatlara kesir sayı sıfatı denir. Metinde bir tane kesir sayı sıfatı örneği bulunmaktadır: **carım** saat (s. 53).

2.2.1.2.2.2.5. Yaklaşık Sayı Sıfatları (Bölçök San Atooç)

Kırgız Türkçesinde yaklaşık sayı ifadesi bildiren ekler şunlardır: +çA/+çO, +DAy/+DOy, +LAgAN/+LOgON, +LAp/+LOp. Bu ekler, sayılara getirilerek yaklaşık sayı sıfatı yaparlar (Kasapoğlu Çengel, 2020, s. 187). Metinde bir örnek tespit edilmiştir: **on beştey cigit** (s. 12).

2.2.1.2.2.3. Belgisiz Sıfatlar (Belgisiz Sın Atooç)

İsimlerin önüne gelerek isimlerin özelliklerini belirsiz biçimde bildiren sıfatlara belgisiz (belirsiz) sıfat denir. Kırgız Türkçesindeki başlıca belgisiz sıfatlar şunlardır: *ar, ar bir, baarı, bardık, başka, bir, bir neçe, bir top, dalay, eç, kee bir, köp.* Bunların yanında bazı sayılar da yan yana gelerek belgisizlik belirtebilmektedir. Metinde tespit edilen bazı belgisiz sıfatları ve belgisiz sıfatı örnekleri şunlardır: Metinde bulunan belgisizlik sıfatları şunlardır:

ar (her): ar cerde (s. 3), **ar** ubakıt (s. 6), **ar** taraptan (s. 25).

ar bir (her bir): ar bir adam (s. 8), **ar bir** mekteptin (s. 22), **ar bir** mamile (s. 24), **ar bir** söz (s. 25), **ar bir** işke (s. 52).

baarı (bütün): baarı kolhoz (s. 19), **baarı** bir bölmö (s. 21),), **baarı** suroolor (s. 36), **baarı** ayaldar (s. 46).

bardık (bütün): bardık iş (s. 2), **bardık** cerde (s. 18), **bardık** közdör (s. 20).

başka (başka): başka mektepter (s. 22), **başka** cigit (s. 25), **başka** ubakta (s. 33), **başka** biröö (s. 68), **başka** cakka (s. 72).

bir (bir): bir kez (s. 1), **bir** cer (s. 2), **bir** cakşı (s. 6), **bir** adam (s. 19), **bir** sabak (s. 22).

bir neçe (birkaç): bir neçe kündör (s. 1), **bir neçe** söz (s. 6), **bir neçe** mugalim (s. 22), **bir neçe** kişinin (s. 41), **bir neçe** colu (s. 51), **bir neçe** üylör (s. 54), **bir neçe** cıl (s. 72).

bir top (birkaç): bir top katındar (s. 11), **bir top** suroolordu (s. 32), **bir top** kemçilikter (s. 38).

dalay (çok): dalay tündör (s. 10), **dalay** cıl (s. 50), **dalay** köz caştı (s. 61).

eç (hiç): eç nerse (s. 27), **eç** kim (s. 34).

kee bir (bazı): kee bir cerlerine (s. 1), **kee bir** kabarlardı (s. 3), **kee bir** sözdörü

(s. 21), **kee bir** işi (s. 32), **kee bir** suroolor (s. 65).

köp (hep/her): köp ubakıt (s. 14), **köp** el (s. 29), **köp** mektep başçıları (s. 32), **köp** cıldan beri (s. 50).

Metindeki bazı örneklerde birbiri ardınca gelen iki sayı da belgisiz sıfat görevinde kullanılmıştır: **eki-üç** mugalim (s. 1), **beş-altı** tüp (s. 9), **altı-ceti** kün (s. 30), **segiz-toguz** ay (s. 52), **üç-tört** ay (s. 66), **eki-üç** kün (s. 69).

2.2.1.2.2.4. Soru Sıfatları (Surama Sın Atooç)

İsimlerden önce gelerek isimleri soru yoluyla belirten sıfatlardır. Kırgız Türkçesinde soru sıfatları *ne* ve *ka* köklerinden türetilen sözcüklerle yapılmaktadır (Kasapoğlu Çengel, 2020, s. 188). Kırgız Türkçesindeki başlıca soru sıfatları şunlardır: *emne, kaysı, kanday, kança, kançalık, neçe.* Metindeki soru sıfatları örnekleri şunlardır:

emne (nasıl): emne cumuş (s. 34), **emne** degen söz (s. 52).

kaysı (hangi): kaysı tarap (s. 13), **kaysı** cerde (s. 29), **kaysı** söz (s. 34).

kanday (nasıl): kanday coop (s. 18), **kanday** coldor (s. 21), **kanday** sözdör (s. 21), **kanday** şarttın (s. 55), **kanday** sebep (s. 66).

kança (kaç): kança material (s. 18), **kança** karacat (s. 19), **kança** colu (s. 25).

kançalık (hangi): kançalık baatırlık (s. 6), **kançalık** etibarsız (s. 22).

neçe (kaç): neçe col (s. 51), **neçe** cıl (s. 73).

2.2.1.3. Zamirler (At Atooçtor)

Zamirler, isimlerin yerini tutan sözcüklerdir. İsimlerin yerini tuttukları için gerçek isim değil geçici isimlerdir. Zamirlerin tek başlarına kullanıldıklarında anlamları yoktur. Zamirlerin cümlede anlamının olması için zamirin hangi ismin yerine kullanıldığını bilmek gerekmektedir. Ancak bu şekilde zamirler görevlerini yerine getirebilmektedir (Ergin, 2013, s. 263). Zamirler, isim soylu sözcükler olduğu için isim çekim eklerini alabilmektedirler. Yapım eklerinden hepsini almasa da bazılarını alabilmektedir. Kırgız Türkçesinde zamirler şahıs zamirleri, işaret zamirleri, belgisizlik zamirleri, soru zamirleri ve dönüşlülük zamiri olmak üzere beş başlıkta görülebilmektedir.

2.2.1.3.1. Şahıs Zamirleri (Caktama At Atooçtor)

Şahısların yerini tutup şahıs isimleri yerine kullanılan zamirlere şahıs zamirleri denir. Eski Türkçede şahıs zamirleri *ben, sen, ol, biz, siz, olar* idi (Ergin, 2013, s. 265-267). Kırgız Türkçesindeki şahıs zamirleri şu şekildedir: *men, sen, siz, al; biz, siler, sizder, alar.* Metinde bulunan bazı örnekler şöyledir:

1. Teklik Şahıs Zamiri: Men

Men aytpadımbı? (s. 8), **Men** da kettim. (s. 26), **Men** seni süygömün. (s. 29); **Menin** katınım mine eken? (s. 7), **Menin** başım boş emes. (s. 9), **Menin** sendey kızım cok. (s. 8); Süyböysünŋbü **meni**? (s. 25), İnim, **meni** oşondon eptep kutkarbasaŋ bolboyt. (s. 28), Oo, Kalmatov **meni** bilet. (s. 37); Siz **menden** alısıraak teriŋizçi. (s. 4), **Menden** surar bele? (s. 7), Al **menden** köptü bilet. (s. 66).

2. Teklik Şahıs Zamiri: Sen

Sen azır boşsuŋbu? (s. 28), **Sen** cokto tündösü apam kelet. (s. 71); **Senin** sabagıŋa da kirişet da bular. (s. 26), Ömür boyu **senin** aldıŋda da cer karandı bolgum kelbeyt deyt. (s. 25), Men **senin** bir tuugan agaŋmın. (s. 85); **Seni** rayondun borborundagı "Ak-Terek" orto mektebine direktor kılıp alıp kelsek dep makuldaştık. (s. 8), **Men** seni süygömün. (s. 25), Oşogo **seni** koşturup koysok dep süylöştük. (s. 48); Ataŋ **senden** bir colu kol üzüp ketet. (s. 48), Kümönsüröp **senden** surap oturganıbızdın sebebi oşol. (s. 73); Koynumda catıp kara sanagandan kiyin **sendey** katınım cok. (s. 38), **Sendey** kızım cok. (s. 9).

2. Teklik Şahıs Zamiri (Nezaket): Siz

Siz öz orduŋuzdu tüşünörsüz. (s. 19), **Siz** bir açık pikir aytsanız. (s. 19), **Siz** planıŋızdı maga alıp keliŋiz. (s. 33); **Sizdin** ayalıŋızdan baştaybız. (s. 5), **Sizdin** familiyaŋız. (s. 9), **Sizdin** küyöönüz kim? (s. 35); Coldoş direktor, men **sizge** tüşündürüp aytpadımbı? (s. 33), Üy **sizge** berilbeyt. (s. 44); Koş, kulak **sizde**? dedi. (s. 17); **Sizden** baştaylı. (s. 33).

3. Teklik Şahıs Zamiri: Al

Al keliptir. (s. 23), **Al** beçera bolso... (s. 48), **Al** menden köptü bilet. (s. 66); Artık **anı** Kalmatovdun aldında azıraak uyatkarıp koygon boluçu. (s. 20), **Anı** kantip tabuu kerek ele? (s. 21), Men **anı** sizge camandayın debeym (s. 23); **Anın** suluu cüzü oyluu, kapaluu sıyaktuu körünöt. (s. 24), Adamdar **anın** közünö maydaraak köründü. (s. 30), **Anın** tişteri "kırç" dey tüştü. (s. 31); Uzun boyluu arık direktor **aga** tike karadı. (s. 23), Alp turmuş buzulbas öz bagıtı boyunça **aga** berdi. (s. 59).

1. Çokluk Şahıs Zamiri: Biz

Biz moldo kılbaybız. (s. 4), **Biz** tübölükkö baş koştuk. (s. 17), **Biz**, albette, kirişebiz. (s. 19); **Bizdin** çatagıbızdı çeçip ber. (s. 43), Bu **bizdin** ceenibiz bolot. (s. 48), Bul cigit **bizdin** mektepke mugalim bolup keldi. (s. 58); **Bizdi** eç kaçan karmay albayt. (s. 16), Al ceke gana **bizdi** taştap kaçıp ketkenbi? (s. 68), Ökmöt menen partiya **bizdi** uşul postko cibergen. (s. 74); Bul abaldı **bizge** aytkanıŋız abdan cakşı. (s. 35), **Bizge** cumuşçu kerek. (s. 45), Bul **bizge** taanış Artık Bakaev boluçu. (s. 54); Ir **bizden** kaçpas. (s. 12), **Bizde** ansız da orun tolup kalgan. (s. 46).

2. Çokluk Şahıs Zamiri: Siler

Siler baştagılaçı, anan körörbüz. (s. 19); Ardaktuu Ayday, kımbattuu balam, **silerdin** essiz ataŋardan bargan kattı okup koygula. (s. 50); Antkeni, miŋ sebebi **silerge** tüşünüktüüdür (s. 50), Rahmat **silerge**. (s. 61).

2. Çokluk Şahıs Zamiri (Nezaket): Sizder

Rahmat **sizderge**, rahmat, asıl emgegiŋizderge rahmat. (s. 74).

3. Çokluk Şahıs Zamiri: Alar

Alar bir çetinen ekiden aget alıp katar tüşüşkön bolso da, ar kimisi ar cerde baş kötörböy iş menen alek. (s. 3), Artık **alar** menen cay oturup süylöşköndö kee biri

dulduyup moynun ters burdu. (s. 10), **Alar** dagı cügürüştü. (s. 16); Eki mugalim üydön-üygö kirişip **alardın** sabatı menen taanışıp catıştı. (s. 4), **Alardın** erbeŋdegen karaanı ulam künürttönüp, buurul tündün kuçagına siŋip baratkan ele. (s. 16), Kıştak ayaldarınça kiyingen Ayday **alardın** canına kelgende, baarı surooluu köz menen karap kalıştı. (s. 45); **Alardan** başka kımbat kimim bar? (s. 8); Zulpukar **alarga** kayrıla kalıp, direktordun kontorasın suradı ele. (s. 72).

2.2.1.3.2. İşaret Zamirleri (Şilteme At Atooçtor)

İşaret zamirleri, isimleri -daha çok insan dışındaki varlıkları- işaret etmek suretiyle isimlerin yerine kullanılan zamirlerdir. İsim soylu sözcükler olduğu için isim çekim eklerini alabilmektedir. İşaret zamirleri ayrıca varlığın konuşan kişilere göre yakınlık ve uzaklığını da bildirebilmektedir. Eski Türkçede işaret zamirleri *bo/bu, şo/şu, ol, bolar/bular, olar* biçimindeydi (Von Gabain, 2000, s. 67-69). Kırgız Türkçesinde ise başlıca işaret zamirleri *bu, bul, oşo, oşol, uşu, uşul, tigi, bular, oşolor, uşular, tigiler'dir.* Metindeki işaret zamiri örnekleri şunlardır:

bu (bu): Bu kanday kep? (s. 9), Katından bolso erte kündö körgönüm **bu** boldu. (s. 41), **Bu** bizdin ceenibiz bolot. (s. 48); Oke, men **munu** oylonuşturayın. (s. 28), **Munu** dagı baleket bastı. (s. 33), Men **munu** tük içpeym. (s. 57); **Munun** astınan başım batpayt, dedi cigit aylanıp. (s. 5), **Munun** sebebi cönököy cerden emes. (s. 66); Antse da apası **buga** çın dili menen karşı turup kördü. (s. 1), **Buga** Aydaydın kubanıçı içine batpayt. (s. 34), **Buga** kantip kolu bardı? (s. 31); **Mında** kısıla turtan eç nerse cok. (s. 35), **Mında** da Saydinova Gulya dep cazılıptır. (s. 73); **Mından** üç kün murda Artık mektepti közdöy baratkan bolçu. (s. 40), **Mından** eki cıl murda Aydaydın apası kelip, zarıl bolup kaldı dep, akça karız alıp ketken. (s. 44), **Mından** tataal, mından kasittüü emne bar? (s. 69).

bul (bu): Ooba, **bul** körö albayt. (s. 36), **Bul** kim? (s. 39), **Bul** Zulpukar üçün oor. (s. 56).

oşo (o): Sebep **oşo**, işteysiŋ. (s. 9), Anda ne deseŋer **oşo**. (s. 23); Ayday **oşonu** satıp berüünü oylodu. (s. 44), Azır da **oşonu** oylono kaldı. (s. 46); Cumaş **oşogo** saal tarınıp cürgön. (s. 20), **Oşogo** seni koşturup koysok dep süylöştük. (s. 48), Başkalardın közdörü **oşogo** tigilgensiyt. (s. 65); **Oşondo** ele eteginen tartıp içpe desemçi. (s. 75), **Oşondo** da uşul cıldız tiktep turgan. (s. 77); **Oşondon** kiyin köp oylonçu boldu. (s. 8),

İnim, meni **oşondon** eptep kutkarbasaŋ bolboyt. (s. 28), **Oşondon** köp ötpöy. (s. 28).

oşol (o): Oşol üçün bir beçeranı uşunça cazalattımbı! (s. 65), Kümönsüröp senden surap oturganıbızdın sebebi **oşol**. (s. 73).

uşu (bu): Kana, Artık, **uşunu** alıp cibereli. (s. 27), **Uşunu** oylogondo Artıktın cürögü ıldamdap soktu. (s. 32), **Uşunu** boşotup iygileçi. (s. 66); Turmuş da mına **uşunun** özü. (s. 29); Çınında iygilik **uşundan** baştalat. (s. 22); Artıktın atalık ukuktan acıragandıgının sebebi **uşunda**. (s. 75).

uşul (şu/bu): Mınday kılalı degen başçı bolbogondon kiyin **uşul** eken. (s. 10), Kızmat degen **uşul** eken da. (s. 32), **Uşul** tamdıbı? (s. 41);

tigi (öbür): Tigini kılsam, munu bütürsöm dep oturdu. (s. 17), Karima **tiginin** tamaşasına külüp ciberdi. (s. 57).

bular (bunlar): Bular menen köp iştöögö tuura kelet okşoyt degen oy başınan ötüp ketti. (s. 10), Kançalık etibarsız degen menen **bular** maanilüü mildet. (s. 22), Senin sabagıŋa da kirişet da **bular**. (s. 23); On beştey cigit boluştu, **bulardın** içinde Artık da bar. (s. 11), Artık **bulardın** keesine öz pikirin aytıp colgo çıgarat. (s. 22); Ubaktısınça **bulardı** tınçıta turayın dedi. (s. 49).

oşolor (onlar): Oşolordun katarında Artıkka çekesine nazik ötkörülüp tigilgen kooz dasoromol tiyiptir. (s. 13), **Oşolordun** baarı bir başka cagımduu, ukmuş bir kooz bolup köz aldınan çuurup ötöt. (s. 54); **Oşolordu** oylop oturup, cetine albay kubanıp ketti beken? (s. 66).

tigiler (öbürler/diğerler): Tigiler bir nerse aytıp söz kozgop cibergende da kanter ele, ne kıların bilbey kalgan Artıktın eti baykoosuz çımırap ketkensidi. (s. 21), Kızıl cüzdüü sekretar kız **tigiler** kırgızça süylöşöp catışkanına karabay, orusça süylödü. (s. 72); Brudenko **tigilerdi** karap, sumsayıŋkı turup kalgan. (s. 74).

2.2.1.3.3. Belgisiz Zamirleri (Belgisizlik At Atooçtor)

İsimlerin yerini belirsiz bir biçimde tutan, isimlerin ne olduğunu kesin bir biçimde belirtmeyen zamirlere belgisiz zamir denir. Belgisiz zamirler ile belgisiz sıfatlar sözcük olarak genel itibariyle aynıdır. Belgisiz sıfatlar isimlerin önüne gelerek isimleri belirtir, belgisiz zamirler ise isimlerin yerine geçer. Aralarındaki fark budur. Kırgız Türkçesindeki başlıca belgisiz zamirler şunlardır: *ar kim, balan, baarı, bardıgı, başka, biri, birөө, ekөө, eç biri, eç kim, eç nerse, kee biri, kimdir birөө, köbü, tükünçö.*

Metindeki bazı örnekler şöyledir:

ar kim (her kim): Ar kimisi ar cerde baş kötörböy iş menen alek. (s. 3), Azır **ar kim** öz tagdırın özü. (s. 4), Tömön caktagılardın sözü basaŋdap, **ar kim** öz aldınça bolup kaldı. (s. 56).

balança (falan): Balança dagı bir aydan kiyin barıp kalam dep kat cazıptır. (s. 51).

baarı (hepsi): Koroonun çetireek cagındagı tulaŋduu cerge barıp oturuştu **baarı.** (s. 14), Cigitterdin **baarı** ele oşondoy aylanat. (s. 15), Men **baarı** menen süylöşüp işti bışırıp koygomun. (s. 64); Metodikalık işterdin **baarın** okuu bölümünün başçısı cürgüzöt. (s. 33), Oşol **baarın** kesip ketti. (s. 37), Al bolgon iştin **baarın** caşırbay tüp tamırınan beri aytıp berdi. (s. 71); Artık **baarının** artınan ıŋgaysızdanıp eşikti attap, burçuraak tarapka oturdu. (s. 36).

bardıgı (hepsi): Bardıgı kuruluş üçün. (s. 33).

başka (başka): Alardan **başka** kımbat kimim bar? (s. 8), Cigitter özüŋdön **başka** ayla cok degendey ün katışpayt. (s. 12); Menin katınıman **başkasının** ele sabatın çıgargılaçı. (s. 5); **Başkalardın** közdörü oşogo tigilgensiyt. (s. 65).

biri (biri): Ölgön baldarımdın **biri** katarı senden keçem. (s. 8), Top kızdardın biri aldı. (s. 16), **Biri** kirip mektepte tüzülgön tataal şarttı ayttı (s. 26); Uşul maaladagı mekteptin **birine** direktor bolup dayındalgan. (s. 28).

biröö (biri): Biröönün künü başkaga tüşüp kalgan cok. (s. 27), **Biröölördön** karızdap tursa çıga koyor deysiŋbi. (s. 46), Eger **biröö** anın uşul abalın baykap, saga çala bolot dese, kürkürögön coon ünü menen öksöp ıylap cibereri anık ele. (s. 77).

eç biri (hiç biri): Eç birinde kabak bürkögön kapası cok. (s. 55).

eç kim (hiç kimse): Sizdi **eç kim** zordoboyt (s. 19), Canında **eç kim** körünböyt. (s. 42), **Eç kim** cok. (s. 63); **Eç kimge** sır aytpayt. (s. 38), **Eç kimge** paydasız bolup baarıdan acırap kalganın sezdi. (s. 63).

eç nerse (hiçbir şey): Eç nerse emes. (s. 27), **Eç nerseni** körö albay koydu. (s. 50), **Eç nerse** aytpayt, süylöböyt. (s. 62).

kee biri (bazıları): Mugalimderdin **kee biri** okuu-tarbiya işterindegi kemçilikterinen çoçulasa, **kee biri** özünün cetişsiz biliminen çoçulayt. (s. 22), Kızmattan coldoştorunun **kee biri** "E, Nışanov, öŋüŋ buzulup kalıptır, tabıŋ cokpu" dep surap kalışat. (s. 69), **Kee biri** salam aytışat. (s. 72).

kimdir biröö (birisi): Şamalga cakpay ele koyolu, aydın carıgı cakşı turbaybı – dedi **kimdir biröö**. (s. 14), Akır ayagında **kimdir biröö** doktur çakırıp keldi. (s. 41), Al

kanday kelişim? – dedi **kimdir biröö.** (s. 41).

köbü (hepsi): Kızdardın **köbü** sürülüp koşo ketişti. (s. 14), Er-cigitterdin **köbü** kaytpay kaldı. (s. 54).

tükünçö (filanca): Tükünçönün keçeki payızdan tüşüptür dep ayıl içi dürböyt (s. 51).

2.2.1.3.4. Soru Zamirleri (SuramaAt Atooçtor)

İsimlerin yerini soru yoluyla tutan zamirlere soru zamirleri denir. Kırgız Türkçesinde soru zamirleri *ka* ve *ne* köklerinden yapılmaktadır. Kırgız Türkçesinde başlıca soru zamirleri şunlardır: *kim, emne, ne, kayda.* Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır:

kim (kim): Tokmogumdu **kim** aldı? (s. 16), **Kim** suusadı? (s. 20), Sizdin küyöönüz **kim**? (s. 35); **Kimdin** sabatı çıgıp, menin katınım kalıptır? (s. 5).

emne (ne): Emne deysiz? (s. 15), **Emne** boldu? (s. 40), **Emne** kesibiŋiz bar? (s. 45); **Emnege** nessireysiŋ? (s. 76).

ne (ne): Emi aylası **ne** bolot? (s. 42), Emi bul baykuştun künü **ne** bolot? (s. 61).

kayda (nerede): Kayda barasız, karındaş? (s. 56), Artıktın kiçinekey kızı **kayda**? (s. 63), Kız **kayda**? (s. 64).

2.2.1.3.5. Dönüşlülük Zamirleri (Özdük At Atooçtor)

Dönüşlülük zamirleri, yapılan işin özneye geri döndüğünü bildiren zamirlerdir. Dönüşlülük zamirleri, anlamı pekiştirmektedir. Eski Türkçede dönüşlülük zamiri *öz* ve *kentü* sözcükleriyle yapılmaktaydı (Von Gabain, 2000, s. 74-75). Kırgız Türkçesinde ise dönüşlülük zamiri, *öz* sözcüğüyle yapılmaktadır:

özüm: Men **özüm** uykuçu emesminbi? (s. 53), Üydö **özüm** calgız koykom. (s. 61), Mına **özüm** körgönümdü ele aytayınçı, Artık caşında uzun boyluu kelgen kanday suluu cigit ele? (s. 71).

özüŋ: Özüŋ maakul bolduŋbu? (s. 7), Sen **özüŋ** kaysı cerlik bolosuŋ? (s. 19), Azırkı şarttı **özüŋ** da bilesiŋ go. (s. 46).

özüŋüz: Menin başım boş emes, **özüŋüz** dele ukkandırsız. (s. 7), Al emi azırkı kezde **özüŋüz** moraldık caktan ıdırap baratkanıŋızdı tüşünösüzbü? (s. 37), Siz **özüŋüz** bar eleŋiz. (s. 43).

özü: Özü oşol cerde basıp cürdü. (s. 9), **Özü** küyöö coldoş bolup körgön emes. (s. 11), **Özü** da tartınbay içip, coldoş-corosu menen köŋül açtı. (s. 21), Ayday **özü** barbayt ele, biröönün sözünö kirdi. (s. 37).

özübüz: Bul **özübüzdönbü**, ce cetekçibizdenbi, bilbeym, **özübüz** da anday abalga könüp kalganday bolduk. (s. 10), Kızıbız törübüzdö, kılıgıbız **özübüzdö.** (s. 12), Üyübüzgö... **Özübüzdün** üyübüzgö. (s. 15).

özdörü: Çoŋdor **özdörü** bilet da! (s. 9), **Özdörü** üçün körünbögön caktarın taktap alışıp, kaysı kollektiv bolso da közü açılganday ıraazı bolup kalışat. (s. 32).

Kırgız Türkçesinde dönüşlülük zamiri olan *öz* sözcüğü, iyelik eki almadığı durumlarda sıfat olarak görev yapmaktadır (Ceritoğlu, 2014, s. 356). Metindeki bazı örnekler şunlardır: Azır kızdar **öz** başına ee go? (s. 7), Ayday kiyinki colu **öz** pikirin ayttı. (s. 8), **Öz** işteriŋ duruspu? (s. 26), **Öz** orduŋuz ar ubakta dayar da. (s. 56), **Öz** uulun aga kıygısı kelbedi. (s. 70).

2.2.1.4. Zarflar (Taktooçtor)

Zarflar, fiilleri çeşitli yönlerden belirten veya niteleyen sözcüklerdir. Zarflar fiilleri durum, yer-yön, miktar, zaman ve soru yönünden belirtmektedir. Bunun yanında zarflar, kendi türünden sözcükleri ve sıfatları da derece yönünden belirtebilmektedir. Zarflar, isim soylu sözcüklerdir ve tek başlarına kullanılamaz. Fiilleri, sıfatları ya da zarfları belirttiklerinde cümlede bir anlam kazanırlar. Kırgız Türkçesinde zarflar yer-yön, zaman, durum, miktar ve soru zarfları olmak üzere beş başlıkta incelenebilmektedir.

2.2.1.4.1. Yer Zarfları (Orun Bışıktagıç Taktooçtor)

Fiilin yerini veya yönünü belirten zarflardır. Zarf hâlinde isim çekim eklerini alamazlar. Zarflar, isim çekim eklerini aldıklarında zarf olmaktan çıkarlar ve isim görevini üstlenirler. Kırgız Türkçesinde başlıca yer zarfları şunlardır: *beri, cogoru, arı narı, öydö, içkeri, tışkarı, tömön, ilgeri, ıldıy, mında.* Metinde bulunan bazı örnekler şunlardır:

cogoru (yukarı): Koondun paykelin aralap **cogoru** közdöy cügürüştü. (s. 16), Kün **cogoru** kökölöp, saat bir dalay bolup kaldı. (s. 53), İçi dümpüyüp buulukkanday,

eki iynin **cogoru-cogoru** kötörüp demin tartat. (s. 71).

öydö (yukarı): Kolun **öydö** kötörüp, bir cerinen cölöböstön arıktın kırı menen dilgir basıp şüdügördün orto çenindegi kırman cakka bet alat. (s. 2), Makul, dedi Artık tömön salıp oturgan başın **öydö** kötörüp, akmak boldum, rahmat silerge, tuugandar… (s. 61).

içkeri (içeri): Birok, remont kezinde eşikke çıgarılgan mebelder **içkeri** kirgizilbey ordu-ordunda tartayıp, küngö kakşıp catat. (s. 9).

tışkarı (dışarı): Artık kiyinki kündördö kızmatında tartipten **tışkarı** köp işterdi iştep cüröt. (s. 35), Artıktın cürüş-turuşuna Karima üy içinde kirişse da, **tışkarı** caktarda al erkin. (s. 60).

tömön (aşağı): Bir münöt da tikteşe albay, közdörü **tömön** karay cılmışat. (s. 3), Başın **tömön** saldı. (s. 7), Közün **tömön** tüşürdü. (s. 59).

ıldıy (aşağı): Maydalap örülüp caagı **ıldıy** tögülüp turgan koŋur çaçın karmalagan bolup, kabak bürköp gana turat. (s. 8), Bir tamçı kan eegi **ıldıy** cılıp baratkanın al baykagan cok. (s. 77).

mında (burada): Mında kısıla turtan eç nerse cok. (s. 35), Apasının **mında** kelişin taptakır kütkön emes. (s. 65).

2.2.1.4.2. Zaman Zarfları (Mezgil Bışıktagıç Taktooçtor)

Fiilleri zaman yönünden belirten zarflara zaman zarfları denir. Fiilin gerçekleştiği zamanı bildirir. Kırgız Türkçesindeki başlıca zaman zarfları şunlardır: *keçee, keçinde, bügün, erteŋ menen, erteŋ, azır, murun, ötkön kün, emiten, kiyin, tündö, tüştö, tünküsün, aylap, cıldap, kündöp, küntüz, bıltır, erte, bıyıl, keç, ar cıl, ertelep, keede, küzdöö, ebak, nebak, kez-kezde, anda-sanda, kündür-tündür, daroo, dayıma, caydır-kıştır, ar dayım, kayta, beşim, cayın, kışın, ertesi, erteli keç, emi* (Kasapoğlu Çengel, 2020, s. 195-196). Metinde bulunan zaman zarfları şunlardır: anda-sanda (arada sırada): Anda-sanda üzülüp tüşöt, supalar calbırakka opurulat. (s. 5), Artık emi kızdı koltugunan alıp, butun cerge anda-sanda bir tiygizip zımıradı. (s. 16).

azır (şimdi): Azır kızdar öz başına ee go? (s. 7), Sadık, sen **azır** boşsuŋbu? dedi. (s. 25), Üydön **azır** çıgıp ket. (s. 39), Siz **azır** mektepke barasızbı? (s. 40), **Azır** karaŋgı tüşüp kalganına karabastan baldar üyünö cügürüp barıp, (s. 50).

bıltır (bir yıl önce): Bıltır go katuu eskertti ele. (s. 33), Antkeni **bıltır** Zulpukarı

orto mektebin eptep kıynalıp cürüp bütköndön tarta sotto köçürüüçü katarı, anan azır sekretar bolup iştep catat. (s. 54), Munun baarın **bıltır** Ayday üç uktasa tüşünö kirgize alış kayda? (s. 54).

bıyıl (bu yıl): Bıyıl birinçi colu segizinçi klassı bolot. (s. 9), Al tilegi mına **bıyıl** iş cüzünö aştı. (s. 68).

bügün (bugün): Bügün koldon kelse Ayday menen süylöşöyün. (s. 10), **Bügün** tamak cegenim cok. (s. 62), Artık alda kaçankı öz caştıgın **bügün** kayra kördü. (s. 77).

cayında (yazın): Bıyıl **cayında** Taşkent şaarına bardı. (s. 70).

cazda (yazın): Bıyıl **cazda** ele Musanın atası kızdın ene-atasına barıp, sıy-sıpat menen batalaşıp kaytkan eken. (s. 10).

daroo (derhal): Eşanovdun kubarıŋkı tartkan cüzünön üröyü uçup turganın **daroo** sezdi. (s. 33), Artık **daroo** çıyrala tüştü. (s. 33).

dayıma (daima): Artık **dayıma** özümçül kişilerdi cek körö turgan. (s. 24), **Dayıma** "Gulya" deşçü. (s. 73).

emi (şimdi): Oturgula **emi**. (s. 11), **Emi** emne bolot? (s. 17), **Emi** Artıkka öz işinde tüşünüksüz nerseler cok... (s. 22), **Emi** üçünçü kursuna barış kerek ele. (s. 32), **Emi** bilbey kaldıŋızbı? (s. 38).

erte (erken): Zulpukar adattagıdan **erte** oygondu. (s. 53), Ooba, atam **erte** ölüp, apam meni cetelep calgız kalgan eken. (s. 66). Oşol üçün aga bir münöt bolso da **erte** bardı. (s. 71).

erteli keç (sabah): Al **erteli keç** tattuu kıyaldardın tolkunu menen koşo aldas urat. (s. 6), **Erteli-keç** cügürüp barıp körüp turarmın. (s. 46), **Erteli keç** eşik aldınan araba, unaa tınımsız ötüp turat. (s. 47).

erteŋ (yarın): Men **erteŋ** sabakta bolo albaym. (s. 23), Bügün körgönüŋ **erteŋ** cok bolup zamandın türü mintip tursa, koy, kolumdan çıgarbaym. (s. 46), **Erteŋ** ketpesem bolboyt. (s. 49).

erteŋ menen (sabahleyin): Erteŋ menen altınçı brigadanın cerinen körünsö, üç-tört saat ötpöy ele üçünçü brigadanın brigadiri menen şüdügördü aralap baratkanı közgö tüşöt. (s. 30), **Erteŋ menen** özü calınıp-calbarıp keçirim surayt. (s. 31), Karima **erteŋ menen** oygonup bılk ete albadı. (s. 60).

keç (geç): Ayday işten keç kaytkan. (s. 7), Artık menen Karima keç cetişti. (s. 58), Keç kirip baratkan. (s. 62).

keçee (dün): Ooba, biz **keçee** körüp ketpedikpi. (s. 41), **Keçee** al baldar üyünün direktoruna barıp süylöşüp kelgen. (s. 46).

keede (bazen): Ötköndörün aytıp kelip **keede** ıylap ciberet. (s. 66), Artıktın ayanıçtuu abalın estep **keede** ayayt, içi tızıldayt. (s. 68).

kiyin (sonra): Kiyin kaytarıp berişpey ele. (s. 44).

kün (sabah/gün): Kün keçtep baratat. (s. 26), Tömön taraptan kerimsel cürüp, **kün** kaynap turat. (s. 28).

tün (gece): Tün kirip kalgan. (s. 8), **Tün** küzötüp sayragan. (s. 12), Sen tün col boyunda catsaŋ... (s. 41).

tündö (geceleyin): Karaŋgı **tündö** cark etip betke urgan çagılganday bolo tüşpödübü. (s. 50), Adam cazga maalkı caşık **tündö** colgo çıgat. (s. 67).

tünküsün (geceleyin): Tünküsün kitebin açıp, sabagın bışıktayt. (s. 53).

2.2.1.4.3. Hâl (Durum) Zarfları (Sın Sıpat Bışıktagıç Taktooçtor)

Fiillerin nasıl gerçekleştiğini ifade eden zarflara hâl (durum) zarfları denir. Hâl zarflarını oluşturan sözcüklerle niteleme sıfatlarını oluşturan sözcükler genel anlamda aynı sözcüklerdir. Bu sözcükler isimlerin nasıl olduğunu bildirirse niteleme sıfatı, fiillerin nasıl gerçekleştiğini bildirirse hâl zarfı olur. Metinde bulunan bazı hâl zarfları şunlardır: **Mınday** basıp keleli. (s. 25), Al **mınday** boluçu. (s. 30); **Caman** aytpayt. (s. 30); Igı kele kalganda andan-mından **akırın** süylöp, kepke alaksıtat. (s. 3), Anan kiyin stakandı eringendey boşoŋ karmap alıp, **akırın** kagıştırdı. (s. 57); **Anday** debeŋiz (s. 57), İ-i, – dedi Artık **kekerlep** (s. 42), Oşonçoluk koluna bergen el işeniçin **tuura** tüşünböy, elden özün bölüp kete baştagan soŋ. (s. 70), **Tez-tez** bas. (s. 20), Ar bir mekteptin caŋı okuu cılına dayardıgın öz közü menen tekşerip körüügö **tuura** keldi. (s. 22), **Uşunday** boldu. (s. 43), Gülbaranın al-abalın **cakşılap** bildi. (s. 74).

2.2.1.4.4. Miktar Zarfları (San Ölçöm Bışıktagıç Taktooçtor)

Fiilleri, sıfatları ve zarfları miktar yönünden belirten zarflara miktar zarfları denir. Miktar zarfları; fiillerin, sıfatların ve zarfların derecelerini de belirterek fiilleri, sıfatları ve zarfları azlık-çokluk bakımından da bildirmektedir. Kırgız Türkçesindeki başlıca miktar zarfları şunlardır: *dalay, köp, az, az-azdan, az-maz, saal, ança-mınça, ayabay, dagı, eŋ, abdan.* Metinde tespit edilen miktar zarfı örnekleri şunlardır:

ança-mınça (azıcık, biraz): Gülbara ança-mınça ıylap koyup oynop cüröt. (s.

61), Murda ança-mınça içip kelip cüröt. (s. 71).

az: Artıktı mektepten boşonuuga ubaktısı **az** bolso da... (s. 8), Sebebi, **az** bolso da belgilüü aylık akısın alıp turat emespi. (s. 53).

dalay (pek çok): Kün cogoru kökölöp, saat bir **dalay** bolup kalgan çende celbiregen tuulardı, türdüü uraan cazılgan kızıl çıttardı kötörüşüp, bayçeçekeydey kooz mektep okuuçuları marş menen kele catıştı. (s. 53).

köp (çok): Köp boldu. (s. 11), Kiyinki kündördö da Sadıktın sabaktarına **köp** kirdi. (s. 25), Oşondon **köp** ötpöy. (s. 28), Artık kiyinki cıldarda el aralap **köp** cürüp catat. (s. 29), Moral-moral dep moral cönündö **köp** süylöysüz. (s. 37).

saal (azıcık, biraz): Cumaş oşogo **saal** tarınıp cürgön. (s. 20), Bir cagınan **saal** erkelep cüröt. (s. 24).

Kırgız Türkçesinde +rAAk eki, fiilleri azlık-çokluk ve derece yönünden belirtmektedir (Kasapoğlu Çengel, 2020, s. 198). Metinde bulunan bazı örnekler şunlardır: **Azıraak** uyaŋ. (s. 3), Bul maseleni tezireek çeçpey turup (s. 18), Mektepterdin madaniy materialdık caktan çıŋdalışı üçün **köbüröök** oylonuu kerek. (s. 22), Kolundagı papirosun udaa-udaa sorup sözün uladı askerge cönögöndön **murdaraak** acıraşıp ketkenbiz. (s. 56), Kız salıŋkı başın **azıraak** kötördü. (s. 73).

Kırgız Türkçesinde derecelendirme zarfları *eŋ, abdan, ayabay* miktar zarfları kullanılarak yapılmaktadır. Metinde tespit edilen bazı derecelendirme zarfları örnekleri şunlardır:

abdan (çok): Artık mınday cörölgögö **abdan** kubanıp kaldı. (s. 2).

ayabay (pek çok): Artıktın şaştısın **ayabay** ketirdi. (s. 36), Anın oorusu **ayabay** katuu. (s. 41), Coldor çaŋga **ayabay** semirip, basıp baratsaŋ boz topurak kızıl aşıgıŋdan kelip borpuldayt. (s. 47).

eŋ (en): Eŋ akırkısı bolsun. (s. 27), Keç kurun kara kozu soyulup, oturuş **eŋ** köŋüldüü boldu. (s. 34), Al eki cıl ömürünün **eŋ** baktıluu cıldarı katarı cürögünö ketpes bolup uyup kalgan. (s. 59).

2.2.1.4.5. Soru Zarfları (Surama Bışıktagıç Taktooçtor)

Fiillerin yerini ve yönünü, neden, ne zaman ve ne kadar yapıldığını soru yoluyla belirten zarflara soru zarfları denir. Kırgız Türkçesindeki başlıca soru zarfları *emne/nege/emnege, emnelikten, emne üçün, kaçan, kaçantan beri, kayda, kanday,*

kança, kançalık, kantip, kaydan, neçe, kançalap, neçelep'tir. Metinde tespit edilen soru zarfları şunlardır:

emne (niçin): Emne kılıpmın? (s. 7), Akıl aytıŋızçı, agay, **emne** kılışım kerek? (s. 25), Emi **emne** kıluu kerek? (s. 55). Menin familiyam **emne** üçün Nışanov, ce Artıkov, ce Bakaev emes? (s. 67).

emnege (niçin): Emnege nessireysiŋ? (s. 76).

emne üçün (niçin): Komsomolgo **emne üçün** ötpödüŋüz uşul ubakka çeyin? (s. 4), **Emne üçün** ataŋ ölüp kalgan dep cürdüŋ maga? (s. 67).

kantip (nasıl): Anın orduna rayonduk el agartuu bölümünün başçısı bolup baratışı Artıktı **kantip** oylondurbayt? (s. 21), Anı **kantip** tabuu kerek ele? (s. 21), Kantip işendirem? (s. 25).

kanday (nasıl): Kanday bolorun kim bildi? (s. 8), Bizdin azırkı dayardıgıbızdı **kanday** dep oyloysuz? (s. 9), Sabaktardı **kanday** ötköröt bu eksternat? dep kızıgıp suradı. (s. 24), Al **kanday** kelişim? dedi kimdir biröö. (s. 41).

kayda (nerede): Azır **kayda** ketem deyt? (s. 24), **Kayda** barasız, karındaş? dedi. (s. 56), **Kayda** işteysiz? (s. 56), Artıktın kiçinekey kızı **kayda**? (s. 63).

kaydan (nasıl, nereden): Kaydan keldiŋiz? (s. 34), **Kaydan** tikeleysiŋ? (s. 41).

2.2.2. Fiiller (Etişter)

Fiiller, iş, kılış ve oluş bildiren bağımsız biçim birimlerdir. Fiiller, hareketleri karşılarlar ve bir cümlede kök hâlinde bulunamazlar. Fiiller, kip ve şahıs ekleri alarak yüklem olurlar ve bu sayade cümledeki asıl anlamlarını ve görevlerini yerine getirirler.

2.2.2.1. Fiil Çekimi Ekleri

Fiiller, tek başlarına anlamı olan sözcüklerdir. Fakat yalın hâlde bulunarak bir cümlede anlamlarını ve işlevlerini tam anlamıyla yerine getiremezler. Fiillerin bir cümlede işlevlerini ve anlamlarını tam anlamıyla yerine getirebilmesi, fiillerin kip ve şahıs eki almasıyla gerçekleşir. Fiiller kip ve şahıs eki alarak fiilin ne zaman yapıldığını, fiilin nasıl tasarlandığını ve fiilin kim tarafından yapıldığını bildirir.

2.2.2.1.1. Şahıs Ekleri (Cak Kategoriyası)

Şahıs ekleri, bir cümlede fiili yapan şahsı belirtmektedir. Kırgız Türkçesinde şahıs ekleri; zamir kökenli şahıs ekleri, iyelik kökenli şahıs ekleri ve emir çekimindeki şahıs ekleri olmak üzere üç farklı biçimde kullanılmaktadır. Şahıs eklerinin metindeki görünümleri şöyledir:

2.2.2.1.1.1. Zamir Kökenli Şahıs Ekleri (Cak Müçölördün Toluk Türü)

Zamir kökenli şahıs ekleri, zamirlerin fiillere ekleşmesi sonucu şahıs eki olduğu için bu isimle anılmaktadır. Yani bu eklerin asılları, şahıs zamirleridir. Eski Türkçede görülen geçmiş zaman ve emir kipi dışındaki tüm çekimlerde zamir kökenli şahıs ekleri kullanılmaktaydı. Eski Türkçede bu çekimlerde henüz ekleşme olmadığı için görülen geçmiş zaman ve emir kipi dışındaki tüm çekimlerde doğrudan zamirler kullanılırdı. "Kırgız Türkçesinde II., III. ve IV. tip geçmiş zaman, I. ve II. tip şimdiki zaman, I. tip gelecek zaman ve istek kipinin çekiminde zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır." (Kasapoğlu Çengel, 2020, s. 200). Metindeki zamir kökenli şahıs ekleri bazı örnekleri şöyledir:

1. Teklik Şahıs Eki: -mIn/-mUn

Makul men başkarmanın müçölörü menen aytar**mın**. (s. 19), Makul-makul... rahmat.... çoŋ, rahmat dep catpay**mın**bı? (s. 29); Öz işin tez aranın içinde kayra kuruusun tapşırsak dey**min**. (s. 37), Men uşul mektepte iştep cürüp armiyaga ketken**min**. (s. 56); Başka cerge bara koysom toktoosuz ele koldoo taap, murdagı abalıma cete koyor**mun**. (s. 54), Men baarı menen süylöşüp işti bışırıp koygo**mun**. (s. 64); Dagı körör**mün**. (s. 44).

2. Teklik Şahıs Eki: -sIŋ/-sUŋ

Sen cerde catpay**sıŋ**. (s. 27), Caş balaŋ menen kıynalıp kala**sıŋ**. (s. 47), Köçürüp

alıp otura**rsıŋ**. (s. 47); Anın sözündö kanday caŋılık bar dey**siŋ**. (s. 22), Bul öz ataŋdın atı ekenin anık bile**siŋ**bi? (s. 73); Sen özüŋ kaysı cerlik bolo**suŋ**. (s. 19), Keçirim koyor**suŋ**. (s. 60); Sen Artık degen maalim bala menen mine dep süylöşüp cürö**süŋ**. (s. 7), Birok sen dayım oşentip süylöy**süŋ**. (s. 26).

2. Teklik Şahıs Eki (Nezaket): -sIz/-sUz

Bilip turup ayta**sız**. (s. 4), Akçaŋızdı kaytarıp ala**sız**. (s. 44), Kayda bara**sız**? (s. 56); Kança colu barbadım dey**siz**. (s. 25), Bile**siz**bi? (s. 25), Kayda iştey**siz**. (s. 56); Bizdin azırkı dayardıgıbızdı kanday dep oyloy**suz**? (s. 9), Kapa bolbos**suz**. (s. 22); Moral-moral dep moral cönündö köp süylöy**süz**. (s. 37), Al emi azırkı kezde özüŋüz moraldık caktan ıdırap baratkanıŋızdı tüşünö**süz**. (s. 37).

3. Teklik Şahıs Eki: Ø

Avaz körgön kardaldar alıstan kelçü. (s. 5), On kündön kiyin al kız atasınıkına kaçıp keliptir. (s. 24), Oruntay Artıktın üyünö köp barıp, bala çakasına da cagıp ketken. (s. 27), Bürköp ketet. (s. 34), Kontorada coon kara muruttuu kişi oturuptur. (s. 43).

1. Çokluk Şahıs Eki: -BIz/BUz

Biz moldo kılbaybız, sabatıŋardı açа**bız**. (s. 5), Artıktın bir kabarı ugular, anan körö catar**bız**. (s. 52), Oo, emi taanış çıgıp kala**bız**. (s. 64); Aydaycan, azır kaçıp kete**biz**. (s. 20), Askerge cönögöndön murdaraak acıraşıp ketken**biz**. (s. 64); Antkeni oşogo karay bagıt tüzö**büz**. (s. 22), Siler baştagılaçı, anan körör**büz**. (s. 23), Saltanattuu türdö cergiliktüü sovettin aldınan ötö**büz**. (s. 60).

2. Çokluk Şahıs Eki: -sIŋAr/-sUŋAr

Maşkiçir bolup otura**sıŋar**. (s. 15), Bir cagınan cakın cer emespi, kabarlaşıp turar**sıŋar**. (s. 52); Oyuŋarga kelgendi ayta bere**siŋer**. (s. 54), Aytkanıbız menen

bolosuŋar, aydaganıbız menen kono**suŋar**. (s. 15), Üy kuruştu asmandan ele tüşö kalganday körö**süŋör**. (s. 21).

2. Çokluk Şahıs Eki (Nezaket): -sIzdAr/-sUzdAr

Sebebi bir kilogramm undun baası kançaga çıgıp ketkenin körüp oturbay**sızdar**bı? (s. 51), Kanday dey**sizder**, coldoştor? (s. 42).

3. Çokluk Şahıs Eki: Ø, -ş

Çaydan kiyin üy içindegiler öz ara taanışıp, eki-ekiden süylöşüp catı**ş**kan. (s. 15), Atamdar keli**ş**ken. (s. 18).

2.2.2.1.1.2. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri (Cak Müçölördün Toluk Emes Türü)

İyelik kökenli şahıs ekleri, önceden isimlere gelerek iyelik bildirirlerdi. Sonradan fiillere gelerek şahıs eki olarak kullanılmaya başlandılar. Bundan dolayı bu eklere iyelik kökenli şahıs ekleri denmektedir. Eski Türkçede sadece görülen geçmiş zaman çekiminde iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılırdı. Kırgız Türkçesinde ise I. tip geçmiş zaman eki ile şart kipinde iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılmaktadır. Metinde bulunan iyelik kökenli şahıs eklerinin bazı örnekleri şunlardır:

1. Teklik Şahıs Eki: -m

Men aytpadı**m**bı? (s. 22), Men şaşılış cumuş menen Oblonogo barıp kelmek bolup kaldı**m**. (s. 44); Ötö tataal iş menen keldi**m**. (s. 33), Üydü remonttoyun dedi**m**. (s. 44), Bıltırkıdan da caman abalga tuş boldu**m**. (s. 36), Üç talak emes, miŋ talak koydu**m**. (s. 48); Öldü**m**. (s. 4), Tüşünbödü**m**. (s. 12); Men otpuskadan cakında kayttı**m**. (s. 11), Oşol üçün bir beçeranı uşunça cazalattı**m**bı? (s. 71); Men da ketti**m**. (s. 26), Men baarınan keçti**m**. (s. 75); Cetim baldar üyünö kirgizip koyuunu süylöştü**m**. (s. 74); Şulardın kargışına kalsa**m**, agarıp-kögörüp ketişim dele kıyındır. (s. 10), Men barıp Kalmatovgo aytsa**m**, zakon degen katuu, baleket bolup... (s. 40); Erteŋ ketpese**m**

bolboyt (s. 455); Anın murdagı oyu boyunça, başka cerge bara koyso**m** toktoosuz ele koldoo taap... (s. 62); Ölbösö**m** saga ceteyin. (s. 5), Anan el aralap bastırıp cürsö**m**, baarın teŋ ele unutup kalarmın degen bolcolu takır başkaça çıktı. (s. 62).

2. Teklik Şahıs Eki: -ŋ

Mustarıp kaldı**ŋ** mınça sen... (s. 14), Kimiŋ tam satıp, kimiŋ aldı**ŋ**? (s. 47); Cer üstündö bar bolsoŋ esiŋe keldi**ŋ**. (s. 62), Özüŋ kaçıp ketkenden kiyin ele baarıbızdı ölüp kaldı dedi**ŋ**. (s. 86); Maakul boldu**ŋ**. (s. 10); Tüşündü**ŋ**bü? (s. 8), Emne üçün ataŋ ölüp kalgan dep cürdü**ŋ** maga? (s. 67); Meni oşondon eptep kutkarbasa**ŋ** bolboyt. (s. 27), Ce üröyüŋ uçup kaltırap kalsa**ŋ**, anda seni turmuş tolkunu cuup ketet. (s. 29); Elpek kötörüp ceŋil taştagan tolkundun termetüüsünö mançırkap ketse**ŋ**... (s. 29), Oy çirkin dese**ŋ**, karaçı ayaldın seziminin küçün! (s. 51); Dagı tilibizdi albay koyso**ŋ**, ataŋ senden bir colu kol üzüp ketet. (s. 54), Sen bolboso**ŋ** ele cogolup ketkenibiz cok. (s. 57).

2. Teklik Şahıs Eki (Nezaket): -ŋIz/-ŋUz

Emi bilbey kaldı**ŋız**. (s. 43), Cakşı cattı**ŋız**bı? (s. 65); Kaydan keldi**ŋiz**? (s. 39), Familiyası kim dedi**ŋiz**? (s. 83), Komsomolgo emne üçün ötpödü**ŋüz** uşul ubakka çeyin? (s. 6); Siz çette kalsa**ŋız** zordoy albaybız... (s. 22), Şaşpasa**ŋız**! (s. 22); Meni balan cerge kotorup koyso**ŋuz** ce tigindey kılıp cardam berseŋiz deyt. (s. 25).

3. Teklik Şahıs Eki: Ø

Başkarma kuruluştu aylandıra bastırıp kördü. (s. 23), Mektep direktoru elpektik menen karşı aldı. (s. 37), Eşanov eki saattay cogolup ketip keldi. (s. 38), Anın külküsü Karimanın say söögünö cete tüşköndöy boldu. (s. 67); Al uşul mektepte mugalim ekenin ayttı. (s. 11), Sözgö kakap kalgan başkarma içinen azıraak uyala tüştü. (s. 22), Namısının küçünön gana özün-özü araŋ toktottu. (s. 56); Karima kolunan tartkanda al çoçup ketti. (s. 66), Tömönkü klasstarda aldıŋkılardan bolup kelse... (s. 48), Zulpukar bolso mektepke barat. (s. 55), Emne tuş kelse oşonu skladçı emneni körsötsö oşonu kılat. (s. 59), Kayran gana kişi, aytsa oozunan, kılsa kolunan kelgen can ele. (s. 87).

1. Çokluk Şahıs Eki: -k

Bir tuuganday bolup kaldı**k**. (s. 31), Katıŋdı aldı**k**. (s. 57); Ketpedi**k**pi? (s. 46), Biz keçee körüp ketpedi**k**pi? (s. 48); Özübüz da anday abalga könüp kalganday boldu**k**. (s. 12), Bir torpogubuzdu silerge atap baylap koydu**k**. (s. 50); Biz bul masele boyunça iştin maŋızına tüşündü**k**. (s. 43); Ak-Terek orto mektebine direktor kılıp alıp kelsek dep makuldaştı**k**. (s. 10), Kan coldo kelatıp taanıştı**k**. (s. 68); Senin baktıŋ meni menen, biz tübölükkö baş koştu**k**. (s. 20), Oşogo seni koşturup koysok dep süylöştü**k**. (s. 55); Atasının coktugun gana aytpasa**k**, on eki caştagı erke bala üçün eç kanday özgörüü bolbogondoy ele sezilgen. (s. 1), Soyulsa**k** birge soyulabız, (s. 19); Biz aç bolso**k** aç, tok bolso**k** tok... (s. 52), Oşogo seni koşturup koyso**k** dep süylöştük. (s. 54).

2. Çokluk Şahıs Eki: -ŋAr/ŋOr

Mına Çalbaydın balası ekööŋör tileginerge cetti**ŋer**. (s. 43); Bizdi moldo kılıp koyso**ŋor** kana dedi. (s. 5), Anda ne dese**ŋer** oşo. (s. 26).

2. Çokluk Şahıs Eki (Nezaket): -ŋIzdAr/-ŋUzdAr

Metinde bir örnek bulunmaktadır: Köŋül berse**ŋizder** beş-altı ooz koşo turgan sözüm bar. (s. 42).

3. Çokluk Şahıs Eki: Ø, -ş

Artık mektepten arkı döbögö çıktı. (s. 29), cönündö cıyıntıkka kelbey ele köŋülün başka cakka burdu. (s. 36).

III. çokluk şahıs çekimi, III. teklik şahıs çekimi gibi eksizdir. Fakat bazen -ş eki alarak yapılan işin ortaklaşa olduğunu, çokluk bildirdiğini göstermektedir. Metinde tespit edilen örnekler şunlardır: Koŋşu-koloŋdor çogulup catı**ş**tı. (s. 46), Alar birge oturup, nanüştö kılı**ş**tı. (s. 65); Alar mektepten arı eki çakırımday alıs keti**ş**ti. (s. 28), Artıktar çayga kiri**ş**ti. (s. 37); Köpkö süylöşüp oturu**ş**tu. (s. 52), Artıktı alıp çıkkança

kütüp turu**ş**tu. (s. 87); Alar körü**ş**tü. (s. 21).

2.2.2.1.1.3. Emir Kipinde Kullanılan Şahıs Ekleri

Bu ekler, Kırgız Türkçesinde emir kipinde kullanılan şahıs ekleridir. Çünkü Kırgız Türkçesinde emir kipi ekleri aynı zamanda şahıs eklerini de belirttiği için başka bir şahıs ekine gerek kalmamıştır. (Kasapoğlu Çengel, 2020, s. 202). Metinde bulunan bazı örnekler şunlardır:

1. Teklik Şahıs Eki: -yIn/-yUn, -AyIn/-OyUn

Uşul cerde ele işte**yin**. (s. 1), Mına bu bir tabagına men akça taşta**yın**. (s. 16); Köŋülünö azar berbey ata-enemdin sözün ug**ayın**. (s. 10), Ölbösöm saga cet**eyin**. (s. 4), Köçürüp alıp ket**eyin**. (s. 52), Kaapır bol**oyun**. (s. 20), Men da azırınça makul dep koy**oyun**. (s. 41), Canı cılda oylonup kör**öyün**. (s. 20), Makul men başkarmanın müçölörü menen süylöş**öyün**. (s. 22).

2. Teklik Şahıs Eki: Ø, -GIn/-GUn

Sadık, sen anı-mununu koyup, sabagıŋa dayardanıp kel. (s. 26), Aldırap cürböy üyüŋdü kuraştırıp ookatıŋdı kıl. (s. 70); Artık şilekeyin çaçıratıp, kete ber**gin**. (s. 43).

2. Teklik Şahıs Eki (Nezaket): -ŋIz/-ŋUz

Siz kiyinçereek bir kayrılıp eske salı**ŋız**. (s. 20), Siz şaşılba**ŋız**. (s. 21), Kızdı uçkaştırıp bara kalı**ŋız**. (s. 70); Siz planıŋızdı maga alıp keli**ŋiz**. (s. 23), Kontorgo kiri**ŋiz**. (s. 25), Tartınbay ayta beri**ŋiz**. (s. 38), Erteŋ menenden baştap işke kirişi**ŋiz**. (s. 45), Anday debe**ŋiz**. (s. 57); Anda mınabul akçanı zavuçka berip koyu**ŋuz**. (s. 40), Oturu**ŋuz**. (s. 83), Kayrattuu bolu**ŋuz**. (s. 88); Törgö ötü**ŋüz**. (s. 25), Cürü**ŋüz**. (s. 66).

3. Teklik Şahıs Eki: -sIn/-sUn

Kolhozçular da, kolhoz aktivderi da emneni aytpa**sın**. (s. 26), Al abdan namısçıl, keç bolup kalba**sın**. (s. 27); Bizdikinde cürö ber**sin**. (s. 49); Celindetip koybo**sun**. (s. 18), Kat bolbo**sun**. (s. 78); Eneler alıp cürbö**sün**. (s. 18), Aydayday kızım cok, karaanın körsötpö**sün**. (s. 19).

1. Çokluk Şahıs Eki: -ylI/-ylU, -AlI(k)/-OlU(k)

Koynuŋa katıp cürüp balakatka cetkirdiŋ de**yli**. (s. 86); Uşu b-beçera kızdı özübüz ele bagıp al**alı**. (s. 72); Mınday basıp kel**eli**. (s. 28), Biz anan çındap kiriş**eli**. (s. 37).

2. Çokluk Şahıs Eki: -GIlA/-GUlA

Baldızdarıŋar menen boor batırışıp al**gıla**. (s. 13), Ir başta**gıla**. (s. 14); Kel**gile**. (s. 13), Emi üç-tört kün çıdap ber**gile**. (s. 45); Kana, orduŋardan tur**gula**. (s. 15), Ugup koy**gula**. (s. 16), Otur**gula**. (s. 13).

2. Çokluk Şahıs Eki (Nezaket): -ŋIzdAr/-ŋUzdAr

Metinde örnek yoktur.

3. Çokluk Şahıs Eki: -sIn/-sUn

Ordumu başkalar almaştırıp turuş**sun**. (s. 26), Meyli, köŋüldörü tabışıp kalsa baş koşuşsun, baktıluu boluş**sun**. (s. 82).

2.2.2.1.2. Şekil ve Zaman Ekleri

Fiiller tek başlarına anlamları olan dil ögeleridir. Fakat cümle içinde tek başlarına kullanılamazlar. Fiilin bir cümlede anlamını tam olarak bulması için çekimlenmesi gerekmektedir. Fiil çekimi, fiil kök veya gövdelerine kip ve şahıs eki gelerek olmaktadır. "Şekil ve zaman ekleri fiil kök veya gövdesinin karşıladığı hareketi

şekle ve zamana bağlayan eklerdir. Bir kısım fiil şekilleri ortaya çıkan veya çıkacak olan bir hareketi bildirirler. Bu fiil şekillerine *bildirme kipleri* denir. Diğer bir kısım ise ortaya çıkması tasarlanan hareketi ifade eder. Bunlara da *tasarlama kipleri* denir." (Ergin, 2013, s. 289). Metindeki şekil ve zaman eklerinin görünümü şöyledir:

2.2.2.1.2.1. Basit Çekim

2.2.2.1.2.1.1. Bildirme Kipleri (Çak Kategoriyası)

Fiillerde bildirme kipleri, zaman (haber) kipleridir. Fiilin gerçekleştiği veya gerçekleşeceği zamanı bildirmektedir. "Zaman kavramı esas olarak geçmiş, içinde bulunduğumuz an (hâlihazır), ve gelecek zaman olmak üzere üç ana bölüme ayrılır." (Türk, 1999, s. 291). Fakat zaman kipleri görünüş olarak yapılan ya da yapılacak olan işin/fiilin ne zaman olduğunu belirtememektedir. Fiilin ne zaman gerçekleştiğini ya da gerçekleşeceğini net olarak göstermek için cümlede zaman zarflarından yararlanılmaktadır. Metindeki fiil bildirme kiplerinin görünümü şöyledir:

2.2.2.1.2.1.1.1. Geçmiş Zaman Kipleri (Ötkön Çak)

2.2.2.1.2.1.1.1.1. Görülen Geçmiş Zaman (Aykın Ötkön Çak)

Görülen geçmiş zaman eki Eski Türkçede -DI/-DU biçimiyle kullanılmaktaydı. Kırgız Türkçesinde de bu biçimiyle kullanılmaktadır. Tonlu ünsüzle biten sözcüklere -dı/-di/-du/dü, tonsuz ünsüzle biten sözcüklere ise -tı/-ti/-tu/tü biçimiyle eklenir. Ek, dudak uyumuna uyar. İyelik kökenli şahıs ekleriyle çekimlenmektedir. Metindeki bazı örnekler şunlardır:

1. Teklik Şahıs Çekimi

Toydo da tokmok aldır**dım**. (s. 18), Toru atım çöpkö kaltır**dım**. (s. 18), Men şaşılış cumuş menen Oblonogo barıp kelmek bolup kal**dım**. (s. 44); Baram de**dim** baram. (s. 3), Ötö tataal iş menen kel**dim**. (s. 32), Men iştöögö iş tabılar beken dep kir**dim**. (s. 48); Bıltırkıdan da caman abalga tuş bol**dum**. (s. 36), Üç talak emes, miŋ

talak koy**dum**. (s. 41); Öl**düm**. (s. 4); Men otpuskadan cakında kayt**tım**. (s. 11), Oşol üçün bir beçeranı uşunça cazalat**tım**bı! (s. 72); Men da ket**tim**. (s. 33), Men baarınan keç**tim**. (s. 75); Cetim baldar üyünö kirgizip koyuunu süylöş**tüm**. (s. 73).

2. Teklik Şahıs Çekimi

Kimiŋ tam satıp, kimiŋ al**dıŋ**? (s. 48), Kantip ele sen uşintip özüŋdü özüŋ koldon çıgar**dıŋ**? (s. 61), Bir beçeranın ubalına kal**dıŋ**. (s. 74); Cer üstündö bar bolsoŋ esiŋe kel**diŋ** beken? (s. 60), Özüŋ kaçıp ketkenden kiyin ele baarıbızdı ölüp kaldı de**diŋ** bele? (s. 85); Emne üçün ataŋ ölüp kalgan dep cür**düŋ** maga? (s. 74), Sen carık düynögö töröl**düŋ**. (s. 82); Kıynalıp ket**tiŋ**. (s. 82); Bir beçera naristeni mınça şorlot**tuŋ**. (s. 61); Körbögön capanı körsöt**tüŋ** go. (s. 53).

2. Teklik Şahıs Çekimi (Nezaket)

Kaydan kel**diŋiz**? (s. 38), Familiyası kim de**diŋiz**? (s. 84).

3. Teklik Şahıs Çekimi

Mektep direktoru elpektik menen karşı al**dı**. (s. 34), Ayday süylöy başta**dı**. (s. 38); Kelgen ekensiz? de**di** rayatkomdun predsedateli Kalmatov. (s. 39), Bul cigit bizdin mektepke mugalim bolup kel**di**. (s. 58); Köödönünö kandaydır zor kubanıç, şık tol**du**. (s. 26), Keç kurun kara kozu soyulup, oturuş eŋ köŋüldüü bol**du**. (s. 34); Başkarma kuruluştu aylandıra bastırıp kör**dü**. (s. 20), Artık başın çaykap kül**dü**. (s. 24); Al uşul mektepte mugalim ekenin ayt**tı**. (s. 9), Sırt cakka köz çaptıra kayra tart**tı**. (s. 35); Oşol baarın kesip ket**ti**. (s. 37), Karima "a"! dep coop berüü men birge terezenin tübünö cet**ti**. (s. 60); Bir-eki cerde oozun cazgap-cazgap barıp özün toktot**tu**. (s. 51), Bir sıyra körüp öt**tü**. (s. 11), Artık daroo çıyrala tüş**tü**. (s. 33).

1. Çokluk Şahıs Çekimi

Bir tuuganday bolup kal**dık**. (s. 27), Katıŋdı al**dık**. (s. 51); Emi erte menen keteli de**dik**. (s. 47); Bir torpogubuzdu silerge atap baylap koy**duk**. (s. 44), Bargan kündön tartıp kaçıp ele otur**duk**. (s. 48); Biz bul masele boyunça iştin maŋızına tüşün**dük**. (s.

37); Ak-Terek orto mektebine direktor kılıp alıp kelsek dep makuldaş**tık**. (s. 8), Kan coldo kelatıp taanış**tık**. (s. 57), Biz tübölükkö baş koş**tuk**. (s. 17), Oşogo seni koşturup koysok dep süylöş**tük**. (s. 48).

2. Çokluk Şahıs Çekimi

Canı iştegen caş mugalimderdi tarbiyaloo boyunça kanday metodikalık iş cürgüz**düŋör**? (s. 36); Mına Çalbaydın balası ekööŋör tilegiŋerge cet**tiŋer**. (s. 42).

2. Çokluk Şahıs Çekimi (Nezaket)

Metinde örneği yoktur.

3. Çokluk Şahıs Çekimi

Kırgız Türkçesinde üçüncü çokluk şahıs çekiminde durum şudur: Üçüncü çokluk şahıs çekimi bazı durumlarda eksiz olarak görülür. Bazı durumlarda ise cümlenin yüklemi olan fiile -(I)ş işteşlik eki getirilerek yapılır (Güngör, 2014, s. 461). Bu durumda yapılan iş, çokluk ifade eder. Metinde ünsüz uyumundan dolayı -(ı)ş üçüncü çokluk şahıs ekinden sonra görülen geçmiş zaman ekinin sadece t'li biçimleri gelir. Metindeki bazı örnekler şunlardır: Eki mugalim üydön-üygö kirişip alardın sabatı menen taanışıp catı**ştı**. (s. 5), Artıktar üy eesi menen koştoşup, tömönkü üygö bet alı**ştı**. (s. 5), Cigitter baka-şaka süylöşüp, koŋşu kıştakka tez ele cetip barı**ştı**. (s. 13); İçi**şti**. (s. 4), Cigitter arıktın kırına kıntayıp cata keti**şti**. (s. 13), Bir-eki kelin tura kalıp, cigitti koltuktap turguzup ciberi**şti**. (s. 17); Artık menen eki tacrıybaluu mugalim eŋ artkı partaga oturu**ştu**. (s. 27), Alar andan kiyin köpkö çeyin süylöşüp oturu**ştu**. (s. 30), Alar orundarınan turu**ştu**. (s. 67); Alar dagı cügürü**ştü**. (s. 17).

Görülen geçmiş zamanın olumsuzu -BA/-BO olumsuzluk ekleriyle yapılmaktadır. Tonlu ünsüzle veya ünlü ile biten sözcüklere b'li, tonsuz ünsüz ile biten sözcüklere p'li biçimiyle eklenir. Ek, dudak uyumuna uyar. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlar: Küzgü talaalarga da ançalık nazar sal**ba**dı. (s. 10), Bul orunda anday kasiettersiz iştöögö mümkün emestigin tük elestete al**ba**dı. (s. 21), Cıyırma kündön beri kança colu bar**ba**dım. (s. 25), Sen cakşı kıl**ba**dıŋ. (s. 66); Aydaydın cürögü camandıkka

kübölük ber**be**di. (s. 31), Cok de**be**di. (s. 49), Uulun alaksıtmak bolup idiş-ayak cakka burulganı menen enenin koluna eç nerse kir**be**di. (s. 67); Artık apasının sözünö bolo koy**bo**du. (s. 2), Tüşün**bö**düm. (s. 10), Birge çoŋoy**bo**duk bele? (s. 36); Kantken menen bul sırın ali eç kimge ayt**pa**dı. (s. 51), Col kata eç kim menen taanış**pa**dı. (s. 55), Cerge ılayık eç nerse tap**pa**dı. (s. 62); Artıktın kubatı "süyöm" degen sözdü aytuuga cet**pe**di. (s. 7); Boşot**po**du. (s. 62); Komsomolgo emne üçün öt**pö**düŋüz uşul ubakka çeyin? (s. 4).

Görülen geçmiş zamanın sorusu -BI/BU soru ekleriyle yapılır. Tonlu ünsüzle veya ünlü biten sözcüklere b'li, tonsuz ünsüz ile biten sözcüklere p'li biçimiyle eklenir. Ek, dudak uyumuna uyar. Metinde bulunan bazı örnekler şunlar: Özünün uşul tunuk sezimin kir cuguzbay saktay aldı**bı**? (s. 38), Caşı on cetige çıgıp, cigit bolup boy tartıp kalbadı**bı**? (s. 53), baarın daana kılıp salbadı**bı**? (s. 68); "Bakaev caman kızmatker emes..." debedi**bi**? (s. 37), Andagı şart eki caştın tagdırın birge çeçpedi**bi**? (s. 42), Zamatta cok bolup ketpedi**bi**? (s. 51); Bul da bolso çoŋ ceŋiş bolbodu**bu**? (s. 44), Karaŋgı tündö cark etip betke urgan çagılganday bolo tüşpödü**bü**? (s. 50), Ana suluulugunan kaysı cırgaldı kördü**bü**? (s. 71), Biz, adam balanı ar kanday şartta körüşü mümkün debedik**pi**? (s. 74).

2.2.2.1.2.1.1.1.2. Görülen Uzak Geçmiş Zaman (Calpı Aykın Ötkön Çak)

Kırgız Türkçesinde görülen uzak geçmiş zaman çekimi -GAn/-GOn ekleriyle yapılmaktadır. Geçmişte olan olayın zamanının kesin olduğunu gösterir. Tonlu ünsüzlerle veya ünlü biten sözcüklere g'li, tonsuz ünsüzle biten sözcüklere k'li biçimi ile gelmektedir. Ek, Eski Türkçede zaman anlamıyla kullanılmamış sadece geniş zaman sıfat-fiil eki olarak kullanılmıştır (Kasapoğlu Çengel, 2020, s. 205). Ek dudak uyumuna uyar ve ardından da zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır. Birinci teklik şahıs çekiminde benzeşme, ünsüz düşmesi gibi ses olayları meydana gelebilmektedir. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır:

1. Teklik Şahıs Çekimi

Oşon üçün öz atamın atın oozuma alıp cüröyün dep seni tayataŋdın atına cazdır**gamın**. (s. 72), Al dep cürüp atamdan kargış ugup alıstа**gamın**. (s. 73); Akçasın sanap predsedatel selsovettin aldında koluna ber**gemin**. (s. 45); Men baarı menen

süylöşüp işti bışırıp koy**gomun**. (s. 69); Men seni süy**gömün**. (s. 28), Ataŋ ölgön emes, men seni cön ele alaksıtıp cür**gönmün**. (s. 55); Kança gana tündördö tolgonup uktay albay çık**kanmın**. (s. 80); Men uşul mektepte iştep cürüp armiyaga ket**kenmin**. (s. 61).

2. Teklik Şahıs Çekimi

Kantken menen uşul tarap menin barar cagım deysiŋ, cok, caŋıl**gansıŋ**. (s. 77).

3. Teklik Şahıs Çekimi

Dubalının içki betteri tört burçtuu tekçeler menen tolturul**gan**. (s. 1), Bir kezdegi kara koçkuldanıp dügdürüm tartıp catkan öskülöŋ gozolor çetinen caynap açıl**gan**. (s. 3), Çınında da Nışandın caşı elüü beşke tayap kal**gan**. (s. 7); Köŋülünö tüyö ber**gen**. (s. 24), Tabışmaktuu bolup sezil**gen**. (s. 24), Keçee al baldar üyünün direktoruna barıp süylöşüp kel**gen**. (s. 51); "Bir cagınan cakın cer emespi, kabarlaşıp turarsıŋar" dep koy**gon**. (s. 52), Karima üçün asman carılıp cerge tüşköndöy bol**gon**. (s. 64); Bul sözün aytuuda al bir paska bolso da Karimanı özünö cakın tartuu maksatın közdö**gön**. (s. 64), Bir universitettin yuridikalık fakultetinin sırttan okuu bölümünö ötömün dep katuu dayardanıp cür**gön**. (s. 66); Erim ölüp kalgan dep ayt**kan**. (s. 20), Tekşerüünün cıyıntıgın çıgaruuga başka mektepterdi da çakırt**kan**. (s. 26), Oruntay Artıktın üyünö köp barıp, bala çakasına da cagıp ket**ken**. (s. 27); Bir kıyla ubakıt öt**kön**. (s. 47), Aydaydın küdörü bir colu üzülüp büt**kön**. (s. 58).

1. Çokluk Şahıs Çekimi

Plandaştır**ganbız**. (s. 36); Askerge cönögöndön murdaraak acıraşıp ket**kenbiz**. (s. 64).

3. Çokluk Şahıs Çekimi

Eki-ekiden süylöşüp catı**şkan**. (s. 13), Eşik aldında rayonduk kızmatkerlerdin kee birleri turu**şkan**. (s. 36), "Bizdikinde cürö bersin, emi ele uy bolup kalat." dep koyu**şkan**. (s. 44); Atamdar keli**şken**. (s. 16), Artık caŋı kızmatına birinçi kündördön

tarta belsenip kiri**şken**. (s. 16), Birok, tuugan-uruk, el-curt Nışandı cemelep-cukalagandan kiyin araŋ eldeşi**şken**. (s. 42); Sırdaşuular, üy-cay kuruu sıyaktuu sonun kıyaldar menen ötkörü**şkön**. (s. 10), Sadık menen cogorku ayıldık bir kız birin biri çın cüröktön berilip süyüp cürü**şkön**. (s. 25), Keçee cakında ele faşisttik askerler bizdin çekten toluk kuuluptur, emi soguş da bütör dep süyünü**şkön**. (s. 48).

Kırgız Türkçesinde standart olan olumsuzluk, Türkçenin diğer lehçelerinde olduğu gibi genellikle fiillere doğrudan eklenen olumsuzluk eki -BA/-BO ile yapılır. Fakat bazı durumlarda bu ek, olumsuzluğu karşılayamamaktadır. Bu durumdan dolayı bazen zaman eklerinden sonra *emes* ve *cok* sözcükleri de getirilerek olumsuzluk sağlanabilmektedir (Taşbaş, 2019, s. 149). Yani görülen uzak geçmiş zamanın olumsuzluğu üç şekilde yapılmaktadır: 1. -BA/-BO eki, 2. -GAn/-GOn ekinden sonra *cok* ya da *emes* sözcüğünün getirilmesi, 3. -GAn/-GOn ekine iyelik ekinin getirilip sonrasında *cok* ya da *emes* sözcüğünün eklenmesi. Metinde bulunan bazı örnekler şunlardır:

1. Oşondogu sur şinelinin cakaları cakcayıp, büçülörü salın**ba**gan. (s. 49), Zulpukar ansız dele köp süylö**bö**gön. (s. 69).

2. Artık özünün cetekçiligisiz elestete al**gan cok**... (s. 30), Artık kaysı söz bolso da üstünön çıgıp, uzun mançaların serelep eç kimge söz ber**gen cok**. (s. 34), Baldarın mektepke ciberüügö karşı turgan bir da ata-ene bol**gon cok**. (s. 2), Emi eç kim süylö**gön cok**. (s. 67); Birok eç kanday coop ayt**kan cok**. (s. 18); Emneler gana ket**ken cok**. (s. 42), Aşık söz süylöş**kön cok**. (s. 21); Ayday dele bir colu kargap turup, teep taştay al**gan emes**. (s. 50), Al mektep aldına cetip barış üçün erte tur**gan emes**. (s. 53); Atası ekenin bil**gen emes**. (s. 69), Oruntaydı eç kaçan mınday kılat dep oylo**gon emes**. (s. 40); Ataŋ öl**gön emes**. (s. 50); Bu cönündö Artık uk**kan emes**. (s. 10 Baş koşuu cönündö ali sözgö keli**şken emes**. (s. 25); Artık bul cigitten mınçalık kımbat önördü küt**kön emes**. (s. 12).

3. Men bügün anı eç kör**gönüm cok**. (s. 41), Men mınday bolorun tük bil**genim cok**. (s. 43), Men erge tiyişti oylo**gonum cok**. (s. 48); Sen bolbosoŋ ele cogolup ket**kenibiz cok**. (s. 51).

-GAn/-GOn eki tonlu ünsüzle bittiği için gelecek olan soru eki b'li biçimlidir ve soru eki -bI/-bU'dur. Ek, dudak uyumuna uymaktadır. Metindeki bazı örnekler şunlardır: Al emnesi, bala bolup kalgan**bı**? (s. 31), Baykuştun dalbarday çoŋ tigilgen köynögü uzun kelgen**bi**? (s. 47), Al ceke gana bizdi taştap kaçıp ketken**bi**? (s. 69).

2.2.2.1.2.1.1.1.3. Duyulan Geçmiş Zaman (Kapıskı Ötkön Çak)

Kırgız Türkçesinde duyulan geçmiş zaman eki -ptIr/-ptUr'dur. Bu ek, Eski Türkçede kullanılmamış fakat tarihî Kıpçak Türkçesinde duyulan geçmiş zamanı bildirmek için kullanılmıştır. Ünlü ile biten sözcüklere -ptIr/-ptUr, ünsüz ile biten sözcüklere ise yardımcı ünlüyle eklenir. Ek, dudak uyumuna uyar. Duyulan geçmiş zaman ekinin I. teklik şahıs çekiminde ekte hece düşmesi olabilmektedir. Yapılan işin yani fiilin geçmişte yapıldığını ve sonradan bu fiilin duyulduğunu, öğrenildiğini, farkına varıldığını anlatır. Zamir kökenli şahıs eki ile çekimlenir. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır:

1. Teklik Şahıs Çekimi

Emne kılı**pmın**? (s. 9), Murda ança-mınça içip kelip cürsö, uşunça çoŋ kızmatker bolso, coldoş-corosu menen içet dep cetine albay süyünüp cürü**pmün**. (s. 87).

3. Teklik Şahıs Çekimi

Kız beçara çoŋ cooluktu çümkönö çalınıp, çulgap alı**ptır**. (s. 22), Bügün Zulpukardın tabı aynıp kalı**ptır**. (s. 44); Koŋtorulup keti**ptir**. (s. 11), Köküröktörü büyürmölönüp özbekçe tigilgen atlas köynök kiyi**ptir**. (s. 59); Surakta eç nerse aytpay koyu**ptur**. (s. 24), Botom, kontorada coon kara muruttuu kişi oturu**ptur**. (s. 48), Tükünçönün uulu keçeki payızdan tüşü**ptür**. (s. 56).

3. Çokluk Şahıs Çekimi

Birok uşul uçurdan paydalanıp tokmoktu uurdap alışıptır. (s. 15); Sadaga çabar ulagın cetelep baya ele keti**şiptir**. (s. 11); Atası menen enesi eköö eki cerde kabarçıktap oturu**şuptur**. (s. 7).

Duyulan geçmiş zamanın olumsuzu -BA/-BO eki ile yapılmaktadır. Sonu tonlu

ünsüz ile biten sözcüklere b'li, sonu tonsuz ünsüz ile biten sözcüklere p'li biçimiyle eklenir ve ek dudak uyumuna uymaktadır. Metinde duyulan geçmiş zamanın olumsuz hâlinin bir örneği bulunmaktadır: Caratılıştın caya salgan ak şeyşebi asmanga kol sermegen ataktuu Arstanbaptın kataal kasabaların gana daldalap, moyun sundura al**baptır**. (s. 18).

Duyulan geçmiş zamanın sorusu -bI/-bU soru ekiyle yapılmaktadır ve ek dudak uyumuna uymaktadır. Metinde bir örnek vardır: Alıp ketiptir**bi**? (s. 41).

2.2.2.1.2.1.1.1.4. Âdet Edilen Geçmiş Zaman (Adat Ötkön Çak)

Kırgız Türkçesinde âdet edilen geçmiş zaman eki -çU'dur ve Kırgız Türkçesine özgü bir ektir. Ek, fiilin geçmiş zamanda âdet edildiğini yani önceden ya devamlı olarak yapıldığını ya da devamlı olarak yapılmadığını bildirir. Ek, daima ç'li biçimiyle fiile eklenir ve sadece damak uyumuna girer. Zamir kökenli şahıs ekleriyle çekimlenir (Akın, 2015, s. 151). Metinde sadece üçüncü teklik ve üçüncü çokluk şahıs çekimlerinde tespit edilmiş olup diğer şahıslardaki çekimi tespit edilmemiştir. Metindeki örnekler şunlardır: Nışandın kılgan kerege-uugu dep tarpi kılıp avaz körgön kardaldar alıstan kel**çü**. (s. 5), Anday coordu körsö ataylap çukulay berçü Artıktın adatın bil**çü**. (s. 33), Külgöndö, oozu bir cagına bolor-bolbos kıyşayıp kal**çu**. (s. 33), Aydaydı öz canına köçürüp alıp keteyin desem könör beken dep koş oyluu bol**çu**. (s. 47), Orto boyluu, arık Zulpukar aldıŋkı katarlarda tur**çu**. (s. 53). El içinde kadır barkıçı, süylösö obluska sözü öt**çü**. (s. 75); Ayday özü gazeta okubagan menen birge iştep cürgön orus ayaldar kündö soguş abalı cönündö aytıp turu**şçu**. (s. 48), Dayıma "Gulya" de**şçü**. (s. 73).

Âdet edilen geçmiş zamanın olumsuzu iki biçimde yapılır: -BA/-BO olumsuzluk eki ve *emes* sözcüğü. Fakat daha çok *emes* sözcüğü tercih edilmektedir. İncelenen metinde -BA/-BO olumsuzluk ekiyle yapılmış âdet edilen geçmiş zamanın olumsuzu tespit edilmemiştir. *emes* sözcüğü ile tespit edilen örneklerde şahıs eki, *emes* sözcüğüne eklenmiştir: Şamdagay cürüş-turuşu, şakıldagan açık münözü kimdi bolso da özünö tartpay koy**çu emes**. (s. 2), Kiteptin, gazeta-curnaldın betin açıp koy**çu emes**. (s. 33).

Bu ekin sorusu -BI/BU ekiyle yapılmaktadır. İncelenen metinde âdet edilen geçmiş zamanın sorusu tespit edilmemiştir.

2.2.2.1.2.1.1.2. Şimdiki Zaman Kipleri (Uçur Çak)

2.2.2.1.2.1.1.2.1. Basit Şimdiki Zaman (Cönököy Uçur Çak)

Kırgız Türkçesinde basit şimdiki zaman, -oodo/-öödö/-uuda/-üüdö ekleriyle yapılmaktadır. Bu ekler, fiilden isim yapım eki olan -OO/UU ile bulunma hâli eki olan +dA/+dO ekinin birleşmesiyle oluşmuştur. Eski Türkçede böyle bir kullanım yoktur. Bu ek, Kırgız Türkçesinde çok yaygın değildir ve genellikle üçüncü teklik şahısla kullanılmaktadır. Zamir kökenli şahıs ekleriyle çekimlenir. Metinde beş örnekte basit şimdiki zaman eki bulunmaktadır ve hepsi üçüncü teklik şahısta çekimlenmiştir: Karima karbalastap buyum-terimin cıyıştır**uuda**. (s. 58), Bul sözün ayt**uuda**. (s. 56); El da, cer da körktön**üüdö**. (s. 20), Alı-cayın tüşündür**üüdö**. (s. 46), "Ata" degen söz cürögünö ukmuştay küç menen taasir ber**üüdö**. (s. 68). Basit şimdiki zamanın olumsuzu -BA/-BO eki ile yapılmaktadır. Soru çekimi fazla işlek olmamakla birlikte -bI/-bU soru ekleriyle yapılmaktadır. İncelenen metinde basit şimdiki zamanın olumsuzu ve soru hâli tespit edilmemiştir.

2.2.2.1.2.1.1.2.2. Birleşik Şimdiki Zaman (Tataal Uçur Çak)

Birleşik şimdiki zaman adı verilen bu kip, esas fiile *cat-, cür-, -otur-, tur-* yardımcı fiilleri getirilerek yapılmaktadır. Yani birleşik şimdiki zaman çekimi şu şekilde yapılmaktadır: Esas fiile *-p, -A/-O, -y* zarf-fiilleri eklenir. Sonra bu zarf-fiillerden uygun olana *cat-, cür-, otur-, tur-* yardımcı fiilleri getirilir. Kip eklerinden sonra da zamir kökenli şahıs ekleri eklenerek fiil çekimi yapılır. Birleşik şimdiki zaman kipinde genellikle zarf-fiil eki olarak -p kullanılmaktadır. Fakat Kırgız Türkçesinde *bar-* ve *kel-* fiillerinin birleşik şimdiki zaman çekiminde genellikle -a/-e zarf-fiil eki bazen de -p zarf-fiil eki kullanılmaktadır (Kasapoğlu Çengel, 2020, s. 213). -p zarf fiil eki ünlü ile biten sözcüklere doğrudan, ünsüz ile biten sözcüklere ise yardımcı ünlü ile eklenir. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır:

cat-

1. Teklik Şahıs Çekimi

Mına men senikine korkkonumdan kelip **catam**. (s. 23); Bir cagınan ooruman da

sakayıp bara**tam**. (s. 72).

3. Teklik Şahıs Çekimi

Kün ötüp **catat**. (s. 6), Kalmatov basaŋ ünü menen cay süylöp **catat**. (s. 37), Cumşak denesin solkuldata kıtkılıktap külüp **catat**. (s. 55); Kün kökölöp bar**atat**. (s. 6); Caz çıgıp kela**tat.** (s. 20).

1. Çokluk Şahıs Çekimi

Mektep kollektivi bul işke belsensek dep **catabız**. (s. 19), Biz anın maselesin atkaruu komitetinin zaseda-niesine koyuuga dayardap **catabız**. (s. 35).

3. Çokluk Şahıs Çekimi

Okuuçulardın köpçülügü kumurskaday arkı-terki kıymıl menen cıyılgan kıştardı sındırbay etiyattap karmap, urulup catkan dubaldın tübünö taşıp **catışat**... (s. 19), bir carım saat marş teptirip, uraalatıp kıykırtıp üyrötüp **catışat**. (s. 53); Tört kişi kış koyup bara**tat**. (s. 19).

cür-

1. Teklik Şahıs Çekimi

Alıskı zastavada armiyalık mildetti atkarıp **cüröm**. (s. 50), Men emineni oylop **cüröm**. (s. 71).

2. Teklik Şahıs Çekimi

Sen mine kılıp **cürösüŋ**! (s. 7), Sen Artık degen maalim bala menen mine dep süylöşüp **cürösüŋ**? (s. 7).

3. Teklik Şahıs Çekimi

Bir cagınan saal erkelep **cüröt**. (s. 24), Artık kiyinki kündördö kızmatında tartipten tışkarı köp işterdi iştep **cüröt**. (s. 35), Beçera bolso makul dep süyünüp **cüröt**. (s. 48).

3. Çokluk Şahıs Çekimi

Bilimdüü kızdar mektepterde iştep **cürüşöt**. (s. 32), Tigil ayal kırgız tilin tüzük ele bilet eken, maekteşip süylöşüp **cürüşöt**. (s. 45).

otur-

1. Teklik Şahıs Çekimi

Men seni süygömün, oşol taza sezimimdi körsötüş üçün, tigil akmakka dal uşunday mamile kılıp **oturam**. (s. 25), Bügün siz menen coluguşup **oturam**. (s. 57).

3. Teklik Şahıs Çekimi

Mına Zulpukar oşol bakıttın suusunan tatıp **oturat**. (s. 70).

2. Çokluk Şahıs Çekimi

Maşkiçir bolup **oturasıŋar**. (s. 13).

3. Çokluk Şahıs Çekimi

Artıktın kirpikteri araŋ kibirep, ugup **oturat**. (s. 28).

tur-

3. Çokluk Şahıs Çekimi

Elder karap **turuşat**. (s. 4), Kabar alıp **turuşat**. (s. 47).

Birleşik şimdiki zamanın olumsuzu, -BA/-BO olumsuzluk ekiyle yapılmaktadır. Metindeki bazı örnekler şunlardır: Zulpukar dagı ele cazdıkka kökürögün koygon kalıbında ukta**bay catat**. (s. 68), Kaynataŋ dagı kalıŋ salıp bata ber**bey catat**. (s. 11); Eşik-elikke araŋ ele kirip-çıgıp, üy ookatına caray al**bay cüröt**. (s. 52).

Birleşik şimdiki zamanın sorusu -BI/-BU soru ekleriyle yapılmaktadır. Metindeki örnekler şunlardır: Mına men senikine korkkonumdan kelip catambı? (s. 27), Eki kişi süylöşüp catkanın körsö da, meni kep kılıp mıskıldap, murdunun astında külüp **catabı**? (s. 52).

2.2.2.1.2.1.1.3. Gelecek Zaman Kipleri (Keler Çak)

2.2.2.1.2.1.1.3.1. Kesin Gelecek Zaman (Aykın Keler Çak)

Kırgız Türkçesinde kesin gelecek zaman eki -A/-O, -y ekleriyle yapılmaktadır. Eski Türkçede ise gelecek zaman ekleri -DAçı, -çI, -sIk ve-gAy'dır (Tan, 2017, s. 72). Kesin gelecek zaman eki, bir fiilin yakın gelecekte kesin olarak yapılacağını ya da kesin olarak yapılmayacağını belirtir. Ek, damak ve dudak uyumuna uyar. Zamir kökenli şahıs ekleriyle çekimlenir. Bazen birinci teklik şahıs çekiminde, şahıs eki kısalabilmektedir. Ayrıca -A/-O, -y ekleri, bazı durumlarda basit şimdiki zamanı da ifade edebilmektedir. Metinde bulunan kesin gelecek zamanın bazı örnekleri şöyledir:

1. Teklik Şahıs Çekimi

Kayakka bar**am**? (s. 35), Azır emne kıl**am**? (s. 36), Balança dagı bir aydan kiyin barıp kal**am**. (s. 51); Kündö-kün alıs mektepke kel**em**. (s. 10), Men bolso canında oynop cürö ber**emin**. (s. 61), Öz atamı bil**em**. (s. 71); Men körsötüp koy**om**. (s. 72); Okuunu baştap alsam, anan kör**öm**... (s. 10); Munar de**ymin** kelincan. (s. 14), Koş bolgula, amançılıgıŋardı tile**ym**. (s. 50).

2. Teklik Şahıs Çekimi

Künü-tünü ünün baspagan motorlordun gana dobuşun ug**asıŋ**. (s. 30), Kış-küröö degen bolot eken, kiyim-keçeni emne kıl**asıŋ**? (s. 46); Azırkı şarttı özüŋ da bil**esiŋ**. (s. 46), Erge tiy**esiŋ** da. (s. 48); Sen özüŋ kaysı cerlik bol**osuŋ**? (s. 19); Sen ker ayak bala körün**ösüŋ**. (s. 5); İşte**ysiŋ**. (s. 9), Anın sözündö kanday caŋılık bar de**ysiŋ**? (s. 42); Birok sen dayım oşentip süylö**ysüŋ**. (s. 26).

2. Teklik Şahıs Çekimi (Nezaket)

Bilip turup ayt**asız** da... (s. 4), Akçaŋızdı kaytarıp al**asız**. (s. 44), Kayda bar**asız**? (s. 56); Ötö tataal iş menen keldim, munu siz gana çeç**esiz**. (s. 29); Kaydan de**ysiz**. (s. 7), Kayda işte**ysiz**? (s. 56); Bizdin azırkı dayardıgıbızdı kanday dep oylo**ysuz**? (s. 9); Moral-moral dep moral cönündö köp süylö**ysüz**. (s. 37).

3. Teklik Şahıs Çekimi

Emi kızına da ayt**at**. (s. 6), Denesi boşonup canı cay alıp bar**at**. (s. 48), Çıyrıgıp eti ot bolup ısıp tur**at**. (s. 60); Aradan eki-üç cıl ötpöy Artık ayıldık kee bir baldarga koşulup, şaarga ket**et**. (s. 1), Al menden köptü bil**et**. (s. 66), Coop ber**et**. (s. 69 Bıyıl birinçi colu segizinçi klassı bol**ot**. (s.9), kee-keede çımındap bışkırıp koy**ot**. (s. 28); Anın orkoygon çoŋ iyinderi karaŋgı tündö alp elestüü bolup körün**öt**. (s. 6), Tüştük Kırgızstandın kolhozdorundagı cazgı kampaniya kanday kurç öt**öt**. (s. 30), Üç-tört saat ötpöy ele üçünçü brigadanın brigadiri menen şüdügördü aralap baratkanı közgö tüş**öt**. (s. 30); Kiyiz kimdiki bolso bilek oşonuku de**yt**. (s. 19), Usta Madraim karıya dagı bir nerselerdi süylö**yt**. (s. 19), Menin sizge kelgenim... dep tigi kişi başın kaşılay söz başta**yt**. (s. 19).

1. Çokluk Şahıs Çekimi

Sabatıŋardı aç**abız**. (s. 4), Soyulsak birge soyul**abız**. (s. 16), Emi taanış çıgıp kal**abız**. (s. 56); Azır ket**ebiz**. (s. 15), Kirişe**biz**. (s. 19); Saltanattuu türdö cergiliktüü sovettin aldınan öt**öbüz**. (s. 53); Sizdin ayalıŋızdan başta**ybız**. (s. 5).

2. Çokluk Şahıs Çekimi

Aytkanıbız menen bol**osuŋar**. (s. 12), Aydaganıbız menen kon**osuŋar**. (s. 12); Üy kuruştu asmandan ele tüşö kalganday kör**ösüŋör**. (s. 19).

2. Çokluk Şahıs Çekimi (Nezaket)

Metinde iki örnek tespit edilmiştir: Sebebi bir kilogramm undun baası kançaga çıgıp ketkenin körüp otur**baysızdar**. (s. 36); Kanday de**ysizder**, coldoştor? (s. 37).

3. Çokluk Şahıs Çekimi

"Bul korcoygon emeŋ cer kaymaktaganda koşo caralganbı, bilbegen, tappagan balesi cok." dep çoçulaşıp kalı**şat**. (s. 32), Terimçilerdin delebesi kötörülüp, meltirep catkan talaaga köz çaptırı**şat**. (s. 42), Saydinova Guliya dep koyu**şat**. (s. 73); Senin sabagıŋa da kiri**şet** da bular. (s. 3), Andan kiyin da tekşere beri**şet**. (s. 23), "Ooba, emi baarı kelet." de**şet**. (s. 51); Akırı alar eşik aldına takay barıp tokto**şot**. (s. 12); Kızdar öz ara şıbıraşıp, cigitter cönündö söz aytkanday şıŋkılday tüşü**şöt**. (s. 11), Kirpiginen beri çaŋ basıp moturaygan mayda baldar ötü**şöt**. (s. 47).

Kesin gelecek zamanın olumsuzu -BA/-BO ekleriyle yapılmaktadır. Tonlu ünsüzle veya ünlü biten sözcüklere b'li, tonsuz ünsüz ile biten sözcüklere p'li biçimiyle eklenir. Eki dudak uyumuna uyar. Metinde bulunan bazı örnekler şunlardır: Kolumdan çıgar**baym**. (s. 46), Men munu tük iç**peym**. (s. 57), Saydın menin çoŋ atambı, bil**beym**. (s. 72); Dos-carıŋbolso cerde cat**paysıŋ**. (s. 27); Sen ker ayak bala körünösüŋ, menin katınım bar**bayt**. (s. 5), Menin bul corugum takır tuura kel**beyt**. (s. 6), Kiyinki cıldarda kastarlap saygan bir tüp da bak köçötü körün**böyt**. (s. 9), Top başkargan kelindin ününön başka eç kimdin ünü çık**payt**. (s. 13); Uruksat beriş**peyt**. (s. 4), Suu keçip iştep catışkanı üçün kaynagan kündün ısıgın da ança seziş**peyt.** (s. 19).

Kesin gelecek zamanın sorusu -BI/-BU eki ile yapılır. Ek, dudak uyumuna uymaktadır. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: Degi andan acırap cürö alam**bı**? (s. 46); Tüşüntö aytpaysıŋ**bı**? (s. 38), Ataŋkına barasıŋ**bı**? (s. 39); Siz azır mektepke barasız**bı**? (s. 40); Biz saga camandıktı ıraa köröbüz**bü**? (s. 48); Oyuŋarga kelgendi ayta beresiŋer**bi**? (s. 48).

Üçüncü teklik şahsın sorusunda genellikle -t eki kullanılmaz. Metindeki bazı örnekler şunlardır: Öz başıŋdı süybös canga baylagıŋ kele**bi**? (s. 8), Tapkanıŋ talaş, cıyganıŋ cılas turbay**bı**? (s. 49), Toyun ertereek ele ötkörsö bolboy**bu**? (s. 71).

2.2.2.1.2.1.1.3.2. Belirsiz Gelecek Zaman (Arsar Keler Çak)

Belirsiz gelecek zaman eki, kesinlik ifade etmeyen bir zamanı bildirmektedir. Eski Türkçede geniş zaman eki -Ur, nadiren -Ar, tek tük de -Ir kullanılmıştır (Von Gabain, 2000, s. 80). Kırgız Türkçesinde ise belirsiz gelecek zaman, -Ar/-Or ve -r ekleriyle yapılmaktadıır. Ünlü ile biten sözcüklere -r, ünsüzle biten sözcüklere dudak uyumuna göre -ar/-er/-or/-ör biçimleriyle eklenir. Zamir kökenli şahıs ekleriyle çekimlenir. Ayrıca bu çekim, tarihî Türk lehçelerinde şimdiki zaman ve geniş zamanı da belirtmektedir. Bu ekler, Kırgız Türkçesinde bazı durumlarda geniş zaman ifadesi de taşımaktadır. Geniş zaman, fiilin her zaman ortaya çıktığını bildirir; sürekli ve değişmez fiil ve durum ifadesinde süreklilik, tekrarlık ve belirsizlik ifade eder (İsakunova, 2003, s. 88). Metinde tespit edilen belirsiz gelecek zamanın bazı örnekleri şunlardır:

1. Teklik Şahıs Çekimi

Makul men başkarmanın müçölörü menen süylöşöyün, anan ayt**armın.** (s. 19), Erteli-keç cügürüp barıp körüp tur**armın**. (s. 46), Baarın teŋ ele unutup kal**armın.** (s. 54); Anın murdagı oyu boyunça, başka cerge bara koysom toktoosuz ele koldoo taap, murdagı abalıma cete koy**ormun**. (s. 54), Dagı kör**örmün**... (s. 44).

2. Teklik Şahıs Çekimi

Keçirim koy**orsuŋ**, ee! (s. 60); Anan süylöş**örsüŋ**? (s. 39), Peşeneŋe cazganın kör**örsüŋ**. (s. 53).

2. Teklik Şahıs Çekimi (Nezaket)

Azır anda iştep cürüp ketken Ak-Carga bar**arsız**? (s. 56); Birok, siz öz

orduŋuzdu tüşün**örsüz**. (s. 19).

3. Teklik Şahıs Çekimi

Zulpukarga kubançın aptıgıp ayt**ar**. (s. 50), Bul üçün k-kazan aspaybız, çoŋoyso kızıbız bolup kal**ar**. (s. 63), K-kız balanı da cetim baldar üyünö al**ar**. (s. 64); Eldin köŋülünö tuura kel**er**. (s. 19), Kimden emne degen söz çıgıp ket**er**. (s. 52); Soop dele bol**or**. (s. 63), Eç bolbodu degende öz künöösün ceŋildetüü cagına ıŋgaylatpay koy**or**. (s. 69); Ayday anı kör**ör**. (s. 39), Keçee cakında ele faşisttik askerler bizdin çekten toluk kuuluptur, emi soguş da büt**ör**. (s. 48), Kar baskan toolordu aralap öt**ör**. (s. 78).

1. Çokluk Şahıs Çekimi

Anan körö cat**arbız**. (s. 47); Anan kör**örbüz**. (s. 19).

2. Çokluk Şahıs Çekimi

Bir cagınan cakın cer emespi, kabarlaşıp tur**arsıŋar**. (s. 47).

2. Çokluk Şahıs Çekimi (Nezaket)

Örnek tespit edilmemiştir.

3. Çokluk Şahıs Çekimi

Oŋolor, esine kel**er**. (s. 34); Alar bizdi süy**ör**. (s. 15), Baldarım bir künün kör**ör**... (s. 41), Balam dep ele özdörü çaap kelip turu**şar**. (s. 17).

Kırgız Türkçesinde belirsiz gelecek zamanın olumsuzu -BAs/-BOs ekleri ile yapılmaktadır. Tonlu ünsüzle veya ünlü biten sözcüklere b'li, tonsuz ünsüz ile biten sözcüklere p'li biçimiyle eklenir. Ek, dudak uyumuna uymaktadır. Metindeki bazı örnekler şunlardır: Antkeni anın eki-üç kündön berki kubanıçın eç kanday sezim tepsep kete al**bas**. (s. 75); Tün termetip tüpsüz sanaalar menen alpuruşup, oygo kel**bes**. (s. 42); Munu ala koy**bos**. (s. 70); Sanatka kirip kız süy**bös**. (s. 16); Sabır şak-şak süylöp, eşik-törüŋüzgö cakın barıp alalı, ır bizden kaç**pas**. (s. 12). Belirsiz gelecek zamanın sorusu -

BI/-BU eki ile yapılır. Metinde örneği yoktur.

2.2.2.1.2.1.1.3.3. III. Tip Gelecek Zaman

III. tip gelecek zaman eki; fiillere -A/-O, -y eklerinden sonra *elek* sözcüğünün getirilmesiyle oluşur. Bu ek, Kırgız Türkçesindeki gramer kitaplarında sıfat-fiil kategorisinde incelenmektedir (Kasapoğlu Çengel, 2020, s. 228). III. tip gelecek zaman henüz gerçekleşmemiş ama yakın gelecekte gerçekleşecek olan fiili ifade eder. Zamir kökenli şahıs ekleriyle çekimlenirler ve bu şahıs ekleri *elek* sözcüğüne gelir. Metinde üç tane üçüncü teklik şahıs, bir tane üçüncü çokluk şahıs çekiminde olmak üzere toplam dört örnekte tespit edilmiştir: Antkeni kızga daap barıp bir ooz da söz ayt**a elek.** (s. 6), Kapçıgay cılga tolup uyugan möŋgülör eri**y elek**. (s. 32), Enenin çaçın ak aral**a y elek.** (s. 67); Birok, alar ali kaytış**a elek.** (s. 30).

Metinde III. tip gelecek zaman olumsuzu ve sorusu tespit edilmemiştir. Konuşma dilinde ekin ön sesinde bulunan /e/ bazen -a/-e, -o/-ö ünlüleriyle birleşirken eriyebilmektedir. Bu durum bazen yazı dilinde de görülebilmektedir. Metinde üç örnekte tespit edilmiştir: Kök-Arttın sayı ali oroluna **kelelek**. (s. 32), Artık mektepke cetkende kün ali tüş **bololek**. (s. 32), Sen törölüp közüŋdü **açelekte** uşunday capalardı başıŋdan ötkörüşüŋö kim ayıptuu? (s. 71).

2.2.2.1.2.1.2. Tasarlama Kipleri (Iŋgay Kategoriyası)

Tasarlama kipleri, fiili zaman yönünden değil şekil yönünden ifade etmektedir. Bazı araştırmacılar *tasarlama kipleri* terimi için farklı isimler kullanmıştır: Ediskun (2010, s. 174), Gencan (2001, s. 295), Bilgegil (2009, s. 262), Ergin (2013, s. 289), Korkmaz (1992, s. 647) *tasarlama kipleri*; Hatipoğlu (1969, s. 58), Vardar (2002, s. 95), Topaloğlu (1989, s. 93) *isteme kipleri*; Banguoğlu (2015, s. 443) ise *uyarı kipleri*.

Tasarlama kipleri, fiili şekil olarak ifade ettikleri gibi cümlenin bağlamından hangi zamanı belirttikleri yönünde de bazen fikir yürütülebilmektedir. "Tasarlama kipleri henüz gerçekleşmemiş olan ve olması istenen yargıları bildirdiğinden bazı örneklerde gelecek zaman anlamı verebilir." (Üstünova, 2004, s. 685). Tasarlama kipleri konusunda kapsamlı çalışmalardan birini yapmış olan Fatma Türkyılmaz, tasarlama kipleri hakkında diğer araştırmacıların fikirlerini belirttikten sonra bu kiplerin

tasarlanan, istenen, arzulanan, şarta bağlanan ve emir verilerek olması istenen durumları belirttiklerini ifade etmiştir. Emir kipini diğer tasarlama kiplerinden ayrı tutmuştur. Çünkü emir kipi her şahısta ayrı bir ek alarak çekimlendiğini söylemiştir. Ayrıca emir kipini yapan eklerin aynı zamanda şahsı da bildirdiğini ifade etmiştir (Türkyılmaz, 2019, s. 21). Türkçede tasarlama kipleri dört tanedir: emir, şart, istek ve gereklilik. Kırgız Türkçesinde durum aynıdır sadece bazı kiplerin birden fazla alt başlığı ve bu alt başlıkların kendilerine özgü ekleri bulunmaktadır.

2.2.2.1.2.1.2.1. Emir Kipi (Buyruk-Kaaloo Iŋgay)

Emir kipi, fiilin emir yoluyla gerçekleşeceğini gösteren tasarlama kipidir. Emir kipi, hem şahıs hem de kip bildirmesi yönünden diğer kip eklerinden ayrılır. Yani emir çekiminde, aynı ekte hem kip hem de şahıs eki bulunmaktadır. "Eski Türkçeden beri her şahsın ayrı bir emir eki vardır." (Kasapoğlu Çengel, 2020, s. 229). Fakat bazı araştırmacılar emir kipinin birinci teklik ve birinci çokluk çekimlerinde bulunmadığını, bu çekimlerin emir kipinin değil istek kipinin olduğunu belirtmiştir (Ediskun, 2010, s. 186; Gencan, 2001, s. 294; Bilgegil, 2009, s. 271; Banguoğlu, 2015, s. 473; Topaloğlu, 1989, s. 473). Ahmet Bican Ercilasun, insanın kendisine emir verebileceğini ve "-ayım/ -eyim,-alım/-elim" eklerinin parçalanamayıp bunların içinden farklı bir kip çıkarılamayacağını belirterek araştırmacıların bu fikrini iki yönden eleştirmiştir (2014b, s. 364-370). Kırgız Türkçesinde de her şahsın kendine göre farklı emir çekimleri bulunmaktadır. Sadece ikinci teklik şahıs çekiminde eksiz kullanım vardır. Ama bunun yanında -GIn/-GUn eki de emir bildirmede işlek biçimde kullanılmaktadır. Metindeki emir kipinin bazı örnekleri şunlardır:

1. Teklik Şahıs Eki: -yIn/-yUn, -AyIn/-OyUn

Eski Türkçede birinci teklik şahıs emir çekimi -ayın/-eyin ekleriyle yapılırdı. Kırgız Türkçesinde emir kipinin birinci teklik şahıs çekimi ise -yIn/-yUn, -AyIn/-OyUn ekleriyle yapılmaktadır. Ek, ünlü uyumuna uymaktadır. Ünlü ile biten fiillere -yIn/-yUn, ünsüz ile biten fiillere -AyIn/-OyUn biçimiyle eklenir. Metindeki bazı örnekler şunlardır: Uşul cerde ele işte**yin**. (s. 1), Mına bu bir tabagına men akça taşta**yın.** (s. 12); Köŋülünö azar berbey ata-enemdin sözün ug**ayın**... (s. 8), Ölbösöm saga cet**eyin.** (s. 3),

Köçürüp alıp keteyin. (s. 47), Kaapır bol**oyun**. (s. 17), Men da azırınça makul dep koy**oyun**. (s. 37), Caŋı cılda oylonup kör**öyün**. (s. 18), Makul men başkarmanın müçölörü menen süylöş**öyün.** (s. 18).

2. Teklik Şahıs Eki: Ø, -GIn/-GUn

Kırgız Türkçesinde ikinci teklik şahıs emir çekiminde bazı sözcüklerde emir kipi kullanılmamaktadır. Bunun yanında -GIn/-GUn eki de işlek olarak kullanılmaktadır. -GIn emir kipi, tarihî Türk lehçelerinde de kullanılmaktaydı. Karahanlı, Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinde bu eke rastlanmaktadır (Hacıeminoğlu, 2019, s. 191). Tonluyla biten fiillere g'li, tonsuzla biten sözcüklere k'li biçimiyle kullanılmaktadır. Ek, ünlü uyumuna uyar. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: Kel, Artık! (s. 21), Üydön azır çıgıp ket. (s. 39), Aldırap cürböy üyüŋdü kuraştırıp ookatıŋdı kıl. (s. 61) Uluk bolsoŋ uşunday adilet bol. (s. 64); Kete ber**gin.** (s. 39).

2. Teklik Şahıs Eki (Nezaket): -ŋIz/-ŋUz

Kırgız Türkçesinde ikinci teklik şahısın nezaket çekimi -ŋIz/-ŋUz ile yapılmaktadır. Ünlü ile biten sözcüklere doğrudan, ünsüz ile biten sözcüklere ise yardımcı ünlüyle bağlanır. Ek, ünlü uyumuna uyar. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: Siz kiyinçereek bir kayrılıp eske salı**ŋız**. (s. 14), Kızdı uçkaştırıp bara kalı**ŋız.** (s. 64); Siz planıŋızdı maga alıp keliŋiz. (s. 20), Kontorgo kiri**ŋiz**. (s. 22), Tartınbay ayta beriŋiz. (s. 35), Erteŋ menenden baştap işke kirişi**ŋiz**. (s. 45); Anda mınabul akçanı zavuçka berip koyu**ŋuz.** (s. 40), Oturu**ŋuz.** (s. 72 Kayrattuu bolu**ŋuz**... (s. 77); Törgö ötüŋüz. (s. 22), Cürü**ŋüz** (s. 58).

3. Teklik Şahıs Eki: -sIn/-sUn

Eski Türkçede üçüncü teklik şahıs emir çekimi -zun/-zün, -sun/-sün ekleriyle yapılmaktaydı. Fakat devrenin sonlarına doğru ise bu ekler -zu/-zü, -su/-sü, -sunı/-süni biçimlerini almıştır (Ergin, 2013, s. 306). Kırgız Türkçesinde ise üçüncü teklik şahıs emir çekimi -sIn/-sUn eki ile yapılmaktadır. Ek, ünlü uyumuna uymaktadır. Metindeki bazı örnekler şöyledir: Bizdikinde cürö ber**sin**. (s. 44), Katındı er menen, erdi katın

menen al**sın**. (s. 49), Ooru kişinin köŋülü açık bol**sun**. (s. 52).

1. Çokluk Şahıs Eki: -ylI/-ylU, -AlI(k)/-OlU(k)

Eski Türkçede birinci çokluk şahıs emir çekimi -alım/-elim ekleriyle yapılmaktaydı. Kırgız Türkçesinde ise birinci çokluk şahıs çekimi -ylI/-ylU, -AlI(k)/-OlU(k) ekleriyle yapılmaktadır. Ek, ünlü uyumuna uyar. Ünlü ile biten fiillere -ylI/-ylU, ünsüz ile biten sözcüklere ise -AlI(k)/-OlU(k) biçiminde eklenmektedir. Metinde fazla örnek yoktur: Uşu b-beçera kızdı özübüz ele bagıp al**alı**. (s. 63); Mınday basıp kel**eli**. (s. 25), Biz anan çındap kirişe**li**. (s. 33); Ayt**alık**. (s. 69).

2. Çokluk Şahıs Eki: -GIlA/-GUlA

Eski Türkçede ikinci çokluk şahıs emir çekimi aslında "-ŋ" biçimindeydi. Buna kuvvetlendirici bir belirti olarak -lar/-ler eki de getirilirdi (Ergin, 2013, s. 306). Kırgız Türkçesinde ikinci çokluk şahıs emir kipi -GIlA/-GUlA ekleriyle yapılmaktadır. Ekin bünyesinde bulunan -gıl/-gil eki, tarihî Türk yazı dillerinde kullanılan emir eki olmalıdır (Kasapoğlu Çengel, 2020, s. 231). Ek, ünlü ve ünsüz uyumlarına uyar. Ünlüyle biten sözcüklere g'li, ünsüzle biten sözcüklere k'li biçimiyle eklenir. Metinde tespit edilen örnekler şöyledir: Baldızdarıŋar menen boor batırışıp al**gıla**. (s. 11), Ir baştа**gıla**. (s. 12); Kel**gile**. (s. 11), Emi üç-tört kün çıdap ber**gile**. (s. 41); Ugup koy**gula**. (s. 10), Otur**gula** emi. (s. 11).

3. Çokluk Şahıs Eki: -sIn/-sUn

Eski Türkçede üçünü çokluk şahıs emir çekimi -zunlar/-zünler, -sunlar/-sünler, -sular/-süler biçimindeydi. Kırgız Türkçesinde üçüncü çokluk şahıs emir çekimi -sIn/-sUn eki ile yapılmaktadır. Çokluk ifadesini belirtmek için -ş- birliktelik/ortaklaşma eki kullanılmaktadır. Metinde iki örnek tespit edilmiştir: Ordumu başkalar almaştırıp turu**şsun**. (s. 23), Köŋüldörü tabışıp kalsa baş koşuşsun, baktıluu bolu**şsun**. (s. 71).

Emir kipinin olumsuzu -BA/-BO olumsuzluk ekiyle yapılmaktadır. Tonlu ünsüzle veya ünlü biten sözcüklere b'li, tonsuz ünsüz ile biten sözcüklere p'li biçimiyle eklenir. Ek, dudak uyumuna uymaktadır. Metindeki bazı örnekler şunlardır: Siz

şaşıl**baŋız**. (s. 18); Celindetip koy**bosun**... (s. 16), Karaanın körsöt**pösün**. (s. 17), Kolhozçular da, kolhoz aktivderi da emneni ayt**pasın**. (s. 28), Kamak degen balaaga cılandın balasın tüşkülük kıl**basın**. (s. 66); Küyöö cançılardı bekem bolgula, zıyan tartıp kal**baylı**. (s. 13); Andan keçiktir**begile**. (s. 44).

Emir çekiminin sorusu -BI/-BU eki ile yapılır. Tonlu ünsüz ile biten sözcüklere b'li, tonsuz ünsüzle biten sözcüklere p'li biçimi gelmektedir. Metindeki bazı örnekler şunlardır: Öz bilgenimdi başkaga bereyin**bi**? (s. 8), Er bolgon soŋ tayagı tiet da, bırbıyıp ıylap oturayın**bı**? (s. 31).

2.2.2.1.2.1.2.2. Şart Kipi (Şarttuu Iŋgay)

Fiilin gerçekleşmesini ya da gerçekleşmemesini bir şarta bağlayan bu tasarlama kipi, Eski Türkçede -sar/-ser biçimiyle kullanılmaktaydı. Sonrasında ekin sonunda bulunan -r ünsüzü zamanla eriyerek düşmüş ve ek -sa/-se biçimiyle kullanılmaya başlanmıştı. Ayrıca Eski Türkçede zamir kökenli şahıs ekleriyle çekimlenmekteydi. Kırgız Türkçesinde şart kipi olarak -sa/-se eklerinin yanında dudak uyumundan dolayı -so/-sö ekleri de kullanılmaktadır ve Eski Türkçedeki zamir kökenli şahıs yerine Kırgız Türkçesinde iyelik kökenli şahıs eki alarak çekimlenmektedir. Şart kipini diğer tasarlama kiplerinden ayıran en önemli özellik, zaman eklerine eklenebilen tek tasarlama kipi olmasıdır (Benzer, 2010, s. 132). Çünkü diğer hiçbir tasarlama kipi, zaman ekleriyle birleşerek birleşik çekim oluşturmamaktadır. Ayrıca şart kipi, istek de bildirebilmektedir. Metinde bulunan şart kipi örnekleri şunlardır:

1. Teklik Şahıs Çekimi

Şulardın kargışına kal**sam**, agarıp-kögörüp ketişim dele kıyındır. (s. 8), Men barıp Kalmatovgo ayt**sam**, zakon degen katuu, baleket bolup... (s. 34), Közümü cum**sam** da kelet. (s. 62); Azır emne kılam de**sem** kolumdan kelet. (s. 36); Anın murdagı oyu boyunça, başka cerge bara koy**som** toktoosuz ele koldoo taap, murdagı abalıma cete koyormun. (s. 54); Öl**söm** öldüm, keteyin. (s. 3), Tigini kılsam, munu bütür**söm** dep oturup... (s. 17), Kanday okutup cür**söm**, dal oşondoy gana okutam. (s. 23).

2. Teklik Şahıs Çekimi

Sen tün içinde col boyunda cat**saŋ**... (s. 41), Esen kelip kalganın ayt**saŋ**. (s. 48), Kaalganı süzüp al**saŋ** da, keede baş carılat. (s. 65); Bil**seŋ**, bir tuuganday bolup kaldık. (s. 27), Elpek kötörüp ceŋil taştagan tolkundun termetüüsünö mançırkap ket**seŋ**... (s. 29), Çirkin de**seŋ**, karaçı ayaldın seziminin küçün! (s. 51); Ataŋa rahmat, uluk bol**soŋ** uşunday adilet bol. (s. 64); Sen tüşün**söŋ**, deyt. (s. 17).

2. Teklik Şahıs Çekimi (Nezaket)

Siz çette kal**saŋız** zordoy albaybız... (s. 19), Meni balan cerge kotorup koy**soŋuz** ce tigindey kılıp cardam berseŋiz deyt. (s. 22).

3. Teklik Şahıs Çekimi

Artık birde çigit egip catkan agregattın canına bar**sa**, birde ketmenderin kolgo alıp... (s. 30), Otun-suu dep eşik-elikke çıga kal**sa** da. (s. 30), Anın köŋülündö "kanday da bolso öz pikirin ayt**sa**" degen kaaloo bar boluçu. (s. 48); Kız oyundu, cigitterdin cügünüp ırdap kelgenin bil**se** da, özü küyöö coldoş bolup körgön emes. (s. 11), Ber**se** bereyin. (s. 46), Tömönkü klasstarda aldıŋkılardan bolup kel**se** da, kiyinki cıldarda sabaktarınan köp cetişe albay cüröt. (s. 52); Ayday bol**so** ak-kök debey telmirip cer karayt. (s. 12), Çalbaevdin oyuna koy**so** meni çaynap cok kılat ele. (s. 37), Anday coordu kör**sö** ataylap çukulay berçü Artıktın adatın bilçü. (s. 33), Emne tuş kelse oşonu skladçı emneni körsöt**sö** oşonu kılat. (s. 53), El içinde kadır barkıçı, süylö**sö** obluska sözü ötçü. (s. 75).

1. Çokluk Şahıs Çekimi

Soyul**sak** birge soyulabız. (s. 16), Öz işin tez aranın içinde kayra kuruusun tapşır**sak** deymin. (s. 37); Ak-Terek orto mektebine direktor kılıp alıp kel**sek** dep makuldaştık. (s. 8); Biz aç bol**sok** aç, tok bol**sok** tok. (s. 47), Oşogo seni koşturup koy**sok** dep süylöştük. (s. 48).

2. Çokluk Şahıs Çekimi

Anda ne de**seŋer**. (s. 23); Bizdi moldo kılıp koy**soŋor**. (s. 4).

2. Çokluk Şahıs Çekimi (Nezaket)

Könül ber**seŋizder** beş-altı ooz koşo turgan sözüm bar. (s. 37).

3. Çokluk Şahıs Çekimi

Meyli, könüldörü tabışıp kal**sa** baş koşuşsun. (s. 71).

Şart kipinin olumsuzu -BA/-BO olumsuzluk ekiyle yapılmaktadır. Tonlu ünsüzle veya ünlü biten sözcüklere b'li, tonsuz ünsüz ile biten sözcüklere p'li biçimiyle eklenir. Ek, dudak uyumuna uymaktadır. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: İnim, meni oşondon eptep kutkar**basaŋ** bolboyt. (s. 28), Üydögü beş metr nemeni men da uşunday tiktirip al**basam**... (s. 45); Makul kel**bese**, sizdi eç kim zordoboyt. (s. 19), baldar üyünö ötkörüp ber**besem** kıyın bolguday. (s. 46); Öl**bösöm** saga ceteyin. (s. 3), Tagdırdın işi bol**boso**, uşintet dep kimdin oyuna kelgen. (s. 75); Atasının coktugun gana ayt**pasak**, on eki caştagı erke bala üçün eç kanday özgörüü bolbogondoy ele sezilgen. (s. 1), Şaş**pasaŋız**... (s. 19), Aydaycan, kapa et**peseŋ**... (s. 6), Erteŋ ket**pesem** bolboyt (s. 49); Üstünö üyrülüp tüş**pösö**, telçiktirip, kolunan tartıp takandatıp koyboy. (s. 74).

Şart çekiminin sorusu -BI/-BU eki ile yapılır. Tonlu ünsüz ile biten sözcüklere b'li, tonsuz ünsüzle biten sözcüklere p'li biçimi gelmektedir. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: Kirsem**bi**? (s. 34); Kirbey ele koysom**bu**? (s. 34).

2.2.2.1.2.1.2.3. İstek Kipleri (Tilek Iŋgay)

İstek kipi, eklendiği fiilin gerçekleşmesinin ya da gerçekleşmemesinin istendiğini bildiren tasarlama kipidir. Eski Türkçede istek, gelecek zaman eki -gay/-gey eki ile yapılmaktaydı. Eski Türkçede ayrı bir istek kipi yoktu. Çünkü gelecek zaman eki aynı zamanda kendi içinde bir isteklik de barındırmaktadır (Ergin, 2013, s. 311). Kırgız Türkçesinde istek kipi üç başlıkta incelenebilmektedir. Metindeki istek kiplerinin görünümü şu şekildedir:

2.2.2.1.2.1.2.3.1. I. Tip İstek Kipi

Kırgız Türkçesinde I. istek kipi -GAy/-GOy eklerine *ele* sözcüğü eklenerek yapılmaktadır. İyelik kökenli şahıs ekleri getirilerek çekimlenmektedir. Şahıs ekleri ise ele sözcüğüne getirilmektedir. Olumsuzu -BA/-BO olumsuzluk ekleriyle yapılmaktadır. Sorusu ise -BI/-BU soru ekleriyle yapılmaktadır. İncelenen metinde I. tip istek kipi tespit edilmemiştir.

2.2.2.1.2.1.2.3.2. II. Tip İstek Kipi

Kırgız Türkçesinde II. tip istek kipi -GI/-GU ekleriyle yapılmaktadır. Kırgız Türkçesinde işlek bir biçimde kullanılan bu yapı istek, dilek ve niyeti şimdiki zamanda, geçmiş zamanda ve gelecek zamanda anlatmaktadır. Çekim, birleşik yapıdadır. Çekimde iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılmakta olup şahıs eklerinden sonra *kel-/bar/cok* modal kelimeleri getirilmektedir (Balci, 2014, s. 314). Kırgız Türkçesinde II. tip istek çekimi şu biçimde yapılmaktadır: Fiil kök veya gövdesine -GI/-GU sıfat-fiil eki getirilir. Sonrasında bu sıfat-fiil eklerine iyelik kökenli şahıs eki getirilerek *kelet/keldi/bar/cok* sözcüklerinden birisi eklenir. *cok* sözcüğü cümleye olumsuz anlam, *kelet/keldi/bar* sözcükleri ise cümleye olumlu anlam vermektedirler. "Bu çekimde istek ifadesi taşıyan asıl unsur *kel-* fiilidir." (Kasapoğlu Çengel, 2020, s. 240). Kırgız Türkçesinde işlek bir biçimde kullanılan bu yapının metinde işlek olmadığı görülmüştür: Sıymıktuu türdö "atasımın!" dep aytuuga uku**guŋ bar**. (s. 74); Al cönündö köp oylongusu, al sözdün sırduu maanisin tereŋ, dagı tereŋ bil**gisi kelet**. (s. 70); Artıktın kül**küsü keldi**. (s. 5), Karaŋgı üydö kalgan kızın estedi, ıyla**gısı keldi**... (s. 63).

Bu yapının olumsuzu iki biçimde yapılır. Birincisi *cok* sözcüğü kullanılarak yapılır. Metinde bir örnek bulunmaktadır: Albette, anday kişilerdin ata boluuga uku**gu cok**! (s. 74). İkincisi ise *kel-* fiiline *-be* olumsuzluk eki getirilerek yapılır. Metindeki bazı örnekler şunlardır: Senden acıra**gım kelbeyt**. (s. 7), Ömür boyu senin aldıŋda da cer karandı bol**gum kelbeyt** deyt. (s. 25), Eti ısıp, tamaktı kör**güsü kelbey**, ayanıçtuu dobuş çıgarıp ıntıgıp ontoyt. (s. 39), Kimden emne degen söz çıgıp keter eken degendey biröögö da batınıp süylö**güsü kelbeyt**. (s. 52), Kıynalıp kıstalıp cürsö da, anısın kabagın çıtıp, oorup catkan apasına bilgiz**gisi kelbeyt**. (s. 52), Albette, eç kim özün özü otko türt**küsü kelbeyt**. (s. 69); Öz uulun aga kıy**gısı kelbedi.** (s. 70). Metinde bu yapının

sorusu bulunmamaktadır.

2.2.2.1.2.1.2.3.3. III. Tip İstek Kipi

Gelecek zamanda niyet bildiren III. tip istek kipi, -mAk(çI)/-mOk(çU) biçimindedir ve -mAk/-mOk sıfat-fiil ekine -çI/-çU isimden isim yapım ekinin eklenmesiyle oluşmaktadır. Ek, Kırgız Türkçesine bu ekin Çağatay Türkçesinden geldiği düşünülmektedir çünkü Çağatay Türkçesinde -mAk eki, -çı/-çi eki alarak hareket ismi oluşturmuş ve sonra da *bol-* ve *er-* yardımcı fiilleriyle bir araya gelerek fiil çekimi oluşturmuştur. Bununla birlikte birleşik çekim oluşturmuştur (Kasapoğlu Çengel, 2020, s. 242; Öner, 2022, s. 203). Ek, Kırgız Türkçesinde yardımcı fiil almadan istek kipi olarak kullanılmaktadır ve dudak uyumuna uymaktadır. Zamir kökenli şahıs eki alarak çekimlenmektedir. İncelenen metinde ekin -mAkçI/-mOkçU biçimi tespit edilmemiştir. Yani -çI/-çU ekli biçim, metinde tespit edilmemiştir. -mAk/-mOk biçimiyle tespit edilen iki örnek şudur: Çın ele özü menen koşo alıp cürsö bol**mok**. (s. 46), Beş caşar Kadırbegim, ceti caştagı Sadırbegimdin künü emne bol**mok**? (s. 66).

2.2.2.1.2.1.2.4. Gereklilik Kipleri

Gereklilik kipi, tasarlanan fiilin yapılmasının ya da yapılmamasının gerekliliğini ifade eden bir ektir. Eski Türkçe döneminden beri "gerek" kelimesi, hem tek başına hem de değişik eklerle birlikte kullanılarak içinde bulunduğu cümleye gereklilik anlamı yüklemiştir (Demirtaş, 2008, s. 14). Kıpçak Türkçesinde gereklilik "… -mAk kerek yapısı, …-sA kerek yapısı, …-Ar kerek yapısı, -mAlI eki, kerek + …-GAy+ kişi ekleri yapısı ve …+GA tiyer /tiyesidir /tiyişlidir" olmak üzere altı farklı şekilde ifade edilirdi (Bulak, 2017, s. 344). Kırgız Türkçesinde gereklilik kipini belirten müstakil bir ek yoktur. Yani Kırgız Türkçesinde gereklilik eklerle değil sözcüklerle yapılır. Bu sözcükler *kerek/laazım/zarıl* ve *tiyiş*'tir (Kasapoğlu Çengel, 2020, s. 244). Genellikle iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekimlenirler. Metinde *laazım* ve *zarıl* sözcüğünden oluşan gereklilik çekimi tespit edilmemiş olup *kerek* ve *tiyiş* sözcüklerinin oluşturduğu gereklilik çekimi tespit edilmiştir. Metindeki bazı örnekler şöyledir:

2.2.2.1.2.1.2.4.1. I. Tip Gereklilik Kipi

Kırgız Türkçesinde I. tip gereklilik çekimi şu şekilde yapılmaktadır: Fiil kök veya gövdelerine fiilden isim yapım eki olan -ş- eki eklenir ve bu ekten sonra iyelik eki getirilir. İyelik ekinden sonra ise *kerek/zarıl/laazım* sözcüklerinden biri getirilerek çekim yapılır (Kasapoğlu Çengel, 2020, s. 244). Ek, gelecekte yapılması gereken işi ifade etmektedir. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: Men okuşum kerek... (s. 2), Emne kılı**şım kerek**? (s. 25), Men tam satıp alı**şım kerek**. (s. 43); Sen öz ayıbıŋdı emgek menen aktа**şıŋ kerek**. (s. 38); Munu intelligentter cat bili**şi kerek**... (s. 21), Duşmanga sır aldırbas üçün cakşı dey beri**ş kerek**. (s. 26), Emi üçünçü kursuna barı**ş kerek** ele. (s. 32), Anın tagdırının keleçegin oylo**şu kerek**. (s. 69); Alardın sabatın açı**şıbız kerek**. (s. 5).

İncelenen metinde I. tip gereklilik kipinin olumsuzu tespit edilmemiştir.

I. tip gereklilik kipinin sorusu ise -bı/-pi soru ekleriyle yapılmaktadır. Metinde sadece -pi soru eki tespit edilmiştir ve metinde üç örnek bulunmaktadır: Bir sabaktı atayı casalmalap cakşı körüşüm kerek**pi**? (s. 23), Cürögümdü carıp körsötüşüm kerek**pi**? (s. 25), Kebelbegen çınıgı baktısın tabışı kerek**pi**? (s. 54).

2.2.2.1.2.1.2.4.2. II. Tip Gereklilik Kipi

Kırgız Türkçesinde, II. tip gereklilik kipi şu şekilde yapılmaktadır: Fiil kök veya gövdelerine fiil ismi yapan -OO/-UU ekleri eklenir. Sonrasında iyelik eki, -OO/-UU ekleriyle birleşir ve ardından *kerek/zarıl/laazım* sözcüklerinden biri getirilir (Kasapoğlu Çengel, 2020, s. 246). II. tip gereklilik kipi, bir işin veya hareketin gerçekleşip gerçekleşmemesinin gerekliliğini ifade etmektedir. Metinde sadece üçüncü teklik şahıs çekiminde örnekleri bulunmaktadır: Anı kantip tab**uu kerek** ele? (s. 21), Mektepterdin madaniy materialdık caktan çıŋdalışı üçün köbüröök oylon**uu kerek**... (s. 22), Birinçi klassta okuyt birok, çının ayt**uu kerek**. (s. 46), Emi emne kıl**uu kerek**? (s. 55), Mına, Zulpukar bul eki coldun birin tandap al**uu kerek**... (s. 69); Eki-üç kündön aşırbay satıp algan kişige boşotup ber**üü kerek**. (s. 42), Adam çındıktı bil**üü kerek**. (s. 67).

II. tip gereklilik kipinin olumsuzu -BA/-BO olumsuzluk eki ya da *emes* edatı ile yapılmakta olup metinde *emes* edatıyla ilgili örneği yoktur. Metinde sadece -BA/-BO olumsuzluk ekiyle yapılan bir örnek vardır: Bul sırdı eç kimge ayt**poo kerek** (s. 69).

II. tip gereklilik kipinin sorusu ise -bı/-pi soru ekleriyle yapılmaktadır. Metinde örneği yoktur.

2.2.2.1.2.1.2.4.3. III. Tip Gereklilik Kipi

Kırgız Türkçesinde öncelikle fiil ismine yönelme hâli eklenir sonrasında *tiyiş* sözcüğü ile bu sözcük birleşir. Zamir kökenli şahıs eki *tiyiş* sözcüğüne getirilerek çekim sağlanır (Kasapoğlu Çengel, 2020, s. 247). Metinde bir örnek bulunmaktadır: Kol koy**uuga tiyiş**. (s. 29).

III. tip gereklilik kipinin olumsuzu *emes* edatı ile yapılmaktadır. Metinde örneği yoktur.

III. tip gereklilik kipinin sorusu ise -bı/-pi soru ekleriyle yapılmaktadır. Metinde örneği yoktur.

Onur Balci, ifade edilen bu üç tip gereklilik kipi haricinde Kırgız Türkçesi gramer kitaplarında ayrı başlık altında olmayan ama başka çekim altında bahsedilen *-sA/-sO kerek* yapısından bahsetmektedir. Bu yapının adına da *"ihtimal kipi"* demektedir (Balci, 2019, s. 5). İhtimal kipi, şart kipi -sA/-sO eki ile *kerek* sözcüğünün birleşiminden oluşmaktadır. Metinde dört örnek tespit edilmiştir: Atası ölgöndö Artık on eki caşka kelip kal**sa kerek**. (s. 1); Men bilbegen dalay capalardı da çek**se kerek**. (s. 66), Özü ölö eleginde Gülbaranın familiyasın anın atın cazdırıp ket**se kerek**. (s. 74); Menin oyumça Artıkova bol**so kerek**. (s. 72).

2.2.2.2. i- Fiili

i- fiili, tek başına kök ve anlamı olmayan bir fiildir. Bu terim için farklı adlandırmalar olsa da araştırmacılar genel olarak aynı fikirleri belirtmişlerdir. *i- fiili* için Ergin (2013, s. 314) *ana yardımcı fiil* ve *isim fiili*; Banguoğlu (2015, s. 474) *cevher fiili*; Topaloğlu (1989, s. 47) *cevher fiil*; Ediskun (2010, s. 187), Korkmaz (1992, s. 52) ve Bilgegil (2009, s. 263) *ek fiil*; Gencan (2001, s. 375) *ekeylem*, Vardar (2002, s. 138) *koşaç* terimlerini kullanmıştır. Özalan doktora tezinde (2014, s. 8) *cevherî ek fiil* terimini, Vural ise *i- yardımcı fiili* terimini (2013, s. 49) kullanmıştır. *i- fiili*nin iki görevi vardır: İsimlere gelerek onları yüklem yapar ve ayrıca fiillere gelerek fiilleri birleşik zamanlı fiil yapar. Eski Türkçede *i- fiili* "er-" olarak kullanılmaktaydı. "Kırgız Türkçesinde ek fiil, *e-* şeklindedir. Geniş zaman, görülen geçmiş zaman, duyulan geçmiş zaman ve şart olmak üzere dört çekimi vardır (Tan, 2017, s. 48). Metinde tespit

edilen cevherî fiil örnekleri şu şekildedir:

2.2.2.2.1. i- Fiilinin İsimlerle (Basit) Çekimi

*i- fiili*nin temel görevlerinden biri isimlere veya isim soylu sözcüklere gelerek isimleri yüklem yapmasıdır. Kırgız Türkçesinde isimleri şimdiki zaman, görülen geçmiş zaman, duyulan geçmiş zaman ve şart anlamlarıyla ifade ederek isimleri cümlede yüklem yapar. Metinde tespit edilen örnekler şunlardır:

2.2.2.2.1.1. Şimdiki Zaman (Uçur Çak)

*i- fiili*nin şimdiki zaman çekimine aynı zamanda geniş zaman çekimi de denmektedir. Kırgız Türkçesinde cevherî fiilin şimdiki zaman çekiminde cevherî fiil düşmektedir. İsimler zamir kökenli şahıs ekleriyle (+mIn/+mUn, +sIŋ/+sUŋ, +sIz/+sUz, +BIz/+BUz, sIŋAr/+sUŋOr, +sIzdAr/+suzdar, +süzdör) çekimlenir. Üçüncü teklik ve üçüncü çokluk şahıs ekleri genellikle kullanılmamaktadır fakat bazen +DIr/DUr ekleriyle de üçüncü teklik veya üçüncü çokluk şahıs çekimi yapılabilmektedir. Metinde tespit edilen *i- fiilnin* şimdiki zaman çekiminin bazı örnekleri şunlardır:

1. Teklik Şahıs: +mIn/+mUn

Men emne üçün taş boor**mun**? (s. 62), Atası**mın**. (s. 74).

2. Teklik Şahıs: +sIŋ/+sUŋ

Azamat**sıŋ**. (s. 30), Ölgön baldarımdın biri**siŋ**. (s. 42); Sadık, sen azır boş**suŋ**bu? (s. 25).

2. Teklik Şahıs (Nezaket): +sIz/+sUz

Kaysı mektepte**siz**? (s. 56).

Teklik 3. Şahıs: ø, +DIr/DUr

Okuunun baştalışına ali bir ayga cakın ubakıt bar. (s. 1), Bul cagınan alganda çın ele abal cakşı. (s. 32); Şulardın kargışına kalsam, agarıp-kögörüp ketişim dele kıyındır. (s. 8), Antkeni, miŋ sebebi silerge tüşünüktüüdür. (s. 50).

1. Çokluk Şahıs: +BIz/+BUz

Biz öz mildetibizdi gana atkaruuçular**bız**. (s. 74).

*i- fiili*nin şimdiki zamanının (geniş zamanının) olumsuzu *"emes"* edatı ile yapılmaktadır. Zamir kökenli şahıs ekleri *emes* edatına eklenir. Sorusu ise -BI/-BU ekleriyle yapılmaktadır. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır:

Bilseŋ, inim, men da itten tuulgan **emesmin**... (s. 27), Men özüm uykuçu emesmin**bi**? (s. 53); Artık eç nerse ukkan **emes**. (s. 65), Kim bilet, mümkün, anday **emestir**. (s. 72); B-bala östürüp ele kelgen candar emespiz**bi**? (s. 63).

2.2.2.2.1.2. Görülen Geçmiş Zaman (Aykın Ötkön Çak)

Kırgız Türkçesinde *i- fiili*nin görülen geçmiş zaman çekimi *"ele"* ve *"bolçu"* ile yapılmaktadır. *ele* iyelik kökenli şahıs eklerini, *bolçu* zamir kökenli şahıs eklerini almaktadır. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: Eger menin künöömdü üy-bülöm keçire turgan bolso, közümdögü caş menen ant berüügö dayar **elem**. (s. 51); Siz özüŋüz bar **eleŋiz**. (s. 43); Aydaycan, menin cakşı tilegim bar **ele**... (s. 7); Alardın arasında, "Öz bilgenimdi başkaga bereyinbi, atasının körü..." deçüülörü cok **ele**. (s. 8). Bul kubanıçtın caşı **bolçu**. (s. 74).

*i- fiili*nin görülen geçmiş zaman çekiminin olumsuzu *"emes"* edatı ile yapılmaktadır. *emes* edatı zamir kökenli şahıs eklerini almaktadır. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: Men bir top kemçilikter ketirgendirmin, birok, mınçalık cazaga tatıktuu **emes elem**. (s. 38), Ançalık dele iş **emes ele**. (s. 37), Anın apası sayasat menen işi bolo koyçu ayaldardan dele **emes ele**. (s. 66).

Sorusu ise -BI/-BU ekleriyle yapılmaktadır. Metinde örneği yoktur.

2.2.2.2.1.3. Duyulan Geçmiş Zaman (Kapıskı Ötkön Çak)

Kırgız Türkçesinde *i- fiili*nin duyulan geçmiş zaman çekimi *"eken"* sözcüğü ile yapılmaktadır. *"eken"* sözcüğü zamir kökenli şahıs ekleriyle çekimlenmektedir.

Metindeki bazı örnekler şunlardır: Kelindin atı Karima **eken**. (s. 56); Mektepte mugalimder bar **eken**. (s. 64).

*i- fiili*nin duyulan geçmiş zaman çekiminin olumsuzu *"emes"* edatı ile yapılmaktadır. Metinde bir örnekte tespit edilmiştir: Alda baykuş ay, taza süyüşüp, köŋülü kalbagan Saydinin esinen çıgargısı kelgen **emes eken** da. (s. 74).
Sorusu ise -BI/-BU ekleriyle yapılmaktadır. Metinde örneği yoktur.

2.2.2.2.1.4. Şart (Şart)

Kırgız Türkçesinde *i- fiili*nin şart çekimi *"bolso"* sözcüğü ile yapılmaktadır. *bol-* fiiline şart kipi *-so* eki getirilerek kalıplaşması sonucu bu sözcük oluşmuştur. Kırgız Türkçesinde işlek değildir (Kasapoğlu Çengel, 2020, s. 182). Metindeki bazı örnekler şunlardır: Cer üstündö bar **bolsoŋ** esiŋe keldiŋ beken? (s. 54); Kayneneŋer naarazı **bolso**, tabagıŋardı kayra apkelip berem, ugup koygula, küyöölör. (s. 14); Köçürüp alıp keteyin, biz aç **bolsok** aç, tok **bolsok** tok oturarsıŋ deyt. (s. 47).

*i- fiili*nin şartının olumsuzu *"emes"* edatı ile yapılmaktadır. Metinde örneği bulunmamaktadır. Sorusu ise -BI/-BU ekleriyle yapılmaktadır. Metinde örneği yoktur.

2.2.2.2.2. i- Fiilinin Fiillerle (Birleşik) Çekimi

*i- fiili*nin bir diğer temel görevi, en az iki zaman ekini ya da en az iki kip ekini birbirine bağlayarak yüklem yapmasıdır yani basit çekimli fiilleri birleşik çekimli fiil yapmaktır. Birleşik çekimli fiilde, fiile iki kip eki eklenmiş gibi görülmektedir. Fakat bu durum öyle değildir. Çünkü birleşik çekimli fiillerde ilk kip eki asıl fiilin, ikinci kip eki ise cevherî fiilin kip ekidir. Kırgız Türkçesinde hikâye, rivayet ve şartlı birleşik için *ele*/*eken/bolso* sözcükleri kullanılmaktadır.

2.2.2.2.2.1. Hikâye Birleşik Zaman Çekimi

Kırgız Türkçesinde basit çekimli fiillere *ele* yardımcı fiili getirilerek hikâye birleşik zaman çekimi yapılmaktadır. Kırgız Türkçesinde en işlek hikâye birleşik zaman çekimi *ele* yardımcı fiili ile yapılmaktadır. Bunun yanında *bolçu* ve *boldu* sözcükleri de kullanılmaktadır. *ele* sözcüğünün kökü, Eski Türkçedeki *er-* fiilidir. Fiilin sonundaki /r/

ünsüzü düşmüştür. Fakat Kırgız Türkçesinde *ele* sözcüğünün nasıl oluştuğu hakkında henüz izah yapılmamıştır (Kasapoğlu Çengel, 2020, s. 250). Metinde tespit edilen hikâye birleşik zaman çekimi örnekleri şunlardır:

2.2.2.2.2.1.1. Geçmiş Zaman Kiplerinin Hikâyesi

2.2.2.2.2.1.1.1. I. Tip Geçmiş Zamanın Hikâyesi

Kırgız Türkçesinde fazla işlek olmayan bu çekim, fiil kök veya gövdesine görülen geçmiş zamanı -DI/DU eki eklenir sonrasında ise *ele* yardımcı fiili getirilir. İyelik kökenli şahıs ekleriyle çekimlenir. Şahıs eki *ele* yardımcı fiiline değil görülen geçmiş zaman ekine eklenir. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır:

1. Teklik Şahıs Çekimi

Men Artıktın tamın satıp al**dım ele**. (s. 43); Üydü remonttoyun de**dim ele.** (s. 39), Men iştöögö iş tabılar beken dep kir**dim ele**. (s. 44); Cetim baldar üyünö kirgizip koyuunu süylöş**tüm ele.** (s. 64).

3. Teklik Şahıs Çekimi

Makalanın eki-üç ele süylömün okuganda özünün familiyası közünö iline kal**dı ele**. (s. 29), Zulpukar alarga kayrıla kalıp, direktordun kontorasın sura**dı ele.** (s. 72); Başkaça türdö koysombu dep oylo**du ele**. (s. 29), Daroo tameki orop üstü-üstünö sor**du ele**. (s. 62); Al erteŋ menen erte turup, eşikke çık**tı ele**. (s. 43); Yasçik caza tiyip başım carılıp ket**ti ele.** (s. 65).

3. Çokluk Şahıs Çekimi

Tüşündürü**ştü ele**. (s. 5).

I. tip geçmiş zamanın hikâyesinin olumsuzu iki biçimde yapılır: -BA/-BO olumsuzluk ekleri ve *cok/emes* edatlarıyla. Metinde olumsuz hâli örnekleri yoktur.

I. tip geçmiş zamanın hikâyesinin sorusu -bI/-bU soru eklerinin *ele* yardımcı fiilinden önce gelip *ele* sözcüğüyle birleşmesinden oluşur. Bu birleşimde soru ekindeki ünlü düşebilmekte ve bunun sonucunda *bele* sözcüğü oluşabilmektedir. Metinde tespit edilen bazı sözcükler şunlardır: Karimanın murdagı küyöösünün atın Saydin deşpe**di bele**? (s. 74), Özüŋ kaçıp ketkenden kiyin ele baarıbızdı ölüp kaldı de**diŋ bele**? (s. 76); Kiyinki kündördö Zulpukardın cürögün eki kubanıç biylep cürbö**dü bele**? (s. 70); Birge okup, birge çoŋoybo**duk bele**? (s. 36).

2.2.2.2.2.1.1.2. II. Tip Geçmiş Zamanın Hikâyesi

Kırgız Türkçesinde II. tip geçmiş zamanın hikâyesi *ele* sözcüğü ile yapılmaktadır. Asıl fiil kök veya gövdesine -GAn/-GOn eki eklenir ve sonrasında *ele* yardımcı fiili getirilir. Bazen *bolçu* sözcüğü de gelebilmektedir. İyelik kökenli şahıs ekleri ile çekimlenmektedir ve bu şahıs ekleri *ele* sözcüğüne gelmektedir. Metinde sadece üçüncü teklik ve birinci çokluk şahıs ekiyle çekimlenmiş örnekler bulunmaktadır: Cakın arada anı şaan-şököttöp öz kolu menen uzatmak bolup tur**gan ele** da... (s. 17), Ayday anda işke ornoşup bir az caylanışıp kal**gan ele**. (s. 47), Anın köŋülünö alda kanday sezim biylik kılıp, söz aytalbay kal**gan ele**. (s. 78); Eköönün teŋ deneleri cayılıp kal**gan bolçu**. (s. 27), Mından üç kün murda Artık mektepti közdöy barat**kan bolçu**. (s. 40), Uşul sözün araŋ ayt**kan bolçu.** (s. 76).

II. tip geçmiş zamanın hikâyesinin olumsuzu *cok* ve *emes* edatlarıyla yapılmaktadır. Bazı örneklerde -GAn/-GOn ekinden sonra *cok* ya da *emes*, bazı örneklerde ise -GAn/-GOn ekine iyelik eki eklenir ve sonrasında *cok* ya da *emes* edatı gelebilmektedir. Metinde *cok* edatının örneği bulunmamakta, *emes* edatıyla ilgili bir örnek metinde vardır: Anda Şadıkanovdoy bolo aların köz aldına keltire al**gan emes ele**... (s. 28). *cok* sözcüğüyle ilgili örnek metinde yoktur.

Bu birleşik çekimin sorusu *bele* sözcüğüyle yapılmaktadır. Metinde örneği yoktur.

2.2.2.2.2.1.2. Şimdiki Zaman Kiplerinin Hikâyesi

2.2.2.2.2.1.2.1. I. Tip Şimdiki Zamanın Hikâyesi

Kırgız Türkçesinde I. tip şimdiki zamanın hikâyesinde *cat-, cür-, otur-, tur-*

yardımcı fiillerinin şimdiki zaman kipi ve üçüncü şahıs çekimiyle kalıplaşmış olarak kullanılır. Bu kullanım, incelenen metinde yoktur. Ama -p ve -A/-O, -y zarf-fiil ekiyle birlikte *cat-, cür-, otur-, tur-* yardımcı fiillerinden birine -GAn veya -DI geçmiş zaman eki eklenmesiyle ve *ele/bolçu/boldu* sözcüklerinden biri bu sözcüğe getirilerek de birleşik şimdiki zamanın hikâyesi oluşmaktadır (Kasapoğlu Çengel, 2020, s. 256-257). Metinde sadece üçüncü teklik şahıs ekiyle çekimlenmiş örnekler bulunmaktadır: Artık kontoraga kirgende kolhoz başkarmasının predsedateli buhgalterine bir nerselerdi eseptetip **catkan ele**. (s. 18), Baya kündüzü kontorada bolup **catkan ele** sözdördün biri. (s. 22), Eki közdöp basar colun tiktep baratkan menen bet aldınan tee alıskı uçurlar ötüp **catkan ele**. (s. 75); Artık okuunu bütkön soŋ öz aylına baruunu eŋsep **cürgön ele**. (s. 2); Öz kolu menen uzatmak bolup **turgan ele** da... (s. 17), Kan agıp **turgan ele**... (s. 63).

Kırgız Türkçesinde I. tip şimdiki zamanın hikâyesinin olumsuzu iki biçimde yapılmaktadır: Birincisi -BA/-BO olumsuzluk eklerine -y zarf-fiili eklenerek yapılmaktadır ve metinde bir örneği tespit edilmiştir: Anın içinde ukmuştuu bir oylor çatışıp, cıyıntıkka kelalb**ay catkan ele**. (s. 59). İkincisi *cok* ya da *emes* edatlarıyla yapılmaktadır ve metinde bir örnek tespit edilmiştir: Anda Şadıkanovdoy bolo aların köz aldına keltire al**gan emes ele**... (s. 28).

Sorusu ise -BI/-BU ekleriyle yapılmaktadır. Metinde örneği yoktur.

2.2.2.2.2.1.3. Gelecek Zaman Kiplerinin Hikâyesi

2.2.2.2.2.1.3.1. I. Tip Gelecek Zamanın Hikâyesi

Kırgız Türkçesinde kesin gelecek zamanın hikâyesi genellikle *ele* yardımcı fiili ile yapılır. Bazen de *bolçu* sözcüğü ile yapılır (Kasapoğlu Çengel, 2020, s. 259). Ünsüz ile biten fiil kök veya gövdelerine -A/-O, ünlü ile biten fiil kök veya gövdelerine -y eki getirilir. Sonrasında -t bildirme eki eklenir. Ardından da genellikle *ele* bazen de *bolçu* sözcüğü getirilir. *ele* sözcüğüne iyelik kökenli şahıs eki getirilerek çekimlenir. Metinde tespit edilen örnekler şunlardır:

1. Teklik Şahıs Çekimi

Kanday de**yt elem**. (s. 10).

3. Teklik Şahıs Çekimi

Çalbaevdin oyuna koyso meni çaynap cok kıl**at ele**. (s. 37), Kimderdin kolunda titirep cetim bolup kal**at ele**? (s. 66).

Bu kipin olumsuzu -BA/BO olumsuzluk eki ile yapılmaktadır: Metinde tespit edilen örnekler şunlardır: Al azır kançalık baatırlık kılganı menen andan arı sözün ulay al**bayt ele**. (s. 6), Ayday özü bar**bayt ele**. (s. 37); Uşul kezdegi kataal şart anı oylondurbay koy**boyt ele**. (s. 21).

Bu kipin sorusu ise *ele* sözcüğünden önce -bI soru ekinin getirilmesiyle yapılmaktadır. Metinde tespit edilen örnekler şunlardır: Oşol beçeranı oorlop cok deyt **belem**? (s. 63); Zulpukarının kolunan cetelep, eptep-septep ookat kılbayt **bele**? (s. 42), Ee, karındaş, sen cakşı kılbadıŋ, üç-tört aydan beri dele kamalıp catkanı cetişpeyt **bele**? (s. 66).

2.2.2.2.2.1.3.2. II. Tip Gelecek Zamanın Hikâyesi

Belirsiz gelecek zaman eki olan -Ar/-Or/-r ekleri, fiil kök veya gövdelerine eklenir. Bu eklerin ardından da *ele* yardımcı fiili getirilir. Bu *ele* sözcüğüne iyelik kökenli şahıs ekiyle çekimlenir. Metinde sadece üçüncü teklik şahıs ekiyle çekimlenmiş örnekler tespit edilmiştir: Anın üröyü ürpöyüŋkü abalınan içten tınçsızdangandıgın cazbay acıratuuga bol**or ele**. (s. 64), Karimanı ayadı, kolunan kelse, koltugunan süyöp turguzup koy**or ele**, birok amal kayda? (s. 71). Bu kipin olumsuzu -BAs/-BOs ekleriyle yapılmaktadır. Metndeki bazı örnekler şunlardır: Bir nerse dep söz koşso, kimisi bolso da cok dey koy**bos ele**. (s. 32), Antkeni anın eki-üç kündön berki kubanıçın eç kanday sezim tepsep kete al**bas ele**. (s. 75).

Bu kipin sorusu ise *ele* sözcüğünden önce -bI soru ekinin getirilmesiyle yapılmaktadır. Metinde tespit edilen örnekler şunlardır: Menden sura**r bele**? (s. 7), Ataŋ kaçıp ketken, dep Zulpukarga kubançın aptıgıp ayt**ar bele**? (s. 50), Kaydan deysiŋ, özünö nısap berbese, men aytıp ötösünö çıg**ar belem**? (s. 75); Birok başka bir sudya tabıl**bas bele**? (s. 68); Eptep ıgı tabılıp kalsa, bul masele cönündö oylonuşup körsö bol**bos bele**? (s. 35).

2.2.2.2.2.1.4. İstek Kiplerinin Hikâyesi

2.2.2.2.2.1.4.1. I-II. Tip İstek Kipinin Hikâyesi

Kırgız Türkçesinde I. ve II. tip istek kipinin hikâyesinin çekimi yoktur.

2.2.2.2.2.1.4.2. III. Tip İstek Kipinin Hikâyesi

Kırgız Türkçesinde üçüncü tip istek kipi olan -mAk(çI)/-mOk(çU) ekine genellikle *ele*, bazen de *boldu* sözcüklerinin getirilmesiyle üçüncü tip istek kipinin hikâyesi yapılmaktadır. İyelik kökenli şahıs ekleri, *ele/boldu* sözcüklerine eklenerek çekimlenir. *ele* sözcüğü ile çekimlenen sözcük metinde tespit edilmemiştir. Metinde *boldu* sözcüğüyle ilgili ise az örnek tespit edilmiştir: Oblono kol kabış kıl**mak boldu.** (s. 19), İş çın ele oşondoy bolso iştin paydası üçün mektepten aydoo cagın oylonuştur**mak boldu.** (s. 24); Ee Okem, dep baştagaday cıluu uçura**şmak boldu.** (40).

Bu kipin olumsuzu *emes* edatıyla yapılmaktadır. Metinde örneği yoktur.

Bu kipin sorusu ise *ele* sözcüğünden önce -bI soru ekinin getirilmesiyle yapılmaktadır. Metinde tespit edilen örnekler şunlardır: Birok, balası menen bul beçaranı colgo çıgarıp koy**mok belek**? (s. 44), Erge tiyesiŋ da, uşintip cürüp ötüp ket**mek beleŋ**? (s. 48).

2.2.2.2.2.1.5. Gereklilik Kiplerinin Hikâyesi

2.2.2.2.2.1.5.1. I. ve II. Tip Gereklilik Kiplerinin Hikâyesi

Kırgız Türkçesinde işlek olmayan bu çekim şöyle yapılmaktadır: Fiil kök veya gövdelerine -ş ya da -OO/-UU gereklilik kipleri eklenir. Kip eklerine şahıs eki ile *kerek* sözcüğü de eklendikten sonra *ele/bolçu* sözcükleri getirilir. Metinde üç örneği bulunmaktadır: Men tam satıp alı**şım kerek bolçu**. (s. 43). Emi üçüncü kursuna barış kerek ele. (s. 32). Birinçi sentyabr cakındap kelatat, şaşıl**uu kerek ele**. (s. 10), Anı kantip tab**uu kerek ele**? (s. 21).

Bu kipin olumsuzu *emes* ile yapılmaktadır. Metinde örneği yoktur. Bu kipin sorusu ise *ele* sözcüğünden önce -bI soru ekinin getirilmesiyle yapılmaktadır. Bunun da örneği metinde yoktur.

2.2.2.2.2.2. Rivayet Birleşik Zaman Çekimi

Kırgız Türkçesinde rivayet birleşik çekimi genellikle *eken* sözcüğüyle

yapılmaktadır. Eski Türkçede rivayet birleşik çekimi *er-* cevherî fiili ile yapılmaktaydı. Kırgız Türkçesinde *er-* cevherî fiildeki /r/ sesi erimiş *e-* fiiline geçmiş zaman eki olan -ken getirilmiştir. *eken* sözcüğünün yanında *imiş* ve *boluptur* sözcükleriyle de rivayet birleşik çekimi yapılmaktadır (Kasapoğlu Çengel, 2020, s. 264). Metinde *boluptur* sözcüğüyle ilgili örnek tespit edilmemiştir. Kırgız Türkçesinde basit çekimde *imiş* kullanılmamaktadır. *imiş* genellikle gelecek zaman çekiminden sonra kullanılır ve cümleye "rivayet, başkasından duyulan bilgiyi aktarma" gibi anlamlar katar. Yani I. tip gelecek zaman çekiminin rivayet birleşik çekimini oluşturmaktadır (Keskin, 2019, s. 773). Zamir kökenli şahıs ekleriyle çekimlenirler. Metindeki rivayet birleşik zaman çekimini görünümü şöyledir:

2.2.2.2.2.2.1. Geçmiş Zaman Kiplerinin Rivayeti

2.2.2.2.2.2.1.1. I. Tip Geçmiş Zamanın Rivayeti

Kırgız Türkçesinde I. tip geçmiş zamanın rivayetinin çekimi yoktur. Bu yüzden metinde bu çekim bulunmamaktadır.

2.2.2.2.2.2.1.2. II. Tip Geçmiş Zamanın Rivayeti

Kırgız Türkçesinde II. tip geçmiş zamanın rivayeti, fiil kök veya gövdelerine -GAn/-GOn eki eklenir. Sonrasında *eken* sözcüğü getirilerek zamir kökenli şahıs ekleriyle çekimlenir. Kırgız Türkçesinde bu kullanım işlek değildir. Metinde örnek sayısı azdır:

2. Teklik Şahıs Çekimi

Kolgo tüş**kön ekensiŋ** go. (s. 36), Oynop oynun, külüp külküŋ kanbay kalsa da, atın unutpay kökürögündö saktap cüröyün de**gen ekensiŋ** da! (s. 74).

2. Teklik Şahıs Çekimi (Nezaket)

Küyöö cançılardı bekem bolgula, zıyan tartıp kalbaylı dep üyröt**kön ekensiz**. (s. 13), Kel**gen ekensiz**? dedi rayatkomdun predsedateli Kalmatov. (s. 35), Abdan cakşı kıl**gan ekensiz**. (s. 64).

3. Teklik Şahıs Çekimi

Eerge çalkalagan boydon turup kal**gan eken**. (s. 30), Sur buluttar samsaalap kabagın tüyüp, kün bürkölüp kal**gan eken**. (s. 43), Ayday kiyinip eşikke çıkkanda Cumakmat arabasın koşup, üydön uzap kal**gan eken**. (s. 49); Mekteptin imaratı remontton ötkörül**gön eken**. (s. 9); Atam meni taştap ket**ken eken** da... (s. 67).

3. Çokluk Şahıs Çekimi

Öz ayılının cigitterine cardamdaşıp ketişken eken. (s. 13). Bu kipin olumsuzu iki farklı türde yapılmaktadır: -BA/-BO olumsuzluk ekleriyle, *emes* ve *cok* sözcükleriyle. İncelenen metinde olumsuzluk eki ve *cok* sözcüğüyle kurulan olumsuzluk bulunmamaktadır. Metinde *emes* edatıyla kurulan olumsuzluk örneği bir tanedir: Köŋülü kalbagan Saydinin esinen çıgargısı kel**gen emes eken** da. (s. 74).

Bu kipin sorusu ise eken sözcüğünden önce -bI soru ekinin getirilmesiyle yapılmaktadır. Metinde örneği yoktur.

2.2.2.2.2.2.2. Şimdiki Zaman Kiplerinin Rivayeti

2.2.2.2.2.2.2.1. I. Tip Şimdiki Zamanın Rivayeti

Kırgız Türkçesinde I. tip şimdiki zamanın rivayetinin çekimi yoktur. Bu yüzden metinde bu çekim bulunmamaktadır.

2.2.2.2.2.2.2.2. II. Tip Şimdiki Zamanın Rivayeti

Kırgız Türkçesinde asıl fiile eklenen -A, -p zarf-fiille *cat-, cür- otur-, tur-* yardımcı fiilleri getirilir. -GAn/-GOn eki bu yardımcı fiillere eklenir. Bu sözcükler

eken/imiş sözcükleri ile birlikte kullanıldıklarında şimdiki zamanın rivayetini bildirir. Zamir kökenli şahıs ekleriyle çekimlenir (Kasapoğlu Çengel, 2020, s. 267). Metinde sadece üçüncü teklik şahıs çekiminde iki örnek tespit edilmiştir: Duşmanı bolup **cürgön eken.** (s. 21), Mına bu oturgan cigit özünün bir tuugan karındaşın izdep **cürgön eken**. (s. 73). Olumsuz hâli ve soru biçimi yoktur.

2.2.2.2.2.2.3. Gelecek Zaman Kiplerinin Rivayeti

2.2.2.2.2.2.3.1. I. Tip Gelecek Zamanın Rivayeti

Kırgız Türkçesinde I. tip gelecek zamanın rivayeti, *eken/imiş* sözcüğüyle yapılmaktadır. Fiil kök veya gövdelerine -A/-O, -y ekleri getirilir. Sonrasında -t bildirme eki eklenip *eken/imiş* sözcükleri getirilir. Zamir kökenli şahıs ekleriyle çekimlenir. Metinde *imiş* sözcüğü ile ilgili iki örnek tespit edilmiştir: Oro albagan orok taŋda**yt imiş**...(s. 15), Ce bir palan cerde cür**öt imiş**. (s. 46).

2. Teklik Şahıs Çekimi

Özüŋ töş bolup kalgan kişi caman üyrönüp kal**at ekensiŋ**. (s. 27).

1. Çokluk Şahıs Çekimi

Karıganda ırkıbız ketip, öl**öt ekenbiz** da. (s. 49).

3. Teklik Şahıs Çekimi

On çaktı erkek, beş-altı ayal işte**yt eken**. (s. 45), Tigil ayal kırgız tilin tüzük ele bil**et eken**. (s. 45), Karima çakan gana bir bölmölüü üydö tur**at eken**. (s. 58).

3. Çokluk Şahıs Çekimi

Azır artınan kalbay aŋdıp cürü**şöt eken**. (s. 25).

Bu kipin olumsuzu -BA/-BO olumsuzluk ekleriyle yapılmaktadır. Metinde

örneği yoktur.

Bu kipin sorusu ise eken sözcüğünden önce -bI soru ekinin getirilmesiyle yapılmaktadır. Metinde örneği yoktur.

2.2.2.2.2.2.3.2. II. Tip Gelecek Zamanın Rivayeti

Kırgız Türkçesinde belirsiz gelecek zaman eki -Ar/-Or/-r'dir. Belirsiz gelecek zamanın rivayeti, *eken* sözcüğü ile yapılmaktadır. Zamir kökenli şahıs ekleri *eken* sözcüğüne getirilerek çekimlenmektedir. Metinde sadece üçüncü teklik şahıs çekiminde örnekler bulunmaktadır: Kimden emne degen söz çıgıp ket**er eken** degendey biröögö da batınıp süylögüsü kelbeyt. (s. 52), (s. 64); Aylanayın, senin ubalıŋ kimge bol**or eken.** (s. 53).

Bu kipin olumsuzu -BAs/-BOs ekleriyle yapılmaktadır. Metinde örneği yoktur.

Bu kipin sorusu ise önceki rivayet sorularında olduğu gibi *beken* ile yapılmaktadır. Metinde bulunan örnekler şunlardır: Menin aga kirişim menen payda çıg**ar beken**? (s. 34), Men suraganda da al keçire koy**or beken**? (s. 55), K-kız balanı da cetim baldar üyünö al**ar beken**? (s. 64).

2.2.2.2.2.2.4. Şart Kipinin Rivayeti

Kırgız Türkçesinde şart kipi -sA/-sO'dur. Şart kipinin rivayeti *eken* sözcüğüyle yapılmaktadır. Zamir kökenli şahıs ekleriyle çekimlenmektedir. Metinde iki örnekte tespit edilmiştir: Oşondo da tabıla koy**so eken**. (s. 46), Ce bir caş bala bol**so eken.** (s. 53).

Bu kipin olumsuzu -BA/-BO ile sorusu ise *beken* ile yapılmaktadır. Her ikisi de metinde bulunmamaktadır.

2.2.2.2.2.3. Şartlı Birleşik Çekimi

Kırgız Türkçesinde şart birleşik çekimi *bolso* sözcüğü ile yapılmaktadır. Bu sözcük, *bol-* ve -so şart kipinin birleşmesinden oluşmaktadır. Kırgız Türkçesinde hikâye ve rivayet çekimi kadar işlek değildir. Üçüncü teklik şahıs çekiminde kalıplaşma söz konusudur (Kasapoğlu Çengel, 2020, s. 273). Bazı lehçelerde *bol-/bul-* yardımcı fiilleri

er- cevherî fiilinin yerini almış onun görevini üstlenmiştir (Öner, 2022, s. 279). İyelik kökenli şahıs ekleri *bolso* sözcüğüne eklenerek çekimlenmektedir. İncelenen metinde sadece II. tip geçmiş zamanın şartı ve II. tip şimdiki zamanın şartı tespit edilmiştir. Metindeki örnek sayısı azdır.

2.2.2.2.2.3.1. Geçmiş Zaman Kiplerinin Çekimi

2.2.2.2.2.3.1.1. I. Tip Geçmiş Zamanın Şartı

Kırgız Türkçesinde böyle bir çekim bulunmamaktadır.

2.2.2.2.2.3.1.2. II. Tip Geçmiş Zamanın Şartı

Kırgız Türkçesinde II. tip geçmiş zaman eki -GAn/-GOn'dur. Şartlı birleşik çekimde *bolso* sözcüğü bu eklerden sonra getirilir ve iyelik kökenli şahıs eki alarak çekimlenir. Metinde tespit edilen örnekler şunlardır: Eger sen çındap süy**gön bolsoŋ**, kız da süyöt. (s. 25); Alar bir çetinen ekiden aget alıp katar tüşü**şkön bolso** da, ar kimisi ar cerde baş kötörböy iş menen alek. (s. 3).

Bu kipin olumsuzu -BA/-BO ile yapılmaktadır. Metinde bir örnek tespit edilmiştir: Al Gülbaranı tük körbögön bolso da... (s. 71). Sorusu ise *beken* ile yapılmaktadır. Her ikisi de metinde tespit edilmemiştir.

2.2.2.2.2.3.2. Şimdiki Zaman Kiplerinin Çekimi

2.2.2.2.2.3.2.1. I. Tip Şimdiki Zamanın Şartı

Asıl fiil kök veya gövdelerine -A/-O, -p zarf-fiil ekleri eklenir. Sonrasında *cat-, cür-, otur, tur-* yardımcı fiilleri asıl fiille birleşir. Yardımcı fiile -GAn/-GOn eki eklenir. *bolso* sözcüğü getirilir ve iyelik kökenli şahıs ekiyle çekimlenir. Metinde sadece üçüncü teklik şahıs çekimindeki örnekler tespit edilmiştir ve örnek sayısı üçtür: Egari oşondoy kıla **turgan bolsoŋ**, dedi Nışan caak etteri titirep. (s. 8), Eger menin künömdü üy-bülöm keçire **turgan bolso**... (s. 50), Eger menin künöömdü üy-bülöm keçire **turgan bolso**, közümdögü caş menen ant berüügö dayar elem. (s. 51).

Bu kipin olumsuzu -BA/-BO ile yapılmaktadır. Sorusu ise beken ile yapılmaktadır. Her ikisi de metinde yoktur.

2.2.2.2.3. Fiillerin Yapı Özellikleri

Kırgız Türkçesinde yapıları bakımından fiiller basit fiiller, türemiş fiiller ve birleşik fiiller olmak üzere üç başlıkta incelenebilmektedir. Metinde bulunan fiillerin yapıları şöyledir:

2.2.2.2.3.1. Basit Fiil

Basit fiiller, yapım eki almayan ve birleşik yapı oluşturmayan fiillerdir. Basit fiiller kip ve şahıs eki alabilir. Metindeki bazı basit fiil örnekleri şunlardır: keldi (s. 1), baram (s. 2), açabız (s. 4), kelgile (s. 11), kalsaŋız (s. 19), aldıŋ (s. 32), ber (s. 38), kete bergin (s. 39), aytar (s. 50), ketti (s. 51), kalıptır (s. 69), deşçü (s. 73).

2.2.2.2.3.2. Türemiş Fiil

Yapım eki getirilmesiyle oluşan fiillere türemiş fiil denir. Türemiş fiiller, fiilden fiil yapım ekleri ve isimden fiil yapım ekleri vasıtasıyla oluşmaktadırlar. Metindeki bazı türemiş fiiller şunlardır: öt-**pö**- (s. 2), ayt-ı-**ş**- (s. 5), aç-ı-**l**- (s. 6), bil-**giz**- (s. 6), ıyla-**t**- (s. 8), kub-**ala**- (s. 11), süylö-**n**- (s. 13), süy-**bö**- (s. 14), keç-i-**r**- (s. 25), em-i-**z**- (s. 27), bil-**dir**- (s. 36), çap-**kıla**- (s. 44), öl-**tür**- (s. 63), bur-**a**- (s. 70); ak+**ar**- > agar- (s. 8), boş+**o**- (s. 10), ır+**da**- (s. 12), suu+**sa**- (s. 20), kut+**kar**- (s. 28), bay+**ka**- (s. 35), meltir+**e**- (s. 42), kıŋkıl+**da**- (s. 59), kıy+**kır**- (s. 63), al+**sıra**- (s. 67), iz+**de**- (s. 73), süy+**lö**- (s. 73), cog+**ol**- (s. 74).

2.2.2.2.3.3. Birleşik Fiil

Birleşik fiiller, fiil ile fiilin ya da isim ile fiilin birleşmesinden oluşan ve yeni bir anlam oluşturan kelime grubudur. Kırgız Türkçesinde birleşik fiiller bir isim ve bir yardımcı fiilden oluşan birleşik fiiller ve iki veya daha fazla fiilden oluşan birleşik fiiller olmak üzere ikiye ayrılır. Metindeki birleşik fiillerin görünümü şöyledir:

2.2.2.2.3.3.1. Bir İsim ve Yardımcı Fiilden Oluşan Birleşik Fiiller

Bu birleşik fiiller, bir isim ve bir yardımcı fiilin birleşmesinden oluşmaktadır. Metindeki bazı örnekler şunlardır:

2.2.2.2.3.3.1.1. "et-" yardımcı fiili ile kurulan birleşik fiiller

Kırgız Türkçesinde et- yardımcı fiili, tek başına kullanılamaz. Yalın isimlerle ya da daha çok belirtme hâli eki almış isimlerle kullanılmaktadır (Ceritoğlu, 1998, s. 174). Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: kıbır **et-** (s. 8), cark **et-** (s. 50), kızmat **et-** (s. 56), çırt-çırt **et-** (s. 62), çak-çuk **et-** (s. 67).

2.2.2.2.3.3.1.2. "bol-" yardımcı fiili ile kurulan birleşik fiiller

Kök hâlinde geçişsiz bir fiildir ve tek başına kullanılabilmektedir. İsimlerle birleşerek birleşik fiil oluşturabilmektedir. Yardımcı fiil olarak Eski Türkçeden beri kullanılmaktadır. Metindeki bazı örnekler şunlardır: cakşı **bol-** (s. 4), mudaarıs **bol-** (s. 5), ıraazı **bol-** (s. 25), köŋüldüü **bol-** (s. 34), makul **bol-** (s. 48), adilet **bol-** (s. 64).

2.2.2.2.3.3.1.3. "kıl-" yardımcı fiili ile kurulan birleşik fiiller

Geçişsiz bir fiildir. İsimlerle birleşerek birleşik fiil yaptığında geçişli fiiller yapar. Metindeki bazı örnekler şunlardır: işi **kıl-** (s. 4), biylik **kıl-** (s. 8), upolnomoçen **kıl-** (s. 30), araket **kıl-** (s. 33), mamile **kıl-** (s. 40), makul **kıl-** (s. 52), cakşı **kıl-** (s. 66).

2.2.2.2.3.3.2. İki veya Daha Çok Fiilin Oluşturduğu Birleşik Fiiller

Kırgız Türkçesinde en az iki fiilin birleşmesinden oluşan birleşik fiillerdir. Birinci fiil için esas/asıl/ana fiil isimlendirmelerinden biri kullanılmaktadır. İkinci fiil içinse alan yazında farklı isimlendirmeler olup genel kabul gören iki terim kullanılmaktadır. Ergin ve Bilgegil *"yardımcı fiil"* terimini (Ergin, 2013, s. 357-360; Bilgegil, 2009, s. 280-282,), Aksan, Banguoğlu, Korkmaz, Ediskun, Karahan ve

Topaloğlu *"tasvir fiili"* (Aksan, 1983, s. 276; Banguoğlu, 2015, s. 488; Korkmaz, 1992, s. 146; Ediskun, 2010, s. 228-246, Karahan, 2014, s. 73-79, Topaloğlu, 1989, s. 140) kullanmışlardır. Kırgız Türkçesinde ikinci fiil, birinci fiile -A/-O, -y, -p -GAnI/-GOnU zarf-fiil ekleriyle bağlanmaktadır ve ikinci fiil bu birleşmelerde kendi anlamından ya tamamen ya da kısmen uzaklaşarak esas fiili belirli yönlerden tasvir etmektedir. *"Kırgız Türkçesinde Tasvir Fiilleri"* adlı çalışmasıyla Kırgız Türkçesinde bu konu hakkında en kapsamlı çalışmayı yapan Ali Tan, incelediği edebî eserler, dil bilgisi kitapları ve sözlüklerde toplam 28 tane tasvir fiili tespit etmiştir (Tan, 2010, s. 35). Bu tasvir fiillerinin (ir- hariç) 27 tanesi incelenen metinde bulunmaktadır. Metinde bulunan yardımcı fiiller şunlardır:

2.2.2.2.3.3.2.1. Yeterlilik Fiilleri

Yeterlilik fiili, bir hareketin, işin, fiilin yapılabileceğini ya da yapılamayacağını anlatır. Yani bir fiili yapmak ya da yapmamak konusunda gücü ve yeterliliği bildirmektedir.

2.2.2.2.3.3.2.1.1. "al-" yardımcı fiili ile kurulan birleşik fiiller

Yardımcı fiil olarak ne zamandan beri kullanıldığı bilinmeyen bu yardımcı fiil, Kırgız Türkçesinde -A/-O, -y, -p zarf-fiil ekleri ile esas fiile bağlanmaktadır. -A/-O, -y zarf-fiil ekiyle kullanıldığında yeterlilik anlamı katmaktadır. -p zarf-fiil ekiyle kullanıldığında ise hareketin öznenin yararına yapıldığını ve hareketin amaca ulaştığını bildirmektedir (Kasapoğlu Çengel, 2020, s. 278; Turgunbayer, 2010, s. 61). Metindeki bazı örnekler şunlardır: ayt**a al**- (s. 36), çıg**a al**- (s. 38), ber**e al**- (s. 18), kel**e al**- (s. 26), cet**e al**- (s. 42); koy**o al**- (s. 7), cür**ö al**- (s. 8), kör**ö al**- (s. 25); ula**y al**- (s. 6), çıda**y al**- (s. 8), de**y al**- (s. 9), süylö**y al**- (s. 40), oylo**y al**- (s. 62).

2.2.2.2.3.3.2.1.2. "bil-" yardımcı fiili ile kurulan birleşik fiiller

Kırgız Türkçesinde yeterlilik bildiren esas yardımcı fiil al-'dır. Nadiren *bil-* yardımcı fiili de kullanılmaktadır. al- yardımcı fiili ile aynı görevi yapmaktadır. Eski Türkçeden beri yardımcı fiil olarak kullanılmaktadır. Kırgız Türkçesinde -A/-O, -y,

zarf-fiil ekleri ile asıl fiile bağlanmaktadır. Metinde sadece iki örnek bulunmaktadır: acırat**a bil-** (s. 11); kör**ö bil-** (s. 26).

2.2.2.2.3.3.2.2. Tezlik Fiilleri

Tezlik fiili, hareketin, işin, fiilin bir anda olduğunu, hızlı (tez) ve kolay bir şekilde gerçekleştiğini bildirir.

2.2.2.2.3.3.2.2.1. "ber-" yardımcı fiili ile kurulan birleşik fiiller

Yardımcı fiil olarak Eski Türkçeden beri kullanılan bu fiil (Tekin, 2022, s. 100), Kırgız Türkçesinde asıl fiile -A/-O, -y, -p zarf-fiil ekleriyle bağlanmaktadır. Asıl fiile tezlik ve birdenbire olmak anlamı vermektedir. Metinde var olan bazı örnekler şunlardır: ugul**a ber-** (s. 16), tırıştır**a ber-** (s. 26), ayt**a ber-** (s. 35), cat**a ber-** (s. 57), ag**a ber-** (s. 59); ket**e ber-** (s. 39), kel**e ber-** (s. 51), kir**e ber-** (s. 77); koy**o ber-** (s. 32); öt**ö ber-** (s. 50), körsöt**ö ber-** (s. 58); oynoy **ber-** (s. 6), uzay **ber-** (s. 16), dey **ber-** (s. 26), kargay **ber-** (s. 52); oku**p ber-** (s. 3), aytı**p ber-** (s. 3), çeçi**p ber-** (s. 43), dayarda**p ber-** (s. 52), kaçı**p ber-** (s. 63).

2.2.2.2.3.3.2.2.2. "ciber-" yardımcı fiili ile kurulan birleşik fiiller

Kırgız Türkçesinde tezlik bildiren asıl yardımcı fiildir. Esas fiile sadece -p zarf-fiili ile eklenmektedir. Tarihî süreçte ıdı/ıdu ber- birleşik yapısından Kırgız Türkçesine geçmiştir. ıdı/ıdu ber- > ıyı ber- > yıber-/yiber- > ciber- şeklinde gelişim göstermiştir. Eski Türkçede ön ses y'si Kırgız Türkçesinde /c/ olmuştur ve Çağataycadan beri yardımcı fiil olarak (yiber-) kullanılmaktadır (Eckmann, 2009, s. 110; Tan, 2010, s. 107). Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: boşotu**p ciber-** (s. 9), turguzu**p ciber-** (s. 15), de**p ciber-** (s. 16), aytı**p ciber-** (s. 18), külü**p ciber-** (s. 20), ıyla**p ciber-** (s. 31), karmala**p ciber-** (s. 49), tögü**p ciber-** (s. 58), açı**p ciber-** (s. 62).

2.2.2.2.3.3.2.2.3. "iy-" yardımcı fiili ile kurulan birleşik fiiller

Eski Türkçeden beri yardımcı fiil olarak kullanılmakta olan bu fiil (Erdal, 2004, s. 247), Kırgız Türkçesinde sadece -p zarf-fiil ile esas fiile bağlanmaktadır. Eklendiği

fiile tezlik, çabukluk anlamı katmaktadır. Metinde iki örneği vardır: dep bakır**ıp iy-** (s. 16), ıyla**p iy-** (s. 48).

2.2.2.2.3.3.2.2.4. "ir-" yardımcı fiili ile kurulan birleşik fiiller

Yardımcı fiil olarak ne zamandan beri kullanıldığı bilinmeyen bu ir- yardımcı fiili Kırgız Türkçesinde sadece -p zarf-fiil ile esas fiile bağlanmaktadır. Eklendiği fiile tezlik, çabukluk anlamı katmaktadır. Metinde örneği yoktur.

2.2.2.2.3.3.2.2.5. "kal-" yardımcı fiili ile kurulan birleşik fiiller

Yardımcı fiil olarak 14. yüzyıldan beri kullanılan kal- yardımcı fiili, Kırgız Türkçesinde esas fiile -A/-O, -y, -p zarf-fiil ekleriyle bağlanmaktadır. Bu yardımcı fiil, -A/-O, -y zarf-fiil ile esas fiile bağlandığında fiilin birdenbire yapıldığını, tezliğini bildirir. -p zarf-fiil ile bağlandığında ise fiilin tamamlandığını bildirmektedir (Kasapoğlu Çengel, 2020, s. 283; Tan, 2010, s. 123). Metindeki bazı örnekler şunlardır: otur**a kal-** (s. 19), çıg**a kal-** (s. 30); kel**e kal-** (s. 3); oylon**o kal-** (s. 45), kör**ö kal-** (s. 47), araga tüş**ö kal-** (s. 76); toktoy **kal-** (s. 16), sezbe**y kal-** (s. 17), caktırba**y kal-** (s. 38), uçura**y kal-** (s. 40), caldıra**y kal-** (s. 76); kubanı**p kal-** (s. 2), söylöşü**p kal-** (s. 3), uturlap çıgı**p kal-** (s. 6), aytı**p kal-** (s. 66), ölü**p kal-** (s. 76).

2.2.2.2.3.3.2.2.6. "ket-" yardımcı fiili ile kurulan birleşik fiiller

Eski Türkçede yardımcı fiil olarak kullanılmayan ama Çağataycadan beri yardımcı fiil olarak kullanılan ket- fiili, Kırgız Türkçesinde esas fiile -A/-O, -y, -p zarf-fiil ekleriyle bağlanmaktadır (Ölmez, 1995, s. 405). Fiilin birdenbire yapıldığını, tezliğini bildirir. Metindeki bazı örnekler şunlardır: kıntayıp cat**a ket-** (s. 11); koş**o ket-** (s. 14); toktotalba**y ket-** (s. 57); cuu**p ket-** (s. 1), ıktıtı**p ket-** (s. 6), düŋ bolu**p ket-** (s. 7), çoçu**p ket-** (s. 13), kiri**p ket-** (s. 36), çıgı**p ket-** (s. 57).

2.2.2.2.3.3.2.2.7. "koy-" yardımcı fiili ile kurulan birleşik fiiller

Eski Türkçeden beri yardımcı fiil olarak kullanılmaktadır (Von Gabain, 2000, s.

91). Esas fiile -A/-O, -y, -p zarf-fiil ekleriyle bağlanmaktadır. Fiilin birdenbire olduğunu, tezliğini ve kararlılığını bildirmektedir (Tan, 2010, s. 146). Metinde bulunan bazı örnekler şunlardır: koluna al**a koy-** (s. 51), çıg**a koy-** (s. 53), cerge bar**a koy-** (s. 54); ber**e koy-** (s. 8), keçir**e koy-** (s. 55), kir**e koy-** (s. 66); de**p koy-** (s. 5), ugu**p koy-** (s. 14), keli**p koy-** (s. 20), bayla**p koy-** (s. 44), koşturu**p koy-** (s. 48).

2.2.2.2.3.3.2.2.8. "sal-" yardımcı fiili ile kurulan birleşik fiiller

Bu yardımcı fiil, Kırgız Türkçesinde esas fiile -A/-O, -y, -p zarf-fiil ekleriyle bağlanmaktadır. Tezlik ve fiilin hızlı bir biçimde bitirildiğini bildirmektedir. Yardımcı fiil olarak Çağataycadan itibaren kullanılmaktadır (Eckmann, 2009, s. 110). Metinde üç örnek bulunmaktadır: suzu**p sal-** (s. 2), koy**o sal-** (s. 38), kör**ö sal-** (s. 56).

2.2.2.2.3.3.2.2.9. "tüş-" yardımcı fiili ile kurulan birleşik fiiller

tüş- yardımcı fiili, esas fiile genellikle -A/-O, -y zarf-fiil ekleriyle bağlanır. Bazı yerlerde ise -p zarf-fiili ile esas fiile bağlanmaktadır. Fiilin tezliğini, çabukluğunu bildirmektedir. Yardımcı fiil olarak Çağataycadan itibaren kullanılmaktadır (Eckmann, 2009, s. 115). Metinde tespit edilen bazı örnekler şöyledir: çıg**a tüş-** (s. 5), uyal**a tüş-** (s. 19), açıl**a tüş-** (s. 62); cet**e tüş-** (s. 30), kel**e tüş-** (s. 65); çög**ö tüş-** (s. 54); de**y tüş-** (s. 31); aytı**p tüş-** (s. 4), üzülü**p tüş-** (s. 39), de**p tüş-** (s. 47), keli**p tüş-** (s. 55), üyrülü**p tüş-** (s. 74), kula**p tüş-** (s. 74).

2.2.2.2.3.3.2.3. Süreklilik Fiilleri

Süreklilik fiilleri, esas fiilin gerçekleşmesinin veya gerçekleşmemesinin devam ettiğini, sürdüğünü ifade etmektedir.

2.2.2.2.3.3.2.3.1. "bar-" yardımcı fiili ile kurulan birleşik fiiller

Eski Türkçeden beri kullanılan bu yardımcı fiil (Tekin, 2022, s. 100), esas fiile -A/-O, -y, -p zarf-fiil ekleriyle bağlanmaktadır. Bu yardımcı fiil, eklendiği esas fiile

süreklilik anlamı katmaktadır. Metindeki bazı örnekler şunlardır: ceti**p bar-** (s. 11), çıgıp ötü**p bar-** (s. 20), de**p bar-** (s. 29), kiri**p bar-** (s. 53), kıymılda**p bar-** (s. 39), tikte**p bar-** (s. 72), bolu**p bar-** (s. 74); bilinbe**y bar-** (s. 37), çıdaba**y bar-** (s. 76).

2.2.2.2.3.3.2.3.2. "cat-" yardımcı fiili ile kurulan birleşik fiiller

Esas fiilin sürekliliğini ve devam ettiğini bildiren cat- yardımcı fiili, -A/-O, -y, -p zarf-fiil ekleriyle kullanılmaktadır. Kırgız Türkçesinde daha çok *kel-, bar-, kör-* fiilleriyle kullanılmaktadır (Tan, 2010, s. 94). Eski Türkçede de yat- biçiminde yardımcı fiil olarak kullanılmaktaydı (Von Gabaini 2000, s. 91). Metindeki bazı örnekler şunlardır: bar**a cat-** (s. 28); kel**e cat-** (s. 53); kör**ö cat-** (s. 1); uktaba**y cat-** (s. 68), taanışı**p cat-** (s. 4), kerek bolu**p cat-** (s. 5), ötü**p cat-** (s. 6), ulanı**p cat-** (s. 16), buzu**p cat-** (s. 31), aytı**p cat-** (s. 36).

2.2.2.2.3.3.2.3.3. "cür-" yardımcı fiili ile kurulan birleşik fiiller

Kırgız Türkçesinde sadece -p zarf-fiil ekiyle asıl fiile bağlanan cür- yardımcı fiili, esas fiilin sürekliliğini, devamlılığını bildirmektedir. Eski Türkçede de kullanılmaktaydı. Metindeki bazı örnekler şunlardır: süylöşü**p cür-** (s. 7), de**p cür-** (s. 12), okutu**p cür-** (s. 23), erkele**p cür-** (s. 24), işte**p cür-** (s. 27), aytı**p cür-** (s. 27), süyünü**p cür-** (s. 48), atkarı**p cür-** (s. 50), oku**p cür-** (s. 52), izde**p cür-** (s. 73).

2.2.2.2.3.3.2.3.4. "kel-" yardımcı fiili ile kurulan birleşik fiiller

Eski Türkçede yardımcı fiil olarak kullanılan kel- fiili (Tekin, 2022, s. 101), Kırgız Türkçesinde esas fiile -A/-O, -y, -p zarf-fiil ekleriyle bağlanmaktadır ve fiilin devamlılığını, sürekliliğini bildirmektedir. Hareketin konuşma anında yoğunlaşarak kesintisiz yapıldığını ve tamamlandığını bildirir (Kasapoğlu Çengel, 2020, s. 284). Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: al**a kel-** (s. 27); cet**e kel-** (s. 10); koş**o kel-** (s. 9); cakında**y kel-** (s. 76); kiri**p kel-** (s. 6), çıgı**p kel-** (s. 7), külü**p kel-** (s. 10),ası**p kel-** (s. 35), mugalim bolu**p kel-** (s. 58).

2.2.2.2.3.3.2.3.5. "otur-/oltur-" yardımcı fiili ile kurulan birleşik fiiller

otur-/oltur yardımcı fiilleri genellikle -p zarf-fiil ekiyle esas fiile bağlanmaktadır. Hareketin sürekliliğini ve devamlılığını bildirmektedir. Yardımcı fiil olarak Eski Türkçeden beri kullanılmaktadır (Von Gabain, 2000, s.90). Metinde şu örnekler tespit edilmiştir: cantayıp otur**a ket-** (s. 11), de**p otur-** (s. 17), calbarı**p otur-** (s. 17), sura**p otur-** (s. 22), süylöşü**p otur-** (s. 49), oylo**p otur-** (s. 66).

2.2.2.2.3.3.2.3.6. "tur-" yardımcı fiili ile kurulan birleşik fiiller

Genellikle -p zarf-fiil ekiyle esas fiile bağlanan tur- yardımcı fiili, -A/-O, -y zarf-fiil ekleriyle fiile bağlanmaktadır. Yardımcı fiili olarak Eski Türkçede görülmektedir (Erdal, 2004, s. 251). Devamlılık ve süreklilik bildirmektedir. Metindeki bazı örnekler şunlardır: cerde kal**a tur-** (s. 19), ayt**a tur-** (s. 34), kan**a tur-** (s. 42); ket**e tur-** (s. 8), çeç**e tur-** (s. 38), keçir**e tur-** (s. 50); kör**ö tur-** (s. 24), adam bol**o tur-** (s. 26); kalba**y tur-** (s. 6), çeçpe**y tur-** (s. 18), işenbe**y tur-** (s. 48), uktay **tur-** (s. 69); bili**p tur-** (s. 4), barı**p tur-** (s. 5), çıgarı**p tur-** (s. 7), tögülü**p tur-** (s. 8), keli**p tur-** (s. 11), körünü**p tur-** (s. 22), kayna**p tur-** (s. 28), ötü**p tur-** (s. 47), aytı**p tur-** (s. 48), agı**p tur-** (s. 63).

2.2.2.2.3.3.2.4. Yaklaşma Fiilleri

Yaklaşma fiilleri esas fiilin gerçekleşmesine çok az kaldığını, gerçekleşmesine yaklaşıldığını anlatan fiillerdir.

2.2.2.2.3.3.2.4.1. "cazda-" yardımcı fiili ile kurulan birleşik fiiller

Esas fiile -A/-O, -y, -p zarf-fiil ekleriyle bağlanmaktadır. Yaklaşma anlamı taşımaktadır. Fiilin yakın zamanda gerçekleştirilmesine az kaldığını bildirmektedir (Tan, 2010, s. 103). Metinde üç örnek bulunmaktadır: culup al**a cazda-** (s. 13); dep cibe**r cazda-** (s. 65), ket**e cazda-** (s. 77).

2.2.2.2.3.3.2.4.2. "taşta-" yardımcı fiili ile kurulan birleşik fiiller

Esas fiile -A/-O, -y, -p zarf-fiil ekleriyle bağlanan taşta- yardımcı fiili, bir işin aniden bittiğini ifade etmektedir. Hareketin yakın geçmişte gerçekleştirilmesine az kaldığını bildirmektedir (Tan, 2010, s. 165). Yardımcı fiil olarak Çağataycadan itibaren kullanılmaktadır (Eckmann, 2009, s. 115). Metinde üç örnek bulunmaktadır: caza taşta- (s. 29); üzüp taşta**p cat-** (s. 7), büldürü**p taşta**- (s. 69).

2.2.2.2.3.3.2.5. Diğer Yardımcı Fiiller

2.2.2.2.3.3.2.5.1. "başta-" yardımcı fiili ile kurulan birleşik fiiller

Hareketin başladığını bildirmektedir. Yardımcı fiil olarak Eski Türkçeden beri kullanılmaktadır (Erdal, 2004, s. 410). Kırgız Türkçesinde -A/-O, -y, -p zarf-fiil ekleriyle kullanılmaktadır. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: ayt**a başta-** (s. 43); kirişe **başta-** (s. 1), çeçe **başta-** (s. 13); açuu bol**o başta-** (s. 36); işte**y başta-** (s. 54), oku**y başta-** (s. 65), süylö**y başta-** (s. 73); dep başta- (s. 40).

2.2.2.2.3.3.2.5.2. "bol-" yardımcı fiili ile kurulan birleşik fiiller

Kırgız Türkçesinde sadece -p zarf-fiil ekiyle kullanılmaktadır. Yardımcı fiil olarak Uygur Türkçesinde imkân ve imkânsızlık bildiren bu yardımcı fiili, -a/-u ve -galı zarf-fiil ekleriyle kullanılmıştır (Korkmaz, 1995, s. 616). Fiilin tam olarak yani eksiksiz bir biçimde yapıldığını bildirmektedir. Metinde iki örnek tespit edilmiştir: tüşünü**p bol-** (s. 24), işte**p bol-** (s. 68).

2.2.2.2.3.3.2.5.3. "büt-/bütür-" yardımcı fiili ile kurulan birleşik fiiller

Fiilin tamamen bittiğini, sona erdiğini gösteren yardımcı fiilidir. Kırgız Türkçesinde sadece -p zarf-fiil ekiyle kullanılmaktadır. Metinde dört örnek bulunmaktadır: içili**p büt-** (s. 5), aytı**p büt-** (s. 37), üzülü**p büt-** (s. 52), okulu**p büt-** (s. 65).

2.2.2.2.3.3.2.5.4. "cet-" yardımcı fiili ile kurulan birleşik fiiller

Kırgız Türkçesinde sadece -p zarf-fiil ekiyle asıl fiile bağlanan cet- yardımcı

fiili, yön gösterme ve yetme anlamlarında kullanılmaktadır. Eckmann, Çağataycadan beri kullanıldığını (-geli zarf-fiil ekiyle) söylemiştir (Eckmann, 2009, s. 12). İncelenen metinde bir örnekte tespit edilmiştir: bala bolu**p cet-** (s. 52).

2.2.2.2.3.3.2.5.5. "cönö-" yardımcı fiili ile kurulan birleşik fiiller

Yardımcı fiil olarak ne zamandan beri kullanıldığı bilinmemektedir. Sadece -p zarf-fiil ekiyle kullanılmaktadır. Kırgız Türkçesinde eklendiği fiilin yönünü göstermektedir (Tan, 2010, s. 110). Metinde üç örnek vardır: uçu**p cönö-** (s. 29), artka kaçı**p cönö-** (s. 63), uza**p cönö-** (s. 67).

2.2.2.2.3.3.2.5.6. "çık-" yardımcı fiili ile kurulan birleşik fiiller

Kırgız Türkçesinde fiilin tamamen bittiğini gösteren bu yardımcı fiili, sadece -p zarf-fiil ekiyle asıl fiile bağlanmaktadır. Yardımcı fiil olarak ilk kez Çağataycada tespit edilmiştir (Eckmann, 2009, s. 109). Metinde üç örnek tespit edilmiştir: kıpkızıl bolu**p çık-** (s. 23), süyünü**p çık-** (s. 44), köçürü**p çık-** (s. 51).

2.2.2.2.3.3.2.5.7. "kir-" yardımcı fiili ile kurulan birleşik fiiller

Kırgız Türkçesinde fiilin başladığını, bir işe girişildiğini bildiren bu tasvir fiili genellikle -p zarf-fiil ekiyle kullanılmasına rağmen nadir de olsa -A/-O, -y zarf-fiil ekleriyle de kullanılmaktadır. Yardımcı fiil olarak 11. yüzyıldan itibaren kullanılmaktadır (Clauson, 1972, s. 736). Metinde bulunan bazı örnekler şunlardır: terde**p kir-** (s. 10), şaŋşı**p kir-** (s. 14), aytı**p kir-** (s. 18), de**p kir-** (s. 44).

2.2.2.2.3.3.2.5.8. "kör-" yardımcı fiili ile kurulan birleşik fiiller

Kırgız Türkçesinde fiilin deneme olduğunu ve emrin ya da ricanın kesinliğini bildiren kör- yardımcı fiili, genellikle -p zarf-fiil ekiyle kullanılmasına rağmen nadir de olsa -A/-O, -y zarf-fiil ekleriyle de kullanılmaktadır (Tan, 2010, s. 152-153). Yardımcı fiil olarak Eski Türkçeden beri kullanılmaktadır (Von Gabain, 2000, s. 89). Metinde şu

üç örnek vardır: oylonu**p kör-** (s. 18), aytıp talaşı**p kör-** (s. 44), okşo**p kör-** (s. 62).

2.2.2.2.3.3.2.5.9. "öt-" yardımcı fiili ile kurulan birleşik fiiller

Kırgız Türkçesinde sadece -p zarf-fiil ekiyle bağlanan bu yardımcı fiil, başlanılan işin tamamen bittiğini ya da biteceğini anlatmaktadır. Yardımcı fiil olarak ne zamandır kullanıldığı bilinmemektedir. Metindeki bazı örnekler şunlardır: kişi bolup öt- (s. 1), sıla**p öt-** (s. 6), körüp öt- (s. 11), aytı**p öt-** (s. 18), teri çıgı**p öt-** (s. 20).

2.2.2.3. Fiil Yapım Ekleri

Fiil yapım ekleri, fiillerin veya isimlerin kök veya gövdelerine eklenerek onlardan fiiller türeten bağımlı biçim birimlerdir. Eklendiği sözcüğün anlamını değiştirebilmektedir. Fiil yapım ekleri, isimden fiil yapım ekleri ve fiilden fiil yapım ekleri olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

2.2.2.3.1. İsimden Fiil Yapım Ekleri

İsim kök ya da gövdelerine eklendiğinde isimlerden fiiller türeten yapım ekleridir. Metinde tespit edilen isimden fiil yapım ekleri şunlardır:

+A-/ +O-

Eski Türkçeden beri işlek olarak kullanılan isimden fiil yapım ekidir. Kırgız Türkçesinde de işlek olarak kullanılmaktadır. Bu ekler, Eski Türkçede daha çok geçişsiz fiiller yapar (Tekin, 2022, s. 84). Fakat Kırgız Türkçesinde ise daha çok geçişli fiiller yapar. Ek, dudak uyumuna uyar. Metinde bulunan bazı örnekler şunlardır: kaltır+a- (s. 44), kıy(ı)n+**a-** (s. 47), cıyın+**a-** > cıyna- (s. 47); kek+**e-** (s. 18), til+**e-** (s. 50); boş+**o-** (s. 10), tor+**o-** (s. 12), col+**o-** (s. 57); tüz+**ö-** (s. 30).

Bazı örneklerde yansıma sözcükler de yapabilmektedir. Metindeki örnekler şöyledir: meltir+**e-** (s. 42), şıbır+**a-** (s. 69).

+ça-, +çö-

Kırgız Türkçesinde isimlerden geçişli fiiller yapar. Metinde örneği azdır: kur+**ça**- (s. 29). çar+**ça**- (s. 16) sözcüğünde de bu ekin olduğu tahmin edilmektedir.

+çı-

Kırgız Türkçesinde ekin sadece +çı biçimi vardır. Metindeki bazı örnekler şunlardır: çım+**çı**- (s. 2), kıp+**çı**- (s. 64), aar+**çı**- ~ar**çı**- (s. 64).

+dA-, +dö-; +ta-, +tö-

Türkçenin eski devirlerinde birkaç sözcükte bu ekin örneği bulunmaktadır. Kıpçak Türkçesinde "al+da-, iz+de-, ün+de-" sözcüklerinde bu ek görülmektedir (Karamanlıoğlu, 1994, s. 18-19). Kırgız Türkçesinde de ek aynı şekilde kullanılmaktadır. Sadece ekin yuvarlak ünlülü biçimi de kullanılmaktadır. Bu ek, isimlerden geçişsiz fiiller yapar. Fakat +la-/+le- eki ile karıştırmamak gerekir. Çünkü +la-/+le- eki, geçişli fiil yapar (Kasapoğlu Çengel, 2020, s. 125). Ek, dudak uyumuna uymaktadır. Metinde örnek sayısı azdır: ok+**to**- (s. 32), iz+**de**- (s. 73).

Bazen yansıma isimlerden fiiller türetir. Metindeki beş örnekte yansıma isimlerden fiil türetmiştir: carkıl+**da**- (s. 16), kıŋkıl+**da**- (s. 59), kırçıl+**da**- (s. 75). kürpül+**dö**- (s. 1), türsül+**dö**- (s. 29).

+ga-; +ka-, +kö-

İşlek olmayan bu ek, geçişli ve geçişsiz fiiller yapar. Ünlüyle biten ve tonsuz ünsüzle biten sözcüklere g'li, ünsüzle biten sözcüklere k'li biçimiyle eklenir. Metindeki örnekler şunlardır: cal+**ga**- (s. 11); bay+**ka**- (s. 35); bür+**kö**- (s. 34), çüm+**kö**- (s. 60).

+gar-; +kAr-/ +kOr-

İşlek olmayan bir ektir. Ünlüyle biten ve tonsuz ünsüzle biten sözcüklere g'li, ünsüzle biten sözcüklere k'li biçimiyle eklenir. Ek, dudak uyumuna uyar. İsimlerden geçişli fiil yapar. Metindeki bazı örnekler şunlardır: kut+**kar**- (s. 28), baş+**kar**- (s. 13),

at+**kar**- (s. 46); es+**ker**- (s. 71).

+I-/ +U-

Eski Türkçeden itibaren kullanılmaktadır. Kırgız Türkçesinde daha da işlek hâle getirilmiştir fakat metinde çok örneği yoktur: tar+**ı**- (s. 29), tınç+**ı**- (s. 52).

+kır-, +kür-

İşlek olmayan bir ektir. Kutadgu Bilig'de olduğu gibi (Ercilasun, 2014a, s. 20), Kırgız Türkçesinde de yansıma isimlerden fiiller türetir. Metinde iki örneği vardır: bış+**kır**- (s. 28), kıy+**kır**- (s. 63).

+LA-/ +LO-

Eski Türkçeden beri işlek bir şekilde kullanılan ve son dönemde işlekliği daha da artan, her türlü isimden fiiller türeten bir ektir. İsimlerde daha çok geçişli az da olsa geçişsiz fiiller türetir. Sonu ünlüyle biten sözcüklere l'li biçimi, sonu tonlu ile biten sözcüklere d'li biçimi, tonsuz ile biten sözcüklere ise t'li biçimiyle eklenir. Bunun yanında Kırgız Türkçesinde dudak uyumu ileri derecede olduğu için ekin o/ö ünlülü biçimleri de kullanılır. Metinde örneği çoktur: ır+**da**- (s. 12), uur+**da**- (s. 23), caman+**da**- (s. 50); bekem+**de**- (s. 34); kol+**do**- (s. 73), zor+**do**- (s. 74); köz+**dö**- (s. 75); dalda+**la**- (s. 24), kayçı+**la**- (s. 30); erke+**le**- (s. 34), ceme+**le**- (s. 57); oy+**lo**- (s. 71); kölökö+**lö**- (s. 63), süy+**lö**- (s. 73); kuçak+**ta**- (s. 29), alıs+**ta**- (s. 20); iş+**te**- (s. 27), tiş+**te**- (s. 64).

+ol-

İşlek olmayan bir ektir. İsimlerden geçişsiz fiiller yapar. Metinde bir tane örneği vardır: cog+**ol**- (s. 74).

+ölö-

Metinde bir tane örneği bulunmaktadı: kök+**ölö**- (s. 53).

+r-; +Ar-/ +Or-

Genellikle renk isimlerinden geçişsiz fiiller türetir. Ek, dudak uyumuna uyar. Metinde tespit edilen örnekler şunlardır: ak+**ar**- > agar- (s. 8), kök+**ör**- > kögör- (s. 8), kaygı+**r**- (s. 53).

+ra-, +rö-

Eski Türkçeden beri kullanılan fakat işlek olmayan bir ektir. Kırgız Türkçesi gramer kitaplarında sadece yansıma isimlerden fiiller türettiği ifade edilmektedir (Oruzbayeva-Kudaybergenov, 1964, s. 288). Metinde iki örneği vardır: say+**ra**- (s. 12), möö+**rö**- (s. 13).

+rka-

Eski Türkçeden beri kullanılan ve işlek olmayan bir ektir. Ünlü ile biten sözcüklere doğrudan, ünsüz ile biten sözcüklere de ı/i/u/ü yardımcı ünlülerle eklenir. Metinde iki örneği vardır: cat+ı+**rka**- (s. 46), sana+**rka**- (s. 61).

+sa-

Çok işlek olmayan bir ektir. İsimlerden istek anlamı yapan fiiller türetmektedir. Metinde üç örneği bulunmaktadır: suu+**sa**- (s. 20), caŋ+**sa**- (s. 34), ök+**sö**- (s. 76).

+sI- / +sU-

Çok işlek olmayan bir ektir. Dört biçimi vardır: +sı/+si/+su/+sü. Bazı örneklerde -gan sıfat-fiil ekinden sonra kullanıldığı örnekler de vardır. Metindeki örnekler şunlardır: kem+**si**- (s. 53), algan+**sı**- (s. 69).

+sIrA- / +sUrA-

Eski Türkçede de görülen bu ek, dudak uyumuyla beraber Kırgız Türkçesinde kullanım alanı genişlemiştir. "Bir şeyi kaybetme, yokluğunu hissetme, ondan uzaklaşma

anlamında fiiller yapar." (Kasapoğlu Çengel, 2020, s. 133). Metinde iki örneği vardır: al+**sıra**- (s. 67), calgız+**sıra**- (s. 74).

+şA- / +şO-

İşlek bir ek değildir. Geçişsiz fiiller yapar. Ek, dudak uyumuna uyar. Metinde iki örneği bulunmaktadır: tıŋ+**şa**- (s. 16), kak+**şa**- (s. 60).

+şI-/ +şU-

İşlek olmayan bir ektir. Metinde iki örneği vardır: kak+**şı**- (s. 9), şaŋ+**şı**- (s. 14).

+y-, +Ay-/ +Oy-

Eski Türkçede de varlığı tespit edilen bu ek, Kırgız Türkçesinde kullanım sahası genişlemiştir. Ünlü ile biten sözcüklere +y eki, ünsüzle biten sözcüklere dudak uyumuna uyarak +Ay, +Oy ekleri eklenir. Metinde tespit edilen örnekler şunlardır: köp+**öy**- > köböy- (s. 11), çoŋ+**oy**- (s. 36), sak+**ay**- (s. 75).

2.2.2.3.2. Fiilden Fiil Yapım Ekleri

Fiil kök veya gövdelerinden tekrar fiil yapan yapım eklerine fiilden fiil yapım ekleri denir. Metinde tespit edilen fiilden fiil yapım ekleri şunlardır:

-a-, -ö-

İşlek bir ek değildir. Fiilin anlamını pekiştirir. Metinde bulunan bazı örnekler şunlardır: tüz-**ö**- (s. 30), bur-**a**- (s. 70), sur-**a**- (s. 71).

-ALA-; -la, -lo-; -tA-

Ek, yapılan eylemin tekrarlandığı anlamını verir. Fiilin anlamını pekiştirir.

Metinde tespit edilen örnekler şunlardır: kub-**ala**- (s. 11), kayt-**ala**- (s. 54); korgo-**lo**- (s. 42); kıs-**ta**- (s. 57).

-BA-/ -BO-

Ek, Eski Türkçede -mA'dır ve fiillere olumsuzluk anlamı katar. Aynı işlev Kırgız Türkçesinde de geçerlidir. Bütün fiil kök veya gövdelerine gelebilmektedir. Ünlü veya tonlu ünsüz ile sözcüklere b'li biçimi, tonsuzla biten sözcüklere p'li biçimi ile eklenir. Ek, dudak uyumuna uyar. Metinde birçok örneği vardır: al-ba- (s. 4), kal-**ba**- (s. 27), tur-**ba**- (s. 38); kel-**be**- (s. 28), bil-**be**- (s. 56), koy-**bo**- (s. 9), toy-**bo**- (s. 68), bol-**bo**- (s. 69); öl-**bö**- (s. 3), süy-**bö**- (s. 14); ayt-**pa**- (s. 8), tap-**pa**- (s. 36), ket-**pe**- (s. 55), iç-**pe**- (s. 74); koş-**po**- (s. 46); öt-**pö**- (s. 2), küt-**pö**- (s. 27).

-GILA-/ -GULA-

Eski Türkçede karşılaşılmayan fiilden fiil yapım ekidir. Eklendiği fiile devamlılık anlamı verir. Metindeki örnekler şunlardır: ap-**kıla**- (s. 13), çap-**kıla**- (s. 44), tart-**kıla** (s. 57), sıla-**gıla**- (s. 73).

-I-/ -U-

Çok işlek olmayan bir ektir. Fiilin anlamını pekiştirir. Metinde bir örneği vardır: şiş-**i**- (s. 17).

-k-

Çok işlek olmayan bir ektir: er-i-**k**- (s. 65).

-sA-

Ek, Eski Türkçede -ıgsa- şeklinde görülür (Kasapoğlu Çengel, 2020, s. 150). Metinde örnek sayısı azdır: kay-**sa**- (s. 21), tep-**se**- (s. 71).

2.2.2.3.2.1. Çatı Ekleri

Çatı ekleri aslında fiilden fiil yapım ekleridir. Fakat çatı eklerinin diğer fiilden fiil yapım eklerinden ayıran farklı özellikleri vardır ve bu yüzden de bu ekler bazen farklı bir başlık altında anlatılmaktadır. Çatı eklerinin diğer fiilden fiil yapım eklerinden ayrılan iki özelliği vardır: Birincisi tarihî süreç içinde kendi özelliklerini kaybedip eklendiği fiile yeni bir sözlük anlamı katarak sözlükselleşmesi, ikincisi ise eklendiği fiilin temel anlamını değiştirmeyip şekil ve durum değişikliği yapmasıdır (Özeren-Yalçın, 2022, s. 458). Metinde bulunan çatı ekleri şunlardır:

-n-

Ünlü ile biten sözcüklere doğrudan, ünsüz ile biten sözcüklere ise yardımcı ünlü ile bağlanır. Eski Türkçeden beri çok işlek bir şekilde kullanılmaktadır. Ek, fiile hem dönüşlülük hem de edilgenlik anlamı verir (Gülensoy, 2016, s. 119; Kasapoğlu Çengel, 2020, s. 151). Ekin asıl işlevi dönüşlülüktür. Metinde birçok örneği bulunmaktadır: süylö-**n**- (s. 13), cak-ı-**n**- > cagın- (s. 17), tart-ı-**n**- (s. 18), taya-**n**- (s. 18), carala-**n**- (s. 31), açuula-**n**- (s. 48), cuu-**n**- (s. 53), oylo-**n**- (s. 54), kiy-i-**n**- (s. 63). Ekin edilgenlik görevi de bulunmaktadır. Metindeki şu örneklerde fiile edilgenlik anlamı vermiştir: şayla-**n**- (s. 2), sal-ı-**n**- (s. 47), bil-i-**n**- (s. 53).

-l-

Eski Türkçeden beri işlek bir şekilde kullanılan bir ektir. Bu ek, etken fiil kök ve gövdelerinden edilgen fiiller oluşturur. Türkçenin bütün devir ve şivelerinde ekin görevi bu şekilde devam etmiştir (Hacıeminoğlu, 2016, s. 42). Fiillerden edilgenlik yapan ek genellikle /l/ ekidir, bazen de /n/ ekidir. Ünlü ile biten sözcüklere doğrudan, ünsüz ile biten sözcüklere ise ı/i/u/ü yardımcı ünlülerle eklenir. Metinde birçok örneği vardır: dayında-**l**- (s. 1), bagıtta-**l**- (s. 2), kozgo-**l**- (s. 2), ayt-ı-**l**- (s. 3), aç-ı-**l**- (s. 6), tiz-i-**l**- (s. 11), soy-u-**l**- (s. 34), tök-ü-**l**- > tögül- (s. 34), ırga-**l**- (s. 35), ber-i-**l**- (s. 36), cıy-ı-**l**- (s. 45), cet-i-**l**- (s. 54), car-ı-**l**- (s. 54), cık-ı-**l**- > çıgıl- (s. 77).

-ş-

Eski Türkçeden beri kullanılan çok işlek bir ektir. Eklendiği fiile işteşlik anlamı katar. Ünlüyle biten sözcüklere doğrudan, ünsüzle biten sözcüklere ise yardımcı ünlülerle bağlanır. Metinde bulunan bazı örnekler şunlardır: ur-u-**ş**- (s. 1), ayt-ı-**ş**- (s. 5), kir-i-**ş**- (s. 11), cardamda-**ş**- (s. 13), karma-**ş**- (s. 16), kör-ü-**ş**- (s. 18), arala-**ş**- (s. 67).

-DIr-/ -DUr-

Eski Türkçeden beri sıklıkla kullanılmaktadır. /t/ ettirgenlik ekine göre fiile daha belirgin bir "yaptırma" anlamı verir (Gabain, 2000, s. 165). Ek, dudak uyumuna uymaktadır. Tonluyla biten sözcüklere -dır/-dir/-dur/-dür biçimiyle, tonsuzla biten sözcüklere -tır/-tir/-tur/-tür biçimleriyle eklenir. Metinde bulunan bazı örnekler şunlardır: can-**dır**- (s. 10), bil-**dir**- (s. 36), tüşün-**dür**- (s. 45); adaş-**tır**- (s. 29), tumçuk-**tur**- (s. 18),

/l/ ile biten sözcüklere t'li biçimleri gelir ve bu durum ünsüz uyumunu bozmaktadır: kal-**tır**- (s. 16), kel-**tir**- (s. 20), öl-**tür**- (s. 63).

Dönüşlülük ekinden sonra geldiği örnek de metinde vardır: ayla-n-**dır** (s. 64).

-gIr-/ -kIr-

Çok işlek olmayan ettirgenlik ekidir. Ek, tonlu-tonsuz uyumuna uymaktadır. Tonlu ile biten sözcüklere ve sonu ünlü ile biten sözcüklere g'li, tonsuz ünsüzle biten sözcüklere k'li biçimleriyle eklenir. Metinde çok örneği yoktur: sız-**gır**- (s. 2), cat-**kır**- (s. 60), cet-**kir**- (s. 64).

-GIz-/ -GUz-

Eski Türkçeden beri kullanılan, fazla işlek olmayan bir ektir. Bu ek geçişsiz fiillerden geçişli, geçişli fiillerden ettirgenlik yapar (Ercilasun ed, 2007, s. 506). Ek, tonlu-tonsuz uyumuna uymaktadır. Tonlu ile biten sözcüklere g'li, tonsuz ünsüzle biten sözcüklere k'li biçimleriyle eklenir. Ek, dudak uyumuna uymaktadır. Metinde fazla

örneği yoktur: bil-**giz**- (s. 6), kiy-**giz**- (s. 13), tur-**guz**- (s. 16), otur-**guz**- (s. 73); cet-**kiz**- (s. 64).

-kar-, -kör-

Fazla işlek olmayan bu ek, geçişsiz fiillerden geçişli fiiller yapar: öt-**kör**- (s. 9).

-r-, -ar-

Eski Türkçeden beri kullanılan bir ektir. Ünlü ile biten sözcüklere -ar biçimiyle, ünsüz ile biten sözcüklere ise -r eki yardımcı ünlülerle bağlanır. Geçişsiz fiillere gelerek onları geçişli yapar, geçişli fiillerden de ettirgenlik yapar. Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: siŋ-i-**r**- (s. 3), bat-ı-**r**- (s. 11), kaç-ı-**r**- (s. 16), köç-ü-**r**- (s. 19), keç-i-**r**- (s. 25), kayt-**ar**- (s. 44), bış-ı-**r**- (s. 57).

-t-

Eski Türkçeden beri işleklikle kullanılan bir ektir. Ünlü ve /n/, /r/, /y/, /l/ ünsüzleriyle biten sözcüklere doğrudan, sonu /k/ ile biten sözcüklere ise yardımcı ünlüyle bağlanır (Kasapoğlu Çengel, 2020, s. 155). Ettirgen fiiller yapar. Metindeki bazı örnekler şunlardır: ıyla-**t**- (s. 8), acıra-**t**- (s. 13), ırgı-**t**- (s. 13), boşo-**t**- (s. 13), kork-u-**t**- (s. 21), orunda-**t**- (s. 41), üyrö-**t**- (s. 53).

-z-

Eski Türkçeden beri kullanılan bir ektir. Fazla işlek değildir. Eklendiği fiile ettirgenlik anlamı verir. Metinde iki örneği bulunmaktadır: em-i-**z**- (s. 27), uk-u-**z**- > uguz- (s. 53).

2.2.3. Edatlar (Candooçtor)

Edatlar, tek başlarına anlamları olmayan fakat cümle içinde bir görevi olan bağımsız biçim birimlerdir. Edatlar, ortaya çıkabilmeleri için bir başka varlığa veya eyleme gerek duyan bilgilerin adlarıdır. (Karaağaç, 2009, s. 158). Çünkü edatlar bir

ismin, bir sözcük grubunun ya da bir cümlenin anlamının tamamlamasını sağlayan görevli yapılardır. "Edatlar daha çok yalın, tamlama, yönelme ve çıkma hâlinden sonra kullanılırlar. Yalnız bazı lehçelerde (özellikle Kırgız Türkçesinde) istisna olarak yükleme ve bulunma hâlinden sonra da edatların kullanıldığı görülmektedir." (Alkaya, 2022, s. 24). Bu çalışmada edatlar genel itibariyle çekim edatları, bağlama edatları, ünlem edatları ve pekiştirme edtları olmak üzere dört başlıkta incelenmiştir.

2.2.3.1. Ünlem Edatları (Sırdık Söz)

Ünlemler insanın yaşadığı sevinç, şaşırma, korku, acıma gibi tüm duyguları ifade eden sözcüklerdir. Ayrıca seslenmeler de bir ünlem bildirmektedir. Metinde tespit edilen ünlem edatları şunlardır:

2.2.3.1.1. Duygu Edatları

Duygu bildiren edatlardır. Bu edatların amacı anlatımı güçlendirmektir. Metindeki duygu edatları şunlardır:

a, aa

A dedi Oruntay şapalaktay betin tırış-tıra, (s. 28), **A** dedi Artık üzöngügö salmagın salıp. (s. 39), Karima "**a**" dep coop berüü men birge terezenin tübünö cetti. (s. 60).

i, ü "aa"

İ, Artıkcan, bizdin maalaga kelip kalganıŋ abdan cakşı, dedi Oruntay. (s. 26), **İ-i,** dedi Artık kekerlep, emi bilbey kaldıŋızbı? (s. 38), **İ-i** aylanayın carıktık, dep kara kempir. (s. 58).

oo "oo"

O-o, albette cakşı! (s. 29), Oo, Kalmatov meni bilet... (s. 35), **Oo** Girman cüda kıyın, dedi (s. 50), **Oo**, emi taanış çıgıp kalabız. (s. 5).

oy "oy, vay"

Oy, caşaŋ, kurbum, – dedi. (s. 10), **Oy**, el-curt! Öltürdü! (s. 63).

2.2.3.1.2. Seslenme Edatları

Seslenme görevinde kullanılan edatlardır. Bu edatların amacı anlatımı güçlendirmektir. Metindeki seslenme edatları şunlardır:

ay "hey"

Ayday "**Ay**!" dep bakırıp iyip Artıktı kuçaktadı. (s. 16), **Ay**, mitayım cigit ekensin. (s. 18).

e "ey"

E, Nışanov, öŋüŋ buzulup kalıptır, tabıŋ cokpu, dep surap kalışat. (s. 69), **E,** kurgan canım, men emineni oylop cüröm. (s. 71).

oy "oy, vay"

Oy Artık, sen kızık cigitsin. (s. 26).

2.2.3.1.3. Gösterme Edatları

Gösterme edatları, herhangi bir şeyi (durum, varlık vb.) işaret yoluyla gösteren edatlardır. Metinde bulunan gösterme edatları şunlardır:

mına "işte"

Mına, beş cıl uçup ötköndöy sezilet. (s. 2), **Mına**, Artık emi anın canınan alıstap ketip baratat. (s. 10), O-o **mına** bu kiçinesi menen tört bölmö turbaybı? (s. 20), **Mına,** munun baarına kaydıger gana kol şiltebey. (s. 28), **Mına,** al rayonduk el agartuu bölümünö başçı bolup iştegenden beri üç cıldan aşıp ketti. (s. 32), **Mına**, Artık

rayonduk el agartuu bölümünün başçılıgınan boşogonuna eki ayga cakındap baratat. (s. 38), **Mına**, Artık al aytkanın azır orundatkan. (s. 41), **Mına,** dagı aylık tiygençe on kündöy ubakıt bar. (s. 46), **Mına**, uşul aytıluu köp çındıktın bir ülüşü Aydaydın başınan ötüp catpaybı. (s. 50), **Mına**, emi oorukanadan çıgıp üyündö. (s. 52), **Mına**, uluu ceŋiş! (s. 55), **Mına,** Zulpukar bul eki coldun birin tandap aluu kerek... (s. 69).

mınakey "işte"

Mınakey, kayneneŋer naarazı boldu. (s. 14).

tee "ta, işte"

Tee narkı çette terip cürgön kalpakçan cigittin koŋur ünü tük tıyılbayt. (s. 3).

2.2.3.1.4. Sorma Edatları

Sorma edatları, soru yoluyla kullanılan edatlardır. Kırgız Türkçesinde asıl sorma edatı kana'dır. Metinde bulunan sorma edatları şunlardır:

k**ana "hani"**

Kana, kim suusadı? (s. 20), **Kana**, birinçi masele boyunça süylööçülör barbı? (s. 37), **Kana**, kimiŋ aldıŋ (s. 43).

emnege "niçin, niye, neden"

Emnege nessireysiŋ? (s. 76).

emne üçün "niçin, neden"

Komsomolgo **emne üçün** ötpödüŋüz uşul ubakka çeyin? (s. 4), Men **emne üçün** taş boormun? (s. 62), **Emne üçün** anın murdun kaşara muştap koydu? (s. 69).

beken "mi ki, mi acaba"

Menin aga kirişim menen payda çıgar **beken**? (s. 34), Cer üstündö bar bolsoŋ esiŋe keldiŋ **beken**? (s. 54), Men suraganda da al keçire koyor **beken**? (s. 55), K-kız balanı da cetim baldar üyünö alar **beken**? (s. 64).

beym "acaba"

Esiŋiz çıgıp ketti **beym**? (s. 19).

eken "ki, acaba"

İi, menin katınım mine **eken**? (s. 5), Oşondo da tabıla koyso eken. (s. 46), Bir caş bala bolso **eken**. (s. 53).

2.2.3.1.5. Cevap Edatları

Cevap edatları, soruları cevap yoluyla kabul veya red yönünden yani olumlu veya olumsuz yönden cevaplayan edatlardır. Metinde tespit edilen cevap edatları şunlardır:

albette "elbette"

Albette, abal naçar, köp iştöö talap kılınat. (s. 9), **Albette**, bul iş kız-kelinderdin kolunan keldi. (s. 15), Biz, **albette**, kirişebiz. (s. 19), **Albette**... Kança sonun, bilimdüü kızdar mektepterde iştep cürüşöt." (s. 32), **Albette**, plandaştırganbız. (s. 33), **Albette** tuura. (s. 44), Ooba, **albette**, dep ciberdi. (s. 56), Anda, **albette**, atası ekenin bilgen emes, (s. 69), **Albette**, çeksiz küçtüü sezim anı ceŋgen. (s. 71), **Albette**, anday kişilerdin ata boluuga ukugu cok! (s. 74).

balkim "belki"

Balkim, satıp aluu, balkim, korkutuu, aldoo colu menen özdörünö sözsüz tartuuga araket kıla turganday körünöt. (s. 21), "Apam oşentip cata beret, men bolso canında oynop cürö beremin." degen oy bardır, **balkim**. (s. 61).

cok "hayır, yok"

Cok, tim ele koygula. (s. 4), **Cok**, dedi Artık kıçaştanıp, sizdin ayalıŋızdan baştaybız. (s. 5), **Cok**, dedi Artık çeçkindüü, anın şadıluu mançaları titirep ketkensidi. (s. 7), **Cok**, mümkün emes. Bügün koldon kelse Ayday menen süylöşöyün. (s. 10), **Cok**, tekşerüüdön soŋ coop berem. (s. 29), **Cok**! Men seni süygömün. (s. 25), **Cok**!.. Aldıga koygon asıl maksatın ubaktınça kursantçılıkka ceŋdirdi. (s. 38), **Cok**, dedi Karima, men munu tük içpeym. (s. 57), **Cok**, balam, men al kişini taanıbaym. (s. 66), **Cok**, bolboyt. (s. 70).

durus "doğru"

Durus, **durus**. Azamattar! (s. 20), **Durus**, **durus.** Tartınbay ayta beriŋiz. (s. 35).

makul "makul, tamam"

Makul, **makul**, dedi. (s. 4), **Makul** dep Artık baş iykedi. (s. 18), **Makul**, kapa bolbossuz, erteŋ kontordo çeçeli. (s. 22), **Makul**, dedi Kalmatov, biz bul aytkandarıŋızdı anın işi karalganda sözsüz eske alabız. (s. 35), Men azır sizdin üstüŋüzgö kirem, **makul**, dedi. (s. 71).

mümkün "mümkün, olur"

Emi kızına da aytat, **mümkün**. (s. 6), Kim bilet, **mümkün**, anday emestir. (s. 72).

ooba "evet"

Ooba, agay. (s. 25), **Ooba**, kızmatta turgandan kiyin coldoş-corosu bolboy koyobu? (s. 31), Zavrayono Bakaevdin ayalısızbı? **Ooba**. (s. 35), **Ooba**, bul körö albayt. (s. 36), Alıp ketiptirbi? **Ooba**. (s. 41), **Ooba**, biz keçee körüp ketpedik. (s. 41), **Ooba**, keçirip-keçirböö Aydaydın öz erki. (s. 46), **Ooba**, albette, dep ciberdi. (s. 56), **Ooba**, atam erte ölüp, meni cetelep calgız kalgan eken. (s. 66), **Ooba**, Gülbara dedi (s. 73).

sözsüz "şüphesiz, muhakkak, elbette"

Sözsüz atasısıŋ! (s. 74).

2.2.3.2. Bağlama Edatları

Bağlama edatlarının tek başlarına bir anlamı yoktur. Bağlama edatları cümleleri ya da cümle içindeki sözcük ve sözcük gruplarını anlam ve işlev bakımından birbirine bağlamaktadır (Zal, 1999, s. 42). Bağlama edatları yerine bağlaç terimi de kullanılmaktadır. Kırgız Türkçesinde bağlama edatları sıralama edatları, denkleştirme edatları, karşılaştırma edatları ve cümle başı edatları olmak üzere dört başlıkta incelenebilmekktedir. Metinde tespit edilen bağlama edatları şöyledir:

2.2.3.2.1. Sıralama Edatları

Sıralama edatları art arda gelen sözcükleri, sözcük gruplarını ve cümleleri birbirine bağlar. Kırgız Türkçesinde *cana, menen* edatları başlıca kullanılan sıralama edatlarıdır. Metinde de sıralama edatı olarak *cana* ve *menen* edatları tespit edilmiştir. Metinde tespit edilen sıralama edatları şunlardır:

cana "ve"

Okuuçular **cana** mugalimder ılay karmap, suu keçip iştep catışkanı üçün kaynagan kündün ısıgın da ança sezişpeyt. (s. 19), Kiyinki kündördö rayonduk atkaruu komiteti **cana** partiyalık komitet çarbanın kaysı gana tarmagında oor kampaniyalar bolbosun Artıktı bedeldüü kızmatker katarında tapşırmalar menen komandirovkalarga köp ciberişet. (s. 28), Bankka **cana** başka cerlerde belgilenip kalgan (s. 29), Bakaevdin kee bir tuura işteri **cana** çaraları belgileniptir. (s. 29), Katuu caralanıp **cana** küyüp kalgan koldoru, cerge koydurbay açıştırat. (s. 31), Kalmatovgo calpı cetekçilik **cana** çarbaçılık. (s. 36).

menen "ile"

Cigit **menen** kız da bir-birinin sırın astırtan tartıp catıştı. (s. 4), Süttüü nuru

menen bütkül aalamdı carık kılıp turdu. (s. 7), Artık **menen** Aydaydın ortosundagı mamile ayıl arasında düŋ bolup ketken. (s. 7), Atası **menen** enesi eköö eki cerde kabarçıktap oturuşuptur. (s. 7), Küyöölör **menen** kızdar boorloşup algandan kiyin "tokmok taştamay" baştap, birin-biri kubalap oynoştu... (s. 11), Uşul kezde küyöö **menen** kızdı talaşıp catkan bolçu. (s. 13), Küyöö **menen** kız törgö caylanışkan soŋ, cigitter **menen** kelin-kızdar birme-bir bolup aralaşıp oturuştu. (s. 13), Sabırdın koŋur ününün astında, kız **menen** küyöönü körüştürdü. (s. 15), El içindegi Ayday **menen** Artıktın turmuşunda da caŋılıktar bar. (s. 20), Artık **menen** Karima keç cetişti. (s. 58).

2.2.3.2.2. Denkleştirme Edatları

Denkleştirme edatları birbirine denk olan sözcükleri, sözcük gruplarını ve cümleleri birbirine bağlamaktadır. Kırgız Türkçesinde *ce, caki, ce bolboso* edatları başlıca kullanılan denkleştirme edatlarıdır. Metinde bulunan denkleştirme edatları şunlardır:

ce "veya, ya da"

Bul özübüzdönbü, **ce** cetekçibizdenbi, bilbeym. (s. 10), Meni balan cerge kotorup koysoŋuz **ce** tigindey kılıp cardam berseŋiz. (s. 22), Bul tiginin özümçül münözünö ızırınganı bele, **ce** instituttu eksterno büttü degenine köralbastık sezimi bele. (s. 24), Mına, munun baarına kaydıger gana kol şiltebey, **ce** cerdi karap mögdöp kalbay. (s. 28), Ketseŋ, **ce** üröyüŋ uçup kaltırap kalsaŋ. (s. 29), Bu cer kıştak dep aytarlık kıştak emes, **ce** bir colu şaar emes. (s. 44), Şoloktop ıylap ciberdi, namıstanganınanbı, **ce** katuu üşügönünönbü, kim bilsin? (s. 60), Anda emne maksat, **ce** emne sebep? (s. 69), Barbı **ce** cokpu? (s. 72).

ce bolboso "veya, ya da, yoksa"

Esepsiz tereŋ sezimder cansız buyum arkıluu, aytalık, komuz, **ce bolboso** orkestr arkıluu berilet… (s. 70).

2.2.3.2.3. Karşılaştırma Edatları

Karşılaştırma edatları sözcükleri, sözcük gruplarını veya cümleleri birbiriyle karşılaştırmak suretiyle birbirine bağlamaktadır. Kırgız Türkçesinde *ce...ce..., arı...arı..., narı...narı..., da...da..., meyli...meyli..., ne...ne...* edatları, en çok kullanılan karşılaştırma edatlarıdır. Metindeki karşılaştırma edatları şunlardır:

ce...ce... "ya...ya..."

Menin familiyam emne üçün Nışanov, **ce** Artıkov, **ce** Bakaev emes? (s. 67).

...da ...da "...da ...da/ ...de ...de"

Bilimdüü cigitter şaar mektepteri üçün **da**, başka uyumdar üçün **da** taŋsık emespi? (s. 1), Cigitter **da**, kızdar **da** tulaŋ üstünö cantayıp otura ketişti. (s. 11), Bulbul **da** teŋ, men **da** teŋ (s. 12), Küyöö coldoş cigitter **da**, tigil taraptagı kız-kelinder **da** ketişti. (s. 13), **El** da, cer **da** körktönüüdö. (s. 20), Kolhozçular **da**, kolhoz aktivderi **da** emneni aytpasın. (s. 28), Oşondon kiyin Ayday işte **da**, üydö **da** özün-özü ceŋil sezet. (s. 51), Eç kim menen taanışpadı **da**, sırdaşıp süylöşkön **da**. (s. 55), Özü calgız otursa **da**, coldo basıp baratsa **da**... (s. 69).

2.2.3.2.4. Cümle Başı Edatları

Cümle başı edatları, cümleleri birbirine bağlamaktadır. Bu edatlar, her zaman cümlenin başında bulunmaktadır. Cümle başı edatları, bazen bulunduğu cümleyi kendinden sonraki bir cümleye bazen de bulunduğu cümleyi kendinden önceki cümleye bağlamaktadır (Ergin, 2013, s. 480). Kırgız Türkçesindeki bazı cümle başı edatları şunlardır: *al emi, antse da, oşentse da, birok, antkeni, antkeni menen, andıktan, oşonduktan, oşon üçün, sebeb, demek, körsö, eger, kanday…oşondoy, kançalık… oşonçoluk, lekin.* Metinde bulunan cümle başı edatları şöyledir:

al emi "fakat"

Al emi özünön bolso anday özgöçölüktördün birin da taba albay mukuragansıp

turdu. (s. 21), Buga Aydaydın kubanıçı içine batpayt. **Al emi** Artıktın mamilesi takır başkaça köründü. (s. 34), Moral-moral dep moral cönündö köp süylöysüz , **al emi** azırkı kezde özüŋüz moraldık caktan ıdırap baratkanıŋızdı tüşünösüzbü? (s. 37), Mına, dagı aylık tiygençe on kündöy ubakıt bar. **Al emi** üydö bolso çımçım bir nerse cok. (s. 46), **Al emi** eç nerseni caşırgan cok. (s. 67), **Al emi** atası ayıpker bolup türmödö oturat. (s. 69), **Al emi** urmattuu ata meerimi kayda? (s. 71).

antkeni "çünkü"

Antkeni kızga daap barıp bir ooz da söz ayta elek. (s. 6), **Antkeni** oşogo karay bagıt tüzöbüz. (s. 19), **Antkeni** al rayondogu mıktı direktorlordun biri dep eseptelet. (s. 24), **Antkeni** anın atı rayondun kudayı sımal ugular ele kulagına. (s. 34), **Antkeni** al zakonduu türdö satıp aldı. (s. 42), **Antkeni** cıl mezgili kaytalanat emespi. (s. 77).

antken(i) menen "ancak, buna rağmen, çünkü"

Antkeni menen Ayday özü da oyluu bolup kaldı. (s. 46), **Antken menen** keçee poezdde aşa çaap, apsalasi bir bolup kalgan üçün özün toktoo alıp oturdu. (s. 59), **Antkeni menen** köp okuyt, köptü bilet. (s. 68).

antse da "ancak, öyle olsa da (bile), yine de"

Antse da öz üyü, ölöŋ töşögü. (s. 16), **Antse da**, artında kelatkandarga kayrılıp bak-bak süylöyt. (s. 47), **Antse da** aga Zulpukar süyünöt. (s. 53), **Antse da** ittey tiştep çoŋoytup, adam katarına koştu. (s. 66).

birok "fakat, lâkin"

Korgondun içi ançalık çoŋ emes, **birok** ötö tartiptüü. (s. 5), **Birok** uşul uçurdan paydalanıp tokmoktu uurdap alışıptır. (s. 15), Biz, albette, kirişebiz. **Birok**, siz öz orduŋuzdu tüşünörsüz. (s. 19), **Birok** kız işenbeyt. (s. 25), Başkaça türdö koysombu dep oylodu ele, **birok** bolboyt. (s. 29), Artık uşintip kelgende, arsaktap külüp, caş bala kılbas coruktardı kılıp erkeleyt, **birok**, caman aytpayt. (s. 30), Koŋşu-koloŋdor çogulup

catıştı. **Birok**, Artık cok. (s. 41), **Birok** ölgöndün artınan eç kim ölüp kalbayt. (s. 59), Birok caman söz aytkan cok. (s. 60), **Birok** Gülbara uktay koybodu. (s. 62).

demek "demek, demek ki"

Demek, Zulpukardın işi cönököy iş emes. (s. 69). **Demek**, senin kanıŋdan caralgan menen senin balaŋ bolboyt. (s. 74), **Demek**, sen ukuktuu atasıŋbı? (s. 74).

eger, "eğer, şayet"

Eger sen çındap süygön bolsoŋ, kız da süyöt. (s. 25), **Eger** anday bolso cakşı. (s. 34), **Eger** biröö anın uşul abalın baykap, saga çala bolot dese... (s. 77).

körsö "meğer"

Körsö, Musanın aylınan toygo kelgen kızdar namıs talaşıp, öz ayılının cigitterine cardamdaşıp ketişken eken. (s. 13).

oşogo karabastan "buna rağmen"

Mekteptin canınan cayı-kışı öksü bolbos çoŋ arık suu ötöt. **Oşogo karabastan,** beş-altı tüp eski taldardı aytpaganda, kiyinki cıldarda kastarlap saygan bir tüp da bak köçötü körünböyt. (s. 13).

oşonduktan "bu yüzden"

Oşonduktan ketirgen katalıktarı üçün katuu sögüş berip, öz işin tez aranın içinde kayra kuruusun tapşırsak deymin. (s. 37).

oşon üçün "bu yüzden, bunun için"

Bir cagınan özü da bilgenin başkalarga aytıp berüünü cakşı körö turgan. **Oşon üçün** köp mektep başçıları, anın kelişin çın peyili menen kütüşöt. (s. 32), **Oşon üçün** köp oyloboy ele. (s. 47), **Oşon üçün** öz atamın atın oozuma alıp cüröyün dep seni

tayataŋdın atına cazdırgamın. (s. 67), **Oşon üçün** atası cönündö köp dele oylogon cok. (s. 75).

sebebi "sebebi, nedeni, çünkü"

Sebebi bir kilogramm undun baası kançaga çıgıp ketkenin körüp oturbaysızdarbı? (s. 46), **Sebebi**, az bolso da belgilüü aylık akısın alıp turat emespi. (s. 53).

2.2.3.3. Sona Gelen Edatlar/Pekiştirme Edatları (Küçütmö Candooç)

Sona gelen edatlar, sözcüklerin, sözcük gruplarının veya cümlelerin sonuna gelerek bu dil ögelerini hem kendinden önceki veya sonraki dil ögelerine bağlamakta hem de anlamı pekiştirerek kuvvetlendirmektedir. Kırgız Türkçesindeki sona gelen edatlar/pekiştirme edatları şunlardır: *abdan, ayabay, beken, beym, bolso, da, dagı, degele, dele, ee, eken, ele, gana, go, goy, ıya, i, kak, kudu, nak, tak* (Uzun, 2021, s. 89). Metinde tespit edilen sona gelen/pekiştirme edatları şöyledir:

beken "mi ki, mi acaba"

Menin aga kirişim menen payda çıgar **beken**? (s. 34), Cer üstündö bar bolsoŋ esiŋe keldiŋ **beken**? (s. 54), Uuluŋdun bügünkü cetilgen türün oyuŋa aldıŋ **beken**? (s. 54), Men suraganda da al keçire koyor **beken**? (s. 55), K-kız balanı da cetim baldar üyünö alar **beken**? (s. 64), Ce ötkön ketkender esine tüşüp ketti **beken**? (s. 66), Oşolordu oylop oturup, cetine albay kubanıp ketti **beken**? (s. 66).

beym "acaba"

Esiŋiz çıgıp ketti **beym**? (s. 19).

bolso "ise"

Kelin **bolso** kız cönündö toluk aytıp berdi. (s. 3), Artıktı mektepten boşonuuga ubaktısı az **bolso** da, Ayday cönündögü oy baarın ceŋip kete turgan sıyaktanat. (s. 8), Ayday **bolso** ak-kök debey telmirip cer karayt. (s. 8), Kayneneŋer naarazı **bolso**,

tabagıŋardı kayra apkelip berem. (s. 14), Ayday **bolso** üy tiriçiliktin ışkısına cetelenip, baarın unutkan. (s. 16), Apası **bolso** kaçan ele ölgön. (s. 30), Al beçera **bolso** makul dep süyünüp cüröt. (s. 48).

da "da, de"

Kız **da** cigittin bul abalın baykap kaldı körünöt. (s. 3), Sabak okutup catkanda **da** oyuna kılt etet. (s. 6), Bulardın içinde Artık **da** bar. (s. 11), Kız üçün canın **da** beret bizdin cigitter. (s. 14), Aydaydın apası **da** tez-tez kelip, neberesin süyüp ketip turçu. (s. 42), Bul **da** bolso çoŋ ceŋiş bolbodubu. (s. 44), Birok, antkeni menen Ayday özü **da** oyluu bolup kaldı. (s. 46), Balam, caşıŋ **da** ketip baratat. (s. 48), Karıganda ırkıbız ketip, ölöt ekenbiz **da**. (s. 49), Ayday, Artıktın cakşılıgın, camandıgın **da** kördü. (s. 50).

dagı "da, de, dahi, bile"

Kaynataŋ **dagı** kalıŋ salıp bata berbey catat. (s. 11), Alar **dagı** cügürüştü. (s. 16), Usta Madraim karıya **dagı** bir nerselerdi süylöyt. (s. 19), Kız **dagı** ele öz baktısın büttü dep esepteyt. (s. 25), Oruntay **dagı** bir nerseni aytmak bolup mukaktana tüştü. (s. 27), Munu **dagı** baleket bastı. (s. 33), Bir kolunan acırasa **dagı**, esen kelip kalganın aytsaŋ. (s. 48), Balança **dagı** bir aydan kiyin barıp kalam dep kat cazıptır. (s. 51), Ce oşonço kat cazgan kişi **dagı** cazbay koybos bele. (s. 53), Zulpukar cer tiktegen kalıbında **dagı** unçukpay kaldı. (s. 67).

dele "da, de"

Özüŋüz **dele** ukkandırsız. (s. 7), Eç kanday kızıgı **dele** cok. (s. 24), Ayday **dele** bir colu kargap turup, teep taştay algan emes. (s. 50), Soop **dele** bolor. (s. 63), Özüm **dele** kol araga carap, ergençik bolup kalbadıbı? (s. 63), Anın apası sayasat menen işi bolo koyçu ayaldardan **dele** emes ele. (s. 66).

eken "ki, acaba"

İi, menin katınım mine **eken**? (s. 5), Oşondo da tabıla koyso eken. (s. 46), Bir

caş bala bolso **eken**. (s. 53).

ele "da, de, daha, sadece, öylesine"

Uşul cerde **ele** işteyin. (s. 1), Cok, tim **ele** koygula. (s. 4), Artık tüşkö kalbay **ele** Kum-Arıkka cete keldi. (s. 10), Bıyıl cazda **ele** Musanın atası kızdın ene-atasına barıp, sıy-sıpat menen batalaşıp kaytkan eken. (s. 10), Oşondon kiyin bat **ele** keŋiri üygö kirgizişti. (s. 13), Al bul sözdü cön **ele** erkeletip aytkan boluçu. (s. 14), Apası bolso kaçan **ele** ölgön. (s. 34), Özüm menen **ele** birge bolsun. (s. 46).

emes "değil"

Menin başım boş **emes**. (s. 7), "Ak-Terek" orto mektebin Artık murda körgön **emes**. (s. 9), Cok, mümkün **emes**. (s. 10), Bu cönündö Artık ukkan **emes**. (s. 10), Artık bul cigitten mınçalık kımbat önördü kütkön **emes**. (s. 12), Al öz turmuşunun azırkı agımına naarazı **emes**. (s. 17), Artıktın işteri da caman **emes**. (s. 20), Bakaev caman kızmatker emes... (s. 37), Ataŋ ölgön **emes**. (s. 50).

gana "sadece, yalnızca"

Al uyaŋ **gana** cer tiktey basıp baratıp. (s. 6), Mekteptin **gana** işi emes. (s. 8), Musa oşondon kiyin **gana** barıp kızdı körüp keliptir. (s. 10), Men bir **gana** küngö ketem. (s. 23), Sizdin **gana** koluŋuzdan kelet. (s. 29), Öz cıyıntıgın **gana** içten bekemdeyt... (s. 39), Birok kozgolboy **gana** cata berdi. (s. 57), Al ceke **gana** bizdi taştap kaçıp ketkenbi? (s. 69).

go "herhâlde"

Kaçan da bolso baş kalkalar butam ata-enem **go**. (s. 8), Biz anı rayondogu işker direktordun biri katarı esepteybiz **go**. (s. 28), Eger anday bolso cakşı **go**. (s. 34), Kolgo tüşkön ekensiŋ **go**. (s. 36), Mınçalık cazaga tatıktuu emes elem **go**? (s. 38), Azırkı şarttı özüŋ da bilesiŋ **go**. (s. 46), Kıynalıp kettiŋ **go**. (s. 53).

2.2.3.4. Son Çekim Edatları

Çekim edatları, isim veya isim grubundan sonra gelen edatlardır. Çekim edatları isimle ya da isim grubuyla cümlenin diğer unsurları arasında zaman, mekân, yön, tarz, benzerlik vb. gibi bakımlardan çeşitli ilgiler kuran bağımlı biçim birimlerdir (Hacıeminoğlu, 2015, s. 1). Çalışmada çekim edatları, isim hâl eklerine göre ve işlevlerine göre iki başlıkta incelenmiştir. Metinde tespit edilen çekim edatları şunlardır:

2.2.3.4.1. Kullanıldıkları İsim Hâl Eklerine Göre Son Çekim Edatları

Edatların bazıları isim hâl eklerine göre çekimlenmektedir. Bunlar yalın hâl, belirtme hâli, yönelme hâli ve ayrılma hâli olmak üzere dört başlıkta incelenmektedir.

2.2.3.4.1.1. Yalın Hâlle Bağlanan Edatlar (Atooç Cöndömösündögü Sözdör Menen Aykaşuuçu Candooçtor)

Kırgız Türkçesinde ismin yalın hâline bağlanan başlıca çekim edatları *arkıluu, boydon, boyu, boyunça, cönündö, dep, ilgeri, katarı, katarında, menen, öŋdüü, sayın, sımal, sıŋarı, sıyaktuu, tuuraluu, üçün'*dür. Metinde tespit edilen örnekler ise şunlardır:

arkıluu "ile, sayesinde, vasıtasıyla"

Turmuştun tataal coldorun basıp ötüp, köp emgek, köp işenimder **arkıluu** gana cetti. (s. 69), Ce bolboso orkestr **arkıluu** berilet. (s. 70).

boydon "gibi, olarak"

Ayday bolso Zulpukarın emizgen **boydon** töşögündö cambaştap catat. (s. 27), Catuuga kam urungan Ayday köynökçön **boydon** eşikke cügürö cönödü. (s. 30), Oşol **boydon** bılk etken cok. (s. 31), Anın bilimi da orto pedagogikalık **boydon.** (s. 33), Al oşol **boydon** üyünö kirgen cok. (s. 49), Oşol **boydon** uktap kaldı. (s. 62).

boyu "boyu, boyunca, süresince"

Tünü **boyu** uktabastan közdörü eki muştumday bolgonço ıyladı. (s. 8), Bir cıl **boyu** koŋşu turuşkanda alar dalay tündördü sonun aŋgemeler. (s. 10), Ömür **boyu** senin aldıŋda da cer karandı bolgum kelbeyt deyt. (s. 25), Ülpüldöp küygön çırak tünü **boyu** öçkön cok... (s. 42), Kılımdar **boyu** ak möŋgülör başınan ketpey. (s. 70), Artık tünü **boyu** kirpik kakkan cok. (s. 77).

boyunça "göre"

Tekşerüü bardık tarmak **boyunça** cürgüzülöt. (s. 23), Kana, birinçi masele **boyunça** süylööçülör barbı? (s. 37), Biz bul masele **boyunça** iştin maŋızına tüşündük. (s. 38).

cönündö "hakkında, konusunda"

Kelin bolso kız **cönündö** toluk aytıp berdi. (s. 3), Cigitter **cönündö** söz aytkanday şıŋkılday tüşüşöt. (s. 11), Artık mekteptegi al-abal **cönündö** bir baştan tüşündürüügö arakettendi. (s. 18), Artık bassa-tursa, uşul iş **cönündö** oylonot... (s. 19), Al zamatta Şadıkanov **cönündö** oylodu. (s. 20), Özü **cönündö**, iş abalı **cönündö** kıyaldanıp. (s. 32), Asker **cönündö**, kaçan, kantip ketkendigi **cönündö** ezip surap cattı. (s. 58), Kiyinki cıldarda emne üçün atam **cönündö** köbüröök surap bilüünü oylobogomun? (s. 68), Atası Artık cönündö, özü **cönündö** toluktap tüşündürüp berdi. (s. 74).

dep "diye, için"

Balam **dep** ele özdörü çaap kelip turuşar. (s. 17), Al beçera bolso makul **dep** süyünüp cüröt. (s. 48), Azır ookat apkelem **dep** erteŋ menen çıgıp ketkenin emi estedi. (s. 62).

ilgeri "önce"

Al kız bir neçe cıl **ilgeri** uşu baldar üyünö tüşkön deyt. (s. 73).

katarı "olarak"

Menin sendey kızım cok. Ölgön baldarımdın biri **katarı** senden keçem. (s. 8), Artık cetekçi **katarı** mamile kılıp, adilettüü pikirin koşuu kerek. (s. 22), Biz anı rayondogu işker direktordun biri **katarı** esepteybiz go. (s. 28), Bügün başkarma üyündö anı urmattuu konok **katarı** sıylap, kampaniyaga bergen cardamına rahmat aytıp, erteŋ menen uzatıp koydu. (s. 28), Öz canında cürgöndö köp camandın biri **katarı** köŋülgö albay cürö beret. (s. 50).

katarında "olarak"

Artıktı bedeldüü kızmatker **katarında** tapşırmalar menen komandirovkalarga köp ciberişet. (s. 28), Artık anı tarbiya **katarında** sezbey. (s. 38), Artık pedagogduk işke takır caraksız kişi **katarında** belgilenip... (s. 60), Irayımsız taş boor kişi **katarında** sezip, caman abalda baratat. (s. 65).

menen "ile"

Eki mugalim üydön-üygö kirişip alardın sabatı **menen** taanışıp catıştı. (s. 4), Artıktar üy eesi **menen** koştoşup, tömönkü üygö bet alıştı. (s. 4), Bügün koldon kelse Ayday **menen** süylöşöyün. (s. 10), Bular **menen** köp iştöögö tuura kelet okşoyt... (s. 10), Öz közü **menen** tekşerip körüügö tuura keldi. (s. 22), Uşunday adamdar **menen** iştep catkanına sıymıktandı. (s. 26), Adam bolor kişinin adam **menen** işi bar, adam bolbos cigittin adam **menen** nesi bar? (s. 27), Kuş kanatı **menen** uçup, kuyrugu menen konot. (s. 27), Sen öz ayıbıŋdı emgek **menen** aktaşıŋ kerek. (s. 38), Balaŋ **menen** kıynalıp kalasıŋ. (s. 47).

sayın "her"

Alardın dostugu ubakıt ötkön **sayın** bekemdeşip. (s. 27), Çalbaevdin sözü açuu bolo baştagan **sayın** Artıktın buluttay keçken kıyalı özgörülöt. (s. 36), Aydaydın kıyalı kün **sayın** tereŋdey beret. (s. 54), Karima kıt-kıt külgön **sayın**. (s. 57), Gülbara cönündö oylogon **sayın** ulam oor abalga köçüp, içinen keyip cattı. (s. 71).

sımal "gibi"

Antkeni anın atı rayondun kudayı **sımal** ugular ele kulagına. (s. 34).

sıŋarı "gibi"

Anın **sıŋarı** Zulpukardın kıyalında kiçinekey Gülbara közü caştan öksü bolboy öpkölöp kana ıylap oturgansıyt. (s. 71).

sıyaktuu "gibi"

Kapaluu **sıyaktuu** körünöt. (s. 24), Cüröktün motoru **sıyaktuu** demilge beret. (s. 37), Eski taanış kişisi **sıyaktuu** tüşündürdü. (s. 58), Al tili buulup kalgan **sıyaktuu** söz kütöt. (s. 76).

tuuraluu "hakkında, konusunda"

Bul **tuuraluu** al öz içinen köp dele uyalgan cok. (s. 46).

üçün "için"

Kız **üçün** canın da beret bizdin cigitter. (s. 13), Mektepterdin madaniy materialdık caktan çıŋdalışı **üçün** köbüröök oylonuu kerek... (s. 22), Duşmanga sır aldırbas **üçün** cakşı dey beriş kerek. (s. 26), İştin cayın bayandoo **üçün** Artıkka söz berildi. (s. 36), Ayday **üçün** açık bolup kaldı. (s. 42), Ayday üyünün özündö kalganı **üçün** kontoradan süyünüp çıktı. (s. 44), Karima **üçün** asman carılıp cerge tüşköndöy bolgon. (s. 59), Gülbaranın ünün uguu al **üçün** oor ele. (s. 62), Bul **üçün** k-kazan aspaybız. (s. 63), Bul okuya Zulpukar **üçün** keremet boldu. (s. 67).

2.2.3.4.1.2. Belirtme Hâliyle Bağlanan Edatlar (Tabış Cöndömösündögü Sözdör Menen Aykaşuuçu Candooçtor)

Kırgız Türkçesinde ismin belirtme hâline bağlanan başlıca çekim edatları

boyloy, közdöp ve közdöy'dür. Metinde sadece *közdöy* edatı bulunmaktadır.

közdöy "-e doğru"

Kum-Arık ayılın **közdöy** cönödü. (s. 10), Cigitter Sabırdın ırı astında, colsuz aŋız menen üydü **közdöy** kol karmaşkanday katar basıp ilkişet. (s. 12), Tabaktardı eşikti **közdöy** alıp cönögöndö üy içine batpay topurap turgan katın-kızdardın köbü sürülüp koşo ketişti. (s. 14), Artık erteŋ menenki nanüştödön kiyin kolhozdun kontorasın **közdöy** bastı. (s. 18), Suuk şamal tördü **közdöy** teminet. (s. 30), Mından üç kün murda Artık mektepti **közdöy** baratkan bolçu. (s. 40), Calal-Abaddı **közdöy** uzap baratkan ele!.. (s. 58), Mektep imaratın **közdöy** cay bastı. (s. 72).

2.2.3.4.1.3. Yönelme Hâliyle Bağlanan Edatlar (Barış Cöndömösündögü Sözdör Menen Aykaşuuçu Candooçtor)

Kırgız Türkçesinde ismin yönelme hâline bağlanan başlıca çekim edatları şunlardır: *caraşa, çeyin, deyre, deyin, karaganda, karata, karay, okşoş, tiyeşelüü.* Metinde *çeyin, karaganda, karata, karay* edatları vardır. Metindeki örnekler şöyledir:

çeyin "-e kadar, -e dek, -e değin"

Komsomolgo emne üçün ötpödüŋüz uşul ubakka **çeyin**? (s. 4), "Çoŋ Küŋgöy" mektebinin direktorunan tarta mugalimderine **çeyin** kooptono topoloŋgo tüşüp kalganı körünüp turdu. (s. 22), Alar kelgenge **çeyin** köŋülü kötörüŋkü Artık mektepten arkı döbögö çıktı. (s. 26), Alar andan kiyin köpkö **çeyin** süylöşüp oturuştu. (s. 27), Bir kıylaga **çeyin** unçukpay bastıra berdi. (s. 32), Artık köpkö **çeyin** suktanıp karap kele berdi. (s. 55).

karaganda "-e göre, -e doğru"

Oruntaydın öz aytuusuna **karaganda**, al dalaydan beri köp kızmattarda iştep keliptir. (s. 27).

karata "-e göre, -e karşı, -e doğru"

Turmuştun tataal agımına **karata** öz aldınça kadam şiltey elektiginen go! (s. 1), Canday süygön Aydayına **karata** bolgon anın içki sezimine emi ölçöm cok ele... (s. 21), Mektepterdin caŋı okuu cılına **karata** durus dayardıgı aytılgan. (s. 29), Aydayga **karata** bolgon süyüü sezimi saat sayın aşıp baratkansıyt. (s. 75).

karay "-e doğru"

Uruksat berişpeyt, dedi kız çanakka **karay** eŋilip catıp. (s. 4), Kızıbızdın butu-kolun culup ala cazdaştı, dedi kelin zaŋkıldap, Sabırga **karay** kaşın serpe süylöp. (s. 13), Uşul topoloŋdo Artık Aydaydı kolunan tartıp tamdın burçuna **karay** buruldu. (s. 15), Antkeni oşogo **karay** bagıt tüzöbüz da! (s. 19), Al ordunan ırgıp turup eşikke **karay** umtuldu. (s. 62).

2.2.3.4.1.4. Ayrılma Hâliyle Bağlanan Edatlar (Çıgış Cöndömösündögü Sözdör Menen Aykaşuuçu Candooçtor)

Kırgız Türkçesinde ismin ayrılma hâline bağlanan başlıca çekim edatları şunlardır: *arı, başka, baştap, beri, bölök, öngö, özgö, kiyin, körö, körök, murun, murda, soŋ, tartıp, tışkarı, ulam.* Metinde *arı, başka, baştap, beri, kiyin, murda, soŋ, tartıp, tışkarı* edatlarının örnekleri bulunmaktadır. Metinde tespit edilen örnekler şunlardır:

arı "-dan öte, -dan sonra"

Azır kançalık baatırlık kılganı menen andan **arı** sözün ulay albayt ele. (s. 6), Cumaş ake, emi cazdan **arı** mektepke üç bölmölüü bir neme kurup alalabızbı? (s. 18), Alar mektepten **arı** eki çakırımday alıs ketişti. (s. 25), Bakaev bul kızmatta mından **arı** iştöögö mümkünçülügü cok. (s. 37), Andan **arı** boşoŋ basıp düköndün eşigi cakka öttü. (s. 63), Mından **arı** anın Zulpukarga paydası cok... (s. 69).

başka "-dan başka"

Alardan **başka** kımbat kimim bar? (s. 8), Cigitter özüŋdön **başka** ayla cok

degendey ün katışpayt. (s. 12), Top başkargan kelindin ününön **başka** eç kimdin ünü çıkpayt. (s. 13).

baştap "-den beri, -den itibaren"

Erteŋ menenden **baştap** işke kirişiŋiz. (s. 45).

beri "-den beri"

Anın ilgeriten **beri** kılgan kesibi cıgaç ustalık. (s. 5), Artık üç kündön **beri** "Çoŋ-Küŋgöy" ceti cıldık mektebinde boldu. (s. 22), Diplom algandan **beri** oşentip kaldı. (s. 23), Cıyırma kündön **beri** kança colu barbadım deysiz. (s. 25), Andan **beri** altı- ceti kün bolup kaldı. (s. 30), Bıltırtan **beri** kitep okuuga ubakıtı bolboy emi tük köŋülü çappayt... (s. 32), Üç-tört cıldan **beri** kızmattaş bolup... (s. 36), Oşondon **beri** eki-üç cıl ötüp ketti. (s. 47), Menin uuluman üç cıldan **beri** dayın cok. (s. 51), Oşondon **beri** bir ay ötö elek bolçu. (s. 63).

kiyin "-den sonra, -den dolayı"

Aydaydın ünü kargıldana kıyladan **kiyin** süylödü. (s. 7), Oşondon **kiyin** köp oylonçu boldu. (s. 8), Musa oşondon **kiyin** gana barıp kızdı körüp keliptir. (s. 10), Dalaydan **kiyin** bir tobu tegerekteşe koltuktap, kızdı alıp çıgıştı. (s. 13), Çaydan **kiyin** üy içindegiler öz ara taanışıp, eki-ekiden süylöşüp catışkan. (s. 13), Bir az ubakıt ötköndön **kiyin** kapaların cazıp alabız. (s. 17), Andan **kiyin** da tekşere berişet. (s. 23), On kündön **kiyin** al kız atasınıkına kaçıp keliptir. (s. 24), Bekmamat oturup algandan **kiyin** söz baştadı. (s. 43), Al kıyladan **kiyin** söz baştadı. (s. 64).

murda "-den önce"

Öz içki sezimi akılın biylep ozunup barıp cigitten **murda** öbüüsündö, ayagı suyuk soykuluk emes. (s. 71).

soŋ "-dan sonra"

Munu ukkan **soŋ** Ayday kara közünön caşın eriksiz salaalanttı. (s. 17), Uulduu bolgon **soŋ** köynögünö batpay kubandı. (s. 21), Cok, tekşerüüdön **soŋ** coop berem. (s. 23), Sabaktan **soŋ** Artık Sadıktı özünö çakırıp. (s. 24), Suroo bütkön **soŋ** Artıkka oturuuga uruksat berildi. (s. 36), Al oturgan **soŋ** bir münötçö kulak keskendey tınçtık öküm sürdü. (s. 37), Bir-eki stakandan vino içişken **soŋ**, Artıktın içki düynösü çukul özgörüldü. (s. 58), Bul çındıktı ukkan **soŋ** Zulpukar alsırap kaldı. (s. 67).

tartıp "-den itibaren, -den beri"

Bargan kündön **tartıp** kaçıp ele oturduk. (s. 48), Kolubuzdan **tartıp**, ayagıbız menen tike turguzdu. (s. 76).

tışkarı "-den başka, -den hariç"

Artık kiyinki kündördö kızmatında tartipten **tışkarı** işterdi iştep cüröt. (s. 35).

2.2.3.4.2. İşlevlerine Göre Son Çekim Edatları

Bir edatın işlevi birden fazla olabilmektedir. Yani bir edat, sadece bir tane işlevi yerine getirmemektedir. Edatların cümledeki başlıca işlevleri şunlardır: ilgi, benzerlik, denklik, başkalık, birliktelik, araç, ölçü, derece, miktar, uygunluk, denklik, amaç, sebep, hedef, karşıtlık, zıtlık, yer ve yön zaman, öncelik, sonralık. Metinde bulunan edatların işlevleri şunlardır:

2.2.3.4.2.1. İlgi Bildiren Edatlar

Metinde ilgi bildiren edatlar *cönündö* ve *üçün* edatlarıdır: Kelin bolso kız cönündö toluk aytıp berdi. (s. 3), Cigitter **cönündö** söz aytkanday şıŋkılday tüşüşöt. (s. 34), İştin cayın bayandoo **üçün** Artıkka söz berildi. (s. 36), Ayday **üçün** açık bolup kaldı. (s. 42).

2.2.3.4.2.2. Benzerlik ve Denklik İlişkisi Bildiren Edatlar

Metinde benzerlik ve denkliği bildiren edatlar *sıyaktuu, sımal, boydon, sıŋarı* edatlarıdır: Kapaluu **sıyaktuu** körünöt. (s. 29), Antkeni anın atı rayondun kudayı **sımal** ugular ele kulagına. (s. 34), Oşol **boydon** uktap kaldı. (s. 62), Anın **sıŋarı** Zulpukardın kıyalında kiçinekey Gülbara közü caştan öksü bolboy öpkölöp kana ıylap oturgansıyt. (s. 71).

2.2.3.4.2.3. Başkalık Bildiren Edatlar

Metinde başkalık bildiren edatlar *başka* ve *tışkarı* edatlarıdır: Alardan **başka** kımbat kimim bar? (s. 8), Artık kiyinki kündördö kızmatında tartipten **tışkarı** köp işterdi iştep cüröt. (s. 35).

2.2.3.4.2.4. Birliktelik ve Araç Bildiren Edatlar

Metinde birliktelik ve araç bildiren edatlar *menen, cana* ve *arkıluu* edatlarıdır: Atası **menen** enesi eköö eki cerde kabarçıktap oturuşuptur. (s. 7), Bular **menen** köp iştöögö tuura kelet okşoyt... (s. 10), Bankka **cana** başka cerlerde belgilenip kalgan (s. 29), Ce bolboso orkestr **arkıluu** berilet. (s. 70).

2.2.3.4.2.5. Ölçü, Derece Bildiren Edatlar

Metinde ölçü bildiren tek edat *çeyin* edatıdır: Bir kıylaga **çeyin** unçukpay bastıra berdi. (s. 32).

2.2.3.4.2.6. Uygunluk, Denklik Bildiren Edatlar

Metinde uygunluk bildiren edatlar *karata, karaganda* ve *boyunça* edatlarıdır: Turmuştun tataal agımına **karata** öz aldınça kadam şiltey elektiginen go! (s. 1), Oruntaydın öz aytuusuna **karaganda**, al dalaydan beri köp kızmattarda iştep keliptir. (s. 27), Kana, birinçi masele **boyunça** süylööçülör barbı? (s. 37).

2.2.3.4.2.7. Amaç, Sebep, Hedef Bildiren Edatlar

Metinde amaç, hedef ve sebeplik bildiren edatlar şunlardır: *üçün, dep, sebebi.* Metinde tespit edilen bazı örnekler şunlardır: Kız **üçün** canın da beret bizdin cigitter. (s. 13), Balam **dep** ele özdörü çaap kelip turuşar. (s. 17), Oşonduktan ketirgen katalıktarı **üçün** katuu sögüş berip, öz işin tez aranın içinde kayra kuruusun tapşırsak deymin. (s. 37), **Sebebi**, az bolso da belgilüü aylık akısın alıp turat emespi. (s. 53).

2.2.3.4.2.8. Karşıtlık Bildiren Edatlar

Metinde karşıtlık bildiren tek edat *karabastan* edatıdır: Mekteptin canınan cayı-kışı öksü bolbos çoŋ arık suu ötöt. Oşogo **karabastan**, beş-altı tüp eski taldardı aytpaganda, kiyinki cıldarda kastarlap saygan bir tüp da bak köçötü körünböyt. (s. 13).

2.2.3.4.2.9. Yer ve Yön Gösteren Edatlar

Metinde yer-yön bildiren edatlar *karaganda, közdöy, karay, karata* edatlarıdır: Oruntaydın öz aytuusuna **karaganda**, al dalaydan beri köp kızmattarda iştep keliptir. (s. 27), Mından üç kün murda Artık mektepti **közdöy** baratkan bolçu. (s. 40), Al ordunan ırgıp turup eşikke **karay** umtuldu. (s. 62), Aydayga **karata** bolgon süyüü sezimi saat sayın aşıp baratkansıyt. (s. 75).

2.2.3.4.2.10. Zaman, Öncelik Sonralık Edatları

Metinde en çok işlev yönünden zaman bildiren edatlar tespit edilmiştir. Metinde zaman bildiren edatlar *kiyin, beri, boyu, soŋ, tartıp, murda, ilgeri* edatlarıdır: Bir az ubakıt ötköndön **kiyin** kapaların cazıp alabız. (s. 17), Artık üç kündön **beri** "Çoŋ-Küŋgöy" ceti cıldık mektebinde boldu. (s. 22), Ömür **boyu** senin aldıŋda da cer karandı bolgum kelbeyt deyt. (s. 25), Suroo bütkön **soŋ** Artıkka oturuuga uruksat berildi. (s. 36), Erteŋ menenden **baştap** işke kirişiŋiz. (s. 45), Bargan kündön **tartıp** kaçıp ele oturduk. (s. 48), Öz içki sezimi akılın biylep ozunup barıp cigitten **murda** öbüüsündö, ayagı suyuk soykuluk emes. (s. 71). Al kız bir neçe cıl **ilgeri** uşu baldar üyünö tüşkön deyt. (s. 73).

BÖLÜM III

SONUÇ

Çalışmada Kırgız yazar Şabdanbay Abdıramanov'un "Öküm" adlı uzun hikâyesi dil özellikleri yönünden incelenmiştir. Öncelikle metin Latin harflerine aktarılmıştır. Sonrasında metin, numaralandırılmıştır. Metnin dil incelemesi ise ses bilgisi ve biçim bilgisi olmak üzere iki başlıkta ele alınmıştır. Dil incelemesi yapılırken her bir konunun açıklaması yapıldıktan sonra metinden örnekler verilerek öne sürülen fikirler tanıklanmıştır. Örnekler ise bazı yerlerde sözcük düzeyinde bazı yerlerde cümle düzeyinde olmuştur. Her bir tanıklamanın yanında örneğin olduğu sayfa numarası verilmiştir. Sözcüklerin hepsinin Türkiye Türkçesi anlamı verilmemiş olup yerine ve gerekliliğine göre Türkiye Türkçesi karşılıklarına yer verilmiştir. Bunun yanında ses ve biçim bilgisi yönünden bazı durumlarda ihtiyaç hâlinde Türkçenin tarihî devirlerinden de örnekler verilerek karşılaştırmalar da yapılmıştır. Çalışma sonucunda elde edilen bazı sonuçlar şöyledir:

1) Kırgız Türkçesinin seslik özelliklerinden dolayı alıntı sözcüklerin büyük çoğunluğu ses uyumuna girmiştir. Hatta bazı sözcüklerde bu durum o kadar ileridir ki sözcüğün alıntı olup olmadığı ilk bakışta anlaşılamamaktadır.

2) Kırgız Türkçesinde dudak uyumu çok sağlamdır. Fakat metindeki bazı sözcüklerde ekler, dudak uyumunu bozmuştur: berçü (s. 47), biröö (s. 60), eköö (s. 67), akılduu (s. 72). Ayrıca metindeki alıntı sözcüklerin bazılarında ise ünlü uyumunun olmadığı görülmüştür: taasir (s. 3), albette (s. 28), tarbiya (s. 39).

3) Kırgız Türkçesinde ünsüzle başlayan ve tek biçimi olan bazı ekler, ünsüz uyumu dışıdır. Bu durum metindeki bazı sözcüklerde görülmüştür: bir+i+n**çi** (s. 1), tüyün+**ç**ök (s. 12), çar+**ç**a- (s. 16), özüm+**ç**ül (s. 24), cetim+**ç**ilik (s. 36), uyku+**ç**u (s. 53), eki+n**çi** (s. 54), kıska+**ç**a (s. 58), ergen+**ç**ik (s. 63), Kırgız+**ç**a (s. 74); ata+**k**e (s. 64).

4) Metinde ünlü türemesi genellikle Arapça ve Farsçadan Kırgız Türkçesine geçen sözcüklerde görülmekte, bu sözcüklerde ünlü türemesi daha çok ön seste ve iç seste ortaya çıkmaktadır. Metindeki Türkçe sözcüklerde görülen ünlü türemesi ise daha çok yardımcı ünlü şeklinde olmuştur. Bunun dışındaki Türkçe sözcüklerdeki ünlü türemesi daha azdır ve kalıcıdır: tiz > tiz**e** (s. 28), korkunç > korkun**u**ç (s. 28), ayanç >

ayan**ıç** (s. 39), toprak > top**u**rak (s. 47), kıvanç > kuban**ıç** (s. 59), ökünç > ökün**üç** (s. 65), bulganç > bulgan**ıç** (s. 71).

5) Metinde ön seste ünlü düşmesinin olmadığı görülmüştür. Metindeki ünlü düşmeleri çoğunlukla iç seste ve son seste olmuştur. Son seste ünlü düşmeleri Rusçadan Kırgız Türkçesine geçen alıntı sözcüklerde görülürken Türkçe sözcüklerdeki iç seste ünlü düşmesi, genellikle vurgusuz orta hece ünlüsünün düşmesi şeklindedir.

6) Metindeki Türkçe sözcüklerde ünsüz düşmesi genellikle /g/ ve /ġ/ ünsüzünün düşmesi şeklindedir. Bunun sonucunda bazen iki ünlü yan yana gelerek uzamakta bazen de iki ünlü birleşip kaynaşarak uzamaktadır: küdegü > küyöö (s. 11), aġır > oor (s. 17), oġul > uul (s. 72); sebig > süyüü (s. 17), biregü > biröö (s. 52), közlüg > közdüü (s. 72).

7) Metinde bazı sözcüklerin hem kısa ünlülü hem de uzun ünlülü biçimleri kullanılmıştır: köŋül (s. 37) ~ köön (s. 12), künö (s. 42) ~ künöö (s. 17).

8) Genel Türkçede olduğu gibi Kırgız Türkçesinde de ön seste genellikle dar ünlülerin türediği görülür. Fakat incelenen metinde üç örnekte ön seste geniş ünlü türemesi olmuştur: Rus > **O**rus (s. 33), Rusça > **O**rusça (s. 72), (Far.) rūberū > **o**ropara (s. 77).

9) Metinde yedi sözcükte ünsüz tekleşmesi gerçekleşmiştir. Bu sözcükler, altı tanesi Arapçadan Kırgız Türkçesine geçen, bir tanesi ise Fransızcadan Rusçaya geçip oradan Kırgız Türkçesine geçen alıntı sözcüklerdir: (Ar.) mu'a**ll**im > muga**l**im (s. 1), (Ar.) teke**bb**ur > teke**b**er (s. 22), (Fr.) kilogra**mm**e > (Rus.) kilogra**mm** > kilogra**m** (s. 46), (Ar.) du**kk**ān > dü**k**ön (s. 63), (Ar.) medeni**yy**et > madani**y**at (s. 66), (Ar.) edebi**yy**at > adabi**y**at (s. 70), (Ar.) ku**vv**et > ku**b**at (s. 71).

10) Metinde bazı sözcüklerde çokluk ekindeki /d/ ve /l/ ünsüzleri akrabalık bildiren isimlere eklendiğinde bu ünsüzler düşmüştür: ene+n+**ler** > eneŋler > eneŋder > eneŋer (s. 14), ata+ŋ+**lar** > ataŋdar > ataŋar (s. 50).

11) Gerek ünlü gerekse ünsüz benzeşmelerinin metinde birçok örneği bulunmaktadır. Ünsüz benzeşmelerinin hem Türkçe sözcüklerde hem de alıntı sözcüklerde olduğu tespit edilmiştir. Tam benzeşmenin yarım benzeşmeye göre, uzak benzeşmenin yakın benzeşmeye göre, ilerleyici benzeşmenin ise gerileyici benzeşmeye göre örnek sayısı daha fazladır.

12) Metinde gerek Türkçe sözcüklerde gerekse alıntı sözcüklerde ses benzeşmesinden dolayı birçok tonlulaşma ve tonsuzlaşma örneği bulunmaktadır. Metinde bir tane ç > c tonlulaşması (E.T.) e**ç**e > e**c**e (s. 20); bir tane de s > z tonlulaşması (Ar.) **s**eher > **z**aar (s. 64) vardır.

13) Metinde göçüşme, aykırılaşma ve hece düşmesinin örnekleri azdır.

14) Metinde tespit edilen dudaksıllaşma örneklerinde b ünsüzü, yanında bulunan diş-damak ünsüzü n'yi dudak ünsüzü m'ye dönüştürmüştür: ca**n**baş > ca**m**baş (s. 5), (Ar.) zi**n**bīl > ze**m**bil > za**m**bar (s. 66), (Ar.) ṭa**n**būr > ta**m**bur (s. 70).

15) Metinde üç tane sızıcılaşma örneği vardır: (Far.) ne**b**at > na**v**at (s. 16), (Far.) **ç**edārşeb > **ş**eyşep (s. 18), (Ar.) ḫi**d**met > kı**z**mat (s. 32).

16) Türkçede çokluk eki +lar/+ler'dir. Kırgız Türkçesinde bu ek, o/ö ünlülü biçimiyle de kullanılmaktadır. Ayrıca /l/ ünsüzü ile başlayan ekler, Kırgız Türkçesinde sözcüğün sonundaki ünsüzün durumuna göre /d/ ve /t/ biçimiyle de kullanılmaktadır. Bu yüzden metinde çokluk ekinin 12 biçimi de bulunmaktadır.

17) Metinde ilgi hâli ekinin 13 farklı kullanımı, belirtme hâli ekinin 14 farklı kullanımı, yönelme hâli ekinin 12 farklı kullanımı, bulunma hâli ekinin 8 farklı kullanımı ve ayrılma hâli ekinin ise 8 farklı kullanımı bulunmaktadır.

18) Kırgız Türkçesinde bazen üçüncü teklik şahıs iyelik ekinden sonra ve üçüncü çokluk şahıs iyelik ekinden sonra gelen ve zamir n'si ile birleşen +DAn ayrılma hâli ekindeki /d/ ünsüzü, ünsüz benzeşmesine uğrayarak /n/ ünsüzüne dönüşebilmektedir. Sonrasında da /n/ ünsüzü düşebilmektedir. Metinde bu durum bazı sözcüklerde tespit edilmiştir: tarap+ı+n+dan > tarapınnan > tarapınan (s. 2), içi+n+den > içinnen > içinen (s. 3), kol+u+n+dan > kolunnan > kolunan (s. 5). üyü+n+dön > üyünnön > üyünön (s. 40), cüz+ü+n+dön > cüzünnön > cüzünön (s. 59).

19) Metinde +n vasıta hâli ekinin iki örnekte kalıplaştığı görülmüştür: cayın (s. 36), tünküsün (s. 53).

20) Eski Türkçedeki "teg" benzetme edatı, Kırgız Türkçesinde "+DAy/+DOy" biçimdedir ve Kırgız Türkçesinde her zaman isimlere bitişik yazılır. Bundan dolayı ek, edat görevinde değil yapım eki görevinde kullanılmaktadır. Metinde birçok örneği bulunmaktadır: : dümür+**döy** (s. 26), bala+**day** (s. 27), zor+**doy** (s. 32), taş+**tay** (s. 55).

21) Eski Türkçede kullanılan yön gösterme ekleri, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi bu metinde de kalıplaşmış hâldedir: içkeri (s. 9), ilgeri (s. 20), cogoru (s. 53), tışkarı (s. 62).

22) İncelenen metinde yönelme hâli ekinin iki örnekte birge (s. 3), zorgo (s. 46); bulunma hâli ekinin ise bir örnekte erte (s. 20) kalıplaştığı görülmüştür.

23) Kırgız Türkçesinde soru eki +BI/+BU'dur ve daima sözcüğe bitişik yazılır. Metinde soru ekinin sekiz biçimi de kullanılmıştır.

24) Metinde 31 tane isimden isim yapım eki bulunmaktadır. Bu eklerin yuvarlak

ünlülü ve uzun ünlülü hâlleri dışında 18 tanesi Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır. Metinde bulunan isimden isim yapım eklerinden +GI/+GU, +LIk/+LUk, +LII/LUU, +sIz/+sUz eklerinin örneği en çok olan isimden isim yapım ekleridir. Bu eklerin haricinde +Dak, +gılt, +gıy, +ke, +y eklerinin metinde sadece birer tane örneği bulunmaktadır.

25) Türkiye Türkçesinde aitlik eki olarak sadece +ki kullanılmaktadır. Fakat Kırgız Türkçesinde +gı/+gi/+gı/+gü, +kı/+ki/+ku/+kü olmak üzere ekin sekiz farklı biçimi kullanılmaktadır. İncelenen metinde de bu sekiz kullanım tespit edilmiştir.

26) Metinde toplam 52 tane fiilden isim yapım eki kullanılmıltır. Bu eklerden yuvarlak ünlülü ve uzun ünlülü hâlleri dışında 29 tanesi bazı ses değişikleri olmasına rağmen Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır. Metinde kullanılan fiilden isim yapım eklerinin 5 tanesi isim-fiil eki, 12 tanesi sıfat-fiil eki, 13 tanesi ise zarf-fiil ekidir. Fiilden isim yapım eklerinden en fazla kullanılanları -ç ve -k ekleridir. Bunun yanında -aan, -gö, -kölök, -l, -moç, -mol fiilden isim yapım eklerinin ise metinde birer tane örneği vardır.

27) İsim-fiil eklerinden -mAk/-mOk ve -ş ekleri en çok kullanılan eklerdir. Metinde sıfat-fiil eklerinden -dık eki bir örnekte kal-dık (s. 2); -mIş/-mUş eki üç örnekte tur-muş (s. 17), ce-miş (s. 26), uk-muş (s. 55); -eçek eki bir örnekte kel-eçek (s. 12); -r eki ise bir örnekte bük-ü-r (s. 65) kalıcı isim yapmışlardır. Ayrıca bu ekler metinde en az kullanılan sıfat-fiil ekleridir. Fakat -GAn/-GOn ve -OOçU/-UUçU sıfat-fiil ekleri, metinde en çok kullanılan sıfat-fiil ekleridir.

28) Diğer Türk lehçelerinde görülmeyen -A/-O, -y elek sıfat-fiil eki metinde 12 örnekte bulunmaktadır: ayt-a elek söz (s. 8), eri-y elek kıpındar (s. 26), çıg-a elek söz (s. 18), bir ay öt-ö elek bol- (s. 61), cet-e elek soguş cıldarı (s. 66), eşikten atta-y elek apası (s. 66), bar-a elek bala (s. 68), öt-ö elek col (s. 69), açıl-a elek sandık (s. 71), bıçıl-a elek kunduz (s. 71).

29) Metinde zarf-fiil eklerinden -A/-O, -y ve -p ekleri en çok örneğe sahip olan zarf-fiil ekleridir. -çuday, -gıça, -mayınça eklerinin birer tane örneği bulunmaktadır. Ayrıca zarf-fiil eklerinden -BAstAn/-BOstOn ekinin 7, -GAnçA/-GOnçO ekinin 9, -A/-O, -y elekte ekinin 5 örneği vardır.

30) Kırgız Türkçesinde işaret sıfatları, Türkiye Türkçesine göre daha çeşitlidir. Metinde *tetigi* hariç Kırgız Türkçesindeki tüm işaret sıfatlarının kullanıldığı tespit edilmiştir.

31) Kırgız Türkçesinde üleştirme sayı sıfatları, +DAn/+DOn ayrılma hâli ekiyle

yapılmaktadır. Metinde de iki örnekte üleştirme sayı sıfatı tespit edilmiştir: eki-ekiden kitep (s. 13), bir-birden okuuçu (s. 57).

32) Kesir sayı sıfatlarından metinde bir örnek bulunmaktadır: carım saat (s. 53).

33) Kırgız Türkçesindeki belgisiz zamirlerin sayısı oldukça fazladır. Metinde Kırgız Türkçesindeki belgisiz zamirlerin hepsi vardır.

34) Kırgız Türkçesinde dönüşlülük zamiri "öz"dür. Metinde dönüşlülük zamiri olan "öz" sözcüğünün örneği oldukça fazladır.

35) Kırgız Türkçesinde iyelik kökenli şahıs eklerinden ikinci çokluk şahıs eki -ŋIzdAr/-ŋUzdAr'dır. Metinde bir örnekte tespit edilmiştir: berse-ŋizder (s. 37).

36) Kırgız Türkçesinde bulunan nezaket ikinci çokluk şahıs iyelik eki +ŋIzdAr/+ŋUzdAr'dır. Metinde bir örnekte bu iyelik eki vardır: emgek+i+ ŋizder (s. 70). Bunun yanında ikinci çokluk şahıs iyelik eki +ŋAr/+ŋor'dur. Metinde yedi örnekte bu iyelik eki bulunmaktadır: baldızdar+ı+ŋar (s. 11), tabak+ı+ŋar (s. 11), ordu+ŋar (s. 50); kaynene+ŋer (s. 14), kalem+i+ŋer (s. 19), tilek+i+ŋer (s. 38); boo+ŋor (s. 10).

37) Kırgız Türkçesinde duyulan geçmiş zaman için kullanılan -ptIr ekinin bazı durumlarda -tır hecesi düşebilmektedir: Emne kılıpmın? (s. 7), Kurgan canım, murda ança-mınça içip kelip cürsö, uşunça çoŋ kızmatker bolso, coldoş-corosu menen içet da dep cetine albay süyünüp cürüpmün. (s. 75).

38) Kırgız Türkçesinde gereklilik kipi eklerle değil sözcüklerle sağlanır. Bu sözcükler *kerek/laazım/zaarıl* ve *tiyiş*'tir. İncelenen metinde sadece *kerek* ve *tiyiş* sözcüklü örnekler tespit edilmiştir.

39) Kırgız Türkçesinde kullanılan I. tip istek kipinin metinde kullanılmadığı görülmüştür. Ayrıca Kırgız Türkçesinde III. tip istek kipi -mAk(çI)/-mOk(çU) ekleriyle yapılmaktadır. Fakat metinde ekin -mAkçI/-mOkçU biçimi tespit edilmemiştir. -mAk/-mOk biçimi ise metinde iki örnekte bulunmaktadır.

40) Kırgız Türkçesinde III. tip gelecek zaman; fiillere -A/-O, -y eklerinden sonra *elek* sözcüğünün getirilmesiyle oluşur. Metinde üç tane üçüncü teklik şahıs, bir tane üçüncü çokluk şahıs çekiminde olmak üzere toplam dört örnek bulunmaktadır. Ayrıca konuşma dilinde *elek* sözcüğünün ön sesinde bulunan /e/ ünlüsü bazen -a/-e, -o/-ö ünlüleriyle birleşirken kaynaşma ses olayı meydana gelebilmektedir. Bu durum bazen yazı dilinde de görülebilmektedir. Metinde üç örnekte bu durum vardır: kele elek > kelelek (s. 32), bolo elek > bololek (s. 32), aça elek > açelek (s. 71).

41) Kırgız Türkçesinde ihtimal kipi, şart kipi -sA/-sO eki ile *kerek* sözcüğünün birleşiminden oluşmaktadır. Metinde dört örnekte "ihtimal kipi" bulunmaktadır: Atası

ölgöndö Artık on eki caşka kelip kalsa kerek. (s. 1); Men bilbegen dalay capalardı da çekse kerek. (s. 66), Özü ölö eleginde Gülbaranın familiyasın anın atın cazdırıp ketse kerek. (s. 74); Menin oyumça Artıkova bolso kerek. (s. 72).

42) Birleşik zamanlı çekimlerden III. ve IV. tip geniş zamanın hikâyesi, tüm istek kiplerinin rivayeti, I. tip şimdiki zamanın şartı ve II. tip gelecek zamanın şartı da metinde bulunmamaktadır.

43) Görülen geçmiş zamanın ikinci çokluk şahıs çekiminin ve görülen uzak geçmiş zamanın ikinci teklik şahıs nezaket çekimi, ikinci çokluk şahıs çekimi ile ikinci çokluk şahıs nezaket çekiminin de metinde bulunmadığı görülmüştür.

44) Metinde duyulan geçmiş zamanda sadece birinci teklik şahıs, üçüncü teklik şahıs ve üçüncü çokluk şahıs eklerinin çekimi bulunmaktadır. Diğer şahıslarla ilgili çekim metinde yoktur. Âdet edilen geçmiş zamanda ise sadece üçüncü teklik ve üçüncü çokluk şahıs çekimleri bulunmaktadır.

45) Kırgız Türkçesinde basit şimdiki zaman, -oodo/-öödö/-uuda/-üüdö kip ekleriyle yapılmaktadır. Metinde beş örnekte basit şimdiki zaman eki bulunmaktadır ve hepsi üçüncü teklik şahısta çekimlenmiştir: Karima karbalastap buyum-terimin cıyıştıruuda. (s. 58), Bul sözün aytuuda. (s. 56); El da, cer da körktönüüdö. (s. 20), Alı-cayın tüşündürüüdö. (s. 46), "Ata" degen söz cürögünö ukmuştay küç menen taasir berüüdö. (s. 68).

46) Kırgız Türkçesinde görülen uzak geçmiş zaman çekimi -GAn/-GOn ekleriyle yapılmaktadır. Metinde birinci teklik çekiminde ekin sonunda bulunan /n/ ünsüzü, bazı örneklerde düşmüştür: Oşon üçün öz atamın atın oozuma alıp cüröyün dep seni tayataŋdın atına cazdırgamın. (s. 67), Al dep cürüp atamdan kargış ugup alıstagamın. (s. 67); Akçasın sanap predsedatel selsovettin aldında koluna bergemin. (s. 41); Men baarı menen süylöşüp işti bışırıp koygomun. (s. 64); Men seni süygömün. (s. 25).

47) Kırgız Türkçesinde standart olan olumsuzluk, Türkçenin diğer lehçelerinde olduğu gibi genellikle fiillere doğrudan eklenen olumsuzluk eki -BA/-BO ile yapılmaktadır. Fakat bu olumsuzluk yapan eklerin haricinde *emes* ve *cok* sözcükleriyle de olumsuzluk sağlanmaktadır. Kırgız Türkçesinde görülen uzak geçmiş zamanın olumsuzluğu üç şekilde yapılmaktadır: 1. -BA/-BO eki, 2. -GAn/-GOn ekinden sonra *cok* ya da *emes* sözcüğünün getirilmesi, 3. -GAn/-GOn ekine iyelik ekinin getirilip sonrasında *cok* ya da *emes* sözcüğünün eklenmesi. Metinde görülen uzak geçmiş zamanın olumsuzunun üç biçimi de bulunmaktadır.

48) Metinde et-, bol- ve kıl- yardımcı fiillerle ilgili birçok örnek vardır. Bunun yanında Kırgız Türkçesinde bulunan 28 tane yardımcı fiilin (ir- hariç) 27 tanesi metinde bulunmaktadır. Bunlardan kal-, koy-, ket-, kel-, cür-, cat- yardımcı fiilleri metinde en çok örneği bulunanlardır. bil- yardımcı fiilinden 2, iy- yardımcı fiilinden 2, cazda- yardımcı fiilinden 3, taşta- yardımcı fiilinden 3, bol- yardımcı fiilinden 2, cet- yardımcı fiilinden 1, çık- yardımcı fiilinden 3 örnek tespit edilmiştir. Metinde fiil ile yardımcı fiilin birleşerek oluşturduğu toplam 1402 tane tasvirî fiil vardır.

49) Kırgız Türkçesinde hikâye birleşik çekimi *ele* (< er-), *boldu* ve *bolçu* sözcükleriyle yapılmaktadır. Metinde sadece *ele* ve *bolçu* sözcükleriyle oluşturulmuş hikâye birleşik çekimi tespit edilmiş, *ele* sözcüğü ile kurulan hikâye birleşik çekiminin daha çok olduğu görülmüştür. Kırgız Türkçesinde rivayet birleşik çekimi *eken* ve *imiş* sözcükleriyle yapılmaktadır. Metinde *imiş* sözcüğü ile ilgili bir örnek tespit edilmiş olup rivayet birleşik zamanı çoğunlukla *eken* (< er-) sözcüğü ile yapılmıştır. Şartlı birleşik çekimi ise *bolso* sözcüğüyle yapılmıştır. Metinde şartlı birleşik çekimin birçok örneği bulunmaktadır.

50) Metinde toplam 20 tane isimden fiil yapım eki vardır. Bu eklerin yuvarlak ünlülü ve uzun ünlülü hâlleri dışında 6 tanesi bazı ses değişiklikleri olmasına rağmen Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır. Metindeki isimden fiil yapım eklerinden +A/+O, +LA/+LO ekleri, en fazla örneği bulunan eklerdir. +ça, +çı, +ı, +kır, +ol, +sa eklerinin ise örnekleri azdır.

51) Metinde toplam 17 tane fiilden fiil yapım eki tespit edilmiştir. Bu eklerin yuvarlak ünlülü ve uzun ünlülü hâlleri dışında 9 tanesi bazı ses değişiklikleri olmasına rağmen Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır. En çok örneğe sahip olan fiilden fiil yapım ekleri, -l, -n ve -DIr çatı ekleridir. Bunun yanında -i, -k, -kör fiilden fiil yapım eklerinin metinde birer örneği bulunmaktadır.

52) Kırgız Türkçesinde -DIr/-DUr ettirgenlik ekinin /l/ ile biten sözcüklere bazen t'li biçimleri ile eklenmektedir ve bu durum tonlu-tonsuz uyumunu bozmaktadır. Metindeki bazı örnekler şunlardır: kal-tır- (s. 16), kel-tir- (s. 20), öl-tür- (s. 63). Ayrıca metinde bir örnekte -DIr/-DUr ettirgenlik ekinin dönüşlülük ekinden sonra geldiği de görülmüştür: ayla-n-dır (s. 64).

53) Metinde en çok örneği bulunan bağlama edatları *cana*, *menen* ve *ce*'dir.

54) Metinde *menen* edatının, bir örnekte kalıplaştığı görülmektedir: erteŋ menen "sabahleyin" (s. 62).

55) Metinde cümle başı edatlarından en çok örneği olan *birok* edatıdır. Cümle

başı edatlarından *körsö, oşogo karabastan* ve *oşonduktan* edatlarından birer tane örnek tespit edilmiştir.

56) Metinde *dagı* edatı, en çok örneğe sahip olan sona gelen/ pekiştirme edatıdır.

57) Metinde son çekim edatlarından *cönündö, menen, üçün, beri, kiyin* edatlarının birçok örneği bulunmaktadır. *İlgeri, sımal, sıŋarı, tuuraluu, karaganda, baştap, murda, tartıp, tışkarı* edatlarının metinde bir örneği tespit edilmiştir.

Bu çalışmayla Kırgız Türkçesi ve Kırgız edebiyatı üzerine yapılmış çalışmalara katkı sağlanmak amaçlanmıştır. Bundan sonra da yapılacak olan karşılaştırmalı Türk lehçeleri çalışmalarına kaynaklık etmesi beklenmektedir.

KAYNAKÇA

Acar, Ö. (2015). Kırgız Türkçesi ile Türkiye Türkçesindeki ortak Arapça kelimelerin ses değişimleri. *Turkish Studies, 10/8,* 273-298.

Acar, Ö. (2017). Kırgız Türkçesinde anlam kaymasına uğrayan Arapça kelimeler. *Bilig, 82,* 217-248.

Akar, A. (2010). Lehçe oluşma şartları ve evreleri bakımından Eski Türkiye Türkçesi. *Türklük Bilimi Araştırmaları TÜBAR, 28 (Güz),* 15-29.

Akın, C. (2010). *Hüseyin Karasayev'in "Kamus Naama" adlı eseri ve çağdaş Kırgız Türkçesindeki alıntı kelimelerde görülen ses değişmeleri.* (Yayımlanmamış doktora tezi), Ege Üniversitesi, İzmir.

Akın, C. (2015). Türk dilinde bir geçmiş zaman eki "-çI". *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi TAED, 53,* 149-153.

Akmatova, A. (2008). Modern dönem Kırgız urukları ve Kırgız diyalekt coğrafyası. *Turkish Studies, 3/3,* 8-36.

Aksan. D. (1983). *Sözcük türleri.* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Alkaya, E. (2022). *Kuzey grubu Türk lehçelerinde edatlar.* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Alyılmaz, C. (2013). (Kök)türk harfli eski Türk yazıtlarının Kırgızlar açısından önemi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi (TEKE),* 2/4, 1-26.

Arat, R.R. (1991). *Eski Türk şiiri.* Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Arat, R.R. (1953). Türk şivelerinin tasnifi. *Journal of Turkology, 10/0,* 59-138.

Arıkoğlu, E., Alimova, C., Askarova, R., Selçuk, B.K. (2023). *Kırgızca-Türkçe sözlük (2 Cilt).* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Artıkbayev, K. (2013). *XX. yüzyıl Kırgız edebiyatı tarihi*. (Mayramgül Dıykanbayeva, Çev.). Ankara: Bengü.

Atasoy, E. (2022). Aalı Tokambayev kanduu cıldar -giriş-metin-dizin. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Trakya Üniversitesi, Edirne.

Aydoğdu, Ö. (2009). -(x)g/-(x)ğ ekinin tarihî gelişimi ve kuzey (Kıpçak) grubu Türk lehçelerindeki durumu. *Zeitschrift für die Welt der Türken, 1/2,* 91-118.

Babatürk, S. (2008). *Kırgızca üzre gramer (fiilden isim yapım ekleri)*. Bişkek, Kırgızistan.

Balci, O. (2014). *Kazak ve Kırgız Türkçelerinde yapı ve işlev bakımından fiil çekimleri.* (Yayımlanmamış doktora tezi), Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas.

Balci, O. (2019). Kazak Türkçesinde ve Kırgız Türkçesinde ihtimal kipi ve ihtimal işlevli diğer kipler. *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD), 6*, 1-15.

Banguoğlu, T. (2015). *Türkçenin grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Başdaş, C. (2008). Kırgız Türkçesinde ünlü türemesi. *Turkish Studies, 3/7,* 200- 209.

Başdaş. C., Kutlu, A. (2016). *Kırgız Türkçesi ses ve şekil bilgisi.* Çanakkale: Paradigma Akademi.

Bayraktar, N. (2018). *Türkçede fiilimsiler.* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Baytok, A. (2015). Kırgız Türkçesinin diyalektleri üzerine. *Diyalektolog, 10,* 35-58.

Baytok, A. (2016). Tarihten günümüze Kırgızlar ve Kırgız edebiyatı. *Pamukkale Üniversitesi Dil Bilimleri, Kültür ve Edebiyat (PADAM),* 208-250.

Benzer, A. (2010). -sA ekinin işlevleri ve dilek-şart ayrımı. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 28,* 131-140.

Bilgegil, M.K. (2009), *Türkçe dilbilgisi*. Erzurum: Salkımsöğüt.

Bolat, C. (2018). Kırgızcada -gan eki ile oluşturulan ad işlevli yancümleler ve Türkiye Türkçesindeki eşdeğerlikleri. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi, 2/2,* 144-150.

Bulak, Ş. (2017). Türkçede gereklilik ifadesinin kip hüviyeti kazanmadan önceki gelişim süreci. *EKEV Akademi, 72,* 337-355.

Buran, A. (2017). Kırgız Türkçesinde ses uyumlarının sebep olduğu ses değişmeleri. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD), 1/1,* 1-11.

Buran, A., Alkaya, E. (2017). *Çağdaş Türk lehçeleri.* Ankara: Akçağ.

Caferoğlu, A. (2015). *Türk dili tarihi.* Ankara: Altınordu.

Caferoğlu, A. (1988). *Türk kavimleri.* İstanbul: Enderun.

Cakıpbekova, A. (2018). *Şabdanbay Abıramanov,* Okurmandın Kitep Tekçesi, Turar, Bişkek.

Ceritoğlu, M. (2014). Dönüşlülük zamiri ve Kırgız Türkçesindeki kullanımı üzerine. *Turkish Studies, 9/3,* 351-364.

Ceritoğlu, M. (1998). *Kırgız Türkçesinin şekil bilgisi.* (Yayımlanmamış doktora tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale.

Cigitov, S. (2006). Çağdaş Kırgız edebiyatına dair. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 3/1,* 7-20.

Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictinary of pre-thirtheenth century Turkish.* Oxford At The Clarendon Press.

Cumakunova, G. (2008). Kırgız Türkçesinde Arapçadan alıntı kelimeler. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD), 9,* 101-117.

Coşkun, M.V. (2017). Özbek Türkçesi grameri. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Coşkun, M.V. (2010). *Türkçenin ses bilgisi.* İstanbul: IQ Kültür Sanat.

Coşkun, V. (1999). Türk lehçelerinde zaman anlamı taşıyan -p zarf-fiil eki. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi,* 7, 173-192.

Çorotekin, T., Moldokasımov, K.S. (2000). *Kırgızdardın cana Kırgızıstandın Kıskaça Tarıhı.* (Akt. Aygül Akmatova) Bişkek.

Demirci, K. (2017). *Türkoloji için dilbilim.* Ankara: Anı.

Demirtaş, A. (2008). Dede Korkut hikâyelerinde "gerek" kelimesi ile kurulu cümleler. *Turkish Studies, 3/1,* 14-21.

Demirtaş, A., Doğan, M. (2023). Türkiye Türkçesi ağızlarında ön ses tonlulaşması Üzerine. Ahmet Demirtaş, Murat Doğan (Ed.), *Dr. Öğr. Üyesi Murat Gök Armağanı* içinde (s. 95-120). Çanakkale: Paradigma.

Demirtaş, A., Doğan, M. (2022). Türkiye Türkçesi ağızlarında ön ses tonsuzlaşması, *14. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı* içinde (s. 1052-1068). Antalya: Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi.

Dıykanbayeva, M. (2010). Kırgız adı üzerine. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED), 43,* 205-210.

Dıykanov, K., Kudaybergenov, S. (1957). *Kırgız tilinin morfologiyası.* Frunze: İlim.

Eckmann, J. (2009). *Çağatayca el kitabı.* (Günay Karaağaç, Çev.). İstanbul: Kesit.

Ediskun, H. (2010). *Türk dilbilgisi.* İstanbul: Remzi.

Efendiyev, A., Şuataman, Ö., Hünerli B., Durmuş, O., Doğan, L. (Ed.). (2010). *Çağdaş Türk lehçeleri el kitabı.* İstanbul: Kriter.

Eker, S. (2005). Ana Türkçe uzun ünlülerin Kıpçak dillerindeki kimi izlerine dair. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* Semih TEZCAN'a Armağan, *13/13,* 145-167.

Eker, S. (2016). *Çağdaş Türk dili.* Ankara: Grafiker.

Emre, A.C. (1949). *Türk lehçelerinin mukayeseli grameri-fonetik.* İstanbul: Türk Dil Kurumu.

Eraslan, K. (1980). *Eski Türkçede isim-fiiller.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi grameri.* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Ercilasun, A.B. (1975). "-maç/-meç" eki üzerine. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi,*

21, 83-88.

Ercilasun, A. B. (1993a). *Türk dilinin dünü bugünü geleceği, Türk Dünyası Üzerine İncelemeler,* Ankara: Akçağ

Ercilasun, A.B., Akkoyunlu, Z., (1993b). *Türk dünyasında alfabe ve dil, Türk dünyası üzerine incelemeler,* Ankara: Akçağ.

Ercilasun, A.B. (2014a). *Kutadgu Bilig grameri-fiil.* Ankara: Akçağ.

Ercilasun, A.B. (2014b). Türkçede emir ve istek kipi üzerine. Ekrem Arıkoğlu (Ed.). *Makaleler I- Dil-Destan-Tarih-Edebiyat* içinde (s. 364-370). Ankara: Akçağ.

Ercilasun, A.B., Akkoyunlu, Z. (2014c). *Kâşgarlı Mahmud dîvânu lügâti't Türk (giriş-metin- çeviri-notlar-dizin).* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Ercilasun, A. B. (Ed.). (2007). *Türk lehçeleri grameri.* Ankara: Akçağ.

Erdal, M. (2004). *A grammar of old Turkic.* Leiden: Brill.

Ergasheva, K. (2017). Kırgızcada sıfat-fiil yan cümleleri. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Hacaettepe Üniversitesi, Ankara.

Ergin, M. (2013). *Türk dil bilgisi.* İstanbul: Bayrak.

Erşahin, S. (1999). Kırgızların İslamlaşması üzerine bazı mülahazalar. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 39/1,* 393-438.

Gedizli, M. (2012). Türkçede tek şekilli ve çok işlevli yapım ekleri. *Turkish Studies, 7/4,* 3351-3369.

Gencan, T.N. (2001). *Dilbilgisi.* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Göker, S. (2020), Kırgız dil biliminde edat konusu ve "kımça bel kumurskalar" adlı masalda geçen edatlar. *International Journal of Language Academy, 8/4,* 135-144.

Göz, K. (2017). Ana çizgileriyle Kırgız edebiyatı ve yeniden okuma denemesi. Cengiz Buyar (Ed.), *Kırgızistan Tarih-Toplum- Ekonomi-Siyaset* içinde (s. 593-614). Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Orta Asya Araştırmaları Merkezi.

Gülensoy, T. (2016). *Kırgız Türkçesi grameri (ses ve şekil bilgisi).* İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Gülsevin, G. (2005). Ağız araştırmalarımızda yaygınlaşmış yanlıklıklar (3): "üzüm/yüzüm; öllük/höllük" türeme mi düşme mi? *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies,* 5/2, 207-213.

Gülsevin, G. (2020). *Uşak ili ağızları.* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Gültekin, M. (2011). Kırgız Türkçesinde zarf-fiiller ve Türkiye Türkçesi karşılıkları

üzerine bir araştırma. *Türklük Bilimi Araştırmaları (TÜBAR), Güz/30,* 99-126.

Güngör, A. (2014). Kırgızca ve Türkçede geçmiş zamanlı basit cümlelerde eşdeğer yapılar. *Turkish Studies, 9/6,* 455-467.

Güven, E. (2021). Hakas ve Kırgız adı üzerine. *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi ASBİDER, 8/23,* 344-355.

Güzel, F. (2019). *Türkiye Türkçesi ağızlarında yapım ekleri.* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Hacıeminoğlu, N. (2019). *Karahanlı Türkçesi grameri.* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Hacıeminoğlu, N. (2015). *Türk dilinde edatlar.* İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Hacıeminoğlu, N. (2016). *Türk dilinde yapı bakımından fiiller.* İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Hatiboğlu, V. (1969), *Dilbilgisi terimleri sözlüğü.* Ankara: Türk Dil Kurumu.

İmer, K., Kocaman, A., Özsoy, A.S. (2011). *Dilbilim sözlüğü.* İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.

İnan, A. (1964). Kazak ve Kırgız yazı dillerinde dudak benzeşmesi (labial attraksiyon) Meselesi. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, 12,* 67- 76.

İpek, B. (2008). Türk dilinde vasıta hâli. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 23,* 63- 97.

İsakunova, G. (2003). *Türkiye Türkçesi ve Kırgız Türkçesinin morfolojik olarak karşılaştırılması.* (Yayımlanmamış doktora tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

Kalieva, K. (2021). Kırgız Türkçesindeki Moğolca alıntı kelimeler (-A- maddesi). *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi, 50,* 21-42.

Kalkan, M. (2006). *Kırgızlar ve Kazaklar.* İstanbul: Selenge.

Kara, A. (2019). *Kırgızcada zarf-fiiller.* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Kara, F. (2013). Kırgız Sovyet devletinin oluşması. *The Journal of Academic Social Science Studies TASSS, 6/2,* 1749-1767.

Karaağaç, G. (2009). Edat üzerine düşünceler. *Gazi Türkiyat, 15,* 157-169.

Karaağaç, G. (2012a). *Türkçenin dil bilgisi.* Ankara: Akçağ.

Karaağaç, G. (2012b). *Türkçenin ses bilgisi.* İstanbul: Kesit.

Karaağaç, G. (2018). *Dil bilimi terimleri sözlüğü.* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Karahan, L. (2015). *Türkçede söz dizimi.* Ankara: Akçağ.

Karamanlıoğlu, A.F. (1994). *Kıpçak Türkçesi grameri.* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Kasapoğlu Çengel, H. (2020). *Kırgız Türkçesi grameri (ses ve şekil bilgisi).*

Ankara: Türk Dil Kurumu.

Kasapoğlu Çengel, H. (1998). Kırgız Türkleri edebiyatı. Türk dünyası el kitabı: edebiyat (Türkiye dışı Türk edebiyatları), *Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 4/31,* 367-397.

Keskin, E.G. (2019). Kırgız Türkçesinde gramerleşme ve sözcükselleşme örneği olarak emiş~imiş~mış~miş biçimleri. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi (TEKE), 8/2,* 770-789.

Kirişçioğlu, M.F. (1994). *Saha (Yakut) Türkçesi grameri.* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Koç, K., Doğan, O. (2004). Kazak Türkçesi grameri. Ankara: Gazi Kitabevi.

Koç, N. (1992). *Açıklamalı dilbilgisi terimleri sözlüğü.* İstanbul: İnkılap.

Korkmaz, Z. (1992). *Gramer terimleri sözlüğü.* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Korkmaz, Z. (2014). *Türkiye Türkçesi grameri.* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Korkmaz, Z. (1995). Türkiye Türkçesinde iktidar ve imkan gösteren yardımcı fiiller ve gelişmeleri. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar (2023), Cilt: 1-2 kitabı* içinde (s. 607-617). Ankara: Türk Dil Kurumu.

Kudaybergenov, S. (Ed.). (1980). *Kırgız adabiy tilinin grammatikası, fonetika cana morfologiya.* (Akt. Hülya Kasapoğlu Çengel). Frunze: İlim Basması.

Mansuroğlu, M. (1953). Türkçede "-ğu" ekinin fonksiyonları. *Journal of Turkology, 10,* 341-348.

Moldalieva, N. (2002). *Köktürkçeden Kırgız ve Türkiye Türkçesine fiiller: ses ve anlam bilgisi bakımından bir karşılaştırma.* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Gazi Üniversitesi, Ankara.

Okçu, C. (2019). Kırgız Türkçesindeki Farsça yapım eklerinin Türkçenin fonetiği ile olan ilişkisi. *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 3/2,* 221-230.

Omorov, T. (2013*). Kırgızların Türkistan Hanlıkları ile ilişkileri (XV-XIX. yy. Arası).* (Yayımlanmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara.

Orozobayev, M. (2004). Eski Türkçe ve Kırgızcadaki Yapım Ekleri. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Oruzbayeva, B.Ö., Kudaybergenov, S. (1964). *Kırgız tilinin grammatikası, morfologiya,* Frunze: İlim Basması.

Ölmez, Z. K. (1995). *Şecere-i terâkime (Türklerin soykütüğü).* Ankara: Simurg.

Öner, M. (2022). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi.* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Özalan, U. (2014). *Türk dilinde cevheri ek fiil.* (Yayımlanmamış doktora tezi),

Sakarya Üniversitesi, Sakarya.

Özbay, H. (2008). Kırgız şiiri ve Süyünbay Eraliyev. *Kardeş Kalemler, Aylık Avrasya Edebiyat Dergisi, 18,* 79-88.

Özeren, M. (2008). *Kırgız Türkçesinde ünsüzler ve ünsüz olayları.* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Fırat Üniversitesi, Elazığ.

Özeren, M., Yalçın, S.K. (2022). Kıpçak grubu Türk lehçelerinde çatı eklerini alan fiillerin sözlükselleşmesi. *Sosyal Bilimler Dergisi, 32/2,* 457-466.

Özgen, N. (2014). *Yirminci yüzyılın ilk yarısında (1900-1950) Kırgız edebiyatı tarihi.* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Serebrennikov, B.A., Gadjieva, N.Z. (2022). *Türk yazı Dillerinin karşılaştırmalı tarihî grameri.* (Hacıyev, T., Öner, M., Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu.

Tan, A. (2017). *Kırgız Türkçesi (eski Türkçe ve Türkiye Türkçesi karşılaştırılmalı).* İstanbul: Kesit.

Tan, A. (2010). *Kırgız Türkçesinde tasvir fiilleri.* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Tanç, M. (2005). Günümüz Kıpçak Türk lehçelerinden Karaçay-Malkar, Kazak, Kırgız, Kumuk, Nogay ve Tatar Türkçesinde -a ve -y zarf-fiil eklerinin -mağa işleviyle kullanılışı üzerine. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 11/27,* 103-116.

Taşbaş, E. (2019). Kırgızcada standart olumsuzluk. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 19/1,* 145-158.

Tekin, T. (1975). *Ana Türkçede aslî uzun ünlüler.* Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Tekin, T. (2022). *Orhon Türkçesi grameri.* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Tekin, T. (1990). *Türkçe olumsuzluk eki (-me) üzerine*. Ankara: Dilbilim Yazıları.

Tekin, T. (1989). Türk dili diyalektlerinin yeni bir tasnifi. *Erdem, 5/13,* 141-168.

Tekin, T., Ölmez, M. (2015). *Türk dilleri.* Ankara: BilgeSu.

Tolkun, S. (2006). Kırgız Türkçesinde -a elek partisibi -diğer Türk lehçelerinde görülmeyen tipik bir sıfat-fiil eki. *Sosyal Bilimler Dergisi, 15,* 167-176.

Tolkun, S. (1999). *Kırgız Türkçesinde mastar, partisip ve gerindiumlar.* (Yayımlanmamış doktora tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

Topaloğlu, A. (1989). *Dil bilgisi terimleri sözlüğü.* İstanbul: Ötüken.

Tosun, İ. (2011). *Tuva Türkçesinin şekil bilgisi.* (Yayımlanmamış doktora tezi), Trakya Üniversitesi, Edirne.

Turgunbayer, C. (2016). *Kırgız Türkçesindeki isim-fiil ekleri.* Ankara: Sonçağ.

Turgunbayer, C. (2004). *Kırgız Türkçesindeki sıfat-fiil ekleri.* Ankara: Türk Dil

Kurumu.

Turgunbayer, C. (2010). Türkiye Türkçesinde yeterlik fiilinin işlevleri ve Kırgız Türkçesindeki karşılıkları. *Türkbilig, 20,* 60-66.

Türk, V. (1995). Eski Türkçede -gu/-gü eki ve işlevleri. Ahmet Buran (Ed.), *Tuncer Gülensoy Armağanı* içinde (s. 351-369). Elazığ: Bizim Gençlik.

Türk, V. (1996). Türkçede şimdiki zaman kavramı, çekimleri ve ekleri. *TDK Belleten, 44,* 291 -340.

Türkyılmaz, F. (2019). *Tasarlama kiplerinin işlevleri.* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Uysal, S. (2021). Eski ve orta Türkçe iki ünlü arasındaki -ġ- ve -g- seslerinin çağdaş Kırgızcadaki durumu. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 5,* 316-333.

Uzun, G. (2021). Kırgız Türkçesinde parçacıkların işlevleri. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi, 9/24,* 84-103.

Uzun, G. (2014). Kırgız Türkçesinde yabancı dillerden alıntılanan kelimelerde ses düşmeleri. *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 33,* 80-93.

Üstünova, K. (2004). Dilek kipleri ve zaman kavramı. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi, C: LXXXVIII, 635,* 678-686.

Vardar, B. (Ed.). (2002). *Açıklamalı dilbilim terimleri sözlüğü.* İstanbul: Multilingual.

Von Gabain, A.M. (2000). *Eski Türkçenin grameri.* (Mehmet Akalın, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu.

Vural, H. (2013). Türkçede yardımcı fiil-ek fiil meselesi ve bir terim önerisi. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 8/2,* 42-49.

Yalçın, S.K. (2013). *Çağdaş Türk lehçelerinde ünlüler.* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Yudahin, K.K., Taymas, A. (2011). *Kırgız sözlüğü.* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Yunusaliyev, B. M. (1985). *Kırgız tili cana anın dialektileri. tandalgan emgekter,* s. 64-94. Frunze: İlim. (Erhan Taşbaş, Çev.). Kırgız Dili ve Diyalektleri. *Gazi Türkiyat, Güz/19,* 241-267.

Zal, Ü. (1999). *Kırgız Türkçesinde edatlar -Cengiz Aytmatov'un "cemile" romanındaki edatlar üzerine karşılaştırmalı bir çalışma.* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale.

BÖLÜM IV

EKLER

4.1. Çeviri Yazılı Metin

ÖKÜM
(POBESTİ)

[1] Artık «Kum-Arık» baştalgıç mektebine başçı bolup dayındalıp keldi. Şaardan alıs elet cer. Mekteptin imaratı töş caktagı tektirçege salıngan eski üy eken. Peşaybanının aldına koyulgan kaarısı tört kırlanta cılmalap çabılıp, salaa-salaa panciralanıp türdüüçö oymoçiymeler menen koozdolgon. Cakın-carkın taştalgan torsundarının araları caŋgak cıgaçınan çabılıp, beş koldun salaasınday tizilgen uvasacup menen kınalıptır. Kiçireek darçaları şıpka cakındata biyik ornotulup, dubalının içki betteri tört burçtuu tekçeler menen tolturulgan. Sırtkı dubalının kee bir cerlerine camgır tiyip cuup ketken bolso da, sarap tartıp cabılgan üçün sının buzbay zıŋkıygan boydon turat. Bir kezde seldesin kıyavan cılıp çalıngan eşen-kalpalar kürpüldöp dooron sürgön bolso kerek.

Okuunun baştalışına ali bir ayga cakın ubakıt bar. Artık kün sayın ayıldı aralap, el içi, cer şartı, el menen taanıştı. İyri-buyru ketken çoŋ coldun boyuna iretsiz ornoşkon kıştaktın körünüşü birinçi kündördö köŋülünö ançalık caga bergen cok. Cepireyte calpak cabılgan boz tamdar bir betkey körünüş berip, karap turgan kişinin köŋülünö kandaydır köŋülsüz kusalık çakırgansıyt. Artıktın içi demdelip özün özü buulukkan abalda sezet. Bir cakşı ceri bak-darak mol eken.

Mektepte eki-üç mugalim bar eken. Bulardın içinen biröönün gana sabatı tüzügüröök ele. Kalgandarınıkı bolso eptep-septep... al tursun, biröö ecelep okup, ontolop cazıp, tört amaldı araŋ uruşturgan can bolçu. Mınday cerde iştöönü özün kemsintkendik katarı oylodu Artık. Antkeni, atayın adistikke ee bolgon bilimdíüü cigitter şaar mektepteri üçün da, başka uyumdar üçün da taŋsık emespi anda. Bir neçe kündör irencip koş köŋül bolup cürdü da, kayra: «Koy, kıştakta ele öskön can emes

[2] belem. Ali kızmattın emne ekenin bile elek turup, kızmat tandaganım eç kimge cakpas. Uşul cerde ele işteyin, anan bara-bara körö catarmın» degen bekem çeçimge keldi da, çıgınıp işke kirişe baştadı.

Artık cigittikke boy tartıp, bir cagınan bilimi bar adis boldu. Bul anın murdagı çogool münözün ogo beter çıŋdadı. Öz oyuna kelgenin «mınday» dep bir aytkan soŋ kayra tük kaytçu emes. Antkeninin sebebi, albette, turmuş çındıgına üstürtön köz karaşınan, turmuştun tataal agımına karata öz aldınça kadam şiltey elektiginen go! Bir cagınan ömürü azar körböy erkin östü, erke östü.

Artıktın atası Bakay biröönün kolun karabagan orto çarba kişi bolup ötkön. Minerine at, saarına uy, bir koş ögüz ilgerten öksü bolgon emes. Çarçabagan emgekçil, büyrö kişi ele.

Atası ölgöndö Artık on eki caşka kelip kalsa kerek ele, cetim kaldı degen atı bolgon menen Artık cetimçiliktin dagın tartkan cok. Atasının coktugun gana aytpasak, on eki caştagı erke bala üçün eç kanday özgörüü bolbogondoy ele sezilgen. Antkeni, ookatka çıyrak apası üy-tiriçiligin bılk ettirbey kolgo alıp ketken.

Aradan eki-üç cıl ötpöy Artık ayıldık kee bir baldarga koşulup, şaarga ketet. Calal-Abad şaarı atçan kişige tüşkülük col emespi. Antse da apası buga çın dili menen karşı turup kördü.

«Aylanayın balam, – dedi aylası ketkende, – ata-babaŋ okubay ele kelgen. Adam maŋdayına cazganın köröt. «Akkan arıktan suu agat» degen, senin uruguŋda çoŋ bolup, el başkarıp kelgeni dele cok. Kudayga kulduk urup, maŋdayımda oturçu. Ataŋ ıramatılık bolgondo seni okuuga cibermek tursun, üydön karış çıgarbayt bolçu. Koyçu, aylanayın»

Bul sözdördü al akılında sanagan cıyıntık katarı aytat deysiŋbi. Cok. Bar bolgonu özünö teŋtuş baldar ketip catışpaybı, bir cagınan şaarda cürüü al üçün kızıktuu da... Mına, beş cıl uçup ötköndöy sezilet. Artık pedagogika okuu cayın bütüp, bir kesiptin tübölüktüü eesi boldu, öz tizgini öz kolunda – baarı aldında. Al emi kanatın tarap, uçu-tübü çeksiz turmuş meykindigine karay uçup çıkkan caş barçın.

Artık okuunu bütkön soŋ öz aylına baruunu eŋsep cürgön ele, birok oblasttık ONO cürgüzgön bölüştürüüdö, uşul «Kum-Arık» mektebine mektep başçısı kılıp dayındaştı.

Caŋı okuu cılının birinçi kününön tartıp, tizmege kattalgan okuuçulardı mektepke toluk tartıp alıştı. Baldarın mektepke ciberüügö karşı turgan bir da ata-ene bolgon cok. Öspürümdörünön tarta kiçinekey böböktörünö çeyin okuuga capatırmak

[3] dilgir eken. Artık mınday cörölgögö abdan kubanıp kaldı. Kün ötkön sayın kagaz, kalem kemçilikteri toluktalıp, işter cöngö salına berdi.

...Artık komsomol uyumuna sekretarı bolup şaylangandan kiyin caştar arasına tez ele siŋip ketti. Cıyırma caştagı nooça boyluu, karasur kelgen suluu cigittin sezgiç, şamdagay cürüş-turuşu, şakıldagan açık münözü kimdi bolso da özünö tartpay koyçu emes. Ayrıkça anın demilgelüü araketi caştardı öz aylanasına tez toptooçu. Eskiliktin ar kanday kaldıktarına karşı katuu küröştör cürüp catkan al şartta komsomol uyumu kıştaktın bardık turmuşuna katışpay koyo aluuçu emes. Sabaktan kiyinki bardık boş ubagın pahta talaasında iştegen eldin arasında ötköröt.

Karı-caş debey bolgon küç pahtanın asılın cınap aluuga capırt bagıttalgan. Bardık iş kol emgegine tieşelüü.

Komsomoletsterdin sanı köp emes boluçu, antse da başka caştardı koşup alıp, eki bölünüşüp özdörünçö işteşüüçü. Ortodo çoŋ carış.

Artık bügünkü eki saat sabagın okutup koyup, te alıskı altınçı brigadanın ayantında terimde cürgön caştarga barıp kelmek bolup cönödü. Al kıştaktan çıgıp, arık boyloto tigilgen tıttın tübündögö calgız ayak coldo uzun buttarın çoŋ-çoŋ arıştap, şamdagay basıp baratat. Meltirep catkan pahta ayanttarının narkı çeti çeksiz sozula berip, tee-tetigi bozorgon adırlardın tübünö barıp takalat. Bir kezdegi kara koçkuldanıp dügdürüm tartıp catkan öskülöŋ gozolor çetinen caynap açılgan. Kaysı cagına cüz burup karabagın, ak etegin aldına baylangan kızıl-tazıl kız-kelinder, cigitter köldö süzgön akkuuday pahta deŋizinin betinde kalkıgansıyt. Kee birleri tergenin kırmanga tögüp kayra kelatsa, dagı biri teep salıp, çımçıp araŋ buugan kepe baranduu pahtasın töbösünö kondurup, kolun öydö kötörüp, bir cerinen cölöböstön arıktın kırı menen dilgir basıp şüdügördün orto çenindegi kırman cakka bet alat. Baarınan da kırmanda canduu kıymıl. Dugduŋdagan eki cigittin biri asılıp koyulgan kanar kaptın içine tüşüp alıp, sızgırılıp maŋdayınan akkan terin kalkanday çoŋ kolunun artı menen sürtüp koyup, ekinçisi suzup salgan pahtanı bardık salmagın ayabay, kaptın burç-burçuna cetkire teep, tigini şaştırat. Ulam tolgon kaptın oozun buup, çetki kaptarga cetkirip, tike cölöp koyuşat da, kayra ekinçisine kirişet. Beşiligin koluna karmagan eeginde beş-altı kıl sakalı bar kişi cayılgan pahta bulasına tınçtık berbegensiyt, bul tarabınan tigil çetin közdöy bir baştan kırçıp aralaştırıp çıgat da, naspayınan erdine kısıp koyup, çürmüyüp bir az turgan soŋ, tuurasınan al cagın közdöy kayra aŋtarıp kiret. Kırmanga sıybagan ak pahtalar buluttay bulayt.

[4] Artık çoŋ arıktın kırı menen terebelge köz çaptırıp kete berdi. Tee narkı çette terip cürgön kalpakçan cigittin koŋur ünü tük tıyılbayt.

Sabakta koş almaday,
Töş kanaŋdan keteyin.
Sabap koygon pahtaday,
Köş kanaŋdan keteyin.
Çilgi kara cüzümdöy,
Köz kanaŋdan keteyin.
Şarabı cok mas kılgan
Söz kanaŋdan keteyin.
Ölsöm – öldüm, keteyin,
Ölbösöm saga ceteyin.

Artık izdegenderin taptı. Alar bir çetinen ekiden aget alıp katar tüşüşkön bolso da, ar kimisi ar cerde baş kötörböy iş menen alek.

Kün kökölöp baratat. İş kızuu, ar kay cerden sozolongon ır ugulat. Al terimçilerge kol-kabış kıldı. Tüştö baarı kırmanga kelip, bardanday samoorgo kaynatkan ısık çaydan küngö kaktala olturup, kangıça içişti. Tamaşaluu sözdör aytılıp, şayır külkülör tögüldü.

Artık ala kelgen gazetasınan kee bir kabarlardı okup berdi. Ayrımdarı özü tüşünbögön bir nerselerdi suragan boluşat. Gazeta okuunun ayagı askielüü tamaşaga aylandı.

Arkı çette oturgan ak cüzdüü, kageles boyluu çibek kızdın sırtkı körünüşü Artıktın cürögünö tok tiygendey taasir berdi. Cigit arık kırına köçük basa oturgan kalıbında çıkanagın tizesine tayap, kolu menen beti-başın, saal koçkor tumşuktangan kırdaç murdun sıypalamış bolup, baykatpay astırtan kızdın tunuk cüzünö suktana tigilet. Kız da cigittin bul abalın baykap kaldı körünöt, bir-eki colu eköönün közü çagılışa tüştü. Bir münöt da tikteşe albay, közdörü tömön karay cılmışat. Kızdın kök çıbıktay solkuldagan çibek boyu, kara közdörü, kırdaç murdu kemtiksiz kılıp atayı casaganday uçuradı Artıkka. Ançalık uzun emes koŋur çaçtarın çımındıktay mayda kılıp örüp, baş-alaman bolbosun üçün içke kara cip menen tizip koygonduktan, dalısın sılaganday tegiz caap, üstünön basa kiygen zar topu kanday sonun caraşat. Butundagı saymaluu caltıragan namerken ötüü, kızıl-ala atlas köynögü, atayı uşul kızdın caraşıgı üçün gana caralganday. Caşıl kıcımdan tigilgen tar kemziri çıbıktay denesine çıptalışıp, bödönö tumşuktangan koş kökürögün daana bilgizip turat. Sataŋ cürüş-turuşundagı kıymıl

[5] araketin, azıraak uyaŋ, köz karaşın, bir türdüü cıluu sezim menen uçurattı Artık. Cürögündö kandaydır söz menen ayta algıs bir nerse payda bolgonsup, denesi astırtan biliner-bilinbes çımıragansıyt. Al özünün bul abalın emne dep aytarın bilbey, muŋayım gana otura berdi. Artık bir kıyladan kiyin murda bir eki colu birge bolup söylöşüp kalgan Alima degen kelinden kızdın cayın suradı. Kelin bolso kız cönündö toluk aytıp berdi. Kızdın atı – Ayday. Ata-enesi uşul ayıldık kişiler...

Tüştön kiyin Artık Aydayga cam tarta, aga maalalaş tüşüp pahta terişti. Tergenderin anın etegine koşot. Igı kele kalganda andan-mından akırın süylöp, kepke alaksıtat.

– Siz menden alısıraak teriŋizçi. Elder karap turuşat. Cakşı bolboyt, uyat, – dedi kız uyaŋ tartkınçıktap. Ünü kaltıraŋkı çıktı.

– Makul, makul, – dedi da bir az çettep sözün ulanttı Artık, – Komsomolgo emne üçün ötpödüŋüz uşul ubakka çeyin?

– Uruksat berişpeyt, – dedi kız çanakka karay eŋilip catıp.

– Emne üçün? – Artıktın kalıŋ kabagı eki közünün ortosuna çogula tüşüüp, kızdın cüzünö surooluu karadı.

– Kızıksız-a, bilip turup aytasız da...

– Koyuŋuz, karındaş, al mezgil ötpödübü. Azır ar kim öz tagdırın özü... – Artık kapkaydagı ügüt-nasaatın aytıp, tuş-tuş cagınan torgodu. Sızga tüşkön kak kesek nımdı öz boyuna kanday baykalgıs siŋirip catkan sıyaktuu cigit menen kız da bir-birinin sırın astırtan tartıp catıştı.

Dem alış künü erteŋ menen Artık bir mugalimdi eerçitip, ayıldın tömönkü maalasına karay bet aldı. Alardagı maksat–sabatsız adamdardın tizmesin alıp çıguu. Elüü caştan tömönkülördü keçkilikbez mektebinde okutup, sabatın açuu maselesi abdan katuu koyulup catkan.

Eki mugalim üydön-üygö kirişip alardın sabatı menen taanışıp catıştı.

– Attaganat, aylanayındar, bizdi moldo kılıp koysoŋor kana, – dedi bir butunan sıltıp aksap baskan sarı sakalduu kişi mıskıldaganday, birok anın çın pikirinde mıskıldoo cok boluçu.

– Biz moldo kılbaybız, sabatıŋardı açabız, aksakal, – dedi Artık al kişinin atı-cönün kagazga cazıp catıp.

– Ee aylanayın, işi kılıp, kitep açıp, kat taanısa moldo degen oşo da!

Artıktar üy eesi menen koştoşup, tömönkü üygö bet alıştı. Altı paksaluu çakan gana korgon. Korgondun eşigin açıp baş bagışkanda eşik aldında tokuldatıp cıgaç conup

[6] catkan suydaŋ kara sakal kişi oturgan cerinen moynun burup, büşürköp karadı. Al kişi sol butun astına büktöp koyup, oŋ butun sunup oturgan kalıbınan kozgolgon cok. Mugalim cigitter salam berip, anan kelgen sebepterin aytıp tüşündürgöndön kiyin gana teşe-baltasın canına taştap, cer tayana öydö turdu da:

Özübüzdün baldar tura. Ee, katın, çık bıyakka, baldarga töşök salıver. – dedi.

Koldun uçu menen çımçıp koygondoy kiçine murunduu kök köz, sarı ayal üy içinen çıgıp, peşayvandın kıbıla cakkı burçundagı çarpayaga postek töşöp orun saldı.

– Bol, çay kaynat, katın, – dedi ayalın şaştırıp. Anın «K, G» tıbıştarın atayılaganday takalap süylöşü Artıkka kızık uguldu.

– Cok, tim ele koygula, – degen cigitterdin sözünö üy eesi köngön cok.

Korgondun içi ançalık çoŋ emes, birok ötö tartiptüü. Anın içinde torpoktuu uy, at baylanıp turat. Korgondun tör cagı cık tolo cemiş bagı. Örüktördün kızgılt sarı calbıraktarı elpek celge turuştuk berbey, anda-sanda üzülüp tüşöt, supalar calbırakka opurulat.

Bul kişini usta Nışan dep koyuşat. Anın ilgeriten beri kılgan kesibi cıgaç ustalık. Cıgaç usta bolup dele anciyandık ustalarday panciralap üy salıp, oymo-çiymelep caban casagan emes. Saytaldın noodalarınan kıyıp kelip, nıptasına terdikti taŋıp alıp kıykaŋdatıp cambaşı menen tal butagın tezge basıp, boz üydün söögün casayt. Nışandın kılgan kerege-uugu dep tarpi kılıp avaz körgön kardaldar alıstan kelçü. Nışan akırkı uçurlarda bul önörün kolunan çıgarıp koydu.

– Kana, baldar, dastorkongo karagıla, – dedi cantaya oturgan kalıbında çay kuyup uzatıp catıp. Anın suydaŋ sakalı serbeyip birindep, kara satinden kebez saldırbay delbiretip cuka tiktirgen celegi arık denesine cabışıp, tulkusun caş baladan ayrıp algıs çakan kılıp körsötöt.

Nışandın bırtıygan mançaların, çüködöy bolgon kiçinekey tulkusun özünün bakıbat denesine salıştıra karap, bir aldın Artıktın külküsü keldi.

Çay içilip büttü. Mugalimder kelgen sebebin aytışıp, tüşündürüştü ele, Nışan etibarsız gana mamile kıldı. Çınında da Nışandın caşı elüü beşke tayap kalgan.

– Emese ayalıŋız barıp tursun, aksakal, – dedi Artık anı tizmege kattap.

– Emi menin katınım mudaarıs bolboyt, cazbay ele koygula, baldar, – Nışan bırtıgıy çor koldoru menen birindegen kara sakalın kaşılap catkan kalıbında içkilikçe çalıp süylödü. Alakanday bolgon kiçniekey betinen caktırbagandıktın cışaanası baykalıp turdu.

– Kep mudaarıs boluuda emes, aksakal. Sabatın açış kerek bolup catpaybı.

[7] – Menin katınıman başkasının ele sabatın çıgargılaçı.

– Cok, – dedi Artık kıçaştanıp, – sizdin ayalıŋızdan baştaybız.

– İi, menin katınım mine eken?

– Sizdin ayalıŋızdın sabatı cok.

–Kimdin sabatı çıgıp, menin katınım kalıptır? Nışan titireŋdep, közünön çaarı çıga tüştü.

– Eldin köbünön sabatı cok. Alardın sabatın açışıbız kerek.

– Koy, sen ker ayak bala körünösüŋ, menin katınım barbayt, – dep şart burulup, tekçedegi kerkisin alıp, çaap catkan cıgaçın karmadı.

Artık da bir neçe söz aytıp, eköö kıyla tartışa tüşüşköndö, korgondun eşigi «kıyk» etip açılıp, bir ayaldı baştap, bayagı künü pahta teriminde taanışkan Ayday degen kız kirip keldi. Al uyaŋ gana cer tiktey basıp baratıp:

– Keliŋizder, – dedi da üygö kirip ketti.

Kızaŋdap kalgan Artık kızdı körör zamat basaŋday tüştü.

Coldo baratıp Ayday uşul Nışandın kızı ekenin ukkanda, Artıktın cürögü tız etip, içinen katuu ökünüp kaldı. «Kap, – dedi canındagı mugalimge bilgizbey, – kızuulugum kalbay turgan boldu. Emi kızına da aytat, mümkün, sögör, – ünsüz gana basıp kete berdi, – menin bul corugum takır tuura kelbeyt. Karaŋgı kişilerge uşintip mamile kılganım bolobu? Ay menin münözüm, kap!..»

Kün ötüp catat. Aydaydın elesi Artıktın sezimine tereŋ oynoy berdi. Al erteli keç tattuu kıyaldardın tolkunu menen koşo aldas urat. Sabak okutup catkanda da oyuna kılt etet. Antkeni kızga daap barıp bir ooz da söz ayta elek. Birok cakşılap taanışıp aldı, kızdın da Artıkka bolgon mamilesi özgörülgöndöy, paydaluu cakka burulup baratkanı baykalgansıyt. Bir cakşı nerse – Ayday emi komsomoldun müçösü. Artıktın canduu ügütü tekke ketken emes körünöt.

...Komsomol çoguluşu keç taradı. Tolgonay meltiregen çeksiz asman deŋizinin betinde kaalgıp süzüp baratat. Keç küzdün koŋur celi muzdak alakanı menen erkeletkendey beti-başıŋdan sılap ötöt. Üylördün darçalarınan şıkaalagan birin-serin gana carıktar körüngönü bolboso, kıştak tuncuragan tınçtıkta. Aŋkaŋk etip tündü buzgan itterdin da caagı cap bolgondoy. Alima, Artık, Ayday – üçöö anı-munu süylöp cay basıp kelatışat. Calaŋ köynökçön Ayday suuktan içirkenip koydu ele, Artık pidcagın çeçip, birok aga cabışka batına albay, Alimaga capmak boldu. Kekse kelin tiginin içki sırın baykap koyup: – Koy kokuy, kokus, küyööm uturlap çıgıp kalsa, ar ubak koopsup cürgön beçara korsuldap cürbösün. Koy deerge kocosu cok Aydayga capsaŋ, – dedi

[8] kuykumduu süylöp. Alima koş aytışıp üyünö buruldu. Alardın ko- roosunun artındagı üy Aydaylardıkı. Tigil burulup keteri menen Artık köpkö toktolboy:

– Aydaycan, – dedi mukaktana. Anın orkoygon çoŋ iyinderi karaŋgı tündö alp elestüü bolup körünöt.

– Aydaycan, kapa etpeseŋ... ...Artıktın sözü-üzülüp ketti. Al azır kançalık baatırlık kılganı menen andan arı sözün ulay albayt ele.

Ayday coop kaytarbastan, eki cagın elteŋ-elteŋ karadı da, arıktın tigil öyüzündögü ay nurun caşırgan taldın kölökösünö öttü.

Artıktın kalbıgıyıraak erinderi kurgap, ulam- ulam şilekeyin cutat. Al tamekisin aptıga-aptıga sorup ıktıtıp ketti.

– Aydaycan, menin cakşı tilegim bar ele... Seni men... – Artıktın kubatı «süyöm» degen sözdü aytuuga cetpedi, – senden acıragım kelbeyt. – Al boyun cakındata kızdın karısınan karmap, kuçaktoogo batına albadı. Başın tömön salıp, butunun uçu menen cer çiymelep turgan Aydaydın boyu anın kökürögünön gana kelet. Ayday da Artıktın kolun boşoŋ karmadı. Tilder buula tüşkön...

Aydaydın ünü kargıldana kıyladan kiyin süylödü:

– Menin başım boş emes, özüŋüz dele ukkandırsız.

– Emne üçün?!

– Cakında kayındap koyuştu.

– Uşundaybı?

– Ooba.

– Özüŋ maakul bolduŋbu?

– Kaydan deysiz. Menden surar bele? – Aydaydın ünü akırın çıkkan menen özünün oor kürsünüüsü, calpı ele kırgız kızdarının kılımdık tagdırı baykalgansıdı. Bir kolu menen taldın barigin anda-sanda maksatsız üzüp taştap cattı:

– Cok, – dedi Artık çeçkindüü, anın şadıluu mançaları titirep ketkensidi. – Men sensiz... tüşünösüŋbü? Azır kızdar öz başına ee go?

Cigit kaydagı ügüttördü aytıp, küykölöktönüp catat. Taldın tünkü cel menen türtüşüp, şooduragan dobuş çıgarıp turgan caşıl şaktarının arasınan şıkaalagan aydın şoolası, biri birindegi çınıgı ıklastı moynuna algan caştardın taza sezimine küböö bolup, süttüü nuru menen bütkül aalamdı carık kılıp turdu.

* * *

Caz çıgıp kelatat.

[9] Çındık cerde catmak bele? Artık menen Aydaydın ortosundagı mamile ayıl arasında düŋ bolup ketken.

El oozuna elek koyo albaysıŋ da, bul söz kızdın ata- enesine da cetti.

Ayday işten keç kaytkan. Atası menen enesi eköö eki cerde kabarçıktap oturuşuptur. Nışandın közünön çaarı çıgıp, şapalaktay bolgon kiçinekey beti kubarıŋkı, suydaŋ kara sakalı birindeyt. Kirip kelgen kızın közdörün cülcüytüp zekiy karadı.

– Otur, – dedi atası ızırınıp, – sen mine kılıp cürösüŋ!

– Emne kılıpmın? – Ayday caltana süylödü.

– Sen Artık degen maalim bala menen mine dep süylöşüp cürösüŋ?

Ayday darça cakka burulup ün katpay telmirdi. Maydalap örülüp caagı ıldıy tögülüp turgan koŋur çaçın karmalagan bolup, kabak bürköp gana turat. Şişireek eeginin astınan ak tamagı bülk etkensiyt.

– Egari oşondoy kıla turgan bolsoŋ, – dedi Nışan caak etteri titirep. Kiçinekey betterinen kanı kaçıp, cülcügüy közdörünön ot çıkkansıyt. – Menin sendey kızım cok. Ölgön baldarımdın biri katarı senden keçem. O düynö, bu düynö cüzüŋdü karabaym. Uktuŋbu? Men dos-duşmandın aldında betimdi kara kılıp cürö albaym. Tirüüŋdö keçem! – Açuusuna çıdabay arık denesi dirtildeyt, – camandın tapkanı capalak deyt. Doŋuzdun murdunan tüşö kalganday neme eken. Bir colu uşerge kele kalıp, bir pasta dilime azar berdi. Meni korkuta süylögön alaköödöndörgö bere koyor kızım cok, uktuŋbu?!

Nışan açuusuna çıdabay zirkildep katının sögüp ıylattı.

Antkeni Aydaydı attuu-baştuu kişinin uuluna kudalap, özü kaalaganday mal-pul salgan, ayabay boyosu kanıp kalgan da. Nışan da bekerinen zirkildep catkan emestir. Ayday ızasına çıday albay, tünü boyu uktabastan közdörü eki muştumday bolgonço ıyladı. Oşondon kiyin köp oylonçu boldu.

«Ooba, – dedi al akırında çeçkindüü cıyıntıkka kelip, ata-enemdi dos-duşmandın aldında cer karatıp erge çıkpay kuruyun. Alardan başka kımbat kimim bar? Er degen – er, kanday bolorun kim bildi? Kaçan da bolso baş kalkalar butam ata-enem go. Bir cagınan atamdın da peyli caman, aytkanın kılbay koyboyt. Şulardın kargışına kalsam, agarıp-kögörüp ketişim dele kıyındır. Köŋülünö azar berbey ata-enemdin sözün ugayın...»

Artıktın bolso ar ubak baş kötörörgö çolosu cok. Mekteptin kıbır etken işinin baarı anın moynunda. Mugalimderi anı çınıgı cetekçisi katarında sezişip, mekteptin gana işi emes, özdörünün ceke oylorun da caşırbay aytışıp, keŋeşin uguşat, bardıgın

[10] caşırbay ortogo salışat. Alardın arasında, «öz bilgenimdi başkaga bereyinbi, atasının körü...» deçüülörü cok ele. Artıktı mektepten boşonuuga ubaktısı az bolso da, Ayday cönündögü oy baarın ceŋip kete turgan sıyaktanat. Ayrıkça, Ayday kiyinki colu öz pikirin aytıp, baş çaykap ters baskandan beri canın koyorgo cay tappay, öz içinen sızılıp azaptanıp cüröt. Aydayga koşulbay kaluunu oyloso, başına kara bulut toptolup, keleçek ümütü maysız öçkön çırakka okşop künürttönöt, ömürü kızıksız elesteyt. Keleçek carık turmuşunun, baktısının açkıçı calgız gana Aydaydın kolunda sıyaktanat. Kiyinki bir neçe colku coluguşuuda Artık çeçkindüü turup, çın sırın ayttı.

«Ayday,– dedi al, küçtüü içki sezimden muundarı kalçıldap, – Ayday, men sensiz cürö albaym. Ar bir adam öz süygönünö koşuluu kerek. Ansız turmuş kızıksız. Tüşündüŋbü? Öz başıŋdı süybös canga baylagıŋ kelebi?..» Ayday bolso ak-kök debey telmirip cer karayt. Çınında «Cok» dep aytayın dese da, köödönün kıskan bir küç biylik kılıp, tilin kürmöögö keltirbeyt.

Caŋı okuu cılının baştalışında şart takır boldu. Artıktın demilgelüü araketi, cakşı cürüş-turuşu rayongo da belgilüü boldu. Okuu baştalardan bir ay murda anı rayonduk el agartuu bölümünün başçısı çakırdı.

– Coldoş Bakaev,– dedi al kadaganday kese süylöp. – Seni rayondun borborundagı «Ak-Terek» orto mektebine direktor kılıp alıp kelsek dep makuldaştık.

– Kandayça sebep?

– Sebep oşo, işteysiŋ. Caŋı uyuşulgan orto mektep. Bıyıl birinçi colu segizinçi klassı bolot.

– Bul işte menin eç kanday tacrıybam...

– Eç nerse emes, tacrıyba iş menen koşo kelet.

Albette, abal naçar, köp iştöö talap kılınat. Artık «makul» dey albay, oylonup başın kaşıladı.

– Çoçulaba, cardamıbızdı ayabaybız.

– Makul!

* * *

«Ak-Terek» orto mektebin Artık murda körgön emes. İşti ötkörüp alış üçün rayonduk el agartuu bölümünün inspektoru eköö mektepke barıştı. Mekteptin imaratı remontton ötkörülgön eken. Birok, remont kezinde eşikke çıgarılgan mebelder içkeri kirgizilbey ordu-ordunda tartayıp, küngö kakşıp catat. Camgırlarda da kalsa kerek, caŋıdan sırdalgan partalardın betteri kayra carılıp, koŋtorulup ketiptir.

[11] Artık canındagı inspektor cigitke kayrılıp cay gana suradı.

– Bu kanday kep? Mekteptin remontun ayaktay eleginde direktordu boşotup cibergeniŋer?

İnspektor cigit kaydıger gana iyinin kısıp koydu:

– Men otpuskadan cakında kayttım. Çoŋdor özdörü bilet da!

Artık mugalimderge bala ciberip, keçke maalkıga çakırttı da, özü oşol cerde basıp cürdü. Mekteptin canınan cayı-kışı öksü bolbos çoŋ arık suu ötöt. Oşogo karabastan, beş-altı tüp eski taldardı aytpaganda, kiyinki cıldarda kastarlap saygan bir tüp da bak köçötü körünböyt.

Uzun boyluu, arıkçıray cigit kelip uçuraştı da, al uşul mektepte mugalim ekenin ayttı. Caagında barmak basım kalı bar, çüylü murun, şiş eektüü bul cigitti

– Sizdin familiyaŋız... – dep Artık sözün bütpöy surooluu tiktedi.

– Abdraşitov.

– Kana, coldoş Abdraşitov, avgust ayı mintip kirip keldi. Cakında okuu baştalat. Bizdin azırkı dayardıgıbızdı kanday dep oyloysuz?

– Kanday deyt elem, caman. Kündö-kün alıs mektepke kelem da kayra ketem. Mınday kılalı degen başçı bolbogondon kiyin uşul eken. – Al köŋülsüz abalda kaalgıta te alıska karadı. – Obsçum, kiyinki cıldarda okuu-tarbiya işi naçar. Bul özübüzdönbü, ce cetekçibizdenbi, bilbeym, özübüz da anday abalga könüp kalganday bolduk – dep cay kıymıl menen papirosun candırıp, cer karadı.

Keçke maal on çaktı mugalim çoguldu. Artık alar menen cay oturup süylöşköndö kee biri dulduyup moynun ters burdu.

«Bular menen köp iştöögö tuura kelet okşoyt...» degen oy başınan ötüp ketti.

* * *

Artık mekteptin kem-öksügün toluktaym dep, çarbaçılık menen alek bolup kaldı. Birinçi sentyabr cakındap kelatat, şaşıluu kerek ele. Uşul ötüp ketken on kündöy ubakıttın içinde al öz boyuna karoogo çaması kelbey cüdöy tüştü, bir ele sıyra kiyimi menen kelgendikten, terdep-kirdep da ketti.

Bir künü erteŋ menen kiyim-keçe, buyum-terimderin alıp kelip alış üçün Kum-Arık ayılın közdöy cönödü. Al kıştak cakşı cürgön kişige tört-beş saattık col. Artık kara coldu ceektey basıp şamdagay kelatat. Kee bir cerleri eginden boşonup ak paya bolup catkan küzgü talaalarga da ançalık nazar salbadı. Türdüü oylordun tumanında. Al oylor – Ayday cönündögü çeçilbes tüyün. Mına, Artık emi anın canınan

[12] alıstap ketip baratat. Uşintip bara-bara sundagıp oturup, aralık üzülöbü? «Cok, mümkün emes. Bügün koldon kelse Ayday menen süylöşöyün. Okuunu baştap alsam, anan köröm...»

Artık tüşkö kalbay ele Kum-Arıkka cete keldi.

– Oy, caşaŋ, kurbum, – dedi traktorçu Musa cakındap kelatkan Artıktı körüp, – seni bügün mında kuday cetkirdi.

– Kapıray, tüşünbödüm. – Artık külüp kelip kurbusunun koldorun kısa karmadı. Kadır könüílü cagışuudan adamdar dos-car boluşat. Bir cıl boyu koŋşu turuşkanda alar dalay tündördü sonun aŋgemeler, sırdaşuular, üy-cay kuruu sıyaktuu sonun kıyaldar menen ötkörüşkön. Musa dayıma «Cardı süyüp albagan son...» dep çamınçu. Kütpögön cerden Musanın tagdırına koŋşulaş ayıldagı bir kızdın tagdırı koşulmak boluptur. Bıyıl cazda ele Musanın atası kızdın ene-atasına barıp, sıy-sıpat menen batalaşıp kaytkan eken. Musa oşondon kiyin gana barıp kızdı körüp keliptir. Bu cönündö Artık ukkan emes.

– Uşintip bügün toy. Birge barıp keleli, dos, – dep Musa cılmayganda kök közdörü cülcüyö tüştü.

– Çın cüröktön... – dedi Artık Musanın kolun bek kısıp. Keçke maal Musanın üyünö kurbu-kurdaştarı çogula baştadı. On beştey cigit boluştu, bulardın içinde Artık da bar. Musanın ata-enesi bir aksakal kişini kuda başı kılıp aldına salıp, dagı bir top katındar menen toygo soyor eki koyun, sadaga çabar ulagın cetelep baya ele ketişiptir.

Cigitter baka-şaka süylöşüp, koŋşu kıştakka tez ele cetip barıştı. Tün kirip kalgan.

– Tetigi çırak çıkkan üy – bizdin barar üyübüz. Uşunday tura turalı, – dep Sabır baştagan cigitter arıktın kırına kıntayıp cata ketişti. Caşı otuzdardan aşıp kalgan capaldaş boyluu, caraşıktuu kara muruttuu traktorçu Sabır da arada bar. Al küyöö başçıga beker tandalgan emes: çukuganday söz tapkan tildüü, eldin coruk-cosunun acırata bilgen epçil can.

Köp boldu.

– Kaynataŋ dagı kalıŋ salıp bata berbey catat okşoyt, – dedi Sabır Musaga karap. Anın caraşıktuu kara murutu iŋirde ürül-bürül bilinip turat. Oşondon köp ötpöy ele panız çırak kötörüp, bir top karaan çıktı üydön.

– Kelatışat, – dedi Sabır.

Cigitter cabıla turup, sapka turgan okuuçularday tizile pastek boyluu Musanın eki cagına cardanıştı. Artık canındagılardan iyinçe aşıp turat. Al kıştaktagı coruk-

[13] cosundardı bilbeyt. Kız oyundu, cigitterdin cügünüp ırdap kelgenin bilse da, özü küyöö coldoş bolup körgön emes.

Panız kötörgöndör calaŋ kız-kelinder eken. Alar toktoy kalganda, katar tizilip turgan cigitter koldorun butunun uçun közdöy sunuşup, belderin iyilte, baştarın tömön sozup cügünüştü.

– Kuday calgasın, kelgile, küyöölör, – dedi Panız çırak karmagan şıŋga boyluu kelin. Anın cılaacın şıŋgır taza ünü mayin cana kubanıçtuu çıktı.

Anan küyöölördün betine çıragın cagıp karap, bir sıyra körüp öttü. Kızdar öz ara şıbıraşıp, cigitter cönündö söz aytkanday şıŋkılday tüşüşöt.

– Oturgula emi, küyöölör, baldızdarıŋar menen boor batırışıp algıla, – dedi aligi kelin. Cigitter da, kızdar da tulaŋ üstünö cantayıp otura ketişti. Bir azga ün-söz tıyılıp kalgansıdı.

– Kana, küyöölör , baldızdarıŋar belek-beçkek kütöt. Komuz kagıp, navat, kant cegileri kelip turat.

– Kelindin ünü biyik çıktı.

Baya Sabır koltuktap kelgen ak tüyünçöktü kelinge uzattı. Kelin belekti kızdarga ülöştürdü. Kızdar komuzdarın ızgırtışıp, carıştıra kagıp kirişti. Komuz kaguunun kezegi cigitterge da öttü. Tamaşaluu söz, külkü köböydü. Küyöölör menen kızdar boorloşup algandan kiyin «tokmok taştamay» baştap, birin-biri kubalap oynoştu...

– Kana emese, ır baştagıla, – dedi aligi kelin.

– Ceŋe ırga şaşpaŋ, – dedi Sabır şak-şak süylöp, eşik-törüŋüzgö cakın barıp alalı, ır bizden kaçpas.

– Kızıbız törübüzdö, kılıgıbız özübüzdö. Aytkanıbız menen bolosuŋar, aydaganıbız menen konosuŋar, ırdagıla, dedi zardaluu kelin dülöy can barday şakıldap.

– Makul, makul. – Sabır başka ayla kalbaganday eki cagındagılarga karadı. Cigitter özüŋdön başka ayla cok degendey ün katışpayt. Sabır kakırınıp tamagın ırastadı:

Ee, desem tilim dal bele,
Ezilip süygön car bele.
Eliŋe ırdap berem dep,
Eç köönümdö bar bele!

dep ünün sozgondo, tıptınç catkan kıştakka can kire tüşkönsüdü.

[14] Anın koŋur ünü tünkü taza abanı kak carıp, keŋ talaalardın üstü menen uçup, alıska-alıska ketip catkansıyt. Köp ırdap cürüp tasıkkan cigittin ünü bir kalıpta sozulup, keede basaŋ tartıp erkin çıgat. Tili da tük çaldıgıp koyboston ar bir sözü taptak:

Tün küzötüp sayragan,

Taŋda tilim kayragan.

Bulbul da teŋ, men da teŋ,

Mustarıp kaldıŋ mınça sen...

Artık bul cigitten mınçalık kımbat önördü kütkön emes. Kulagının uçunan ötkön cagımduu avazga bütkön boyu çımırap, cürögü kozgolup elcirep baratat. Ir ulam caŋı küç menen cigittin cürögün carıp çıgıp catkansıyt.

Cigitter Sabırdın ırı astında, colsuz aŋız menen üydü közdöy kol karmaşkanday katar basıp ilkişet. Kız-kelinder bolso:

– Şaşpay baskıla! Üygö cetken menen ele kızı-bızdı koluŋarga karmata koyboybuz, – dep ulam aldın torop, muunap toktotuşat.

Irdı ekinçi bir cigit uzattı. Birok anın ırı Sabırdın ününö meenip kalgan el üçün, eçkinin maaraganınınday ele taasir berdi okşoyt...

Akırı alar eşik aldına takay barıp toktoşot. Eŋilip salam berüü uşul cerge cetkende küçödü.

– Beliŋer katıp kalganbı, cügüngülö, – dedi bayagı kelin zaŋkıldap, Sabırdın ırı kayradan ulanıp ketti:

Dilbar, Dilbar dep cürüp,

Dargöyündö köp küyüp,

Darıya bolup köz caşım,

Dart çaldırdı caş başım...

Dalaydan kiyin bir tobu tegerekteşe koltuktap, kızdı alıp çıgıştı. Kız beçara çoŋ cooluktu çümkönö çalınıp, betin-başın bütündöy çulgap alıptır. Bir-eki ayal murdunun aldında küŋküldöp, «ak eleçektin aldı bol, eŋkeygende egiz, toŋkoygondo toguz...» dep bir nemelerdi süylönüp, uzun cip menen kız-küyöönü betteştirip çırmap taŋıp saldı. Bayatan soyup dayardap turgan ulaktın ısık öpkösün koluna alıp, orto caştagı ayal taŋıluu turgan kız-küyöönü çapıldatıp töbögö çapkılap, sadaga kılıp ırgıtıp cattı. Kız- küyöönü çeçe baştaganda, küyöö coldoş cigitter da, tigil taraptagı kız-kelinder da üymölöktöp, çuru-çuu tüşüp ketişti. Uşul kezde küyöö menen kızdı talaşıp catkan bolçu. Antkeni kaysı tarap suurup alıp ketse, utkan bolot da, ceŋilgen tarap bir nerse berip acıratıp alat emespi. Uşul çuru-çuuda küyöölör tarapka kızdar da aralaşa

[15] tüşkönsüdü. Artık kütpögön cerden aga cardamdaşıp catkan Aydaydı körüp çoçup ketti. Körsö, Musanın aylınan toygo kelgen kızdar namıs talaşıp, öz ayılının cigitterine cardamdaşıp ketişken eken. Bul colu küyöö coldoş cigitter mööröy alıştı. Bayagı şıŋga boyluu kelin şak-şak süylöp beş-altı dasoromol, bir belge kurçay turgan cooluk apkelip, kızdı cigitterden boşotup aldı.

– Küyöö cançılardı bekem bolgula, zıyan tartıp kalbaylı dep üyrötkön ekensiz. Kızıbızdın butu-kolun culup ala cazdaştı, – dedi kelin zaŋkıldap, Sabırga karay kaşın serpe süylöp.

– Kız üçün canın da beret bizdin cigitter, – Sabır ogo beter kelindin canına tiyip, cılmayıp külgöndö, caraşıktuu kara murutunun astınan appak tişteri panız çıraktın carıgında carkırap göründü.

Oşondon kiyin bat ele keŋiri üygö kirgizişti. Küyöö menen kız törgö caylanışkan soŋ, cigitter menen kelin-kızdar birme-bir bolup aralaşıp oturuştu.

– Kızdar, – dedi bayagı top başkargan şıŋga kelin, – maşkiçir bolup oturasıŋar. Burç cakka tıgılışıp oturup algan kızdardı kolunan ala degdeŋdetip süyröp, cigitterdin arasına caygaştırdı. Artık topoloŋdo Aydaydan alıs oturup kaldı. Anın emki maksatı kantip bolso da, süygön kızı menen canaşa oturuu.

Dastorkon cayılıp çay içildi. Top başkargan kelindin ününön başka eç kimdin ünü çıkpayt. Çaydan kiyin üy içindegiler öz ara taanışıp, eki-ekiden süylöşüp catışkan. Eşikten katın-kalaçtar sürülüp kirip kelişti. Aldındagı ak coolukçan katın:

– Orduŋardan turgula, küyöölör, kiyit kiygizebiz, – dedi.

Musanı çeçindirip üstünö kostyum, butuna ötük, başına suusar tebetey kiygizip, beline atlas cooluk kurçaştı. Kıdıygan sarı Musa sülküldögön mırza bolup kalsa bolobu. Andan kiyin küyöö cançılardın birine cooluk, ekinçisine dopu, dagı birine dasoromol berip catıştı. Oşolordun katarında Artıkka çekesine nazik ötkörülüp tigilgen kooz dasoromol tiyiptir.

– Mınake, büçü booŋor, – dep Sabır aligi katınga bir tutam akça uzattı. Emi, – dedi eleçekçen katın, – kız silerdiki bolot. Akırkı colu ak sütün bergen apasın, çaçın sılagan ecesin, tarak-küzgüsün taşıp bergen siŋdisin eske algıla. Tabagın casap kütüp turuşat.

Dastorkon cayılıp, üç tabak casalıp kelindi.

– Kayneneŋer bir baş kozu soyup, tabak casatıptır. Siler da marttıgıŋardı körsötkülö – dedi bayagı şıŋkıldagan şıŋga kelin ak çaynekti dastorkongo eŋkeyip koyup catıp.

[16] Tamak celgenden soŋ Musa çukulanıp çöntögünön akça alıp, kaynenesiniki degen dastorkongo saldı. Anan ekinçi tabakka bir nerse salmak boldu ele, Sabır koy degendey anın akçasın kayra çöntögünö saldırdı da, öz canınan bir tutam akça alıp ekinçi dastorkongo taştadı. «Ooba, – dedi Artık içinen, – bul tabaktardın çıgımın küyöönün coldoştoru tölöyt deçü.

Mına bu bir tabagına men akça taştayın».

Bata tartıldı. Kelin tabaktardı cıynaştırıp catıp kaşın serpe süylödü:

– Kayneneŋer naarazı bolso, tabagıŋardı kayra apkelip berem, ugup koygula, küyöölör.

Tabaktardı eşikti közdöy alıp cönögöndö üy içine batpay topurap turgan katın-kızdardın köbü sürülüp koşo ketişti. Uşul uçurda Artık ordunan şart turup, Aydaydın canına kotoruldu. Ayday canındagılardan batına albay, arı karay kımsınıp, boyun cıyırdı.

Aradan köp ubakıt ötkön cok.

– Kana, emi eşikke çıgıp kız oyun baştaybız, – dedi şıŋga kelin.

Çıgış taraptagı böksö toonun üstünön kötörülgön ay adır-tüzdü süttöy carık kılıp turat.

– Şamalga cakpay ele koyolu, aydın carıgı cakşı turbaybı – dedi kimdir biröö.

Koroonun çetireek cagındagı tulaŋduu cerge barıp oturuştu baarı. Şakıldagan şıŋga kelin cooluktan eşilgen kolundagı tokmogu menen kee bir kılıksıngan kızdardı con talaştıra bir çaap oturguzgandan kiyin, tokmoktu, tabılgı saptuu kamçını Sabırdın aldına taştadı. Al kamçı saptı bek karmap bir uçun cerge saydı da, başın salaŋdata bel iyip çalkalap barıp, kamçısap karmagan kolunun astınan cılanday tolgonup ötüp, cıgılbay tik turup ketti. Bul kız-kelin menen

Sabır cagımduu ünün sozup, tınç tündü teŋge carganday şaŋşıp kirdi:

Anciyanga saldırgan,
Karasa közdü taldırgan.
Munar deymin kelincan,
Aşıglıktan söz ursam,
Inar deymin kelincan.
Kaz-ördöktün paaşası,
Sonor beleŋ, kelincan,
Kayra aylanıp koluma,
Konor beleŋ, kelincan.

[17] Sabırdın koŋur ününün astında, kız menen küyöönü körüştürdü. Kız bir az uyalıŋkırap koldorun caza ber- begendikten, körüşüü ançalık tartibi menen ötkön cok.

– Meyli, meyli, – deşti oturgandar.

Sabır ırın andan arı toktotposton ulantıp, top başkargan caŋkı kelinge eŋilip özü tokmogun saldı. Şıŋga kelin:

– E kokuy, tiginde kızdar, caş kelinder tursa, tokmoguŋuzdu maga salasız da? dep kaşın serpip kerbezdene Sabırdın maŋdayına kelip toktodu. Sabır anın koldorun karmap, kuçagın cazganda, eköönün kökürögü tiyişip, kınalışa tüşüştü. Andan kiyin kelindin kökürögün oŋ kolu menen tömön karay sılap, sol koltugun kere kelindin başınan aşırıp barıp, artına buruldu. Oşol kezde kelin da dal uşunday kıymılın casap, arka cakka aylanganda, alardın köküröktörü sol kol menen sılaşuuga oŋ kelip kaldı. Eköö teŋ sol koldoru menen köküröktörün sılaştı. Karap turgan adamga biydin ritmdüü.

Sabırdın ırı eç toktolboy ulanıp catat. Sabır bolso dagı üçöö menen körüşüp, anan tokmoktu top başkargan kelinge berdi. Emi tokmok semizireek kelgen kalpakçan cigittin koluna öttü.

Kalpakçan cigit kamçı saptın uçun cerge sayıp aylanmak bolgondo, top başkargan kelin capıldap süylöp, kolun cerge cakın şıkay karmatıp koydu.

– Munun astınan başım batpayt, – dedi cigit aylanıp.

– Cigitterdin baarı ele oşondoy aylanat. Oro albagan orok taŋdayt imiş...

Cigit kalpagın alıp koyup, çalkalap barıp başın kolunun aldınan ötkörüp keterde maŋdayı koluna takalıp kaldı. Al kayra artına turup cetmek bolup küçöngöndö, takası cokpu, kim bilet, butu tayıp ketip çalkasınan köp dep cıgılıp tüşsö bolobu. Kıraan-katkı külkü kıştaktı carıp ketkensiyt. Bir-eki kelin tura kalıp, cigitti koltuktap turguzup ciberişti. Birok uşul uçurdan paydalanıp tokmoktu uurdap alışıptır. Albette, bul iş kız-kelinderdin kolunan keldi, antkeni cogolgon tokmoktu şaŋşıgan obon, kuyuluşturup koşkon ır menen araŋ tabat.

Uşul topoloŋdo Artık Aydaydı kolunan tartıp tamdın burçuna karay buruldu.

– Aydaycan, – dedi Artık entige süylöp, – aytkanıma bir colu makul bolçu...

Ayday arkasın calt karap, şıbış çıgardı:

– Emne deysiz?

– Cür azır ketebiz.

– Kayda?

– Üyübüzgö... Özübüzdün üyübüzgö.

[18] – Koyuŋuzçu.

– Aydaycan, azır kaçıp ketebiz. Uk meni, Ayıke....

– Atamdar kelişken. Azır ele karmaşıp alışıp tikebizden soyot.

– Bizdi eç kaçan karmay albayt. Soyulsak birge soyulabız, cür...

Artık Aydaydın kolunan karmap, arıktan sekirdi da, kızdı köpölöktöy ceŋil tartıp aldı. Koondun paykelin aralap cogoru közdöy cügürüştü. Arkan boyu uzay elekte, butuna darbızdın palegi oroluşup, Ayday eki colu müdürülüp tizeledi. Artık emi kızdı koltugunan alıp, butun cerge anda-sanda bir tiygizip zımıradı. Köödönünö dem tartalbay kıstıgıp, butun tuşaganday colu arbıbagansıyt. Tike maŋdayınan kaçırıp kelatkan eki atçan karp-kurp çıga tüşköndö, Artıktın cürögü oozuna kaptala tüşüp, tık toktoy kaldı. Ayday «Ay!» dep bakırıp iyip Artıktı kuçaktadı. Zamatta karantün köz aldınan cark etip ötüp ketken Artık tigil karayıŋkılar badal ekenin acıratkanda, süyüngönünön entige «öh» dep ciberdi. Alar dagı cügürüştü. Çoŋ arıktın boyundagı katar tıtka cetkende gana toktoy kalışıp, demikken abalda kıştak caktı moyun burup tıŋşap kalıştı. Sozolonup çıkkan ır şamaldın tolkunu menen birde koŋguroodoy biyik kötörülüp, birde tetigindey alıs ketip basaŋday ugula berdi:

Toru atım çöpkö kaltırdım,
Toydo da tokmok aldırdım.
Tokmogumdu kim aldı?
Tün katkandın biri aldı.
Alıstan toorup aŋdışıp,
Eneler alıp cürbösün.
Ak eleçek, kara köz,
Ceŋeler alıp cürbösün.
Sanaasına kız kirbes,
Çaldar algan emestir.
Sanatka kirip kız süybös,
Baldar algan emestir.
Tokmogumdu kim aldı?
Top kızdardın biri aldı,
Kızdar alsa oylosun,
Daaki bolçu tokmogum,
Celindetip koybosun...

[19] Alar Sabırdın ünün cazbay taanıştı. Toy ulanıp catat. Eki aşık car kol karmaşkan boydon ıldamdap uzay berişti. Alardın erbeŋdegen karaanı ulam künjürttönüp, buurul tündün kuçagına siŋip baratkan ele...

* * *

..Artık canı kızmatına birinçi kündördön tarta belsenip kirişken. Mektep direktorlugu al üçün canı iş – oor. Antse da öz üyü, ölöŋ töşögü. Canınday süygön Aydayı carkıldap külüp canında. İşinen arıp-çarçap kaytkanda da, anın bulutsuz açık cüzün körüp, cürögü cibişip, bütkön boyu cayılat, cayloonun şapatasında dem algansıp sergektenet. Solkuldagan kök çıbıktay denesin kuçagına kısa saamay çaçınan sılap erkeletet, süyöt. Aydaydın caş da bolso, üy için biri-birine kuraştıra tıŋ karmap ketişi, turmuşka küyümdüü köz karaşı kündön-küngö Artıktın için cılıtat. Andagı murdatan bolgon nazik süyüü tereŋdedi, bir cagınan caş carının adamgerçiligine işeniç tereŋ urmattoogo cık tolup, tunuk sezimine şireşe berdi.

Ayday bolso üy tiriçiliktin ışkısına cetelenip, baarın unutkan. Tigini kılsam, munu bütürsöm dep oturup, birinen ekinçisine çarpılıp, ay-kündün ötkönün da sezbey kalat. Al öz turmuşunun azırkı agımına naarazı emes. Tagdırına şügürçülük keltirgendey kanaattanuu menen keleçegi cönündö sözsüz cakşı cıyıntıkka kelet. Ooba, antişine negiz bar. Artık ekööö kokusunan baş koşuşkan cok, süyüştü, küyüştü, birin-biri tereŋ tüşündü. Anın üstünö Artıgı kolunan da, tilinen da kelgen cigit, kimdin kim ekendigin tuura tüşünüp, tuura baalay alat... Ayday Artık menen koşo kaçıp basa bergenden kiyin bir-eki ay katuu kapaluu bolup cürdü. Al mındayça bolgon: Nışan kızın kaalagan cerine kudalap, cakın arada anı şaan-şököttöp öz kolu menen uzatmak bolup turgan ele da...

Kara mürtöz kişi namısına çıdabay, artınan kişi ciberip, kargış naalatın aytıp, teskeri batasın tartat, «Aydayday kızım cok, karaanın körsötpösün, cüzün karasam kaapır boloyun» dep oozuna kargış alat. Munu ukkan soŋ Ayday kara közünön caşın eriksiz salaalanttı. Özün-özü el aldında keçirimsiz künöö kılıp, beti kara bolgon kişidey sezdi. Çielengen sansız oylor menen alek. «Tayanar toom, kölökölöör sayam bolgon ata-enemden tübölükkö acırap... Emi emne bolot?»

Munu sezgen Artık kızmattan kaytıp keleri menen Aydayın booruna bekem kısa calbarat akıl-nasaat aytat:

– Sen tüşünsöŋ, – deyt al, küröktöy alakanı menen Aydayının köz caşın sılap, – kapalıgı taragança oşenteri şeksiz. Bir az ubakıt ötköndön kiyin kapaların cazıp alabız.

[20] Balam dep ele özdörü çaap kelip turuşar. Sen tübölük ata-eneŋdin töründö oturmak beleŋ? Senin baktıŋ meni menen, biz tübölükkö baş koştuk. Sıylaşıp ötüüçülör – biz...

Erdin künü ayal menen, ayaldın künü er menen ekenin Ayday da cakşı bilet. Turmuş çındıgın oylop, calbarıp oturgan Artıkka albırgan erdin cigerlene tosot.

* * *

Cay küzdü kuup, küz kıştı celkeleyt. Artık mektepke direktor bolup kelgenden beri, eki cılga ayak basıp kelatat. Dalay kıyınçılıktar menen da bet kelişti. Mına, caŋı okuunun baştalganına bir ayça ubakıt ötköndön kiyin Artık rayatkomdun predsedateli Kalmatovgo kirdi. Predsedatel albarday coon, kalıŋ bettüü, balcagay sarı kişi. Şişimek tartkan közdörü kızarıp, öŋünön kanı kaçkansıp, körünüşü çarçaŋkı. Kara kitelinin topçuların boşotup ciberip, stolunun üstündö turgan gazetanın betterin karap catkan Kalmatov Artık eşikti açıp salam aytkanda, ordunan kozgolboy gana başın iykedi.

Artık Kalmatovdun teke maŋdayına oturdu da, bölmönün için aylandıra karadı. Kalmatov ünün araŋ gana çıgarıp:

– Koş, kulak sizde? – dedi.

Artık mekteptegi al-abal cönündö bir baştan tüşündürüügö arakettendi. Al okuu-tarbiya işinde bolup catkan kemçilikterdin sebebi mektep imaratının cetişpegeninde ekenin körsötüp, sözünün ayagında:

– Bul maseleni tezireek çeçpey turup, rayondogu calgız orto mekteptin abalın cakşırtuuga mümkün emes, – dedi.

Kalmatov aldına cayılgan gazetanın betine köz cügürtüp oturup, tiginin sözdörün uktu da, birok eç kanday coop aytkan cok. Tez münözdüü Artık Kalmatovdon söz çıga elekte ele eç bolboso üç-tört komnata üy turguzuuga karacat bölüp berseŋizder degen pikirin aytıp ciberdi.

– Siz şaşılbaŋız, coldoş Bakaev, men azır mınça karacat bere alabız debeym – anın, men degen sözü basımduu uguldu, – anday karacat berilgende da, kança camaganıŋız menen azırkı imaratıŋız orto mektepke ılayıksız. Bıyılkı cıl ötöt. Caŋı cılda oylonup köröyün. Siz kiyinçereek bir kayrılıp eske salıŋız.

– Makul – dep Artık baş iykedi. Kış. Ak kar bütkül aalamdım çıgarbay tumçuktura basıp catat. Caratılıştın caya salgan ak şeyşebi asmanga kol sermegen ataktuu Arstanbaptın kataal kasabaların gana daldalap, moyun sundura albaptır. Say-saydagı suular köz aynek tartınıp, çildenin teminip turgan kezi. Artık erteŋ menenki nanüştödön kiyin kolhozdun kontorasın közdöy bastı. Caŋı caagan kardın eriy elek kıpındarı çıgıp kelatkan kündün nuruna çagılışıp, aylanaga altındın san-miŋ kükümün

[21] çaçıp koygondoy, közdün kurçun alıp cıltıldayt. Çıyır coldogu kararıp catkan kıktardı çokup koyup, taytaŋ-taytaŋ baskan kara karga adam cakındasa kötörülüp uçup, kanatın sermebey sızıp barıp kayra konot. Kontora aldın küröp catkan saŋsaŋ tebeteyçen kişi kürögünö tayanıp, taza abaga murdun toso, belge köz çaptırıp turat. Cogorton sokkon çıkıroonduu muzdak şamal anın kubargan betin calap, birindegen suyuk sakalının uçun iynin közdöy capırıp ötöt. Artık kontoraga kirgende kolhoz başkarmasının predsedateli buhgalterine bir nerselerdi eseptetip catkan ele. Alar menen kol alışıp körüştü da, coltoo bolboy tura turayın degendey, üstöl üstündögü gazetanı alıp, çettegi oturguçka köçük bastı.

Başkarma çarçı boyluu, semizinen kelgen bıgcıgıy kişi, uçtarın kırktırıp, caagına kırlanta özbekçe koyulgan kara sakal-murutu kızıl çiykil betine caraşıp turat. Adegende çırtıldap katuu tiyçü adatın eldin baarı beş kolunday cat bilet. Oşon üçün mınday uçurlarda «Cumaştın adatı da» degensip eç kim kapa bolup koyboyt. İçine kir saktap, birin keketip, dagı birine kır körsötüp, ce camandık oylogon uçurları bolboyt. Eldin köŋülünö tuura keler başkarmadan...

Al buhgalter menen işin bütköndön kiyin ıgın keltirip, Artık mekteptin azırkı kezdegi abalı cönündö toluk aytıp öttü. Başkarma tıŋşap oturdu da:

– Ee, üka, bardık cerde uşunday. Biz bıyıl...– dep özünün kemçilikterin aytıp kirdi.

Anan bara-bara söz ırbatıp oturup:

– Cumaş ake, emi cazdan arı mektepke üç bölmölüü bir neme kurup alalabızbı? – dedi şadıluu mançaların kırsıldatıp.

– Ee! – dep, başkarma ırgıştap ketti. Kızıl betteri ogo beter tatara tüşkönsüyt. – Caştar, uşu cay kuruş, üy kuruştu asmandan ele tüşö kalganday körösüŋör. 3-4 bölmölüü üy üçíün kança karacat, kança material kerek. Akça bolgon çende da, kuruluş materialı oŋoy tabıla koyot deysiŋbi. Çarba degeniŋ bu siler otura kalıp caza salgan kagaz, kaleminer emes. Al caktırbaganday bıgcıygan moynun narı burganda, bakaloorundagı küröö tamırı kööp çıgıp, bılk-bılk etip turdu.

– Şaşpasaŋız, Cumaş ake, – dedi Artık al eşikke cönöy bergende – sizdin koluŋuzdan akçanı suurup alganı catkan eç kim cokko. Makul kelbese, sizdi eç kim zordoboyt, uşul cerde kala turgan söz. Esiŋiz çıgıp ketti beym?

Özünün ceŋil münözünön bir az ceŋile tüşkön başkarma caltaylay tüştü.

– Karacat cagınan rayatkom, Oblono kol kabış kılmak boldu. Mektep kollektivi bul işke belsensek dep catabız. Selsovette da boldum... Siz çette kalsaŋız zordoy albaybız...

[22] Sözgö kakap kalgan başkarma içinen azıraak uyala tüştü.

– Siler baştagılaçı, anan körörbüz.

– Biz, albette, kirişebiz. Birok, siz öz orduŋuzdu tüşünörsüz. Kiyiz kimdiki bolso bilek oşonuku deyt. Bütüp ketse, baarı kolhozduku. Mugalimder bir cakka köçürüp ketpeyt.

– Men aytpadımbı, – dedi başkarma şaşkanday tüşüp, – çette kalbaybız...

– Cok, – dedi Artık kayra bekem karmap, – siz bir açık pikir aytsanız, cıyıntıkka kelalbaybız. Antkeni oşogo karay bagıt tüzöbüz da!

– Makul men başkarmanın müçölörü menen süylöşöyün, anan aytarmın.

Artık bassa-tursa, uşul iş cönündö oylonot...

* * *

Üyün ayının ısık aptabı tabılgının çoguna, kaktaganday açık deneŋdi küygüzüp turat. Cel cürböy üp. Mekteptin aylanası azan-kazan astanga tolup kızuu emgek kaynayt. Okuuçulardın caz aldınan beri dayardagan kıştarı menen tört bölmölüü üydün kuruluşunun dubalın turguzuu işi cürüp catat. Okuuçular cana mugalimder ılay karmap, suu keçip iştep catışkanı üçün kaynagan kündün ısıgın da ança sezişpeyt. Bakaşaka söz köp, dubaldın tört tarabında tört kişi kış koyup baratat. Anın eköö kolhozdun dubalçı ustaları. Berkileri – mugalimder. Okuuçulardın köpçülügü kumurskaday arkı-terki kıymıl menen cıyılgan kıştardı sındırbay etiyattap karmap, urulup catkan dubaldın tübünö taşıp catışat... Artık balam, – dep söz baştayt şıpıldatıp kış koyup catkan orsok tiş Madraim karıya, – sen özüŋ kaysı cerlik bolosuŋ?

Artık anın suroosuna coop beret.

Usta Madraim karıya dagı bir nerselerdi süylöyt. Birok oozu süylöp catkan menen kolu iştep, alaksıbayt.

Artık kün murun aldırıp kelip koygon kölöködögü ayrandın çalabınan bir piyala cutup ciberdi.

– Kana, kim suusadı. Çaŋkaganıŋ cutup algıla.

Uşul kezde anın canınan üç kıştı katarınan kursagına cölöy kuçaktap, çekesinen nımşıgan teri çıgıp ötüp baratkan kiçinekey kara togolok balanı kolundagı çıbıgı menen uzun denesin eŋilte berip çaap koydu da:

– Tez-tez bas, calkoo! – dedi. Al bul sözdü cön ele erkeletip aytkan boluçu.

İş kızıp cattı. – İş ilgeri... adegende! – dep semiz toru kaşka atının oozun tartıp toktoy kalgan başkarmanı Artık calt karadı. Cumaş ake, keliŋiz. Coluŋuz bolsun! – dep cabışkan ılayları kurgap kalgan uzun kolunun uçun etiyattık menen başkarmaga berdi.

[23] Başkarma kuruluştu aylandıra bastırıp kördü da:

– Durus – durus, azamattar!.. O-o mına bu kiçinesi menen tört bölmö turbaybı, – dedi.

Sözdön söz ulanıp cattı.

– Ay, mitayım cigit ekensin, da!..– dep külüp ciberip, Cumaş bıgcıygan kıska moynun narı burdu. Artık da küldü. Anın sebebi, kuruluş materialdarın taşuu uçurunda, Cumaş ana-mına dep cardam berbegendikten, Artık anı Kalmatovdun aldında azıraak uyatkarıp koygon boluçu. Cumaş oşogo saal tarınıp cürgön.

* * *

Kündör tespedey almaşılıp, cıldar cıla berdi. Artık uşul mekteptin bosogosun attagandan beri bir neçe colu carkıragan caz koynun açtı. El da, cer da körktönüüdö. El içindegi Ayday menen Artıktın turmuşunda da caŋılıktar bar: al – Aydaydın esen-aman köz carıp, caş üy-bülönün uulduu boluşu.

Artıktın işteri da caman emes. Mektep kiyinki cıldarda oozgo kirip kelatat. Ayrıkça, bıyıl cazda oblasttık ONOdo bolgon el agartuu kızmatkerlerinin çoguluşunan soŋ Artık öz kökürögün basıp kaldı. Anda oblasttık ONOnun başçısı Dulatov doklad casap, agartuu işinin abalın aytkan. Dokladında «Ak-Terek» orto mektebin maktap misalga keltirdi. Artıktın közü

ımır-çımır bolup özün adattan tış bakıbattay eles- tetti. Bardık közdör suktana anı karap turgansıdı. Artık emi öz işine işenimdüü karayt. Bul cerdegi el da anı bayagı birinçi cıldardagıday canı kelgen caş mugalimderdey mamile kılışpastan, arkı-berkini tüşüngön, cetik kişilerdin birindey sanaşat. Al ayıldık turmuşka tereŋ katıştı. Kaysı gana cerde bolbosun uluu-kiçüü debesten kalıs sözün taymanbay aytuu menen «Kel, Artık» dedirtip, ayıldın açuu-tattuusuna şıbagalaş, sıy-sıpatına şerikteş.

Uulduu bolgon soŋ köynögünö batpay – kubandı, öz baktısına özü ırakmat ayttı içinen. Canday süygön Aydayına karata bolgon anın içki sezimine emi ölçöm cok ele... Uuldun urmatına coro-coldoştorun çakırıp, koy soyup, aş-tamagın caynattı. Özü da tartınbay içip, coldoş-corosu menen köŋül açtı.

* * *

...Artık rayonduk el agartuu bölümünün başçısı. Bul kızmatka kötörülgönünö al kubangan cok, birinçiden, bul işi kütüüsüz boldu, ekinçiden, uşul kezdegi kataal şart anı oylondurbay koyboyt ele. Bir cagınan oşondogu Kalmatovdun aytkan kee bir sözdörü Artıkka dagı ele açık tüşünüktüü emes – anda «ooba» dep baş iykemiş bolgonunda özünün taykılıgın açkısı kelbey köŋülünö tüyö bergen. Alar kançalık açık

[24] tüşünüktüü bolbogon sayın sırduu, tabışmaktuu bolup sezilgen. Kalmatovdun basaŋ ünü, cay süylögön sözdörü ötö oor, ötö korkunuçuu tarmaktı berip catkansıp turgan. Andan kalsa Artık mugalim bolup kelgen birinçi kününön tarta cakşı bilgen, al tursun suktana karagan Şadıkanovdun mintip el duşmanı bolup kamalıp ketişin, anın orduna rayonduk el agartuu bölümünün başçısı bolup baratışı Artıktı kantip oylondurbayt? Şadıkanov rayondo Kalmatovdun daracasındagı kadır-barktuu adam boluçu. Anın – bir artıkçılıgı bilimdüü ele. Azır al cönündö ar kanday sözdör köp: biri «köptön beri el duşmanı bolup cürgön eken» dese, dagı biri «surakta eç nerse aytpay koyuptur» deşet. Uşunday şartta Kalmatov Artıktı çakırıp, Şadıkanovdun orduna iştey turgandıgın aytkan. «Kıraakı boluu kerek, – degen al, adatınça cay, oylop süylöp, – biz sotsializmdin toluk ceŋişterine ulam cakındaganıbız sayın tap duşmandardın karşılıgı oşonçoluk kurçuyt. Bul teoriyalık masele. Munu intelligentter cat bilişi kerek...» Mınday sözdör Artıktı ogo beter kooptondurat. Anın kıyalına oydo cok nerseler da kele kalat. RayONOnun postuna oturgan soŋ, ertedir-keçtir el duşmandarının öküldörü ar kanday coldor menen – balkim, satıp aluu, balkim, korkutuu, aldoo colu menen özdörünö sözsüz tartuuga araket kıla turganday körünöt.

...Artık işti ötkörüp algan kündün ertesi caŋı kiyim-keçelerin kiydi da, kolundagı saattı ulam-ulam karap, ubakıttı kütüp turdu. Al bügün rayonduk el agartuu bölümünün başçısı katarı kontoranın eşigin birinçi colu attayt. Cigittin tula boyun baykoosuz bir nerse biylegensip turdu.

Al rayonduk el agartuu bölümünün kontorasının eşigine cetkende üç-tört adam bar eken: Artık ozunup kolun sozup, baarı menen uçuraştı. Turgandar murdagı uçurlardagıdan ayırmalanıp, aşık scz süylöşkön cok, bolboso bakıldaşaarı bışık ele. Tigiler bir nerse aytıp söz kozgop cibergende da kanter ele, ne kıların bilbey kalgan Artıktın eti baykoosuz çımırap ketkensidi. Eki cakka kaysaŋday karanıp, casalma cötölüp, kontoranın eşigin açıp kirdi. Eki stoldu kayçılaştıra «T» formasında koygon kiçireek bölmö. Murda özü körüp cürgön uçurdagıdan çoŋ da, aŋgırap een da köründü. Şadıkanovdun orduna oturdu. Baarı bir bölmö bayagısınday tolo, sürdüü uçurabay, öz kıyalında kamsoo tartıp turgansıdı. Al zamatta Şadıkanov cönündö oylodu. Anın cürüş-turuşun, süylöö manerasın, el arasındagı kadır-barkın, çeçkiŋdüülügün estedi. Bul orunda anday kasiettersiz iştöögö mümkün emestigin tük elestete albadı. Al emi özünön bolso anday özgöçölüktördün birin da taba albay mukuragansıp turdu. Anı kantip tabuu kerek ele? Bir minut özün koldon çıgarıp cibergen Artıktın oyun birinçi bolup eşik açıp kirip kelgen sekretar kızdın salamı buzup ciberdi.

[25] Artıktın adegende cüdöy tüşkönünö dagı bir se-bep: caŋı okuu cılının baştalış mezgili emes bele – iş çaçtan köp – ar bir mekteptin caŋı okuu cılına dayardıgın öz közü menen tekşerip körüügö tuura keldi; anan kiyin kadrlardı bekitüü işin baştadı; kontora aldında sagalap kezek kütkön el öksü bolboyt; ar bir adamdın mümkünçülügünö, turmuş şartına, iş cagdayına karap, tuura caygaştıruu kerek. Çınında iygilik uşundan baştalat.

Biri kirip mektepte tüzülgön tataal şarttı aytıp, andan kantip kutuluunun colun keŋeş iretinde surap otursa, dagı biri özünün turmuş abalın tüşündürüp, meni balan cerge kotorup koysoŋuz ce tigindey kılıp cardam berseŋiz deyt. Üçünçü biröö aradan ötkön öz ara kelişe albooçuluk cönündö, ce biri-birine bolgon tarınıçın aytat. Mına bulardın barına Artık cetekçi katarı mamile kılıp, adilettüü pikirin koşuu kerek.

Kançalık etibarsız degen menen bular maanilüü mildet.

Artıktın oylonoru başka. Bir rayondun agartuu işi ökmöt tarabınan işeniç menen aga tapşırılgan. Demek, okuu tarbiya işinin caŋı deŋgeelge kötörülüşü üçün, mektepterdin madaniy materialdık caktan çıŋdalışı üçün köbüröök oylonuu kerek...

Artık keç kaytat üyünö. «Irp» eterge alı kalbay, tamak bışkança kerebetke uzun buttarın kayçılaştıra çalkasınan catıp közün cumat. Denesi boşonup canı cay alıp barat. Eşik – tık-tık. Artık selt etip ordunan turat.

– Keliŋiz, – Artık üldürögön çarçaŋkı közdörünün uykusun siŋire tiginin cüzünö tigilet.

– Törgö ötüŋüz.

Aligi kişi tartkınçıktay basıp törgö ötüp, dubalga süyönö oturgan soŋ, bala-çaka, üy-caydan koşup al surayt. Artık rahmat aytıp başın iykeyt da, andan söz kütköndöy surooluu karayt.

– Menin sizge kelgenim... – dep tigi kişi başın kaşılay söz baştayt. Anın sözündö kanday caŋılık bar deysiŋ? Baya kündüzü kontorada bolup catkan ele sözdördün biri. Artık bulardın keesine öz pikirin aytıp colgo çıgarat. Aylası ketkende içinen keyip, birok, sırtınan bilgizbey:

– Makul, kapa bolbossuz, erteŋ kontordo çeçeli. Kontorgo kiriŋiz, dep cubatat.

* * *

Cıldar cay ötüp cattı.

Emi Artıkka öz işinde tüşünüksüz nerseler cok...

Artık üç kündön beri «Çoŋ-Küŋgöy» ceti cıldık mektebinde boldu. Başka mektepterden tacrıybaluu bir neçe mugalimdi çakırtıp alıp, okuu-tarbiya cana çarbalık

[26] işterine tekşerüü cürgüzüügö keldi... «Çoŋ Küŋgöy» mektebinin direktorunan tarta mugalimderine çeyin kooptono topoloŋgo tüşüp kalganı körünüp turdu. Tekşerüü bardık tarmak boyunça cürgüzülöt. Mugalimderdin kee biri okuu-tarbiya işterindegi kemçilikterinen çoçulasa, kee biri özünün cetişsiz biliminen çoçulayt. Munun baarın Artık sezmeksen bolot, anın maksatı kemçilikterin çukup biröölördü cazaloo emes, kemçilikterin açıp, anı oŋdoogo cardam berüü. Birok pastek boyluu, çugu çak, suluuça kelgen matematika mugaliminin corugu anı köŋül buruuga argasız kıldı. Mektepke kelip tekşerüügö aga tieşesi tük coktoy özgöçö mamilede boldu.

– Coldoş direktor,– dedi mektepten ketüügö kamınıp – men erteŋ sabakta bolo albaym. Ordumu başkalar almaştırıp turuşsun.

– Al kantkeniŋ, Coldoş Akmatov? Sabakka cakşı dayardanıp körünüünün orduna... Senin sabagıŋa da kirişet da bular.

Uzun boyluu arık direktor aga tike karadı. Bul uçurda Artık mekteptin plandoo işterin baykamaksan bolup oturdu.

– Andan kiyin da tekşere berişet. Men bir gana küngö ketem.

– Sadık, sen anı-mununu koyup, sabagıŋa dayardanıp kel.

– Kızık, coldoş direktor, kanday özgöçö dayardık boluşu mümkün? Kanday okutup cürsöm, dal oşondoy gana okutam. Bir sabaktı atayı casalmalap cakşı körüşüm kerekpi? – Sadıktın suluu cüzü kıpkızıl bolup çıktı.

Iŋgaysız abalda kalgan direktor Artık tarapka kıygaç tiktedi.

– Cok, tekşerüüdön soŋ coop berem.

– Coldoş direktor, men sizge tüşündürüp aytpa- dımbı. Sozuuga bolboyt.

– Uruksat cok.

– Uşundaybı?

– Uşunday.

– Anda ne deseŋer oşo. Men da kettim. – Sadık çakan denesin çukul burup şart cönöp berdi.

Suluu matematik cigittin çukul münözünö kızıkkan Artık al cönündö direktordon suradı. Uzun boyluu direktor maŋdayın tırıştıra şadıluu kolun ters şiltep koyup, ança caktıra berbey süylödü.

– Men anı sizge camandayın debeym, birok özünçö bir ker ayak, takımçıl neme. Murda başka ele, diplom algandan beri oşentip kaldı.

– Emneni bütkön?.

– Eki cıldık mugalimder institutuna eksterno tapşırgan.

[27] – Demek, diplomdon soŋ, peyil kütüp kaldı deçi,

– Artık casalma küldü. Tereŋ köŋülündö kandaydır kıcır payda boldu. Bul tiginin özümçül münözünö ızırınganı bele, ce instituttu eksterno büttü degenine köralbastık sezimi bele, özü da acırata albadı. Azır gana emes, Artık dayıma özümçül kişilerdi cek körö turgan.

– Sabaktardı kanday ötköröt bu eksternat? – dep kızıgıp suradı.

– Aşıp ketken ceri cok. Naçar dese naçar.

– Azır kayda ketem deyt?

– Tüşünüp bolboyt, – direktor caktırbay kol şiltep koydu, – cogorku ayıldan bir kız bir ay murda küyöögö çıkkan ele. Oşogo keyigen bolup ele, ata-enesi zordop berdi dep keyip cürdü. On kündön kiyin al kız atasınıkına kaçıp keliptir.

Artık başın çaykap küldü.

– Alarga anın kanday tieşesi bar?

– Kim bilet, murda tuugançılıgı bar degensiçü. Cakından beri menin süygönüm boluçu dep bildiret. Men emi keç, al ayal bolup kaldı, düynödö kız köp, ubaralanba dedim.

– Kızık.

– Eç kanday kızıgı dele cok, Artık Bakaeviç. Tim ele özünün bir kecirliginen. Bir cagınan saal erkelep cüröt. Artık bul uzun, arık direktordun sözünö kadiksiz işendi. Antkeni al rayondogu mıktı direktorlordun biri dep eseptelet. Artık emi tük süylöböy oturdu da, bu matematika mugalimi Sadık cönündö oylodu. Al özünçö anın işin katuu tekşerüünü okutuu metodun, bilimin baykaştıruunu, al tursun «erkelep» cürgön cürüş-turuşun baykaştıruunu bolcodu. İş çın ele oşondoy bolso iştin paydası üçün mektepten aydoo cagın oylonuşturmak boldu.

Birinçi künü Sadık sabakka kelgen cok, tekşerüünün ekinçi künü keldi. Anın suluu cüzü oyluu, kapaluu sıyaktuu körünöt. Artık anın sabagına tereŋ cürögündögü kekenüü menen kirdi.

Artık menen eki tacrıybaluu mugalim eŋ artkı partaga oturuştu da, bloknottorun suurup aldılarına koyuştu.

Sadık bolso artkı partadagı teşkerüüçülördü tük oyuna da alıp koyboston, sabagın cay cana işenimdüü baştadı. Bul cetinçi klassta – algebra sabagı boluçu. Sadık klasska kirgende anın cüzü bayagıday emes daroo caynap, cagımduu ün menen uçuraşıp, eç baykatpay baldardın köŋülün sabakka tartıp barattı. Baldardın ar bir mamilesinen mugalimin kanday süyüşköndügü körünüp turat...

[28] Bul cönököy mugalimdin çınıgı keremeti sıykırdap ketken Artık bloknotuna da cazuunu unutup, anın ar bir kıymılınan, ar bir sözünön köŋül albay oturup, ubakıttı da tük esinen çıgarıp cibergen boluçu.

Zvonok. Artık çoçup esine kelip saatın karadı. Ooba.

Al özünö özü işenbegendey boşoŋ basıp klasstan çıktı. Kiyinki kündördö da Sadıktın sabaktarına köp kirdi. Oşondon kiyin gana keçee Sadık cönündö ukkandarın eske tüşürüp, taŋ kaldı. Eç kanday cıyıntıkka kele algan cok.

Sabaktan soŋ Artık Sadıktı özünö çakırıp:

– Sadık, sen azır boşsuŋbu? – dedi.

– Ooba, agay.

– Mınday basıp keleli.

– Meyli.

Alar mektepten arı eki çakırımday alıs ketişti. Bul mezgilde Artık kıcırduu, ar nersege karata öz köz karaşı bar caş mugalimdi sözgö saldı. Anın ar taraptan keŋ tüşünügünö, bilimdüülügünö ıraazı boldu, al tursun, tereŋ köŋülündö suktandı.

Akırındap oturup Sadık içki sırın caşırbay ayttı. Bul uçurda al oor abaldardı baştan keçirip catkan boluçu. Sadık menen cogorku ayıldık bir kız birin biri çın cüröktön berilip süyüp cürüşkön. Baş koşuu cönündö ali sözgö kelişken emes. Bir künü buga çeyin ele kızdın artınan kalbay söz salıp cürgön başka cigit anı ala kaçıp ketet da, üydön çıgarbay on kün karmayt. Uşintsem argasız kalıp kalar dep zordop turmuşun buzat. Bul mezgilde Sadık özün kız maskaralap çanıp taştap ketken can katarı sezip, oor abaldardı baştan keçiret.

On kündön soŋ kız kaçıp çıgıp militsiyaga arızdanıp, cigitti kamatat da, atasınıkına kelip özün özü öltürüügö araket kılat. Antüü akmakçılık ekendigin tüşündürüşüp, antse da azır artınan kalbay aŋdıp cürüşöt eken. Kız dagı ele öz baktısın büttü dep esep- teyt. Çınında Sadık anı murdagıdan da katuu süyöt, birok kız işenbeyt.

– Bilesizbi, agay, – dedi küçtüü sezimden kalçıldap ketken Sadık, – işenbey catat, kız maga takır. Men tim ele köŋül kötörgönü barıp cürgöndöy, aligi oor çeçimden kayra tarttıruu üçün arakettenip cürgöndöy köröt. Cıyırma kündön beri kança colu barbadım deysiz. Akırı tiysem da saga tiybeym, başkaga tiem deyt. Süyböysüŋbü meni, aldap cürgönsüŋbü dedim. Cok! Men seni süygömün, oşol taza sezimimdi körsötüş üçün, tigil akmakka dal uşunday mamile kılıp oturam. Emi baarı keç. Ömür boyu senin aldıŋda da cer karandı bolgum kelbeyt deyt. Eç işendire albadım, agay. Maga anın adamgerçiligi, taza cürögü kerek. Kantip işendirem? Cürögümdü carıp körsötüşüm

[29] kerekpi? Akıl aytıŋızçı, agay, emne kılışım kerek? Al abdan namısçıl, keç bolup kalbasın?...

– Eger sen çındap süygön bolsoŋ, kız da süyöt.

– Ansız keleçek baktımdı körö albaym agay.

Artık cönököy mugalimdin mına mınday tereŋ sezimine, adamgerçilik zor cürögünö katuu taasirlendi, suktandı. Köödönünö kandaydır zor kubanıç, şık toldu. Uşunday adamdar menen iştep catkanına sıymıktandı.

Artık direktordun Sadık cönündö aytkandarın estedi. Taanılgan uyuşturuuçu, çarbaçıl adam bolo turup, Sadıktın içki keŋ düynösün körö albaganına ayran bolup, eç bir cıyıntıkka kele albay oyluu basıp cürdü.

Artık mına bu çındıktı – uyuşturuuçuluk cöndömdüülük özünçö bir artıkçılık, çarbaçıl boluu dagı bir artıkçılık, al emi adamdın ruhi düynösün, anın kimdigin körö bilüü alda kança tataal, alda kança baaluu, ardaktuu artıkçılık ekenin tüşünö algan emes...

Tekşerüünün cıyıntıgın çıgaruuga başka mektepterdi da çakırtkan. Alar kelgenge çeyin köŋülü kötörüŋkü Artık mektepten arkı döbögö çıktı.

Kün keçtep baratat. Katmarlanıp catkan adırlar, tereŋ-tereŋ cılgalar aralaş cemiştíüü tünt tokoylor menen çulganıp catat. Bul tokoylordo emneler gana cok? Alma, caŋgak, alça, sarayvan degen – dagı türkün cemişter monçoktoy möltüröp, «al meni» degendey zarıgıp kütüp turuşat. Miŋdegen gektar cerlerdi eelep, dügdürüm tartkan kök-caşıl tokoylorgo salıştırar teŋ kay cerde bar eken? Bul kırgız tokoyu! Beregide kubattuu butaktarın tuş-tuş cakka çeksiz kerip, asman tirep kaalgıp turgan bay tüp caŋgaktın alp kubatına Artık suktana karadı. «Ataŋdın körü ay, – dedi al öz içinen, – carım tonna... Ar bir tübü carım tonnaga etkire asıl beret. Pay-pay... Kubatıŋa bali!»

Al tizege çeyin seŋselgen kök çöpkö cambaştagan kalıbında köpkö çeyin cata berdi.

– Atsalomaleykum, – degen çaŋkıldak ündü uga şart artına burula karaganda, terdep-tepçip döbögö çıgıp kelip kölgan dümürdöy kara pastek boyluu cigitti kördü.

– Ee, Oke, – dedi Artık küröktöy koldorun aga suna, – salamatsızbı?

– İ, Artıkcan, bizdin maalaga kelip kalganıŋ abdan cakşı, – dedi Oruntay, anın kiçinekey betterinen kubanıçtın uçkundarı tıyılbay.

– Öz işteriŋ duruspu?

– Alınça. Kıbır-sıbır menen.

[30] – Emne üçün!? – Oruntay çekesin tırıştıra berip, tez coop kütköndöy Artıkka tigildi.

– Tim ele, cayçılık...

– Oy Artık, sen kızık cigitsin. İşter cürüp catkandan kiyin durus deş kerek. Duşmanga sır aldırbas üçün cakşı dey beriş kerek.

– Siz duşman emesiz da... Artık bul sözdü külüp turup ayttı.

– Anıŋ tuura. Birok sen dayım oşentip süylöysüŋ.

Oruntay Artıktın cakın sanaşıp cürgön kişilerinin biri. Munu menen rayononun başçısı bolgondon kiyin taanışkan. Oruntaydın öz aytuusuna karaganda, al dalaydan beri köp kızmattarda iştep keliptir. Kiyinki cıldarda bolso, cok cerden camanattuu bolup» kızmattan boşonup kalat da, oşondon kiyin uşul rayongo kelip, mektepterde mugalimdik kesipte iştep cüröt. Artık bir aldın etibarga albay gana ugup oturganda al dagı bir top kepterdi koşup, başın
mıkçıy karmap kaŭırıgı tĭtêp ketken.

– Eç nerse emes, Oke, adam birde tüzgö tüşsö, birde kırga çıgat deyt. Ötköndü eske tüşürüünün keregi cok.

– Anıŋ tuura, aylanayın inim Artık, birok men ak cerden sogulganıma çıçalaym, – dep Oruntay muŋa- yıŋkı türgö kelip, çöntögünön papiros alıp aptıga- aptıga sorgon. Alardın dostugu ubakıt ötkön sayın bekemdeşip, çepeŋdegen kiçi peyil Oruntay Artıktın üyünö köp barıp, bala çakasına da cagıp ketken. Artık inim, – dedi Oruntay bir colku kelgeninde, tördö nımıta terdegen kalıbında. Tışkiyimderin çeçip oturuşkandıktan takırayta kırdırgan başı soksoyup, Artıktın canında caş baladay ele bolup körünöt. Oruntay ala kelgen bir şişeni bölüp içişip, eköönün teŋ deneleri cayılıp kalgan bolçu.

– Artık inim, «Adam bolor kişinin adam menen işi bar, adam bolbos cigittin adam menen nesi bar» deyt. Bilseŋ, bir tuuganday bolup kaldık. Mına men senikine korkkonumdan kelip catambı?

– Cok, cok.

– A bali, adam açtan ölböyt, ardan ölöt, bilseŋ. Biröönün künü başkaga tüşüp kalgan cok. Dos-carıŋbolso cerde catpaysıŋ. «Kuş kanatı menen uçup, kuyrugu menen konot».

– Albette, Oke, – Artık başın çulgup, bir başka özgörülö söylödü.

– Bilseŋ, inim, men da itten tuulgan emesmin...

Men... Oruntay dagı bir nerseni aytmak bolup mukaktana tüştü. Anan dastorkondogu özünün stakanın çepeŋ etip ala koydu da:

[31] – Kana, Artık, uşunu alıp cibereli, – dep Artıktı şaştırdı.

– Cok, Oke, maga boldu.

– Eŋ akırkısı bolsun. Kana, senin esençiliginŋ üçün!

Alar andan kiyin köpkö çeyin süylöşüp oturuştu. Ayday bolso Zulpukarın emizgen boydon töşögündö cambaştap catat.

– Artık, – dedi Oruntay Ayday cakka cılt karap, ünün basaŋdatıp, – men köptön beri saga aytıp cürbödümbü, özüŋ baş, özüŋ töş bolup kalgan kişi caman üyrönüp kalat ekensiŋ. Aligi menin direktorum terisi tar çızeki cigit, özüŋdöy ak-karanı acırata tüşüngön cetik cigit bolso meyli go. Kılganıŋdı caktırbayt da turat. İnim, meni oşondon eptep kutkarbasaŋ bolboyt.

– Biz anı rayondogu işker direktordun biri katarı esepteybiz go.

– A-ay, – dedi Oruntay şapalaktay betin tırış-tıra, kolun çepeŭ ettire ters silkip, – abdan naçar, tekeber cigit.... – Artıktın kirpikteri araŋ kibirep, ugup oturat.

– Ake, men munu oylonuşturayın...

Oşondon köp ötpöy, Oruntay uşul maaladagı mekteptin birine direktor bolup dayındalgan...

* * *

Kiyinki kündördö rayonduk atkaruu komiteti cana partiyalık komitet çarbanın kaysı gana tarmagında oor kampaniyalar bolbosun Artıktı bedeldüü kızmatker katarında tapşırmalar menen komandirovkalarga köp ciberişet. Anın zerikpegen turuktuu araketçildigi bardık iştin ötösünö çıguuga mümkündük beret. Kay uçurda bolso da tapşırmasın atkaruu menen birge, mektepterdegi öz işterin koşo bütürüp, anı turuktuu mildetim dep esepteyt.

Artık orup-cıyuu kampaniyası boyunça upolnomoçen bolup «Kızıl-Kıya» kolhozunda on kündöy cürüp kayttı. Bul mezgilde al özün köŋüldüü cana ceŋil sezdi. Eç kaçan aytkanı eki bolgonu cok. Kolhozçular da, kolhoz aktivderi da emneni aytpasın «kup, agay!» – dep elpek mamile kılıştı.

Bügün başkarma üyündö anı urmattuu konok katarı sıylap, kampaniyaga bergen cardamına rahmat aytıp, erteŋ menen uzatıp koydu. Tömön taraptan kerimsel cürüp, kün kaynap turat.

Artık meltiregen meykin talaadagı kara col menen özü calgız atçan ketip baratat. Aylanadan kıbır etken can körünböyt, eginderden boşongon küzgü talaa betinin ar kay cerinen çaŋ menen çöp-çardı orolto kötörüp, asmanga bürkkön tentek kuyundar gana sozolonot. Çaalıkkan at çaŋdı borp-borp caynata basıp, bir kalıbın cazbay, kee-

[32] keede çımındap bışkırıp koyot. Artık şapkesin maŋdayına kiyip, korcoygon tizelerin attın kaptalında şalaktata erkin taştagan kalıbında, ergigen oylordun arasında kelattı. Al özünün bul kızmatka kelgen uçurun, Şadıkanovdu, dagı özü bilgen el duşmandarın estedi... Negedir, cılmayıp koydu. Anda Şadıkanovdoy bolo aların köz aldına keltire algan emes ele... A bügün bolso özündögü andan çoŋ avtoritetti, anıkınan özgöçö mümkünçülüktördü köz aldına kadiksiz elestetti...

Adam balası öz ömüründö kanday gana tataal coldordu baspayt. Birde şiltengen kadamın oorlontkon turmuş sazına batsa, koŋur cel sılap can sergitken belesin da aşat. Birde öydö bolso, birde ıldıy bolot. Mına, munun baarına kaydıger gana kol şiltebey, ce cerdi karap mögdöp kalbay, bara catkan coluna tike karoo kerek. Köl üstündö kılkıldagan keme oor cügür menen colgo çıgat. Kün batat. Tün kiret. Asman betin çulgagan sur bulut kabagın tüyüp kara camgır nöşörlöp kuyup, kıbıladan tolkundardı caratat. Sapar tartkan tünkü keme katmarlangan tolkundun birde üstünö çıgıp, birde çuŋkuruna tüşüp, dalbasaluu alasalıp tilsiz coo menen karmaşat. Izırıngan öcör tolkun küülönüp bortko urat da, şarpıldagan korkunuçtuu dobuş menen tepkiçti cuup kayra tartat. Birok, şturvalçı tolkundun sürün karap alagdı bolboyt. Al tetetigi köödöy tündü teşip, köz uçunda kılkıldagan kızıl toçkanı – mayaktı karayt, andan közün albayt, al anın ümütün candırgan maksatı, dal oşol mayak coldon adaştırbayt... Turmuş da mına uşunun özü. Ar bir adamda alısta-alısta dal tünkü mayaktay carkıragan turmuştuk aykın maksatı boluu kerek. Elpek kötörüp ceŋil taştagan tolkundun termetüüsünö mançırkap ketseŋ, ce üröyüŋ uçup kaltırap kalsaŋ, anda seni turmuş tolkunu cuup ketet. Oşon üçün alıska, alıska, aykın maksatka umtuluu kerek...

Artık kiyinki cıldarda el aralap köp cürüp catat. Kaysı cerde bolbosun «agay, agay, keliŋ-keliŋ...»,

– Munu estep, negedir, anın köŋülü ergigendey denesi çımıray tüştü. Özünö-özü bakıbat, sürdüü sezile tüşkönsüdü... Aligi «agay, agay» degenderden köbüröök bilerine kümönsüböy ketti...

Artık kontora eşigine kelip tüştü da, çaŋ bolgon kiyim-keçesin küünüp, özünün kiçinekey bölmösünö kirip oturdu. Cogorku organdardan kelgen kagazdardı sekretar kız aldına caza taştadı. Kagazdardı birden karap, köz cügürtüp catat. Kol koyuuga tiyiş bolgondoruna kızıl kalem menen özünün cupunu kolun çiymelegen boldu. Koyulgan koldoru özünö ötö körksüz uçuradı. Başkaça türdö koysombu dep oylodu ele, birok bolboyt. Bankka cana başka cerlerde belgilenip kalgan...

[33] Eki-üç colu telefon çalındı. Trubkanı koluna alıp kөŋülsüz gana: «Allo!» – dep süylödü. Eŋ akırkı colu telefon çalınganda, adatınday ele cay kıymıl menen şadıluu kolun sunup trubkanı karmadı.

– Allo! Emne?... gazetagabı? O-o, albette cakşı! Makul-makul... rahmat.... çoŋ, rahmat dep catpaymınbı…

Artık trubkanı orduna koygondo, bayatan oyluu turgan kabagı cazılıp, betinin ottoruna kızıl cügürö tüşkönsüdü. Ne kıların bile albay ordunan tura kalıp, uzun mançaların kırsıldatıp kayra oturdu. Darçanın pardasın açıp, kimdindir kelişin çıdamsız kütköndöy şaşıldı. İçinde kandaydır küç payda bolgonsup, tıbırçılap ezip catat. Zamatta özünö-özü başka kişidey uçurap ketti. Stuluna çalkalay oturup şıptı karadı. Külük kıyalı alda kayda uçup cönödü... Azır ele sandagan köp el: «Artık, Artık Bakaeviç! dep catkanday, kimdindir basıŋkı ünü: «Ötö tataal iş menen keldim, munu siz gana çeçesiz, sizdin gana koluŋuzdan kelet» degensiyt....

Şart ettire eşikti açıp cibergen poçtalon ayal Artıktın oyun kütpögön cerden buzdu. Ayal bir tutam gazeta, curnaldardı stoldun üstünö koydu. Artık kerbezdüü ün menen rahmat aytıp, tapka kelgen barçınday gazeta-curnalga kol koydu. Orolgon gazetalardın içinen oblasttık gazetanı suurup alıp betine cayganda, gazetanın ekinçi betinin etegirek cagındagı makalaga közdörü celimdey carmaşa tüştü. Makalanın eki-üç ele süylömün okuganda özünün familiyası közünö iline kaldı ele, denesi çımırap ketti. Anda rayondogu agartuu işinin ötkön cıldagı cakşı iygilikteri keltirilip, abal maktalgan ele. Makalanın ayagıraak cagında mektepterdin caŋı okuu cılına karata durus dayardıgı aytılgan. Mınday iygilikterge sebep katarı rayonduk el agartuu bölümünün başçısı Bakaevdin kee bir tuura işteri cana çaraları belgileniptir.

Artık kubanıçın bölüştürüügö kişi tappaganday cürögü türsüldöp soktu. Rayatkomdun predsedateli Kalmatovgo azır ele telefon çalayın dep barıp araŋ toktoldu. Bıyıl cazda Kalmatov semiz koldoru menen conunan taptap, bors-bors külgön uçurun elestetti közünö. Kalmatov... Al mınday boluçu. Tüştük Kırgızstandın kolhozdorundagı cazgı kampaniya kanday kurç ötöt. Çigit egüünü bir-eki cumanın içinde tez bütüü kerek. Kerilip catkan pahta talaaların can alıp can bere ıkçamdagan emgek azamattarın, künü-tünü ünün baspagan motorlordun gana dobuşun ugasıŋ.

Bıyıl cazdagı uşunday kampaniyanın birinde Artıktı rayonduk atkaruu komiteti «Birlik» kolhozuna upolnomoçen kılıp cibergen. İş kızuu. Artık birde çigit egip catkan agregattın canına barsa, birde ketmenderin kolgo alıp, azır çigit egile turgan ayanttın öŋgül-döŋgül cerlerin tüzöp cürgön ayaldardın canıda. Erteŋ menen altınçı

[34] brigadanın cerinen körünsö, üç-tört saat ötpöy ele üçünçü brigadanın brigadiri menen şüdügördü aralap baratkanı közgö tüşöt.

Birdiktüü emgek natıycasın berdi. «Birlik» kolhozu çigit egüünü bir on kündüktö ayaktagandıgı cönündö rayongo raport cazdı. Aradan eki kün ötpöy rayonduk atkaruu komitetinde çigit egüü boyunça sotsialisttik meldeştin cıyıntıgın çıgaruuga arnalgan aktivi bolgon. Meldeşke koyulgan çoŋ sıylıktar bar ele. Rayonduk Atkaruu Komitetinin predsedateli Kalmatov ötmö Kızıl Tuunu «Birlik» kolhozunun predsedateline tapşırıp, anan mototsikl, eki patefon, dagı dalay summadagı akçanı okup, kee birlerin aga ötkörüp berdi. Başkarma ordunan tura kalıp, prezidiumda oturgan Artıkka patefondun birin kuçaktata saldı. Oturgandar
kol çaptı. Kalmatov özü da kol çaap:

– Azamatsıŋ, ceŋiş seniki! – dep dalısınan taptap, bors-bors küldü. Iras ele al ceŋişti Artık özünün cetekçiligisiz elestete algan cok...

Al patefondu koluna alıp, bütkön boyun erkin karmap kerbezdene zal içine köz taştadı...

Adamdar anın közünö maydaraak köründü...

* * *

Kış. Artık Rayononun inspektorun, metodistin alıp, Kalmak-Kırçın taraptagı, bir mektepte frontaldık tekşerüü cürgüzüügö ketken. Andan beri altı- ceti kün bolup kaldı. Birok, alar ali kaytışa elek. Ayday eki caşar uulu menen üyündö. Çildenin ızırınıp catkan uçuru. Eşik kiçine gana kıŋkaysa, suuk şamal tördü közdöy teminet. Otun-suu dep eşik-elikke çıga kalsa da «suukta takır adebin cedi go» dep Artıgınan kam sanayt, anın keler tarabın tiktep, eki közü tört bolot.

Bügün kün küpsör. Cer betin kara tuman coylop, kar mezgil-mezgili menen akşaktap caap turat. El catar bolup kalganda eşik aldınan attın dübürtü ugulup, «Ayday» degen Artıktın taanış dobuşu uguldu. Catuuga kam urungan Ayday köynökçön boydon eşikke cügürö cönödü. Artık mingen atın kekçeyte tartıp, uzun buttarındagı üzöngülörün attın koltugunan aşıra teep, eerge çalkalagan boydon turup kalgan eken. Ayday anı körör zamat kee-keede içe koyçu adatı boyunça kızımtal ekenin daroo baykadı. Artık uşintip kelgende, arsaktap külüp, caş bala kılbas coruktardı kılıp erkeleyt, birok, caman aytpayt.

Ayday atın cıloodon alıp, koltuktap tüşürmök boldu ele, koltoygon çoŋ kamçısın şiltep ciberdi.

– Al emnesi, bala bolup kalganbı? – dep açuu ünün çıgara cambaşın sıypadı.

[35] – A? – dedi Artık üzöngügö salmagın salıp. Üşü- göndüktönbü, anın tişteri «kırç» dey tüştü.

– Zulpukar, Zupay! – dep uulun erkeletken boldu. Anan paltosun çeçpey ele kerebetke kömkörösünön kuladı.

Ayak cakka sürülüp kalgan camınçını Ayday caap catkanda Artık şırgıyday uzun butun şiltep ciberdi. Baykoosuz koomay turgan Ayday börktöy uçup, çoyun peçkege artıla cıgıldı. Peçka oonap tüşüp caŋıdan öçüp kelatkan çok caynay tüşüp, üy içi çaŋga tolup ketti. Közünön ot çagıla tüşkön Ayday:

– Artık, uşundayıŋ da bar bele? – dep ıylap ciberdi.

Artık kütkön müdöösünö cetkenditenbi, ce birinçi colu baykoosuz uşunday işti kılıp koygonduguna ökündübü, oşol boydon bılk etken cok.

Ayday öpkösü köödönünö batpay sulkuldap ıyladı. Katuu caralanıp cana küyüp kalgan koldoru, cerge koydurbay açıştırat.

Tün carımı oop baratat. Ayday dubalga oturdu da, tumanduu oygo çömüldü. Üy içindegi kulak-murun keskidey tınçtıktı kömkörösünön catıp kalgan Artıktın koŋurugu buzup cattı. Anın kılık-corugun ömüründö birinçi colu cek kördü Ayday.

Kıyal degen külük. Anın başına emneler kelip ketken cok. «Çın ele Artık uşinttibi? – dedi al ooz uçunda şıbırap. Buga kantip kolu bardı? Ce mastıgınan baykoosuz uşinttibi? Eger antse "keçirip koy Ayıkem" dep adatınday calbarıp aytpayt?... Köpkö oturdu. Kantken menen murda suuk sözün ukpagan Aydaydın cürögü camandıkka kübölük berbedi.

– Cok, – dedi al işeniçtüü türdö, bul mastıktan. «Koyluu katın kuyruk ceyt, erlüü katın tayak ceyt» deyt. Er bolgon soŋ tayagı tiet da, bırbıyıp ıylap oturayınbı? Koy, sır aldırbaym. Erteŋ menen özü calınıp-calbarıp keçirim surayt. Bul mastıktan boldu...

Ooba, kızmatta turgandan kiyin coldoş-corosu bolboy koyobu? Bir colu kiçine domdop koydu dep bey caylık kılganım bolbos. Koy sır aldırbaym...»

* * *

Ötüp catkan kündördün biri. Artık erte attandı. Al poselkanın kalıŋ kıştagınan çıkkanda tüz talaanın beti cazgı kündün meerimine cadırap catkan. Teetiginde keŋ ayanttı aydap bütkön traktor arkı bozorgon şüdügördün ortosun kak carıp, artına kara lenta çubalgansıp, caŋı boroz salıp baratat.

Tömön cakta arkı-terki tüşüp arık çaap catkandardın ketmenderi caŋı çıgıp kelatkan küngö çagılışıp cark-curk etet.

[36] Carkıragan caz kününün ilebi Artıktın cuka paltosunan ötüp, denesi cayıla sergektenip, köŋülü kötörüldü. Al Kız-Köl taraptagı mektepterdin abalın tekşerip kelmek bolup baratat. Mektep turmuşunun sogup turgan mayda tamırlarına çeyin acırata bilet. Mektepterge barganda tük zerikpes münözö menen bardık tarmak boyunça karap çıgıp, bolgon kemçilik, iygilüktüü caktarın aldıga badıraytıp koyot. Özdörü üçün körünbögön caktarın taktap alışıp, kaysı kollektiv bolso da közü açılganday ıraazı bolup kalışat.

Bir cagınan özü da bilgenin başkalarga aytıp berüünü cakşı körö turgan. Oşon üçün köp mektep başçıları, anın kelişin çın peyili menen kütüşötş. Al emi kee bir işi naçar başçılar «Bul korcoygon emeŋ cer kaymaktaganda koşo caralganbı, bilbegen, tappagan balesi cok» dep çoçulaşıp kalışat.

Artık mingen atın kamçılanıp katuu kelattı. Köŋülü negedir kötörüŋkü. Üzöngülörün uçkay teep, bütkül denesin şalaktata boş koyo berip, toru attın celdey cürüşünö erip baratat. Özü cönündö, iş abalı cönündö kıyaldanıp, alda nelerdi oyuna tüşüröt.

Mına, al rayonduk el agartuu bölümünö başçı bolup iştegenden beri üç cıldan aşıp ketti. Kırkka cakın mektep, üç cüzdön aşık mugalim kol aldında. Anın işi cönündö caman degen kişi cok. Kızmat degen uşul eken da... Bul cagınan alganda çın ele abal cakşı. Bar bolgonu üy-bülö cönündö ubayım bar. Eptep ıgı tabılıp kalsa, bul masele cönündö oylonuşup körsö bolbos bele? Albette... Kança sonun, bilimdüü kızdar mektepterde iştep cürüşöt. Baarı kol aldında. Bir nerse dep söz koşso, kimisi bolso da cok dey koybos ele. Uşunu oylogondo Artıktın cürögü ıldamdap soktu. Bir kıylaga çeyin unçukpay bastıra berdi. «Çın» dedi öz içinen kürsünüp, bul bir dabası tabılbas tüpöyül caraday boldu go. Üç caşar balasın estedi. Balanın böytöygön elesi cürögün tuylatıp ciberdi. Alar cönündö cıyıntıkka kelbey ele köŋülün
başka cakka burdu.

Artık instituttan sırttan okuuçu, ekinçi kursun bütkön. Emi üçünçü kursuna barış kerek ele, ana-mına dep cürüp barbay kalganın esine tüşürdü. Dayardangan da cok. Bıltırtan beri kitep okuuga ubakıtı bolboy emi tük köŋülü çappayt...

Kıyalı cogorulap talpına berdi. «Da, meni rayatkomdun orun basarlıgına kötöröbüz degen söz bar eken...» Toru atka kamçı basıp cibergenin özü da sezbey kaldı. Atıp ketken kurç torunun oozun tarta akırındattı da, eŋkee berip eki cagın karandı. Özünün uşul cürüşün, kee bir kıymıl-araketin rayatkomdun predsedateli Kalmatovgo okşoşturdu...

[37] Sayga cetti.

Kök-Arttın sayı ali oroluna kelelek eken, antkeni, kapçıgay cılga tolup uyugan möŋgülör eriy elek. Antse da kükürögön sürdüü dobuş çıgarıp, caş colborstoy çamınuuda. Taştan-taşka sürdügüp, ak köbük çaçıp, ceektegi carlardın tübün süzgülöp oktorulup kayra tüşöt da tömön karay iyrilet.

Artık mektepke cetkende kün ali tüş bololek bolçu. Mektep direktoru elpektik menen karşı aldı. Artık mugalimderdin al-ahvalı menen taanıştı. Cakında orus tilinen okutuuçu kılıp ciberilgen kızdı çakırıp, caylanışıp aldıŋbı, el-ceri caktıbı dep bir top suroolordu berdi. Al baarı cayında ekenin ayttı.

Mektep direktorunun kontorasına kirip, abal cönündö ooz eki suragan boldu.

Mektep direktoru Eşanov orto boyluu, tolmoç kelgen kızıl cüzdüü cigit. Münözü oor, cooş can. Külgöndö, oozu bir cagına bolor-bolbos kıyşayıp kalçu. Başka ubakta al tabigıy kemçiligin dayıma cabuuga arakettenet. Azır da oozu azıraak kıyşayıp turdu. Anın başında dagı kaysı kemçilikti çubap çıgar eken degen çoçuŋku oy bar ele. Eşanov Artıktın mektepke kelişin ançalık kaalooçu emes. Anın bilimi da orto pedagogikalık boydon. Bilimin kötörüügö tük araket kılbayt, kiteptin, gazeta-curnaldın betin açıp koyçu emes. Anday coordu körsö ataylap çukulay berçü Artıktın adatın bilçü.

– Kana emese, coldoş Eşanov, tekşerüünü başınan, sizden baştaylı. Al akıl uurdaganday Eşanovgo astırtan karadı. Eşanovdun kubarıŋkı tartkan cüzünön üröyü uçup turganın daroo sezdi.

– Maga birinçi colu mekteptin planın beriŋizçi?

– Kanday plan?

– Mekteptin planı, başkaça aytkanda, direktordun planı, – Eşanov kaldastap şkaftarın açıp karamış bolup, bir nerse cazgan kagazdarın stol üstünö koydu. Artık anı köpkö baraktadı da:

– Men munuŋuzdan köp nerselerdi tüşünö albadım. Kana, kee bir nerselerdi oozeki ele bileliçi. Canı iştegen caş mugalimderdi tarbiyaloo boyunça kanday metodikalık iş cürgüzdüŋör? – dedi.

– Metodikalık işterdin baarın okuu bölümünün başçısı cürgüzöt. Eşanov oozu boş ayttı.

– Al tuura, birok baarı siz tarabınan plandaştarılıp, sizdin cardamıŭız menen zavuç atkarabı?

– Albette, plandaştırganbız. Artık daroo çıyrala tüştü.

– Siz planıŋızdı maga alıp keliŋiz. Biz anan çındap kirişeli.

[38] – Makul.

Eşanov ireŋi kubulup eşikke çıktı. «Munu dagı baleket bastı. Bıltırkıdan da caman abalga tuş boldum. Bıltır go katuu eskertti ele. Emi... emi..» – dep cürögü dikildep üyünö cönödü.

Artık bir-eki mugalimdin sabagına katıştı.

Eşanov eki saattay cogolup ketip keldi da, sabaktan emi çıkkan Artıkka karap:

– Çay içip kelip, anan oturunuz, – dedi.

Artıktar çayga kirişti. Sabiz tuurap, sürsügön et basılgan paloo keldi. Sözgö alaksıp catkan tigil eköö Eşanov kök moyun şişeni «lık» ettire köçükkö bir muştaganda gana bilişti.

Keç kurun kara kozu soyulup, oturuş eŋ köŋüldüü boldu. Artık kaysı söz bolso da üstünön çıgıp, uzun mançaların serelep eç kimge söz bergen cok. Maŋdayınan çıpıldata ter çıgarıp, bütkül denesi menen arı-beri oop-tögülüp uzak-uzak ırdadı.

«Aynegiŋ boosu parpaşa...» – degen ırın eki-üç colu kaytalap ayttı okşoyt...

* * *

Zulpukar tört caşka kadam koyup, temteŋdep özü menen özü alek. Buga Aydaydın kubanıçı içine batpayt. Al emi Artıktın mamilesi takır başkaça köründü. Erteli-keç başına çeçilbes çielengen oor işter tüşkön kişidey kalıŋ kabagın bürköp kelip, bürköp ketet.

Bir cılga cakın mezgilden beri Aydaydın carkırap kabagı açılbay cürgön kündörü köp. Antkeni, Artıktın cürüş-turuşu keskin özgörbödübü. Kızmatında da işinin taasiri cok, kündön-küngö artınan söz köböyüüdö. Aylası kaçkan Ayday Artıktın alıstagı tuugandarın çakırttı. Apası bolso kaçan ele ölgön, calgız karındaşı menen tuuganı koşo keldi. Aligi tuuganı akılnaasat ayttı.

Ayday erteŋ menen üyün cıynaştırgandan kiyin uulun cetelep, köçö boylop tömön közdöy bastı. SalıŋkI başında san türkün oylor oynop baratat. «Kirsembi, kirbey ele koysombu? Menin aga kirişim menen payda çıgar beken? Eger anday bolso cakşı go. A kokustan, antişimin zıyanı katuu tiyip cürsöçü? Men barıp Kalmatovgo aytsam, zakon degen katuu, baleket bolup... ce cön koysombu?...»

Ayday balasın kökürögünö kötörgön kalıbında col boyundagı zaraŋdın tübündö kıymılsız turup kaldı. Oşol arada Artıktın kiyinki mezgildegi kılık- coruktarı köz aldınan çubap ötüp cattı. Üydögü supsak turmuşun estegende al çıyrala tüştü. «Oŋolor, esine keler dep cürüp, uşul ubakka keldim go. Kana oŋolgonu?»

[39] Ayday coldun sol cak tarabındagı tünüke menen cabılgan çoŋ üydün eşigine buruldu.

– Kalmatovgo kirüügö bolobu?

– Emne cumuş menen?

– Ayday bir az mukaktanıp turup kaldı:

– Anın özünö ayta turgan...

Sekretar kız ordunan turup catıp suradı:

– Kaydan keldiŋiz?

– Uşerden elemin.

Ayday balcagay cüzdüü, semiz Kalmatovdu körgöndö aptıga tüştü. Antkeni anın atı rayondun kudayı sımal ugular ele kulagına. Eşik caktagı orundukka otura kalmak boldu ele, tigi kol uçu menen caŋsap, özünö cakın bet maŋdayındagı orunduktu körsöttü. Ayday koomay oturdu. Kolundagı uulu eç nerse menen işi bolboy, dubal booruna ilinip, kızıl ala körüngön portretke tigilet.

– Kelgen ekensiz? – dedi rayatkomdun predsedateli Kalmatov.

– Menin... menin sizge kelgenim, – dep Ayday cünü boş süylöy baştadı. Anın mınday sürdöp catkanın baykap turgan predsedatel sözgö aralaştı.

– Sizdin küyöönüz kim?

– Artık Bakaev…

– Zavrayono Bakaevdin ayalısızbı?

– Ooba. Durus, durus. Tartınbay ayta beriŋiz. Mında kısıla turtan eç nerse cok. – Ayday emi kökürögün bastı. Canatan beri tamagın kısıp catkan neme cogolup ketkensidi. Kalmatov sürdöbösün degendey, kee-keede gana anın cüzünö karap koyboso, közün stol betinen albay ugup cattı. Ayday ıylap da ciberdi. Bir türdüü öküm sürgön tınçtıktan caday tüşkön kiçinekey Zulpukar enesin tıtmalap çataktandı ele, Kalmatov maŋdayında turgan kızıl kalemdi anın koluna karmatıp koydu. Ayday oyundagısın aytıp bütköndö Kalmatov boltoygon etkel betin bir az özgörtö stol üstündögü papirosunan birdi candırıp, cay kıymıl menen ordunan turdu. Tamekisin ulam-ulam soro sözün uladı.

– Uşunday eken da?. Bul abaldı bizge aytkanıŋız abdan cakşı. Anın kiyinki kezdegi özgörülgön cürüş- turuşu üy-bülödön da körüngön tura...

Kalmatov keŋ galife şımının çöntögünö bir kolun sala, ekinçi kolundagı papirosun barmak uçu menen karmap, darçanın aldına barıp, sırt cakka köz çaptıra kayra tarttı.

[40] – Karındaş, – dedi Kalmatov balbırap şişimek tartkan kabak-kaşın cıyrıp, – Artık kiyinki kündördö kızmatında tartipten tışkarı köp işterdi iştep cüröt. Siz anı baykagandırsız?

– Ooba.

– Biz anın maselesin Atkaruu komitetinin zaseda-niesine koyuuga dayardap catabız. Cakın arada al iş karalat.

Ayday öz içinen çoçup ketti. «Ölgöndün üstünö kömgön bolgon tura».

– Makul, – dedi Kalmatov, – biz bul aytkandarıŋızdı anın işi karalganda sözsüz eske alabız. Aga çeyin da men anı kabıl alıp eskerteyin.

Siz köp oylonboy tiriçiligiŋizdi kıla beriŋiz. Baldarıŋızdı bagıŋız...

Kün keçtep baratat. Kök caşıl barigin çıgarıp körktönüp kelatkan köçö boyundagı daraktar keçki cortkon celge ırgalıp turat. Caz degendin cıtı kanday! Dem tartsaŋ canıŋ sergektenip, kökürögüŋ tolo tüşkönsüyt.

Artık köçö boyundagı daraktardın tübü menen akırın basıp baratat. Kolundagı karmagan şapkasında ança-mınça ele kagazı bolboso, boşpu, kim bilet? Kökürögü topçulanbay cagcayıp, cuka paltosunan moskool iyni, sööktörü bilinet. Al rayonduk Atkaruu komitetinin kontoruna cetkende, eşik aldında rayonduk kızmatkerlerdin kee birleri turuşkan.

Köp ötpöy sekretar kız çıgıp, kütüp turgandardı kirüügö ötündü. Artık baarının artınan ıŋgaysızdanıp eşikti attap, burçuraak tarapka oturdu. Bilekteri ceŭinen epsiz korkoyup çıgıp, topçuları epsiz salıngansıp, kandaydır özün çekten tış kopol sezdi. Bulardın ceti-segizi rayonduk. Atkaruu komitetnin müçölörü.

«T» formasında koyulgan stoldun baş cagında oturgan rayatkomdun predsedateli Kalmatov zasedanieni açık dep bildirdi. Birinçi masele «Rayondogu el agartuu işinin abalı cönündö boldu. İştin cayın bayandoo üçün Artıkka söz berildi. Al kolundagı papkasının içinen cazılgan kagazdardı alıp, oturgandardın teke maŋdayına çıktı. Cazıp algandarının ayagına çıkkan soŋ, büttüm dep şart ayta albay, caltaŋ köz karaş menen Kalmatovdun cüzünö karadı.

Büttüŋbü? – dedi Kalmatov ordunan kozgolboston gana.

– Ooba.

Rayatkomdun müçölörü birinin artınan biri suroolor caadırıp cattı. Artıktın tilinen orgup çıkçu bayagı sözdörü kaçıp, oozu kurgap, celimdi çaynap alganday ilepteri battaşat.

[41] Ayrıkça Rayatkomdun predsedatelinin orun basarı Çalbaevdin kayra-kayra udurgutup bergen surooloru Artıktın şaştısın ayabay ketirdi. Antkeninin cönü bar, Çalbaevge agartuu işi tiet, Kalmatovgo calpı cetekçilik cana çarbaçılık.

Suroo bütkön soŋ Artıkka oturuuga uruksat berildi.

Andan kiyin Çalbaev turdu ordunan. Al capaldaş boyluu, çurmuygan kara cigit. Ünü niçkereek kelip, birok dele biyik. Nımdap turup kayra taragan çaçı, kiçinekey beti, tez kıymıl-araketi kimdin bolso da köŋülün özünö tartkanday.

Al rayonduk agartuu işinin abalın iynesinen cibine çeyin aytıp cattı.

Artık oturgan cerinde taş bolup kalgan. Korkoygon uzun moynu kınına kirip ketkendey başı tömön tüşüp, ireŋi kubulup, bütkül denesi çımırap baratat. Bara-bara Çalbaevdin sözü açuu bolo baştagan sayın Artıktın buluttay keçken kıyalı özgörülöt. «Akmak, – dedi kıyalında, – öçü barday uşintip da camandaybı?.. Coldoşçuluktu bilbegen cüzü kara dese, bir tiştem nandı bölüp cep, birge okup, birge çoŋoyboduk bele? Andan kalsa, üç-tört cıldan beri kızmattaş bolup... Ooba, bul körö albayt. Meni rayatkomdun predsedatelinin orun basarı bolot degen söz bolup cürböybü. Ooba, ooba, baarı tüşünüktüü...» Artık uşul mezgilde özünün kayda oturganın taptakır unutup kalgan.

Artık orun basar... Kabinetinde otursa eşik takıldayt. «Da» dep ünün biyik çıgarganda, cupunu kiyingen cüdöŋkü Çalbaev kiret. Kolgo tüşkön ekensiŋ go, baatır. Azır emne kılam desem kolumdan kelet.

Artıktın tattuu oyun:

– Kana, birinçi masele boyunça süylööçülör barbı? – degen Kalmatovdun coon ünü buzup ciberdi.

Dagı eki-üç kişi süylödü.

... Kalmatov basaŋ ünü menen cay süylöp catat.

– Siz, coldoş Bakaev Artık, – dedi Kalmatov sözün ayaktay berip, Artık oturgan akka cüzün burup, – kesibiŋiz boyunça mugalimsiz, tarbiyaçısız. Moral-moral dep moral cönündö köp süylöysüz , al emi azırkı kezde özüŋüz moraldık caktan ıdırap baratkanıŋızdı tüşünösüzbü?!

Kalmatov aytıp büttü. Al oturgan soŋ bir münötçö kulak keskendey tınçtık öküm sürdü. Cooptuu sekretar zasedanienin toktomunun aldın ala dayardalgan proektisin Kalmatovgo uzattı. Anın punkttarının birinde «Rayonduk el agartuu bölümünün başçısı Bakaev... işinen boşotulsun» dep körsötülgön.

[42] Kalmatov proektinin çeçüüçü cerine köz cügürtö karadı da, kaştarın biri-birine cakındatıp, manjdayın tırıştırdı.

– Coldoştor, – dedi al çoŋ tulkusun kötörüp ordunan turup,– biz bul masele boyunça iştin manjızına tüşündük. Cogoruda süylögön rayatkomdun müçölörü Bakaev bul kızmatta mından arı iştöögö mümkünçülügü cok, işinen boşotulsun degen sunuştar kirgizişti. Ooba, men da azırınça makul dep koyoyun. Köŋül berseŋizder beş-altı ooz koşo turgan sözüm bar. – Al köp nerselerdi aytıp, mintip cıyıntıktadı, bügünkü coldoştuk pikir almaşuu, ce aytılgan sın aga sabak bolor. Oşonduktan ketirgen katalıktarı üçün katuu sögüş berip, öz işin tez aranın içinde kayra kuruusun tapşırsak deymin. Kanday deysizder, coldoştor?

Bayatan ünsüz oturgandardın eki-üçöö daroo ele.

– Tuura – dep baş iykeşti.

Artık eşikke çıkkanda caratılış köödöy tündün kuçagında eken. Cıldız betin çümkögön cazgı buluttar cerge cakın samsaalap elp etken cel cok nımdaşıp turat.

Ançalık dele iş emes ele, uşunça bakırganın kara- baysıŋbı. Çalbaevdin oyuna koyso meni çaynap cok kılat ele. Köralbastık... Oo, Kalmatov meni bilet... Şadıkanovdor el duşmanı bolgon oor şartta da al maga işengen. «Bakaev caman kızmatker emes...» debedibi... Azır tınçtık kez. Biröönün arak içip koygonu da sayası ayıppı?... Caman katındın Kalmatovgo kelgenin karasaŋ. Oşol baarın kesip ketti. Bolboso, Kalmatov maga söz tiygizbeyt ele. «...Koynuŋda catıp bilinbeyt, katından caman duşman cok» degen uşul turbaybı. – Anın kıyaldarı cakşılıktuu cakka uçkan cok. Azır ele zasedaniede aytılgan öz kemçilikteri küŋürttönüp bilinbey barattı... «Atasının körü, kan artında kayaşa» degen uşul. Baarı köralbastık... Ayday özü barbayt ele, biröönün sözünö kirdi. Ay kapır, Çalbaevdin kolunan keldi deym?». Adam balasının aldına koygon turmuştuk maksatı boluu kerek. Oşogo cetüü üçün talpınat, al bütkül caşoosunun otun candırıp, cüröktün motoru sıyaktuu demilge beret.

Artıkta mınday maksat bar bele? Bar boluçu. Aylar öttü, cıldar öttü, özünün uşul tunuk sezimin kir cuguzbay saktay aldıbı? Cok!.. Aldıga koygon asıl maksatın ubaktınça kursantçılıkka ceŋdirdi. Ruhi caktan cakırlandı. Künümdük cırgalçılıgın oyloodon çıga albay kaldı. Ança-mınça iygilikke magdırap köptü, demilge öçtü...

... Mına, Artık rayonduk el agartuu bölümünün başçılıgınan boşogonuna eki ayga cakındap baratat. Rayondun borborundagı bir mektepke mugalim bolup iştep kaldı. Al özün ötö maskaralangan, tömön çökkön kişi katarı eseptep, içine kan uyuganday sızdap cürdü.

[43] «– Baarı büttü,– dedi al kızımtal abalda calgız tuncurap oylonup catıp,– baarı büttü... – Men bir top kemçilikter ketirgendirmin, birok, mınçalık cazaga tatıktuu emes elem go?». Kalmatovdun akırkı açuuluu elesi ulam esine tüşöt.

«Mına bardık işti çeçe turgan Kalmatov da meni caktırbay kaldı. Emi al meni kayra cogorulatpayt. «Sen öz ayıbıŋdı emgek menen aktaşıŋ kerek. Sen üçün bul – sabak, çınıgı sabak, tarbiya» – deyt. Uşintip da tarbiyalaybı?»

Artık anı tarbiya katarında sezbey, özün maskaralangan can katarı eseptep, coldoştorunan, cakındarınan alıstap cekelene berdi. Eç kimge sır aytpayt. Öz oyun, öz cıyıntıgın gana içten bekemdeyt...

* * *

Bir künü Artık közdörü kantalap üygö kirip kabarçıktap, ünsüz oturdu. Anın caak etteri tüyülüp buulugup turganın körgön Ayday söz çıgarbaska tırışıp, tamak aşın aldına koyo saldı. Üy içinde kulak-murun keskendey tınçtık, eköö eki cerde mürzö bolup, dem çıgarbay ünsüz. Artık közünün çaarın çıgara Aydaydı zekiy karadı:

– Emi müdööŋö cettiŋbi? – dedi kurs etip kabışkan tişteri «kırç» dey tüşkön ele.

Ayday coop bergen cok.

– Mına Çalbaydın balası ekööŋör tilegiŋerge cettiŋer.

– Al emne degeniŋ.

– İ-i, – dedi Artık kekerlep, – emi bilbey kaldıŋızbı?!

– Tüşüntö aytpaysıŋbı?

– Tüşüntö aytsam oşol, bar emi Çalbaydın balasına tiyip al.

– Ayta ber, oozuŋa kelgendi. Sözüm söz, koynumda catıp kara sanagandan kiyin sendey katınım cok, üç talak emes, miŋ talak koydum.

Ayday sumsayıp tiktep kaldı.

– Bar, – dedi Artık şilekeyin çaçıratıp, – kete bergin, col tigine. – Korkoygon söömöyü menen eşik caktı körsöttü.

– Kayakka baram?

– Ataŋkına barasıŋbı. Çalbaevdikinebi – işim cok.

– Sen dep cürüp ata-enemden erte kündö kol üzgön- mün. Menin barar cerim cok, baş kalkalar karaanım uşul üy.

– Üydön azır çıgıp ket.

– Men bul üydön çıga albaym.

Artık ordunan Aydayga karay kamanday atırılıp turdu...

[44] Ayday menen Artıktın uulu Zulpukar tört caşka kadam koyup, böytöŋdöp cügürüp cüröt. Borsoygon togolok betteri, kıtkılıktap külgöndö cumula kalçu karagattay süykümdüü közdörü kiçinekey naristenin ımanın ısık kılıp körsötöt.

Bügün Zulpukardın tabı aynıp kalıptır. Eti ısıp, tamaktı körgüsü kelbey, ayanıçtuu dobuş çıgarıp ıntıgıp ontoyt. Artık şaarga barıp kelem dep keçee ketken boyunça cok. Adatınday buttarı çalıştap basıp cürgöndür dep oylodu Ayday.

– Dokturga... – dedi kirgen koŋşulardın biri.

– Artık kelatat! – dep ekinçi ayal kirdi eşikten.

Artık kara muruttuu coon adam menen koşo keldi. Azıraak kızımtalday. Ayday anı körör zamat ıylap ciberdi. Tigi bolso korkoygon tizelerin bügüp, balanın canına oturdu da, uzun murdun salaŋdatıp anın üstünö üŋüldü.

– Zulpukar, Zupuntay...

– Bol, oturba,– deşti üydögülör, – doktordu çakırıp kele goy…

Artık menen koşo kelgen aligi kara muruttuu coon kişi balaga bir az başın çaykap keyigen boldu da, üy için, tamdın şıptarın tegerete karadı.

Üy bir dalis, içkerki üydön turat. İçkerkisinin astı takta, üstü bolso kamış menen cabılgan.

– Bul kim? – dep suradı turgandardın biri tigi kara muruttuunu körsötüp.

Artık uşul zamat:

– Bul – usta. Üydü remonttoyun dedim ele,– dedi kara muruttuuga cakınday tüşüp.

– Bol, Artık, doktorgo cönö. Remontuŭdu anan süylöşörsüŋ?

Artık seloluk sovettin kontorasınan şaşılış çıgıp, colgo tüşköndö kün batıp baratkan ele. Gazetaga orolgon bir nerseni mıkçıy karmap kabagın tırıştıra oyluu. Arı-beri ötköndörgö da köŋül bölböy, tuncuragan abalda col ceektep barattı. Kalıŋ baktın şaktarı tömön közdöy salbırap, iŋir karaŋgı tüşüp kelatat. Artık kolundagı orolgon gazetadagı çoŋ tutam otuz somduk kızıl kagazdardı mıkçıy karmap, papirosun aptıga-aptıga sorup tunnurayt.

Mından üç kün murda Artık mektepti közdöy baratkan bolçu. Aldınan mektep direktoru uçuray kalıp:

– Artık,– dedi al şaşılış tür menen,– siz azır mektepke barasızbı?

– Ooba.

– Anda mınabul akçanı zavuçka berip koyuŋuz. Men şaşılış cumuş menen Oblonogo barıp kelmek bolup kaldım.

[45] – Makul.

Artık direktordon acırap, arıraak baskanda, kıdıŋdap kelatkan bayagı Oruntayga uçuradı, Artık dosun körgöndö kubanıp ketip;

– Ee Okem,– dep baştagaday cıluu uçuraşmak boldu. Birok, Oruntay kaydıger gana kol berip, oolak mamile kıldı. Adatınday Artıktın bala-çakasın da suragan cok. Çepeŋ etip burulup, canındagı kişi menen cogoruraaktagı aşkana cakka bet alıp ketti.

Bir orunda mustarap bolup turup kalgan Artıktın içi tıtalanıp, canı küyüp ketti. Antkeni zavrayono kezinde cok cerden «bir tuugan» bolup cürgön Oruntaydı eç kaçan mınday kılat dep oylogon emes.

Artıktın içi tıtalandı.

Al ızasına çıdabay Oruntaydın artınan aşkanaga kirdi da, oboçorook cerdegi stolgo oturup, bir stakan arak çakırdı. Köz kıyıgı menen Oruntaydı zekiy tiktep, kekeniç menen köŋtörö sogup ciberdi. Anan...

Ertesi Artık paanayı pas salbırap, mektep direktorunun kontorasına kirip bargan.

– Sen kaydan... – dep mektep direktoru çekesin tırıştıra tiktep kaldı.

Artık kaltıragan kolu menen oturguçtun artın tayana, bagınıŋkı münözdö boşoŋ süylödü.

– Meni... baleket basıp...

– Emne boldu?

Artık süylöy albay töş çöntögün körsötö:

– Akça mobu çöntögümdö bolçu.

– Anan?

– Bir svoloç... – Artık sözünün ayagın bütö albay dudalaktanıp kaldı.

– Alıp ketiptirbi?

– Ooba.

– Munu svoloç deyt. Sen tün içinde col boyunda catsaŋ...

Artık kabagın tırıştırıp, koŋkoygon murdun salaŋdata cer karadı. Direktor kızuulanıp catat.

– Al mugalimderdin aylıgı emes bele?

– Emi üç-tört kün çıdap bergile. Kanday bolbosun tikelep bereyin....

– Kaydan tikeleysiŋ?

– Tamımdı bolso da....

[46] Mına, Artık al aytkanın azır orundatkan. Bayatan beri anın başında dagı bir oy biylik kılat. Otuz somduk kızıl kagazdardı tutamdap, tuncurap oturgan kalıbında kolun ters silkti.

«Atasının körü... Men bul cerde baarı bir köktöy albaym. Katından bolso erte kündö körgönüm bu boldu. Talagı kolunda... İşi kılıp kayrılgısmın. Baldarım?.. baldarım bir künün körör... Kak atasının körü... Emi men bul cerde köktöy albaym. Canı kadır-barktı, canı kareranı başka cerden tabışım kerek...» Al ordunan ırgıp turup, col boyundagı baktardın ay nurunan col talaşkan targıl ala kölökösü menen ıldamday basıp, tömön közdöy cönödü…

* * *

Zulpukar ontop çabalaktayt. Anın oorusu ayabay katuu. Koŋşu-koloŋdor çogulup catıştı. Birok, Artık cok. Akır ayagında kimdir biröö doktur çakırıp keldi.

Kün tüş oop baratkan mezgilde köçö menen maypaŋdap basıp, keçee künkü kara muruttuu coon kişi keldi. Cabıla Artıktı kayda dep suraştı:

– Cok,– dedi al çoçup, – men bügün anı eç körgönüm cok, biz keçke maal selsovette bolup, mına bul dogovordu cazıp, – al çöntögünön seloluk sovettin peçatı basılgan, bir neçe kişinin kolu koyulgan kagazdı körsöttü, – akçasın sanap predsedatel selsovettin aldında koluna bergemin.

– Al kanday kelişim? – dedi kimdir biröö.

– Artık bul tamın maga satkan.

– Uşul tamdıbı? – Ayday çoçup ketti.

– Ooba, biz keçee körüp ketpedikpi.

İş cayına tüşüngön Ayday ünsüz turup kaldı... Keçke maal Zulpukardın oorusu ceŋildep ayıl koŋşular üylörünö ketişti. Artık ali kaytkan cok. Anın emne bolgonu Ayday üçün açık bolup kaldı.

Ayday üygö çırak caktı da, Zulpukardı uktatıp koyup özü töşök üstünö cambaştadı. Biligi az çıgarılıp ülpüldögön çıraktan üy içi kölökölönüp küŋürttönöt. Dıŋ etken dobuş ugulbay tuncurayt. Aydaydın közü kirpik irmebey bir çekitke tigilüüdö. Eki kündön beri kem uyku bolgon közdörünün agı kızarıp, kirpik astı balbırap şişigen. Şamal calagan beti biliner-bilinbes tuurulup, acarı kaçıp kubarıŋkı. Uşul catışında anın başında emneler gana kelip, emneler gana ketken cok deysiŋ?

Kıyaldın ceŋil kanatında deldektep, tüpsüz sanaalardın arasında uçup baratat... Cok degende tam-taşı öz kolunda kalsa, Zulpukarının kolunan cetelep, eptep-septep ookat kılbayt bele? Emi aylası ne bolot? Eki-üç kündön aşırbay satıp algan kişige

[47] boşotup berüü kerek. Antkeni al zakonduu türdö satıp aldı. Korgolop bararga Artıktın cakın tuugandarı da cok. Anday bolso dele altı sanı amanında biröönün üyünö kirendi kirip, oozun açıp anın kolun karaganda kaysı kün bolmok? Al emi, öz ata-enesi cönündö oylongondo da iştin cayı naçar. Artık üçün alardı dos-duşmandın aldında uyatka kaltırgan. Ar-namıstın uusuna çıday albagan kaarduu atası teskeri batasın tartıp, «sendey kızım cok, ölgön baldarımdın birisiŋ» dep keçip cibergen. Cıldar ötkön soŋ, Ayday keçirim surap ıylap-sıktap barganda da, zaarduu cılandın başın körgöndöy kaarın çaçıp, «içken kasamımdı kayra kusup, kuday aldında künökör bolo albaym, naysap...» dep üyünö kirgizbey kayra kuugan. Birok, tuugan-uruk, el-curt Nışandı cemelep-cukalagandan kiyin araŋ eldeşişken. Oşondon kiyin Ayday alardıkına barıp cüröt. Aydaydın apası da tez-tez kelip, neberesin süyüp ketip turçu. Birok, Nışan Aydayga baştagıday meerin salbayt, Aydaydın üyünö bir colu da kelgen cok. Emi anın çıragına may taamp, tabası kanar beken, kim bilet?

Ayday iç küyütkö çıday albay açuu üşkürünöt. Korcoygon uzun boyluu Artıktın üldürögön mas elesi bet aldınan cakındayt, öŋünün zaarduu tügü çıgıp, közdörü korkunuçtuu aybandardıkınday cıltırap baratat. Andan çoçup ketken kiçinekey Zulpukar çıŋırıp kelip «apakelep» kökürögünö boyun taştayt. Ayday selt etip közün açat. Canında eç kim körünböyt. Ülpülöp küygön çıraktan üydün içi küŋürttönüp kana turat.

Ayday kayradan cazdıkka başın koygondo, külük sanaası oyt berip, alda kaçan ötkön elesterge çarpılat...

... Küz. Pahtanın aldı açılıp, talaa beti caynap kelatat. Terimdin baştalışına eki-üç ele kün kalgan. Terimçilerdin delebesi kötörülüp, meltirep catkan talaaga köz çaptırışat. Ayday ötkön cılı adegende cakşı arbıtalbay cürüp, kiyinçereek tasıkkan. Üç-tört gana temirçini kuup cete albadı. «Şaşpa, – deyt koluna tükürüp, – şaşpa, oşol aldıŋkılar menen bıyıl bir ölbögön cerde kalışpasam armanım arıl- bas...» Mayda örülgön çaçtarın serpip arkaga taştap, zar dopusun oŋdop basa kiet. Dal oşondoy zor maksat, işenimdüü içki sezim menen ubakıttı gana kütüp turgan şartta ayluu tündögü toy, andagı şart eki caştın tagdırın birge çeçpedibi...

* * *

Ülpüldöp küygön çırak tünü boyu öçkön cok...

Tün termetip tüpsüz sanaalar menen alpuruşup, oygo kelbes karantün başına tüşkön Ayday üçün uyku-soonun arasında aalam astın-üstün tüşüp ketken sıyaktuu sezilgen. Al erteŋ menen erte turup, eşikke çıktı ele, bardık körünüş öz cayında. Sur buluttar samsaalap kabagın tüyüp, kün bürkölüp kalgan eken. Köçögö çıkkan birin-serin

[48] el körünüp, ar kim eşik-eleginde öz tiriçiligi menen alek. Aydaydın eç nerse kıluuga köŋülü barbadı. Negedir, bir belgisiz küç cürögünün tınçın alıp mıcıgıp-mıcıgıp tömön karay tartıp catkansıyt.

«Eesi kelse beesin ber» deyt, üydü satıp algan eesine boşotup berip, aydıŋ-talaada kaluunu esine tüşürgöndö, közünö cıluu caş tolup kılgırdı. Keleçek künün oylogondo, közdörün taŋıp koygondoy tuncurap, eç nerseni bolcoy albadı.

Bir kıyla ubakıt ötkön, düp-düp eter menen Ayday eşikke çıgayın degende, darbazanı şart açıp, Bekmamat kirip keldi. Al serbeygen sarı muruttarın çıyratıp koyup, taŋdana süylödü.

– Artıkka emne boldu, botom?

– Kim bilet.

– Anıŋız soo emesko. Azır kontoraga kelip ugup, taŋ kalsam bolobu. Balasının katuu oorusuna da karabay, bu emne degen akmakçılıgı?

– Anı bir aytasızbı.

– Botom, kontorada coon kara muruttuu kişi oturuptur. «Uşintip, men Artıktın tamın satıp aldım ele, özü bala-çakasın taştap kaçıp ketirtir. «Bizdin çatagıbızdı çeçip ber», – dep suranat. Anan aki-çüküsün toluk ugayın dep saga bastırıp kelgenim.

– Uşunday boldu, ake,– dep Ayday Zulpukarın aldına alıp oturup, bolgon işti toluktap tüşündürdü.

– Botom, mındaydı kim ukkan? – dedi Bekmamat sarı murutun serbeytip. Al dagı bir kıylaga anı-munu suradı:

– Cür, emi karındaş, kontorgo barıp, bul çataktı çeçeli.

Ayday Zulpukarın cetelep kontoraga barganda bayagı kara muruttuu kişi başın iykep ırayımduu uçuraştı Ayday menen.

Bekmamat özünün stuluna oturup algandan kiyin söz baştadı.

– Kana aytkılaçı, kimiŋ tam satıp, kimiŋ aldıŋ?

Kara muruttuu coon kişi çın dili menen ayta baştadı.

– Coldoş predsedatel, men mınday bolorun tük bilgenim cok. Artıgıŋardı, men kaçırıp cibergensip uyat boldum. Men tam satıp alışım kerek bolçu. Siz özüŋüz bar eleŋiz, dogovor cazıp, açkasın sanap berbedimbi.

– Ooba, al kelip, üyüm mektepten alıs bolgonu üçün mektep canınan başka tam satıp aldım debedibi.

– Ooba, ooba... dep kara murut kubattadı.

Söz köpkö çeyin sozuldu. Bekmamat akırı çeçkindüü ayttı.

[49] – Üy sizge berilbeyt, akçaŋızdı kaytarıp alasız.

Kara muruttuu kişi iynin kısıp, başın bir cagına kılcıŋ ettirdi da: – Emne üçün? Men toluk zakonduu satıp aldım, – dedi çıyralıp.

– Albette tuura. Birok, balası menen bul beçaranı colgo çıgarıp koymok belek? Kayda barıp arızdansaŋız da meyli, üy berilbeyt. – Kara muruttuu kişi kaydagı zakondordu aytıp talaşıp kördü.

– Akçanızdı, – dedi Bekmamat sarı murutun çıyratıp, – on kündön kiyin menden alasız.

Tigi kıyla kabagın bürköp, tayagının uçu menen cer saygıladı da:

– Coldoş predsedatel,– dedi al, – argasızdan könüügö tuura kelet. Birok, andan keçiktirbegile,– al tayagın tayanıp, maypaŋdap çıgıp ketti.

Ayday üyünün özündö kalganı üçün kontoradan süyünüp çıktı. Aylası ketip, kanatı menen cer çapkılap kalgan uçurda, bul da bolso çoŋ ceŋiş bolbodubu. Öz içinen Bekmamattı alkap-alkap ırakmat ayttı. Coldo baratıp tamdın akçasın kantip taap berüünü oylop başı katat. Atasınıkındagı kunaacının bazarga aparıp satuunu çeçti öz içinen. Mından eki cıl murda Aydaydın apası kelip, zarıl bolup kaldı dep, akça karız alıp ketken. Kiyin kaytarıp berişpey ele «birtorpogubuzdu silerge atap baylap koyduk, kızmatçıga mal kerek emes beken. Bizdikinde cürö bersin, emi ele uy bolup kalat» dep koyuşkan. Ayday oşonu satıp berüünü oylodu. Cetpese üydögü kilemdi koşo satarmın. Dagı körörmün... Tamdın öz kolumda kalganına süyünöyünçü» – dedi basıp baratıp...

Kündörr cılıp ötüp catat. Aydaydın başında tuncuragan oylor köp. Ekken egini, saygan köçötü bolboso, kün ötkörüünün aylası ne bolot?

Bucer kıştak dep aytarlık kıştak emes, ce bir colu şaar emes, orto zaar cer. Aradan üç-tört ayga cakın mezgil öttü. Ayday akırı cön cata albay, kolunan keler iş tabılsa, iştep köröyün degen cıyıntıkka kelip, bir künü rayatkomdun kuruluş-remonttuk kontorasına kirdi.

Kontoranın başçısı kara sakalın Pugaçyovço tegerek kılıp koydurgan orto caş, ulutu boyunça ukrainets kişi eken. Al cazıp catkan kalemin stol üstünö koyup, kirgen ayalga köŋül bergendey boldu.

– Keliŋiz,– dedi başın iykep.

Ayday koomay oturdu da: – Men iştöögö iş tabılar beken dep kirdim ele,– dedi. Süylöp catıp, kandaydır ıŋgaysızdanıp, tula boyu kaltırap ketkensiyt.

Kıştaktık bıçımda tigilgen keŋ köynök, maası-galoş kiygen bul ayaldan anday talap kütpögön naçalnik kayra suroo berdi.

[50] – Özüŋüzgöbü?

– Ooba, özümö.

Naçalnik oylono kaldı.

– Emne kesibiŋiz bar?

– Mende kesip kaydan. Kolumdan keler iş bar beken dedim ele. – Naçalnik alcayın, kimdigin suragan soŋ başın karmap bir nersesin eske tüşürüp catkanday bolup kaldı da, kayra ayaganday Aydaydın baş-ayagına köz cügürtü:

– Bizge cumuşçu kerek. Bardıgı kuruluş üçün. Şıbak şıbap, taş kötörüp, kış karmap iştöö kerek.

– Cumuş bolgondon kiyin ceŋili bolor bele, albette, oor bolot da, – dedi Ayday barın moynuna alganday.

– Makul emese, – al abaldın iyne-cibine çeyin tüşündürüp ayttı.

– Erteŋ menenden baştap işke kirişiŋiz.

– Rahmat! – Ayday özünö mücümak bolgon cerlerin dagı toluktap surap alıp, üyünö kayttı.

Al ertesi kuruluş üstündö boldu. Döbö-döbö bolup cıyılıp, keesi çaçılıp catkan kızıl kıştar, taktaylar, cumuru coon cıgaçtar arkı-terki üyülüp catat. On çaktı erkek, beş-altı ayal işteyt eken. Uzununan ketken çoŋ imarattın kuruluşu cürüp catıptır. Kıştak ayaldarınça kiyingen Ayday alardın canına kelgende, baarı surooluu köz menen karap kalıştı.

Ayday urulup catkan dubaldın üstündö kış koyup baratkan bir ayal menen eki kişige köŋül böldü. Tigi ayaldı karasaŋ, kol-koluna cukpay kıştardı epildetip koyup catkanın. Koluna algan soŋ ayaldabay, şıp koyo koygon kıştarı bir eli kıntık çıkpay, çıp ele cabışa kalat.

Ayday bir orus ayal menen zambar koldoşup, kıştardı dubal tübünö cakındatıp cattı. Tigil ayal kırgız tilin tüzük ele bilet eken, maekteşip süylöşüp cürüşöt. Küyöösün suraganda, kaçıp ketti deşten uyalıp, askerge ketken dedi. Anda oşondoy uçur emespi, ayal kümönsüz işendi.

Ayday özünün dalbıragan keŋ köynögünön bir pasta ele cüdödü. Canındagı ayaldın köynök-şım kılıp tuyuk tigilgen kombinezonun körüp kızıgıp kaldı. «Karasaŋ,– dedi öz içinen,– işke eptüülügün. Baarınan da tuptuyuk kelip, çaŋ-çuŋ kirbeyt tura. Üydögü beş metr nemeni men da uşunday tiktirip albasam...»

* * *

[51] Ata Mekendik soguştun oor cıldarı ötüp cattı. Elden üröy uçup, cer suuŋun kadırı artkan çak. Er cigitter birin-serin. Kuruluştabı, köz cetpegen egin talaalarındabı, künöstüü betke mal caygan cayıttabı, kıskası, kay cerdi karabagın şımalanıp bilegin türüngön ayaldar.

Bayagıda keŋ köynök, galoş-maası kiygen Ayday kızıl kıştardı koomay karmap zambarga salgan uçurlar alıs kalgan. Oşondogu mahorkanı coon orop oozuna salıp, beti-başı çaŋ bolgon, kara muruttuu, sögünüp süylögön açuulu kişiler azır cok. Alar er mildetin atkarıp, kan tögülgön maydanda. Remont-kuruluştuk kontorada iştegen cumuşçulardın arasında birin-ekin ele erkekter bolboso, baarı ayaldar. Oşondo catırkap kelip, elge koşula albay, zamdardın bir uçun uçkay karmap, oorsuna mayışıp araŋ baskan Ayday kol-koluna cukpay kızıl kıştardı kınaştırıp, kurulup catkan üydün dubalının üstündö cüröt. Al azır alaman cumuşçulardın biri emes – taşçı. Öz işine ayabay tazıkkan. Şak-şak süylöp, keede uyat sözdördü da aralaştırıp aytuudan kayra tartpay, bir colu başkaça kulk-münözgö ee bolgondoy. Bayagı kiçinekey Zulpukar bolso mektepke barat, birinçi klassta okuyt birok, çının aytuu kerek, üydö turmuş kubanarlık emes. Antkeni tapkan akçası kündölük ookattı kamsız kıla albayt. Sebebi bir kilogramm undun baası kançaga çıgıp ketkenin körüp oturbaysızdarbı. Oşondo da tabıla koyso eken. Eki kişinin içüügö tamagı gana bolso cakşı bolboyt bele, kış-küröö degen bolot eken, kiyim-keçeni emne kılasıŋ?

Kün tızıldap kaynap baratat. Murdunun bir tanoosuna ılay cabışıp, beti-başı çaŋ bolgon Ayday bir koluna ılay süzgüç kalagın karmap, tigiler alıp berip catkan kıştarın beri cakındatıp algança, urgan dubalının üstündö oyluu oturdu. Anın esine kılt etip üy ookatı tüşkön bolçu. Mına, dagı aylık tiygençe on kündöy ubakıt bar. Al emi üydö bolso çımçım bir nerse cok. Biröölördön karızdap tursa çıga koyor deysiŋbi. Alar dele özündöy da.

Keçee al baldar üyünün direktoruna barıp süylöşüp kelgen. Alı-cayın tüşündürüüdö, oozu-murdu kıyşaybay turup, erim ölüp kalgan dep aytkan. Bul tuuraluu al öz içinen köp dele uyalgan cok. Çınında ele, ölüm aldında catkan balasına karabay, ayday talaaga taştap koyup kaçıp ketken kişinin ölüp kalgandan kanday ayırması bar. Ce bir palan cerde cüröt imiş degen
kabarı bolboso.

– Makul, – degen baldar üyünün direktoru orto caştan ötüp kalgan kök-ala çaçtuu ayal, – makul, balaŋdı beş-altı kündön kalbay ötkör. Bizde ansız da orun tolup kalgan. Azırkı şarttı özüŋ da bilesiŋ go.

[52] Birok, antkeni menen Ayday özü da oyluu bolup kaldı. «Balamdı ötkörüp bergen menen özüm buk bolup ölüp keter bekenmin. Degi andan acırap cürö alambı? Maŋdayımdagı calgız bir mederimdi aerge ötkörüp berip, calgız cüröyümbü? Kıldaydı tapsam dele bölüşüp cep, maŋdayımda ele karmap otursamçı? Bügün körgönüŋ erteŋ cok bolup zamandın türü mintip tursa, koy, kolumdan çıgarbaym... Ooba, oşenteyin, balamdan acırap menin künüm ne bolot? Emi tirüü koygondon kiyin kuru koybos, özüm menen ele birge bolsun...» dep tündö köpkö eyin uktay albay catıp uşul cıyıntıkka kelgen.

Azır da oşonu oylono kaldı. Çın ele özü menen koşo alıp cürsö bolmok, birok üy abalı belgilüü bolup turbaybı. Turmuş degen öcör nerse, bilgenin koyo berbeyt da, «Cok,– dedi azır maŋdayın tayanıp köpkö çeyin oturgandan kiyin,– cok, baldar üyünö ötkörüp berbesem kıyın bolguday. Menin tapkanım anın cegeniçkenine, kiyimine emes, özümö zorgo cetet okşoyt. Berse bereyin, cakın cer, erteli-keç cügürüp barıp körüp turarmın. Bir cagınan taalim-tarbiya alıp okuyt emespi. Obu cok cerden balasaaksınganım bolbos...»

* * *

Aydaydın atası Nışan çal murda kızının üyünö baş bakpay cürsö da, Artık dayınsız cogolgondon kiyin altı, ceti ay ubakıt ötköndö beesin minip alıp kelgen. Tiştenip köp süylöböy tuncurap oturup, kızının abalına içinen keyigen. Neberesi Zulpukardı aldına alıp erkeletken. Anın tuncurap kapaluu oturuşun körgön Ayday öz içinen tımpıyıp, atam uşul oturuşunda meni tabalap catat beken dep korsunat. Çınında Nışan al cönündö eskergen da emes, bar bolgonu, Aydaydı öz canına köçürüp alıp keteyin desem könör beken dep koş oyluu bolçu.

Nışan çal köpkö çeyin kısılıp oturup, «balam, mında emi baş köz bolor kalkançıŋ cok, caş balaŋ menen kıynalıp kalasıŋ. Köçürüp alıp keteyin, biz aç bolsok aç, tok bolsok tok oturarsıŋ» deyt. Ayday anda işke ornoşup bir az caylanışıp kalgan ele. Kantse da köŋülü tütpöy, ölüü-tirüü bolso da Artıktın bir kabarı ugular, anan körö catarbız dep cürgön uçuru bolçu. Oşon üçün köp oyloboy ele «cok, ata, bu cerge işke ornoşup aldım. Bir cagınan cakın cer emespi, kabarlaşıp turarsıŋar» dep koygon.

Oşondon beri eki-üç cıl ötüp ketti. Kee-keede Nışan özü kelip, keede kempirin ciberip, kabar alıp turuşat.

Erte küz. Coldor çaŋga ayabay semirip, basıp baratsaŋ boz topurak kızıl aşıgıŋdan kelip borpuldayt. Murdu-başın çaŋ basıp tegirmençi tüspölünö kelgen taŋırakay murun, tuuruk bet torbodoy baldar şapalagın solgun-solgun bulgap, koş at

[53] çekken arabasın katuu aydap ötüp ketse, uyulgugan çaŋ tumanday kötörülöt da, cay tolgonup col boyundagı katar taldardın şagın aralap, bara-bara siŋip cok bolot. Aydaydın üyü zagot- zernogo ötçü çoŋ coldun boyunda emespi. Erteli keç eşik aldınan araba, unaa tınımsız ötüp turat. Tuuralcın kelgen çoŋ kaptardı capma salıngan top-top eşekterdi, şaa müyüz ögüzdördü aydagan katındar, kirpiginen beri çaŋ basıp moturaygan mayda baldar ötüşöt. Tigil ayaldı karasaŋ, baykuştun dalbarday çoŋ tigilgen köynögü uzun kelgenbi, belin eski kenep şorna menen buup, kökürök cagına cıynap alıptır. Butundagı eski baypagının bir cagı boşop ketip, caman batinkesinin başına cabılıp kalgan. Tişterine batkaktangan çaŋ toktop, ilepteri kebersip çaŋkap baratkansıyt. Antse da, artında kelatkandarga kayrılıp bak-bak süylöyt da, borpuldagan çaŋdı ayanbay keçip, kolundagı kıska soyulu menen eşekterdi takımga saygılap ıldamdatat. Tüşkü tamakka kelgende bulardı körö kalgan Ayday: «A cüzüŋ, kurugan soguş, körbögön capanı körsöttüŋ go. Bolboso, uşul katındar kol uçunda gana sıpayı iştep, alçılanıp cürbös bele. Uşintip cürsö da beçaralardın ümütü çoŋ. Ataganat, Artık dele el katarı askerge ketken bolso, bul köpkö tüşkön alaamat, esen bolso kelip kalar dep, çarçap arıgandı bilbey ele iştep cürböss belem» – dep öz içinen kürsünüp alat.

Ayday bügün keçke şıbak şıbagan. Ilay-sılay bolgon iş kiyimi menen üyünö cakındaganda, eşik aldında turgan kişini kördü. Anın biri atası Nışan eken, ekinçisi sur şinel kiygen uzun boyluu çapcaak cigit. Aydaydın cürögü bolk etip, anı boolgop taanıy albadı.

Nışan:

– Calal-Abaddan kelatkan elek, keç kirip kaldı. Emi erte menen keteli dedik, – dep tüşündürdü da, anan Zulpukardı suradı. Ayday anın baldar üyündö deni taza okup cürgönün aytıp, şügürçülük bildirdi. Çayga oturgandan kiyin Nışan canındagı sur şinel cigittin kim ekenin Aydayga tüşündürüp berdi.

– Bu Cumakmattı taanıysıŋbı, Ayday, – dedi Nışan çal. Anın bir kezdegi suyuk kara sakalı kök-ala bolup, buurul tartıp, kiçinekey betterinen da sölü kaçıp kubarıŋkı.

– Bu bizdin ceenibiz bolot. Cakında askerden keliptir. Acalı cok eken, bir kolunan acırasa dagı, esen kelip kalganın aytsaŋ.

Ayday oşondo gana tigi cigittin sol kolunun eki-üç mançası cok ekenin kördü.

Cumakmat şiş eektüü uzun caaktarın epildetip, soguşta körgön-bilgenderin süylöp berip oturdu. Calganbı, çınbı degele adam işenbey turgan nemelerdi aytıp cattı.

[54] – Oo Girman cüda kıyın,– dedi al içip oturgan çayın dastorkongo koyup,– biz eç turuştuk beralbadık. Bargan kündön tartıp kaçıp ele oturduk.

Ayday özü gazeta okubagan menen birge iştep cürgön orus ayaldar kündö soguş abalı cönündö aytıp turuşçu. Keçee cakında ele faşisttik askerler bizdin çekten toluk kuuluptur, emi soguş da bütör dep süyünüşkön.

Alar erte menen cönöp ketişti. Oşondon köp ötpöy ele Aydaydın apası kelip, oydo cok işti aytsa bolobu.

– Balam, – dedi kempir çımçıp koygondoy bıypıygan murdun canıp-canıp alıp, – ataŋ meni saga ciberdi. Canagı ceenibiz Cumakmattın zayıbı özü soguşta cürgöndö ölüp, kiçinekey kızı kalgan. Üy-cayı çaçılıp, kıynalş kalıptır. Oşogo seni koşturup koysok dep süylöştük. Al beçera bolso makul dep süyünüp cüröt.

– Emne deyt?

– Oyloçu, balam, caşıŋ da ketip baratat. Eptep başpaana kılbasaŋ bolobu? Töröp-tüşö turgan ubagıŋ.

Keceŋ-peceŋ etpey makul bol. Biz saga camandıktı ıraa köröbüzbü, aylanayın...

– Koyuŋuzçu, apa, – dedi Ayday caktırbay, – oyuŋarga kelgendi ayta beresiŋerbi. Men erge tiyişti oylogonum cok.

– Erge tiyesiŋ da, uşintip cürüp ötüp ketmek beleŋ?

– Ooba, oşentem.

– Çoyroŋdobo, – dedi apası açuulanıp, dagı tilibizdi albay koysoŋ, ataŋ senden bir colu kol üzüp ketet. Cumakmatka makul dep ubada berip koygon.

Ayday içinen kamala tüştü. Oşol mezgilde oyuna Zulpukarı kılt etti ele, cürögü elcirep, anısın ayap emne kıların bile albay kaldı. Özün araŋ toktotup:

– Apa, ubara bolboy ele koygula, – dep ciberdi. Enesi açuulanıp kaydagı kepterden süylöp cattı. Sözünün ayagında baykuş ene tarınçısın aytıp ıylap iydi.

– Bala töröp dele tiliŋdi albagandan kiyin beker eken. Kök mee ataŋ sen üçün açuusun menden çıgarat. Karıganda ırkıbız ketip, ölöt ekenbiz da.

Ayday apasının köz caşın karap turup, ayap ketti içinen. Ubaktısınça bulardı tınçıta turayın dedi da:

– Apa, azır bolboyt. Zaman mınday, soguş bütsün. Anan...

Oşondon bir ayga cakın ubakıt ötkön. Karaŋgı kirip kalgan boluçu. Eşik aldında kıldırttap araba kelip toktodu da, atayılap tamagın kıra kakırıngan kişinin dooşu çıktı. Ayday cügürüp çıksa, arabadan ögünkü Cumakmat tüşüp catat. Oşondogu sur şinelinin cakaları cakcayıp, büçülörü salınbagan.

[55] – Arba, taece, cakşı catasızbı? – dedi Cumakmat capıldap.

Ayday çoçup ketip caktırbay, – birok, ooz uçunda ali-pali demiş boldu.

Al zagotzernogo keldim ele, attar çarçap keç kirip ketti, erteŋ ketpesem bolboyt dep al-cayın tüşündürümüş bolup üygö kirdi.

Cakıldagan kuu caak Cumakmat oozu tınbay bir nerselerdi süylöp cattı. Bir aldın murdagı katının maktap öttü.

– Taece, – dedi al uzun eegin sıypalanıp – üydö sardalıŋ bolbogondon kiyin kıyın eken.

Tapkanıŋ talaş, cıyganıŋ cılas turbaybı. Katındı er menen, erdi katın menen alsın kuday...

Ayday anın sözdörünö baş iykemiş bolup kana oturdu.

Köptön kiyin al: – eki bakır bir tukur deyt, taece, eptep tütün bulatsak dep Nışan tagama söz saldırsam, cok debedi. Özüŋ estüü cansıŋ, ayagın oylonuşup kararsıŋ, – dedi.

Ayday bir topton soŋ:

– Emi ayagın kuday bilet, – dep koydu. Köpkö süylöşüp oturuştu. Catar kezde Cumakmatka törgö töşök saldı. Cumakmat çeçinip catıp ele canınan ötüp baratkan Aydaydı «taece!» dep calınıp-calbarıp, kolu-başınan karmalap ciberdi.

– Koyunuz-a, uyat emespi! – dep Ayday koldorun tartıp alıp, eşikke çıgıp ketti. Al oşol boydon üyünö kirgen cok. Koŋşularınıkına barıp catıp kaldı.

Ayday kiyinip eşikke çıkkanda Cumakmat arabasın koşup, üydön uzap kalgan eken. Al arabaga taltaya tike turup, çubalcıgan kamçısın asman kökölötüp cay tolgogon sayın, attarı oykuştanıp umtulup, bet aldıda sokkon cel menen uzun boz şinelinin etekteri delbirep kanat bolup baratat.

«Salam kat.

Ardaktuu Ayday, kımbattuu balam, silerdin essiz ataŋardan bargan kattı okup koygula. Uşul kattı cönöttüügö dalay cıldan beri batına albaym. Antkeni, miŋ sebebi silerge tüşünüktüüdür... Ayday, men senin aldıŋda zor könülüümün, keçirip-keçirböö özüŋdün erkiŋ. Alıskı zastavada armiyalık mildetti atkarıp cüröm. Eger menin künömdü üy-bülöm keçire turgan bolso... Birok... alige çeyin silerde kanday özgörüülör bolgonun bilalbaym... koş emi, ceŋiş künü menen kuttuktap, ısık salamımdı ciberem. Koş bolgula, amançılıgıŋardı tileym.

Artık, 9-may 1945-cıl».

[56] Ayday kattın ayagına çıgıp-çıkpay aldırap kaldı. Közdörü ımır-çımır bolup, tüş körüp catkansıp büdömüktönöt. Bir işense, bir işene berbey, katka kayra tigildi ele, kakanaktap caşka tolo tüşkön közdörü boz çalgansıp künjürttönüp, eç nerseni körö albay koydu. Kirpikterin tez-tez irmep, kılgırgan köz caşın siŋirip ciberip, cazuunu Artıktın koluna okşoşturmak boldu ele, anın kolunun kanday ekenin elestete albadı. Tamaktarı buulup baratkansıp, iynin kötörüp tereŋ-tereŋ dem alıp, özün başka düynögö kirip ketkendey sezip turat. Çın, bul Ayday üçün alda kaçan unutulgan, al tursun, ölgön sezim ele da. Karaŋgı tündö cark etip betke urgan çagılganday bolo tüşpödübü. Üydön-üygö cügürüp kirip kubançın aytuuga da dayar, birok, namısının küçünön gana özün-özü araŋ toktottu.

Azır karaŋgı tüşüp kalganına karabastan baldar üyünö cügürüp barıp, «Ataŋ ölgön emes, men seni cön ele alaksıtıp cürgönmün. Ataŋ kaçıp ketken» dep Zulpukarga kubançın aptıgıp aytar bele, birok al keçee künü baldar menen Kara-Almaga lagerge cönöp ketken. Emi 40 kündön kiyin kelet. Aga çeyin kantip çıdaym degende içi tıtalayt. Kattı kayra-kayra betke tutup okup, kıyaldan-kıyalga çarpılıp oturup, keçki tamagın içüünü da unutup kaldı.

Töşögün salıp cazdıkka başın koydu. Adam degen bir kızık makuluk emespi, özünün kımbat kişisinen argasız acıraşsa, al acıraşuunun uçuru ay ötüp, cıldar uçup, aralık ulam alıstoo menen oşol kımbatıŋdın adamdık sapatındagı naçar, tatıksız caktarı külgö tökkön cıluu suuday ulam siŋip-siŋip köz cazdımına ötö beret. Al emi münözündögü tatıktuu caktarı kançalık demep eske tüşürgön sayın kumga çaykagan altınday carkırap, ulam açık, ulam carık eles menen köz aldıŋa kelet, köŋülüŋdö dagı körktönüp, dagı süykümdönöt. Oşon üçün adam biri-birinin asıldıgın, baaluulugun uzak-uzak acıraşuudan kiyin, sargartkan sagınışuulardan kiyin gana tuura tüşünöt. Öz canında cürgöndö köp camandın biri katarı köŋülgö albay cürö beret da, canında cok, kol cetpes bolup ketken soŋ «attiŋ, kayranım» dep başın çaykap, ulutunup kalat, birok, antken menen al kayda?

Mına, uşul aytıluu köp çındıktın bir ülüşü Aydaydın başınan ötüp catpaybı. Ayday Artıktın cakşılıgın, camandıgın da kördü. Köŋülgö ulam kiyinki sezim biylik kıla berdi. Murda kança cakşılıgın körüp kelse da, ayrıkça, kiyinki cıldarda Artıktan algan köz caş, kaygı süyüüsün, urmattoosun, kıskası bardık içki düynösün cuup ketken. Anın atın ataganda eti ürküp, köŋülü muzdap ketçü. Caman söz, caman napazın ayabay, kargap da cürgön. Andan beri, biz cogoruda aytkanday aylar uçup, cıldar öttü. Aralık ulam uzargan sayın «Bakırçaak töönün barı cakşı» degendey, Artıktın kadırı ötpöy

[57] koygon cok. Ayday dele bir colu kargap turup, teep taştay algan emes. Ölüü-tirüü bir kabarı ugular, cürö-cürö murdunan eşek kurtu tüşsö kayrılar, el-ceri, bala-çakası bar, cer üstündö bolso bir körünör dep cürçü. Kütpögön uçurda kelip kalgan azırkı kat cok cerdegi sezimderdi Aydaydın başına toptodu. Köp cıldan beri uyulgup cürgön kıcırluu açuu sezimderdi zamatta tebelep ketkensidi. Aydayga kündögüdöy bolup Artıktın kabagın bürkögön karasur elesi küŋürttönböstön, şak-şak süylöp külgön açık münözü menen, erkeletip kolunan karmagan uçurları elestep, birde caloorup keçirim suragansıyt. Mına, Aydaydın cürögü ulam cumşap, ulam candanıp baratkansıyt. Katta cazılgan «Ayday, men senin aldıŋda zor künölüümün, keçirip-keçirbes özünün erkiŋ» degen sözdörün Artık azır maŋdayına kelip, kabagın tırıştıra cüünü boş ayıptuu tür menen aytıp catkansıyt. Ooba, keçirip-keçirböö Aydaydın öz erki. Birok, al azırkı abalında keçirüügö dayar ele. Ayrıkça «Eger menin künöömdü üy-bülöm keçire turgan bolso, közümdögü caş menen ant berüügö dayar elem» degenderin estegende, cügürüp eşikke çıgıp, ayıptuu kol kuuşurup turgan Artıgın kökürögünö bekem-bekem kısıp, «esi cogum, men keçirdim, baarın keçirdim...» degisi kelip ketti. Közdörünö cıluu caş kılgıra tüştü. Tamagı buuluŋ-kurap, oorloşup baratkan dem aluusun ceŋildetmek bolup, eki iynin öydö-öydö kötörüp dem tartıp cattı.

Oy çirkin deseŋ, karaçı ayaldın seziminin küçün! Karaçı, anın süyüüsünün naziktigin, tübölüktügün! Artıktan körgön odono korduk ızaları, anın kesepetinen tartkan kaygı, köz caş taŋ aldında taragan cıldızday siŋip, zamatta cok bolup ketpedibi. Al emi cek körümçüsü emes, al köptön kütkön kımbat kişisi, al üy-cayının eesi, al Zulpukardın atası!..

Ayday tünü boyu kem uyku bolup çıktı. Kantken menen Ayday da ar-namısın saktap, sır aldırbas üçün dagı bir colu kat kelgenge çeyin coop cazbay ele koyo turmak bolgon. Birok, başına türdüü kıyaldar kele berip, akırı tütö albay kat cazuunu makul taptı. Ulam cazganı özünö cakpay oturup, bir neçe colu köçürüp çıktı. Katıŋdı aldık, sen bolbosoŋ ele cogolup ketkenibiz cok, tiriçiligibiz ötüp catat degen münözdö kıska gana bütürdü.

Oşondon kiyin Ayday işte da, üydö da özün-özü ceŋil sezet. Köŋülü negedir kötörülüp, kubanıçtuu uçurlardı közünö elestetet. Kantken menen bul sırın ali eç kimge aytpadı. Bir-eki cerde oozun cazgap-cazgap barıp özün toktottu. «Koyçu,– dedi içinen, – dagı bir colu kat algandan kiyin aytsam dele keç bolbos, sabır kılayın...»

* * *

[58] Uluu ceŋiş! El için celdey uçkan caŋı kabar kak cargan. Curt aç-cılaŋaçına karabay maŋday cargan kubanıçta. Eki adamdın başı koşulgan cerde «Ataŋdın körü, uşul kündör da unut bolor kezder kelet okşoyt» dep emne kıların bile albay, caş kılgırtıp baş çaykaşat. «Balança dagı bir aydan kiyin barıp kalam dep kat cazıptır. Tükünçönün uulu keçeki payızdan tüşüptür» – dep ayıl içi dürböyt.

Ak kebezden eşip moynuna boto salıngan kempir- çaldar süylögön kişinin oozun tiktep, cakşılıktuu kep kütüşöt. «Menin uuluman üç cıldan beri dayın cok» – dep-biri aytsa, ekinçisi: «Menin balaman palan cerde uruştabız dep kat kelgenden kiyin ele kabarsız. Emi kelip kalışaar, aylanayın» – dep ümüttüü tikteyt. Kırgızda eç kaçan camandıkka corubayt emespi, «ooba, emi baarı kelet», – deşet.

Bir künü kat taratuuçu kız Aydaydı eşikten çakırıp, kök konvertti körsöttü. Bütkön boyu çımırap ısıp ketken Ayday kattı koluna ala koydu. Şaşılış köz cügürtüp adresin karasa, bayagı özünün cibergen katı. Eki-üç kün ötpöy ekinçi cibergen katı da kayra keldi. Baykuş Aydaydın kızıgan denesi suu sepkendey muzdap, kıyalı buluttay uygu-tuygu köçüp, eç kanday cıyıntıkka kelalbay kaldı. Özün-özü çeksiz ıza tartkan, maskaralangan kişi katarı sezip, paanayı paska tüşüp baratat. «Ölügüŋdü köröyün, – dedi öz içinen, – uşu cerdegi ele biröö meni mazaktap, Calal-Abaddanbı, ce bir cerden salıp cibergen beym».

Sabatı naçar beçara konvertke basılgan peçattar arkıluu ele kaydan kelgenin bilüügö bolo turganın baykabayt.

Oşondon kiyin al özün-özü abdan azaptuu sezip cürdü. İreni da kersarı tartıp tez özgördü. Bul albette, açuu üşkürük menen ötkörüp catkan tünkü tüyşüktün sebebinen go. Emi al işte bolsun, coldo bolsun, özün maskaralangan kişi katarı eseptep, negedir, korunup kaldı. Eki kişi süylöşüp catkanın körsö da, meni kep kılıp mıskıldap, murdunun astında külüp catabı dep caltaktayt. Kimden emne degen söz çıgıp keter eken degendey biröögö da batınıp süylögüsü kelbeyt.

Kelgen kattı eç kimge oozunan çıgarıp aytpaganı üçün özünö calınat. «Bul uşerdegi bir karakçının kolunan keliptir. Antpegende eki katımdın biri tiybes bele. Ce oşonço kat cazgan kişi dagı cazbay koybos bele...» Ayday kimdidir içinen kargay berdi.

* * *

Cıldar öz nugu menen ötüp catat. El tınçıp, soguştan esen kalgandar tügöl kaytışkan. Artıktan bolso tirüü kabar bolboy, Aydaydın küdörü bir colu üzülüp bütkön. Al baykuş kiyinki cıldarda oorukçan bolup kaldı. Bir cıldan aşıgıraaktan beri söök ooru degen balaaga colugup, töşöktön cılalbayt. Segiz-toguz ay oorukanada catıp, atası Nışan

[59] ölgöndö da barıp kökşünün suuta albay, köz caşın cazdıgına gana şorgolotuuga argasız boldu.

Mına, emi oorukanadan çıgıp üyündö. Eşik-elikke araŋ ele kirip-çıgıp, üy ookatına caray albay cüröt.

Zulpukar cetinçi klasstı büköndön kiyin ele baldar üyünön çıgıp alıp, azır orto mektepte okup cüröt.

Zulpukar estüü-baştuu bala bolup cetildi. Salmaktuu gana münözü menen ar bir işke sarasaptuu karayt. Turmuş caştayınan üy-tiriçiliktin salmagın moynuna salıp koygondon kiyin anı kötörböskö çaması kança? Kıynalıp kıstalıp cürsö da, anısın kabagın çıtıp, oorup catkan apasına bilgizgisi kelbeyt, al beçaranın küyütünö küyüt koşpoyun deyt.

Üy içine otun-suu kamdap, apasının ısık-cıluu ookatın dayardap beret. Ooru kişinin köŋülü açık bolsun dep, eşikterdi şıpırıp, kazan-ayaktı taza tutuuga arakettenet, birok üy içindegi buyum öz ordun tappay, kapşıt tolup caynap ketkende Ayday catkan cerinen tigini tigi cerge koy, munu bıyakka koy dep aytıp turat. Al tursun tamak-aş casaganda da, cazdıktan başın kötörüp, öz oozu menen türtmöktöyt.

... Zulpukar 10-klassta okup catkan kezi. Tömönkü klasstarda aldıŋkılardan bolup kelse da, kiyinki cıldarda sabaktarınan köp cetişe albay cüröt. Anın özünçö bir katar sebepteri bar. Apası baykuştun oorusu küçöp dagı ele işke carabayt, bul Zulpukar üçünn ötö oor. Ötkön cılkı caykı kanikul mezgilinde carak soyuzuna cumuşçu bolup kirip, okuu da kerek-carak soyuzunun predsedateline arız-abalın aytkan, okuudan boşogon soŋ tüştön kiyin iştep turuuga araŋ makul kılgan. Antpese tiriçilik kantip ötöt?

Okuudan boşoru menen üyünö cetip, çay-pay bolso içken bolot da, skladga kelet. Anda cumuş abdan köp. Kelgen buyumdardı tüşürüü, ce anı kayra cüktöö, bir cerden ekinçi cerge alıp kelüü, kış künü kar küröö, col tazaloo – kıskası palanday degen iş cok. Emne tuş kelse oşonu skladçı emneni körsötsö oşonu kılat. Antse da aga Zulpukar süyünöt. Sebebi, az bolso da belgilüü aylık akısın alıp turat emespi.

Tünküsün kitebin açıp, sabagın bışıktayt. Irp eterge alı kalbagan beçera bala ürgülöyt. Aga karabay kitebine carmaşkanı carmaşkan. Uykusu kaçkanda karap catıp booru açıgan Ayday kaygırıp «aylanayın, senin ubalıŋ kimge bolor eken» deyt aga uguzbay. Akırı çıday albaganda:

– Aylanayın, Zulpukar, köp kıynalbay uşu okuunu taştaçı, peşeneŋe cazganın körörsüŋ. Kıynalıp kettiŋ go, aylanayın. Catçı emi…

[60] – Cok, apa, antpeym. Eç nerse emes. Kıynalganım cok. Men özüm uykuçu emesminbi, – dep bala apasın cootkotup sır aldırbayt...

Mektepte bir aydan beri: «Mayramda parad bolot. Saltanattuu türdö cergiliktüü sovettin aldınan ötöbüz» dep mugalimder baldardı tındırbayt. Erteŋ menen sabak baştalgança, sabaktan kiyin da bir, bir carım saat marş teptirip, uraalatıp kıykırtıp üyrötüp catışat. Baldar tüzük ele tasıgıp kalıştı. Orto boyluu, arık Zulpukar aldıŋkı katarlarda turçu.

Zulpukar adattagıdan erte oygondu. Bügün mayramkün. Al mektep aldına cetip barış üçün erte turgan emes. Beçara balanı tünü boyu, kandaydır, bir içki sezim uktatkan cok. Beti-kolun cuungandan kiyin adatınça köçögö cügürüp çıga koyboy, moynun sozup col caktı koopsuna karayt. Kündö koltuktaşa oynop cürgön coldoştoruna körünüügö batına albagansıyt. Bakıldaşıp col menen kelatkan eki-üç balanı körö sala üy aldına daldalandı. Kızdar kırgooldoy ülpüldöp kızıl-tazıl kiyine şıŋkıldap külüşüp, birin-biri kubalap, kol tie elekte çıŋırışa cıgılışıp ötüp baratışat. Zulpukar şarpa çıgarbay ogo beter bısıp kaldı.

Kün cogoru kökölöp, saat bir dalay bolup kalgan çende celbiregen tuulardı, türdüü uraan cazılgan kızıl çıttardı kötörüşüp, bayçeçekeydey kooz mektep okuuçuları marş menen kele catıştı. Munun şarpasın ukkan Zulpukar üydün daldası menen caşınıp, baktın içine tereŋ kirip bardı da, arıktın içine oturdu. Köçögö cık tolgon okuuçular kadamdarın cay gana teŋ taştap, hor ırdap ötüp baratışat. Alardın artınan uzatıp karap turgan Zulpukar kılgırıp ketken köz caşın ayrılgan ceŋinin uçu menen sürttü. Bet-söögü bir az orkogoyuraak kelgen cüzünön öŋü öçüp, çor kol- dorunun artı menen akkan caşın ulam ukalap sürtkön sayın közdörünün aylanası temgil-temgil dagaal bolup kaldı. Kalbıgıyıraak erinderi biliner-bilinbes kıymıldap barıp emşiŋdey tüşköndö, kakanaktap caş tolup ketken közdörü boz çalıp, aylanasın köralbay kaldı. Cerde catkan çirigen butaktın sınıgın alıp, nımdaşkan arıktın tamanın maksatsız çukulap otura berdi.

Anın mintişinin cönü bar, uşunday saltanattuu kündö öz teŋtuştarına koşula albay, bekinip oturbaybı. Bekinbegende kantsin! Tülögön taylaktay bolgon kiyimi menen kantip tigi baldarga koşulat? Ce bir caş bala bolso eken. Caşı on cetige çıgıp, cigit bolup boy tartıp kalbadıbı. Ataŋdın körü, adamdın körkü çüpürök degen uşul eken da!.. Atası caşında «ölüp», cetimdiktin ayınan köp kıyınçılıktı körbödübü. Demeyki kündördö Zulpukar bul abalınan bir az tartınsa da, ançalık bilinçü emes. Teŋtuş baldar, ayrıkça, kızdar menen başka baldarday muştaşıptiştеşip oynoodon köp ele korunçu. Birok bügünküdöy kemsinüü canına batkan emestir...

[61] Ayday töşöktön tıŋ kötörülüp turup kete albasa da, bıltırkıday köŋülü çögüŋkü emes. Anda emi künü batarday, erteŋkisi karaŋgı tün bolgonsup, keleçekten eç nerseni bolcoy albay eki közü tuncurap abalı tıŋ emes bele. Azır bolso kudaydın kulagı süyünsün dep içten koburanıp, uulunun baş kötörüp adam katarına koşulup kelatkanına bir işense, bir işene albayt. Antkeni bıltır Zulpukarı orto mektebin eptep kıynalıp cürüp bütköndön tarta sotto köçürüüçü katarı, anan azır sekretar bolup iştep catat. Munun baarın bıltır Ayday üç uktasa tüşünö kirgize alış kayda?

«El içi altın beşik» deyt emespi, cerde kalışkan cok. Zulpukardın da cürüş-turuşu baştagıday bolboy kadırese. Kalıŋ kabagın cıyrıp oyluu körünüştö salmaktuu. Antkeni, al cakşı-caman adamdar arasında bolup, turmuş cönündö, ömür cönündö köp nerselerdi oylonuuga argasız... Astırtan karap cakşı adamdardın cürüşünö suktanat. Anın karşısında turmuşka ceŋil karap, öŋdü-döŋdü bir basıp, adamdar arasındagı özünün ardaktuu orduna tatıktuu bolo albay cürgön ayrım adamdardı da köröt. Ayday uulunun mintip kadırese adam katarı toktooo tartıp baratkanın körüp kubanat, negedir, içten baykoosuz buk bolgondoy kıyalı alda kayda ketet. Anın köŋülün bölör, kıyalın ergiter uçurları tee alısta, artta. Al uçurlar turmuşunun eŋ sonun caştıgının caynagan kezderi emes bele. Oşolordun baarı bir başka cagımduu, ukmuş bir kooz bolup köz aldınan çuurup ötöt. Artıktın caş çagın, özünün cürmgünö ot cagıp, kün-tün uykusun algan uçurların esteyt. «Baykuş, – deyt köp oylonup, köŋülü çögö tüşköndö tereŋ ulutunup – kantip ele sen uşintip özüŋdü özüŋ koldon çıgardıŋ? Cer üstündö bar bolsoŋ esiŋe keldiŋ beken? Uuluŋdun bügünkü cetilgen türün oyuŋa aldıŋ beken?.. Kaarduu cıldar öttü... Er-cigitterdin köbü kaytpay kaldı... Kim bilet...» Aydaydın kıyalı kün sayın tereŋdey beret. Küdörü üzülör emes...

* * *

Zastava... Sargayıp küngö küygön boz adırlar kaynagan aptapka boorun kaktap ontop catkansıyt. Sol cak tarapta sozulup çeksiz cılaŋaç toolor. Zastavanın kızıl kirpiçtüü capıs bir neçe üylörünün eşik aldında arı-beri kaldastap cürgön can cok. Uzatasınan salıngan atkananın kölökö tüşkön tarabında gana kök şapkeçen- calgız soldat cay arı-beri basıp cüröt. Al tuncuray oyluu. Şırgıyday uzun denesi taraşaday katıp, cüzü kaynagan ısıkka küyüp kara sur tartkan. Çarçaŋkı alagır közünün tereŋinde alda kanday çeçilbes sırlar catkanday.

Bul bizge taanış Artık Bakaev boluçu. Dalay cıldardan berki bir betkey turmuş artta kalat. Mına, emi anın aldında çınıgı turmuş colu kayra caŋı baştalganı turat. Al kantişi kerek? Kazarmanı taştagan cerden bardık ötkönün unutup, caŋı bakıtın, caŋı

[62] turmuş colun taap kete alabı? Ce koldon çıgargan kuşun kayra kolgo kondurganday turmuş colunda murda tapkan bakıtın – öz üy, ölöŋ töşögün, kebelbegen çınıgı baktısın tabışı kerekpi? Artık üyünön çıgıp ketkenden kiyin bul cerde turuuga bolboyt dep çeçip, Oş oblonosuna kirip, alıskı «B» rayonuna barıp iştöögö colkat algan. Rayondun borboruna cakın «Ak-Car» mektebine iştey baştayt. Bötön el, cer, bötön şart. Al özün emne üçündür ötö kısılgan, ötö calgızsıngan abalda sezdi. Eki-üç saat sabagın okutup koygondon kiyin bararga ceri cok, keçke çeyin mektep kontorasında iynin kısıp otura beret. Özünö sırdaş, coldoş-coro da taba algan cok. Anın murdagı oyu boyunça, başka cerge bara koysom toktoosuz ele koldoo taap, murdagı abalıma cete koyormun, anan el aralap bastırıp cürsöm, baarın teŋ ele unutup kalarmın degen bolcolu takır başkaça çıktı. Kün sayın bir türdüüçö kaytalanıp turgan turmuş şartı anı cadatıp ciberdi. İçi buulugup, carılıp ketçüdöy bolup baratkanda mından arı çıday albay turgandıgın kördü da, rayonduk soguş komissariatına kirip, armiyalık kızmatka ciberüünü suranıp arız cazdı. Anın arızı kabıl alınıp, el menen koşo alıskı saparga bet alat. Artık Uluu Ata Mekendik soguştun bütkül cürüşündö armiyada kızmat kılıp cürgön menen baktısına soguşka katışuu tuura kelgen cok. Anın beş cıldık kızmatı bizdin rodinanın tüştük tarabında too arasındagı çek araçılardın katarında öttü.

Temirdey tartiptin arasında argasızdan közün açıp, öz coluna oy cügürtüügö macbur boldu. Katardagı coldoş-coroloru öz cerinen, eŋ kımbat körüşkön kişilerinen kat alıp kubanışat, kaygırışat, kıskası, alıskı el-cerinen kabardar. Artık mınday uçurda çetke basıp, açuu tütündön kayra-kayra sorup, cıyıntıksız tuncuragan oygo çömülöt. Özün-özü te alıskı zookada öskön calgız arçaday, al cönündö eç kim oylop, eç kim kam sanabaganday köröt. El-cerdin barkı köz cetkis alıs bölüngöndö, sargartıp sagındırganda gana bilinet turbaybı. Bütkül akılın sezimi biylep ketkende al katuu cıyıntıkka kelet: «Ah, men, – deyt eki çıkanagın sandarına takap, başın mıkçıgan kalıbında, – üyümdön çıgıp ketip kay caktan can saktar cay tabam dedim eken? Emi emne kıluu kerek? Aydaydan keçirim suroogo bolobu? Men suraganda da al keçire koyor beken? Cok, anın cürögü taştay muzdagan, eç kaçan keçirbeyt... Öz baldarımdın altınday cüzün kıygan menin künöömdü eç kim keçpeyt, keçpeyt...»

...Mına, uluu ceŋiş! Uluu Ceŋiştin şanı bütkül adamzattı kubandırdı. Kimdin bolso da aldına emi tınç turmuş kuruu, baktıluu kün ötkörüü degen suroonu koydu. Artık da mından çette kalgan cok. Kaysı gana türdö oylobosun, öz üy, ölöŋ töşögün tapmayınça bakıttın aga karay cılmaybasına közü cetti da, akır ayagında, özünün kör-

[63] namısın bekem basıp turup, keçirse keçirer, keçirbese aylam barbı dep Aydaydın atına birinçi colu kat cazgan.

Artık uşul katın cönötköndön kiyin bir-eki ay aşıp-aşpay anı başka zastavaga kotorup cibergen. Cazgan katına coop algan cok... Bir cıl ötüp demobilizatsiyalandı...

Alıskı saparga çıkkan vagondordun uzun sostavı, kün-tün şaka-şak, şaka-şak degen bir türlüü cadatma ün çıgarıp, cılanday iyrilip, arıştap kelatkanı kelatkan. Vagondordun içi tolo kaynagan soldattar, cönököy cürgünçülör. Eç birinde kabak bürkögön kapası cok. Irdap, biylep kubanıçtuu şaŋ menen kele catışat. Artık bolso sur şinelin cazdanıp, eŋ üstünkü polkaga çalkasınan catıp algan. Al el menen koşo ırdap-biylegen da cok. Küç keltirgeni açuu tameki. Cata berip beli talıp ketkende, vagondun tamburuna barat da, tegerenip artta kalıp catkan çeksiz talaalardagı kıştaktardı caldırap gana karap kele beret. Colgo çıkkandan beri öz tamagın bir colu da tarbiyattagan cok. Nan alat da, bir stakan çay içet, ce stantsiyaga toktoy kalganda tabiti tartar açuu-tattuu bir nerse alıp calmalangan bolot. Col kata eç kim menen taanışpadı da, sırdaşıp süylöşkön da cok. Anın başında «Ayday barbı, cokpu? Caş ele, turmuşka çıgıp kettibi? Menin künöömdü keçirebi?..» degen oor suroolor.

Artık Taşkenge kelip tüşüp, bir-eki saattay vokzal aylanasında basıp cürdü, anan vokzaldın kassasına kirip, biletin azır kele turgan «Frunze – Calal-Abad» poezdine belgiletti. Poezd kelip toktor menen körsötül- gön vagongo çıgıp, üçünçü polkasına adatınça catıp aldı. Tuulup-öskön cerine cakındagan sayın delebesi kozgolup, köŋülü kötörülsö, bir cagınan üyümö kantip baram, barganım menen kanday şarttın üstünön çıgam dep içinen kıcalat boluusu küçöp baratat.

Poezd akırın kozgolup cönöy berdi. Astıŋkı polkadan tez-tez süylögön caş kırgız ayaldın ünün uga koyup, Artık taktanın kırınan başın salaŋdatıp tömön cagın karadı. Eki betinin otu naardangan ak cüzdüü, tolmoç ayal canındagılarga bir nerselerdi aytıp, cumşak denesin solkuldata kıtkılıktap külüp catat. Tokoydoy kalıŋ öskön kara çaçın celkesine türüp, köküröktörü büyürmölönüp özbekçe tigilgen atlas köynök kiyiptir. Tolmoç kelgen ak bilegine tagılgan saatı bar. Artık köpkö çeyin suktanıp karap kele berdi. Aligi caş ayal, murdunun kırın çıgarıp, cogoru cagınan karap kelatkan Artıktı körgön cok.

Tömön caktagılardın sözü basaŋdap, ar kim öz aldınça bolup kaldı. Caŋkı ayal bolso terezeden tuncurap alıska köz ciberip, vagondun kıymılı menen cay termelet. Artık başın bir kıyla salaŋdata tüştü da, ünün katuu çıgarıp:

[64] – Kayda barasız, karındaş? – dedi. Oygo çömülüp kelatkan kelin selt başın kötörüp, Artıktı körö sala, etek-ceŋin kıpsındı.

– Oşko baram.

– Oştun özünö barasızbı?

– Cok, andan arı B. rayonuna.

– Kayda işteysiz anda?

– Mektepte...

– Kaysı mekteptesiz?

– «Ak-Car»

– «Ak-Car?»

– Ooba.

– Oo, emi taanış çıgıp kalabız. Men uşul mektepte iştep cürüp armiyaga ketkenmin. – Artık coto ciliginin carımına araŋ cetken keŋ konçtuu kirzovoy ötükçön buttarın salaŋdatıp barıp, polgo sekirip tüştü da, ayaldın maŋdayına oturdu.

Alar col kata ermekteşip kele berişti. Kelindin atı Karima eken.

Artık armiyada cürgön cıldarın kıskaça aytıp, ulutunup cer karadı. Karima üy-cayın, tuugan-urugun suraganda, kıstalganday araŋ ün çıgarıp:

– Üy-cayım, ayalım bar ele, – dep kolundagı papirosun udaa-udaa sorup sözün uladı – askerge cönögöndön murdaraak acıraşıp ketkenbiz. Oşol üçün soguş bütköndön kiyin da kıyla mezgilge çeyin sverh sroçnıy kızmat etpedimbi...

– Azır anda iştep cürüp ketken Ak-Carga bararsız?

Artık oylono kaldı da: – Ooba, albette, – dep ciberdi. Bul sözün aytuuda al bir paska bolso da Karimanı özünö cakın tartuu maksatın közdögön.

– Azır mugalimder cetişpeyt, – dedi Karima işeniçtüü tür menen calcıldap karap, – eptep ele cetinçi klasstı bütürgön baldardı da argasızdan mugalim kılıp cürgön uçurlarıbız bolbodubu. Öz orduŋuz ar ubakta dayar da. Sizdey bolup el çetinen kelgenderge koldon kelgen cardamıbızdı ayabaybız. – Kelin başın ekçey, kaşın kagıp süylögön adatı boyunça çın pikiri menen ayttı.

Karima «Ak-Car» mektebinde okuu bölümünün başçısı eken.

Karimanın küyöösü da oşol mektepke mugalim bolup iştep cürüp, 1942-cılı askerge ketip, cıl aylanbay palan cerde kurman boldu degen kabar bölüktün komandovanisinen kelgen. Küyöösü cönündö aytıp catkanda Karimanın öŋü bir az kubulgansıp, uzun kirpiktüü közdörünün kıçıgına caş kılgıra tüştü. Cogoru karabay kirpikterin kayra-kayra irmep, kılgıra tüşkön caşın siŋirip ciberüügö araket kılıp cattı.

[65] Artık aga-buga cootkotup, söz tizginin başka cakka burdu.

Tüşkü tamak mezgilinde Karima sumkasın açıp, bışırılgan et, nan, konfet koydu ortogo. Artık kaldastay tüşüp:

– Men azır...– dep eşikke cügürüp çıgıp ketip, bir-eki münöt ötpöy ele vagon-restorandan koltoygon çoŋ şişe vinonu karmap kirdi. Vinonu eki stakanga toltura kuyup, birin Karimanın aldına koydu.

– Cok, – dedi Karima, – men munu tük içpeym.

– Anday debeŋiz, kan coldo kelatıp taanıştık, alıp koyuŋuz.

– Maga içkilik cakpayt, – dep Karima başın çaykap colotpodu.

– Men, – dedi Artık muŋkana süylöp, – altı-ceti cıldan beri kırgız ayalının karaanın körüügö zar bolup, bügün siz menen coluguşup oturam. İçpey koysoŋuz maga ubal bolor, oylonuŋuzçu.

Karima tiginin tamaşasına külüp ciberdi. Anın tolmoç kelgen kızılduu betinin eki uurtunda eki çuŋkur payda bolo kalganda Artık üçün ukmuştay caraşıktuu bolup göründü. Anan kiyin stakandı eringendey boşoŋ karmap alıp, akırın kagıştırdı.

Artık oşol boydon öz polkasına çıgıp catkan cok.

Küügüm. Fergana öröönün kak carıp azıngan kubattuu parovoz karaŋgı tündün kuçagına colborstoy atırılıp kirip baratat. Vagon içindegi elektr lampoçkaları cagıldı.

Artık menen Karima catpay burç cakta oturup süylöşüp kelatışat. Karima kıt-kıt külgön sayın, ala-kölökölöngön carıkta anın tolmoç cüzü ogo beter nurdanıp, suktanıp baratkan Artık üçün comokton ukkan keremettüü suluularday körünöt. Artık anın cumuru cumşak koldorun kısa karmaganda, denesi çıtırap, özün-özü toktotalbay ketti. Ak betinen kumarlana öpmök bolup umsundu ele, Karima kökürögünön türtüp anı cetkizbedi. Kelin antkenin bilgizmeksen bolup, sözün ulantıp süylöp kele berdi.

Artık erte oygondu. Birok kozgolboy gana cata berdi. Cürögü ukmuştay tızıldayt. Mına, bügün al Aydaydın aldına barıp, keçirim surayt, işi oŋunan çıgabı, cokpu?... Ayday keçirebi, cokpu?...

Karima oygonoor menen üstüŋkü polkadagı Artıktı tartkılap:

– Cakşı cattıŋızbı? – dedi. Artık azır ele oygongon kişidey közdörün sıypalagan bolup, sekirip polgo tüştü.

Alar birge oturup, nanüştö kılıştı – bir-eki stakandan vino içişken soŋ, Artıktın içki düynösü çukul özgörüldü. Denesi canagı kısıluudan boşop, özün keŋ asmandagı erkin bürküttöy sezdi.

[66] Karimanın ar bir sözü, kılık-corugu tim ele cülününö cetkensip baratat. Karima da keeekiden nazik pardazdanıp, suykayıp sırduu tiktep, oyluu süylöyt.

Vagondogu uzatuuçu ayal: – Azır Kara-Suu stantsiyası, kaluuçular kamıngıla, – dedi. Karima karbalastap buyum-terimin cıyıştıruuda. Artık bütündöy nes bolup özün unutup kaldı...

– Cürüŋüz, tigi turgan maşinaga çıgalı, – dep Karima kolunan tartkanda al çoçup ketti. Şart burulup artına karaganda vagondor turgan cerinen kozgolup, poezd Kara-Suu stantsiyasınan

Calal-Abaddı közdöy uzap baratkan ele!..

* * *

Artık menen Karima keç cetişti. Karima çakan gana bir bölmölüü üydö turat eken. Alar kelgende koŋşu üydögü kempir kirip uçuraştı. Karima tigi kara kempirge Artıktı körsötö berip:

– Bul cigit bizdin mektepke mugalim bolup keldi. Uşerde iştep turup askerge ketken, – dep eski taanış kişisi sıyaktuu tüşündürdü.

– İ-i aylanayın carıktık, – dep kara kempir, asker cönündö, kaçan, kantip ketkendigi cönündö ezip surap cattı. Artık bolso kempirge tüşünüktüü kılıp coop beret.

Karima kelatkanda ala kelgen caŋı etinen casagan tamak köptö barıp bıştı. Eŋ aldın bir stakandan vino içişip anan cay tamaktanıştı. Andan-mından kep kozgoyt. Emne üçündür, Karimanın közdörü

Artıktın koŋkogoy murunduu kara-sur cüzünö baykatpay calcıldap tigilet, kee-keede oor ulutunup koyot.

Karimanın narduu kızıl cüzü, maŋdayında carkırap küyüp turgan çıraktın carıgına nurdanıp, Artıkka ukmuştay cagımduu körünöt. Karima kolundagı kükürttün danın stoldun üstünö tögüp ciberip, anı şaşpay bir taldan karmap, cıldız, tört burçtuk sıyaktuu bir nerselerdi casagan bolot da, ayagına çıkpay ele buzup ciberet. Kömököydön çıgargan içke ünü menen cagımduu obondun motivinde kıŋıldap ırdayt. Emne dep aytıp catkanı bilinbeyt, antse da caş kelindin cürögünün toltosunan carılıp çıgıp, caşçılıktın lazzatına kumarlangan kusalanuusun caş carına bolgon sagınuusun, andan erksiz ayrılgandagı kaynagan cürök muŋun, calgızsınuusun astırtadan sezdiret.

Artık da kelindin bul abalın ötö taasirlenüü menen kabıl alıp oturdu. Kelindin tolmoç betteri, balkıldagan ak tamagı, erksizden cürögün zırpıldatat. Antken menen keçee poezdde aşa çaap, apsalasi bir bolup kalgan üçün özün toktoo alıp oturdu.

[67] Ubakıт ötüp cattı. Karimanın kömköydö kıŋkıldap ırdagan ırı da toktogon. Anın içinde ukmuştuu bir oylor çatışıp, cıyıntıkka kelalbay catkan ele.

– Emne tikteysiz? – dedi Karima bir türdüü körünüş menen tigile karap, anın cüzünön külkü dese külkü, kubanıç dese kubanıç sıyaktuu tabışmaktuu üröy okulup turdu. Artık eç nersege tüşünö berbey, közün tömön tüşürdü. Uşul uçurda al kanday bolgonun da sezbey kaldı, Karimanın coon bilekteri moynunan kısıp, bılkıldagan kökürөktörü kökürögünö kınalışa tüşköndö mamıktay gana cumşak uçuradı.

Kelin aŋkagan canday udaa-udaa ööp ciberdi. Artık karıluu koldoru menen Karimanı baladay tak kötörüp alıp eki kişilik cıgaç kerebettin üstünö kırlandı. Artık kökürögünö capşıra kıskan sayın Karimanın közdörü ımır-çımır tarta denesi balkıp, özün cepceŋil kız kezindey, birinçi küyöösü menen caştık cırgalına balkıp cürgöndöy elestetet... anın cürögü türsüldöp muundarı biliner-bilinbes kalçıldaganı Artıkka daana sezilip turdu.

Dalay cıldar boyu cıluu töşöktün lazzatına een-erkin kanbagan Artık Karimanın mamıktay cumşak sıyda denesin kökürögünö toltura kuçaktap, narduu cüzünön, ak tamagınan, cuka erinderinen aŋkoosu kanbastan süyüp cattı. Al özün beyiştin rahatında cürgöndöy sezip, ömүründö körgön açuu-tattuu uçurların kıyalınan taptakır çıgarıp cibergen ele...

* * *

Karima pedagogikalık okuu cayında okup cürgöndö süyüşüp- küyüşüp baş koşuşkan küyöösü menen eki gana cıl birge turmuş kurdu. Al eki cıl ömүrünün eŋ baktıluu cıldarı katarı cürögünö ketpes bolup uyup kalgan. Mugalimderdin eki cıldık institutun bütkön madaniyattuu, bir cagınan oor basırıktuu münözü bar toktoo Saydin süygön Karimasının köŋülün eç kaçan oorutkan emes. Bul urmattuu üy-bülönün baktısına kanduu soguş kılıç çaptı...

Saydindin soguşta kaza bolgondugu cönündögü suuk kabardı ukkanda, Karima üçün asman carılıp cerge tüşköndöy bolgon. Muŋ-kaygıdan caş cürögü araŋ gana carılbay çıdap, kalıŋ kara çaçın saksayta cazıp, bir cagına öböktöp cer tayana koş böyrögü bülküldöp, camıragan tunuk köz caşın künü-tünü etegine camgırday töktü. Dalay-dalay kündördü uykusuz ötkördü. Birok ölgöndün artınan eç kim ölüp kalbayt da. Aylar uçtu, cıldar öttü.

Mezgil uzagan sayın Karima özünün calgızdıgın sezip, ötüp catkan kırçın, özünün akırkı ömүr-turmuşun mömösüz darak sıyaktuu elestetti. Kança kırduu oylop körgön menen da calgızdıktan iç cılıtar bakıttın karaanın körö albadı, birok kançalık

[68] degen menen köŋülü kaalap, kol sozorluk cigitter kayda? Uşunday şartta Artıkka colugup oturbaybı.

Karimanı başınan turmuş ötkörüp kaldı degen menen turmuştun çınıgı toomdorun körgön cok. Baş koşuu, üy-turmuş, er cönündö eŋ sonun gana tüşünüktö kalgan, al ar ubak aldındagı turgan caŋıdan turmuş kuruusun oylogondo, Saydin menen ötkörgön baktıluu uçurların, al tursun, andan da kızıktuu turmuş elesin köz aldına keltirüüçü. Mına, oşon üçün aradan köp ötpöy ele Artık eköö baş koşuştu. Caŋı okuu cılı baştalganda Artık da mugalimdik kesibin ulanttı. Alp turmuş buzulbas öz bagıtı boyunça aga berdi.

* * *

Karima kız töröp aldı. Anın kubançı koynuna batpay, cürögü alıp uçat. Cakın sanaşkandar, kurbu-kurdaştar kızuu kuttuktaştı. Karima kızına özü tandap Gülbara dep at koyup aldı. Karima töröt üyünön kelgendin ertesi, Artık kıpkızıl bolup tamılcıp üygö kirdi.

– Karima, – dedi al ayıbın daroo moynuna alıp, – men... men, bügün kiçine tatıp koydum. Uşu kızımın törölüşün kuttuktaganım bolot. Keçirim koyorsuŋ, ee! Karima oorukanada catkan uçurda içip cürgönün da ukkan, birok caman söz aytkan cok.

Aradan on kündöy ubakıt ötkön. Cazga maalkı caşık kün zamatta özgörüldü. Asman betin samsıp köçkön kara buluttar çümköp, şıbıratıp camgır sabap kirdi. Kıbıla caktan muzdak şamal cürüp, kün bata ança-mınça karga aylanıp cattı.

Karima turup ot kaguudan içirkenip, kızın kökürögünö katkan boydon kerebette. Uydögü cıluu demden aynek betin buu çalat. «Artıkka emne boldu» dedi öz içinen. Oşol zamat anın oyu tereŋdep ketti. Artıktın kiyinki mezgilderde cakşı-caman aytkanga könböy, içkilikke başı menen kirip baratkanın estep, köŋülü bürkölö tüştü.

– Karima! – dedi koŋşu ayal sırttan.

Karima «a»! dep coop berüü men birge terezenin tübünö cetti.

– Küyööŋ tigil cerde mas bolup catat. Tim ele alaamat, – dep kıt-kıt külüp basıp ketti. Anın külküsü Karimanın say söögünö cete tüşköndöy boldu. Canatan tınçsızdanıp oturgan Karima cün coolugun şaşıla camınıp, paltosun da unutup eşikke cönödü.

Karima Artıktı araŋ cetkirip, kerebetke catkırdı da, şoloktop ıylap ciberdi, namıstanganınanbı, ce katuu üşügönünönbü, kim bilsin? Suu bolgon kiyimin almaştırıp kiyindi, ayabay üşügönün uşunda gana sezdi. Caŋı töröp beli kata elek neme eegi-eegine tiybey kalçıldadı. Isık çay kaynatıp içeyin dep, birok çaması kelbey töşögünö cattı. Sööktörü kakşap, sını tutaşıp baratat.

[69] Karima erteŋ menen oygonup bılk ete albadı. Dalıları kuruşup, cilikteri sınıp baratkanday kakşap, çıyrıgıp eti ot bolup ısıp turat. Tili kurgagan. Başın araŋ kötörüp kızın emizdi da, kayra cazdıkka kıŋkaydı.

Anı oorukanaga alıp ketişti. Eki aydan aşık cattıp ayıga algan cok. Öpkösünö suuk tiyip, kurgak uçukka aylanıptır. Karima oorukanadan çıkkanda caŋı okuu cılı da ayaktap kaldı. Birok bayagı balkıygan tolmoç dene kayda deysiŋ? İreŋindegi naardangan kızılı öçüp, cuugan çüpöröktöy kubargan, üylöp iyse uçup keterdey irbiygen gana sölökötü kaldı.

Kündör ötüp cattı. Karima oorudan tak kötörülüp ketpegendikten, caŋı okuu cılı baştalganda öz işin ulantıp kete algan cok. Cuguştuu ooru menen oorugandıgına baylanıştuu, doktor baldar arasında iştöögö uruksat kılbay koydu. Salamattıgın cogotkon Karimaga zakonduu pensiya belgilep berildi. Emi ooru canı menen alek bolup üyünön çıga albay kaldı.

Artıktın cürüş-turuşuna Karima üy içinde kirişse da, tışkarı caktarda al erkin. Oşondon kiyin cıl aylangan cok, Artık pedagogduk işke takır caraksız kişi katarında belgilenip, özünün buzulgan cürüş-turuşu menen caş muundarga ülgü bolo albay turgandıgı körsötülüp, okutuuçuluk kesipten tübölük çettetildi. Öz kesibinen takır kol cuuganına közü cetken Artık rayonduk kerek-carak soyuzunda, andan kiyin tameki soyuzunda iştedi. Birok aga koomçuluk tarabınan berilgen tarbiyaloo çaraları sabak bolboy, bayagı izi menen kete berdi...

Gülbara beş caşka çıgıp, tili buuday kuurup kalgan. Karagattay közdörü külüŋdöp, kiçinekey tegerek betterinen nuru taamp turat. Töbösünö koygon ürpök çaçtarı sekseyip, ali mektepke bara elek bolso da, kiçinekey koldoru menen bıytıŋdatıp kitep baraktayt. Bir cagınan üybülölük tragediyadan sanarkap, bir cagınan kündön-küngö küçöp baratkan oorudan söŋgöktöy katkan apasının köŋülün alaksıtat.

– Apa, – deyt böytöŋdögön Gülbara – men köp-köp okup doktuy boyom, ana saga dayı içiyip, ayıktıyıp ayam. Oşondo... oşondo atamı apkeyip ayabız-a?

– Ooba, tilegiŋden aylanayın, – deyt Karima kanı kaçkan çiydey koldoru menen kızının ürpök çaçınan sılap.

Birok kiçinekey Gülbaranın tagdırı başkaça çeçildi. Karima köp uzabay köz cumdu...

El çogulup opur-topur. Gülbara sunalıp catkan apasının canında ança-mınça ıylap koyup oynop cüröt. Antkeni apası başka ubaktarda dele dayıma dokturda, ce üydö bolso töşöktö catçu da, kiçinekey Gülbara bügün düynödögü eŋ kımbat kişisinen,

[70] apasınan tübölük acırap catkanın, caş cürögünö ömür boyu ketpes armandın tagı tüşüp catkandıgın kaydan bilsin, kaydan akılı cetsin? Keypi suuk cetimçiliktin tonun argasız kiyip catkandıgın, aldında calgız-sınuu, kemsinüü sıyaktuu uçurlarının bar ekendigin, andan çıguuçu dalay köz caştın bar ekendigin kaydan bilsin, kaydan közü cetsin? Caş balanın kıyalında: – «Apam oşentip cata beret, men bolso canında oynop cürö beremin» – degen oy bardır, balkim.

Tabıttı alıp cönögöndö:

– Apa... apa!..– dep kulunday çaŋırdı. – Apa, men kantem?.. Üydö özüm calgız koykom. Apa... apa!! – anın ayanıçtuu içke ünü kimdin bolso da say söögün sızdatıp cibergen ele.

– Taş boor kuday iy, taş boor kuday! – dedi çıŋırıp-ökürüp alkıngan kiçinekey Gulbaranı karmap turgan kara kempir, kuyulup baratkan köz caştarın dalbıragan keŋ köynögünün ceŋi menen sürtö, – bir beçera naristeni mınça şorlottuŋ. Emi bul baykuştun künü ne bolot?..

Eki-üç kün ötkön soŋ koyşu-koloŋdogu aksakaldar alıstan Artıktı alıp kelip, cemelep cakalaştı.

– Mına üycayıŋ, darıday bolgon kızıŋ turat. Aldırap cürböy üyüŋdü kuraştırıp ookatıŋdı kıl.

– Makul, – dedi Artık tömön salıp oturgan başın öydö kötörüp, – akmak boldum, rahmat silerge, tuugandar…

... Keç kirip baratkan. Çaçtarı saksayıp cüdögön Gülbara darbazanın artına süyönüp, köz caşın kir kolunun artı menen ulam sürtünüp, atasının keler colun karayt. Anın kir köynögünün etegin akırın cürgön cel celpet. Keçki iŋir ulam koyuulanıp baratkan sayın, üygö cakın badaldardın karaanı korkunuçtuu canıbarlardın sülpötünö okşop körünöt, cakındap kelatkansışat. Gülbara cügürüp üyünö kirdi da, karaŋgı üydün tuncuragan burçtarın karay albay betin eki kolu menen bekem basat, töşök üstünö çögölöp catıp, oşol boydon uktap kaldı.

Kızımtal Artık üygö kirip kelip, termele toktolup kükürt çaktı da, tomolonup catkan kızın körüp, közü bir az açıla tüşüp, adamdık namıs anın cürögün mıcıgıp cibergensidi. Daroo tameki orop üstü-üstünö sordu ele, közü ımır-çımır bolup, anı kayra mastık ceŋip ketti. Kızının canına sulap catıp kaldı.

Artıktın katuu koŋurugunan çoçup oygonup ketken Gülbara:

– Ata, ata!.. – dedi ayanıçtuu ün menen.

[71] Artık oygono koygon cok. Gülbara anı tırmalap cürüp oygottu. Artık közün açkanda bölmö içi karaŋgı boluçu. Çırt-çırt ettire kükürt candırganda kızının özgörülgön cüzü künjürt carıkta alda kanday ayanıçtuu köründü.

– Ata, – dedi Gülbara araŋ unçugup, – kardım açtı... Bügün tamak cegenim cok... – Artık alda kanday bir abalga keldi. Azır ookat apkelem dep erteŋ menen çıgıp ketkenin emi estedi. Başına kan tepkendey tuncuray tüşkön. Çırak cagıp, kazan-ayak caktı aŋtarıp, ceerge ılayık eç nerse tappadı. Sırtka umtuldu ele Gülbara ıylap ciberdi:

– Ata, atake, ketpeçi, – dedi kız calbarıŋkı. Özüm calgız korkom. Tamak cebeym. Ketpe, ata. Sen cokto tündösü apam kelet. Közümü cumsam da kelet. Üydün içinde basıp cüröt. Eç nerse aytpayt, süylöböyt... Ketpeçi, ata. Men korkom...

Artıktın eti dürküröp töbösünö çıktı. Dalay cıldan beri adamdı ayoonu, aga berilüünü unutkan anın cürögü zırkırap ketti... Al termelip araŋ toktolup kaldı.

– Ata, ata oturçu, – anın ketip kalışınan çoçulagan Gülbara, boşotpodu,– men tamak içpeym. Erteŋ... erteŋ menen içem...

Artıktın ar-namısı birinçi colu bardık erkin biylep, anı ezip cibergen ele, al tiştenip araŋ toktoldu da:

– Boldu, ketpeym. Süylöbö, – dedi al. Gülbaranın ünün uguu al üçün oor ele. Erdin kırça tiştenip oturup kaldı. Anı ar-namıs alkımdan alıp kısıp turgan boluçu. Buga çeyin eç bolbogon sezimdi, oor sezimdi baştan keçirip cattı. Kızının açkalıgı, anın ayanıçtuu cüzü Artıktın közün açıp ciberdi. Al özün aŋgırap ayday talaada col aŋdıgan ırayımsız, taş boor kan içkiç sezdi. «Men emne üçün taş boormun? Men emne üçün mınçalık ırayımsızmın? Men emne üçün...» Al eç nerse oyloy albay kaltırap ketti. Kıŋkıstagan Gülbaranın ünü anın boorun çukup, cülününö cetip catkansıdı. Al bakırıp cindi bolup ketüügö dayar ele, birok özün araŋ toktottu... Eŋ murun kızın tamaktandırıp, anan bir pas bolso da, cok degende erteŋ menenge çeyin öz tragediyasın unuta turuunu eŋsedi. Oşon üçün tünkü saat on ekige çeyin iştööçü bufetti estedi al. Birok Gülbara uktay koybodu. Anın öz oyunda saat on ekige emi cakındap, stantsiyanın bufeti cabılıp kala turgansıp ketti. Al ordunan ırgıp turup eşikke karay umtuldu. Taş boordugu anı dagı öz koluna algan boluçu... Ata, ketpe... ketpe! Men korkom... korkom... Gülbaranın ayanıçtuu ünü köçögö çeyin cetip, anan karaŋgı tüngö siŋip ketkendey ugulbay kaldı...

Artıktın bütkül denesi çımıraganday, cürögü sıgılıp, dagı bir colu özünün kaŋgırap eç kimge kereksiz, eç kimge paydasız bolup baarıdan acırap kalganın sezdi. Karaŋgı üydö kalgan kızın estedi, ıylagısı keldi... Caykı tündün koŋur şamalı caagına çapkılagansıdı.

[72] Artık keŋ kirzovoy ötügünön şarp-şarp ün çıgara poselkanın tüz köçösü menen tömön karay basıp barattı. Al eki kolun koltuguna katıp iyinin kurkuytup çıgara moynun kısıp, tuncuragan abalda boluçu. Kıştak içi memirep tıptınç. Anda-sanda ars-ars ürgön it da köp çayalanbay ünün basıp cok bolot.

Stantsiyanın bufetinin eşik aldına toktodu, al alda kaçan ele cabılgan ele. Anın katarındagı düköndün da eşik aldı kündüzgüdöy emes, cımcırt. Artık col boyunda capcalgız soroyup köpkö çeyin tura berdi. Anan işenbegendey bufettin eşigin tartıp kördü. Andan arı boşoŋ basıp düköndün eşigi cakka öttü. Eç kim cok. Al şaldayıp tura berdi da, bir kezde cıyılıp turgan yasçikterdi karaŋgıda üŋülö-üŋülö karap anan sıypalap kördü. Koluna kandaydır muzdak şişeler, konservanın bankaları urundu. Üstüŋkö oor yasçikti narı cıldırıp, aldıŋkısın kopşop çıgarıp catkanda yasçikter kaldırap kulanıp ketti. Dal oşol cerden ayal ünü kıykırıp sala berdi:

– Oy, el-curt! Öltürdü! Barsınarbı!..

Artık ne kıların bilbey aŋkayıp turup kalıp, anan ayal cakka bastı. Ayal kaçıp berdi. Artık instinktivdüü sezimge biyletip, tam aylana artka kaçıp cönödü... Köz açıp-cumgança mototsikl mingen militsioner aldınan utur çıktı.

Otdeleniege karoolçu ayal da bardı, anın yasçik tilgen caagı ıldıy coşolono kan agıp turgan ele... Artık caagın kabıştıra tiştene cer karandı...

* * *

– Koy, – dedi koŋşu oturup, bardık abaldı körüp turgan Şapak degen kekeç çal birindegen serbegey sakalın sılap koyup, öz kempirine keŋeş salıp, – b-bayagı it ittigine ketti. B-beçera kızga ubal bolup baratat. B-bala östürüp ele kelgen candar emespizbi, uşu b-beçera kızdı özübüz ele bagıp alalı. Bul üçün k-kazan aspaybız, çoŋoyso kızıbız bolup kalar, bolboso çımınday canıbızga soop dele bolor. Kanday deysiŋ, kempir?

– Oşol beçeranı oorlop cok deyt belem. Özüm dele kol araga carap, ergençik bolup kalbadıbı, meyli çal, – dep başın iykeŋdetti. Oşondon beri bir ay ötö elek bolçu. Seloluk sovettin predsedateli Artıktın eşigine bastırıp keldi da, üydün kulpulanuu turganın körüp, Şapaktı üyünön çakırdı.

Kekeç çal kıntıŋdap basıp kelip, predsedatel menen koş koldop uçuraştı. Anan: – K-kel, selsovet, – dedi aga surooluu karap.

– Artıktın kiçinekey kızı kayda? – dedi kara kök tartkan semiz predsedatel selsovet.

– Ee, – dedi Şapak aytkısı kelbegendey, – b-be-çara kız musapır bolup ketip baratkanınan kempir ekööbüz bagıp aldık.

[73] – Abdan cakşı kılgan ekensiz, – dep predsedatel oylonup kaldı. Al kıyladan kiyin söz baştadı.

– Men ögünçöröök uşul kızdın kıyın abalda kalganın ugup atayın barıp, cetim baldar üyünö kirgizip koyuunu süylöştüm ele. Andan beri da beş-altı kün ötüp ketti, kol tiybeyt.

– K-kız balanı da cetim baldar üyünö alar beken?

– Carıktık, – dedi predsedatel tigige karap baş çaykap, – kız balanı albay, anan kimdi alat?

– Erkek b-baldardı ele bagabı deym da! – dep kekeç çal özünün taykı tüşünügünö ıŋgaysızdana tüştü.

– Baguu ele emes, okutat, tarbiyalayt, adam kılıp çıgarat.

– Ooba, ooba, – dedi Şapak sakalın serbeytip taŋ kalganday, Ataŋa rahmat, uluk bolsoŋ uşunday adilet bol.

– Kız kayda?

– Üydö.

– Emese, Şapak ake, siz kızdı baldar üyünö bügün cetkirip keliŋ. Men baarı menen süylöşüp işti bışırıp koygomun. Spravka cana başka kagazdarın azır kontordo cazdırıp, koluŋuzga berem, makulbu?

– M-makul emey emne, azır eşekti tokup minip uçkaştırıp alıp cetkizip koyup, keçke kayra kelem.

– Oşentiŋiz, Şapak ake, men kontordo bolom, kızdı uçkaştırıp bara kalıŋız.

... Sot protsessi ayaktap kelattı. Ayıpkerdin stolunda çalgı saptay korcoygon bayagı Artık oturat. Kapkara çaçı uyulgup uypalangan. Al başın cerge salıp tük süylöböyt. Baarın kadiksiz moynuna alganday tilsiz. Kiyim-keçesi cüdöö. Anın maŋday cagındagı uzun oturguçta toktolup kalgan eki kişi, bir orto caş ayal özün cupunu sezip, emne bolup keter eken dep sestengendey zasedatelderden köz albayt. Bıypıgan murdunun tanooloru kıpçılgansıp, ak cuumal cüzü kubarıŋkı. Anın üröyü ürpöyüŋkü abalınan içten tınçsızdangandıgın cazbay acıratuuga bolor ele. Dalbırata keŋ tigilgen çıt köynögünün ceŋi menen ulam battaşıp ketken oozun arçınıp koyot. Uşul ayal tigi ayıpkerdin dovogeri....

– Kana, orduŋardan turgula, sudya kelatat! – dedi stoldun berki uçunda oturgan sekretar cigit. Al arık- çıray cüzün tez burup, kiçinekey kara çaçın sılap koyup ayıpker dovogerlerge karadı. Alar orundarınan turuştu.

[74] Sudya cigit Nışanov öküm cazılgan kagazdarın betine caya karmap, kozgolup ordunan turdu. Al çarçaŋkı közdörü menen zaldagı eldi aylandıra bir karadı da, eki cagına cayılıp tüşüp ketken çaçtarın kolu menen art cagına salaalap tarap koyup, koŋur ünü menen ökümdü cay okuy baştadı. Nışanovdun B. rayonuna sudya bolup şaylanganına cıldan aşıp baratat. Uşul az gana mezgildii içinde el oozuna kirip kalgan. Anın işti adilettüü çeçişi köp tacrıybaluu sudyalarday dep el kep kılıp cürüşöt. Çınında da, anın karagan işterin cogorku sot organdarı eç kaçan buzbay kubattap kelatkanına karaganda, eldin subay sözdörünün dele bir cönü bar sıyaktuu. Özünün cürüş-turuşu da oor basırıktuu. Orto boyluu, kırdaç murun, karasur cigit. Çıgıŋkı bet sööktörü çımır cüzün tolmoç kılıp körsötöt. Sapırılgan kara çaçtarın ulam kayra sılap koyup süylöçü adatı bar. Kaysı uçurda bolso da erikpegen cay cana basmırt münözü anın akıl-esin kübölöp turgansıyt.

Öküm okulup büttü. Nışanov ayıpkerdin közünö bir cagı ökünüçtüü, bir cagı negedi ayanıçtuu cüz menen karap turdu da, öküm cönündögü pikirin suradı. Ayıpker bolso akıl-esinen acıragan nemedey tuncurap bir ooz coop kaytargan cok. Anın mintişi – bir ooz aktanuuga araket kılbay, bardıgın moynuna alıp catışı sudya Nışanovdu protsess baştalgandan beri tınçsızdandırat. Aktanuudan körö baarın moynuna alıp, kıcırduu tiştenip tuncuraşı «sen bolcogondon alda kança oor ayıptuumun, meni ayaba, cazala... cazala...» degensiyt. Protsess mezgilinde da özün unutkanday oyu başka cakta oturganın baykagan. Kee bir suroolordu ukpay kalıp, çoçuganday çort coop beret da, başın cerden albayt.

– Demek aytarıŋız cokpu? – Nışanov ünün basaŋ çıgarıp, stol üstünö eŋkee bergende, bükür dalısı ogo beter düŋküyüp çıga tüştü. Anın köŋülündö «kanday da bolso öz pikirin aytsa» degen kaaloo bar boluçu. Ayıpker murdagı kalıbınan özgörbödü. Nışanov sapırılıp eki cagına tüşüp ketken çaçtarın cay sıladı da:

– Beş kün içinde cogorku organdarga arızdanuuga akıŋız bar, andan kiyin öküm küçünö kiret, – dedi. Artık baş kötörüp zaldagı adamdardın carık cüzdörünö suktana karadı. Köödönünö cık tolgon ökünüçtön ok teşkendey cürögü zırkırap ketti. Özün özü çeksiz cek kördü. Öz naması özün ezip cattı. Bul cazanın tuura ekenin, el aldında cüzü mından da kara ekenin birinçi colu öz abiyiri menen moynuna alıp, başın şılk ettire tömön taştadı...

– Ah!.. Zaldın içinen ayaldın dobuşu şak etti. Artık eç nerse ukkan emes... Mınday kokustuktu kütpögön sudya Nışanov selt başın kötörüp karaganda koş kolu menen öz oozun basa kalgan apasının közinö közi tuşma-tuş kele tüştü. Al çoçup ketti.

[75] «Apa, saga emne boldu?» dep cibere cazdap, araŋ toktoldu. Kızılduu cüzü zamatta kumsara tüşkön. Apasının mında kelişin taptakır kütkön emes, uygu-tuygu bolgon türdüü oylor başınan oynop ketti.

Eki militsioner ayıpkerdi alıp cönöştü.

El sürülüp eşikke çıga tarap catıştı. Aligi dovoger ayal özün bir beçeranın ubalına kalgan ırayımsız taş boor kişi katarında sezip, caman abalda baratat. Başkalardın közdörü oşogo tigilgensiyt. «O kurup kal, cön koyso dele bolmok, bekerinen bir beçeranın ubalına kaldıŋ» – degensiyt. «Çın ele oşenttimbi? – dedi ayal öz dilinde, – ooba, al eldin mülkün uurdayın dep kirgen. Men oygonup ketkenimde yasçik menen başıma koydu. Yasçik caza tiyip başım carılıp ketti ele, candalbas kılıp çıgıp eldi çakırdım. El kelip uurunu karmap alıştı. Al eç nerseni uurday algan cok.Bar bolgonu başım carıldı. Oşol üçün bir beçeranı uşunça cazalattımbı! Kaalganı süzüp alsaŋ da, keede baş carılatko! Munun ubal-soobun kantem! – Akıret cönündö oylogondo beçera ayaldın közü karaŋgılaganday bütkül denesi çımırap ketti. Eç kim menen işi cok tuncurap basıp kete berdi.

«Cok, – dedi kayra başka oygo oop, – antkenim tuura emes. Kokus meni meege taamaylap koyup, mayıp kılgan bolso, beş caşar Kadırbegim, ceti caştagı Sadırbegimdin künü emne bolmok? Kimderdin kolunda titirep cetim bolup kalat ele?... Bul tuura öküm. Sot adilettüü. Al menden köptü bilet». Özün-özü araŋ cubatıp işendirdi. Eger bir kişi aldınan çıgıp: «Ee, karındaş, sen cakşı kılbadıŋ, üç-tört aydan beri dele kamalıp catkanı cetişpeyt bele? Beker ubalına kaldıŋ» – dese, toktolboy cügürüp sudyanın aldına barıp, «Aylanayın, koygula, uşunu boşotup iygileçi. Men baarınan keçtim. Oşentkile, aylanayın» deer bele, kim bilet?..

... Sudya Nışanov üyünö tez kaytuuga şaştı. Apasının bügünkü tüşünüksüz corugu taŋ kaltırat. Mındayda kün da keç kire koyboyt turbaybı.

Anın apası sayasat menen işi bolo koyçu ayaldardan dele emes ele. Kiyinki cıldarda açuu-tattuu turmuş daamın bir dalay tata kalganın aytpaganda, kadimki karapayım kişilerdin biri. Bar bolgonu uulu kızmattan kaytkanda calınıp-calbarıp tamagın koygonço şaşçu. Erteli-keç: «Aylanayın balam, biröögö asti camandık kılba. Koluŋdan kelse, cakşılık oylo. Kamak degen balaaga cılandın balasın tüşkülük kılbasın, aylanayın» – dep aytıp kalçu. Mına bügün sot zalına katışıp, baarıdan da kütpögön cerden ukmuştuu sezim menen ün çıgarıp köpçülüktün köŋülün özünö burganıçı. «Munun sebebi cönököy cerden emes. Bul bir tabışmak» Nışanovdun başına türdüü coromoldor kelip kete berdi. «Kapıray, – dedi al cazıp catkan kalemin karmagan

[76] boydon oylonup, – apama emne bolgon? Ce ötkön ketkender esine tüşüp ketti beken? Ooba, atam erte ölüp, apam meni cetelep calgız kalgan eken. Men balakatka cete elek soguş cıldarı... Bir cagınan özü keselmen bolup, beş-altı cıl bılk etpey töşöktö cattı. Baykuş apamdın körbögön kordugu kalgan emes... Ötköndörün aytıp kelip keede ıylap ciberet ko. Men bilbegen dalay capalardı da çekse kerek. Antse da ittey tiştep çoŋoytup, adam katarına koştu. Oşolordu oylop oturup, cetine albay kubanıp ketti beken?..

Nışanov üyünö kirgende, kündögü adatınday kızıl papkasın tekçege koyup, plaşın çeçip ilgen soŋ «Apa, çay-payıŋız bolso beriŋizçi» degen cok. Eşikten attay elekte apasının cüzünö surooluu köz karaş menen tigildi. Bakıraygan alagar közdörü uşunçalık taasirdüü köründü. Ayday ene Zulpukardın cüzünö caltanıp tike karay albadı.

– Apa, sizge emne?... dedi mukaktana.

– Eç nerse emes, aylanayın. – Balasının emne cönündö surap catkanın bilip tursa da, ene aŋkoolondu.

– Cok, apa, antpeŋiz.

Ene: «Keçirip koy, uulum» degendey calbarıŋkı körünüştö cootkottu. Birok öŋü zamatta özgörülö tüşüp, emne kıların bilalbay kaldastap kalganı körünüp turgan.

– Apa, siz canagı ayıpkerdi taanıysızbı?

Ayday enenin cüzü kubula tüşkönsüp, birok:

– Cok, balam, men al kişini taanıbaym. Tük taanıbaym... – dedi.

– Emese kanday sebep?

Uulun alaksıtmak bolup idiş-ayak cakka burulganı menen enenin koluna eç nerse kirbedi. Enenin çaçın ak aralay elek. Kıymıl-araketi tetik, dalay cıl töşöktö karmagan söök oorudan kiyin bayagı bılkıygan bulçuŋdardan acırap, arık ayal bolup kalbadıbı. Betinin da kızıl naarı öçüp kubarıŋkı.

– Emi bul sırdı caşıra albaym aylanayın... Ertebi-keçpi – adam çındıktı bilüü kerek. Emi caşıra albaym... – Ayday ene tereŋ ulutundu da, ayta baştadı. Al emi eç nerseni caşırgan cok. Bul mezgilde Zulpukar bir ooz söz koşpoy tiştenip gana ugup oturdu. Al özün taptakır unutup, ata-enesinin alısta kalgan caştıgı menen aralaşıp cürgön boluçu... Ene sözün keskin toktottu. Enesinin cürögünün tereŋinde aytılbas sır bolup saktalgan bul çındıktı ukkan soŋ Zulpukar alsırap kaldı. Al köpkö çeyin süylöy algan cok, tuncurap gana otura berdi.

– Apa,– dedi emi baş kötörüp,– emne üçün ataŋ ölüp kalgan dep cürdüŋ maga?

[77] – Aylanayın Zulpukar,– ene keçirim suraganday calooruŋku süüylödü, – bizdi al kanday şartta taştap ketkendigin aytpadımbı. Oşondon tarta ce bir kabarı bolbogon soŋ, ölgöndön kanday ayırması bar. «Atam meni taştap ketken eken da...» degen oy senin başıŋda cürüşün kaalagan emesmin...

Zulpukar cer tiktegen kalıbında dagı unçukpay kaldı.

– Menin familiyam emne üçün Nışanov, ce Artıkov, ce Bakaev emes?

– Ataŋ menin köŋülümö oşonçoluk azar bergen. Köŋül kalganı kıyın eken, anın atın oozuma algım kelgen emes. Al dep cürüp atamdan kargış ugup alıstagamın. Oşon üçün öz atamın atın oozuma alıp cüröyün dep seni tayataŋdın atına cazdırgamın, aylanayın....

Emi eç kim süylögön cok. Bul okuya Zulpukar üçün keremet boldu.

Adam cazga maalkı caşık tündö colgo çıgat. Köz caşın kılgırtkan nım buluttar samsaalap asman betin çümköy, bayatan kıbıla caktan elbiregen koŋur şamal tıp basılat da, uytügülöp uçkundagan camgırdın kıpındarı seziler-sezilmeksen bolup beti-koluŋa sebelep, caratılış uyugan kanday meltirep dımıp kalat. Üzümçülük mezgildegi toyuna elek mingen atın col boyundagı kar aldınan boşongon taptalıŋkı eski tulaŋga üzülüp moynun sozot. Köp uzabay coldon adaşasıŋ. At üstündö eŋkeyip, al tursun, tüşö kalıp cer sıypalasaŋ da col cok. Közüŋdü taŋıp koygondoy aylanaŋ kara köö. Tuncuragan oor kara tündü kurç kural menen cara tartıp, köşögödöy eki cakka kayra taştap koyuşka çama cetpeyt. Tündük-tüştügüŋdün kay tarapta ekenin kuday bilet. Kantken menen uşul tarap menin barar cagım deysiŋ, cok, caŋılgansıŋ. Oşondo atıŋdın başın tartıp, demiŋdi içten çıgarbay, kulak türüp dobuş tıŋşaysıŋ. Birok şırp etken şarpa kayda? Aylanaŋ tınoo kakpay tuncurayt. Dal uşul abalda körüktün otunan ala koygondoy agış kızıl calın iyrek-buyrak sozulup, asman betine san türkün sızık casayt. Mına oşondo aalam beti cark etip bardık nerse turgan-turgan cerinde daana tartıla, tee bet maŋdayındagı baktuu kıştak kadimkidey közgö ilinet. Ooba, çın ele adaşkansıŋ. Oşol minutta meeni cargan korkunuçtuu dobuş birden birge ulanıp barıp, çak-çuk etip, anan ulam basaŋdoo menen buldurap uzap cönöyt. Anın artınan tosup turgan pardanı sıyrıp alganday şıbırgaktap camgır sabap kiret. Emi atıŋa kamçı basıp, bet algan cagıŋa köŋülüŋ tok ıldamdap teminesiŋ. Zulpukar dal mına uşunday boldu.

Köp cıldar boyu Aydaydın içinde bürkölgön tündöy uyulgup saktalıp kelatkan sırları bügünkü carıluu menen cark etken çagılganday baarın daana kılıp salbadıbı!

Kütpögön cerden kütpögön sezimge duuşar bolgon Zulpukar aldırap kaldı. Denesi cıyrılıp, demi kısılgandan keede ardanuu, keede kıcırdanuu sıyaktuu bir abal anı

[78] biylegensiyt. İçki sezimi menen alek. Kıyalı tüpsüz sanaalardı aralay çabıttap, ulam narı, ulam tereŋdep baratat. Bir aldın anın erkine küçtüü kör namıs biyik kıldı. Öz atasın özü sottop, özü kesip oturbaybı. Ooba, atasının ayıptuu iş kılganın Zulpukar da tanıp catkan cok, birok başka bir sudya tabılbas bele? Ukkan kulak körgön közgö...

Artıktın ayanıçtuu abalın estep keede ayayt, içi tızıldayt. Öpkösü tolup-taşıp, dem aluusu oorloşup barattı. «Ata» degen söz cürögünö ukmuştay küç menen taasir berüüdö. Bügünkü künü baykoosuzdan köz açkan bul sezim al üçün alda kaçan ölgön nerse ele da... «Ata!»... karaçı kanday gana sırduu, kanday gana keremettüü ugulat!... Uşul sözdü aytkanda, düynödögü eŋ urmattuu, eŋ kımbattuu kişiŋ, anı menen koşo taalim-tarbiya, cıluu meerim sezilet. Uşul sözdü aytkanda, kimdindir sen üçün «uulum!» – degen sıymıktuu ünü, kubattuu cılmayuusu, çeksiz kubanıçtan kılgırıp akkan cıluu köz caşı sezilet, uşul sözdü aytkanda, kimdindir üstünö üyrülüp tüşüp, kıŋk etip çınıktagan dooşuŋdu uksa, zamanası kuurulup, kirerge cer tappagan azaptanuusu, oşonu menen birge senin ımırkay cüzüŋö üŋülö tiktep, el mildetin eske tüşürgön cıluu kıyaldanuusu sezilet...

– «Men... – dedi Zulpukar maŋdayın tırıştıra, caak etteri tüyülö tiştenip, – men... (al kıylaga çeyin oyun ulanta albay turup kaldı). Atamdın uşunday abalga cetkenin karaçı. Kiyinki cıldarda emne üçün atam cönündö köbüröök surap bilüünü oylobogomun? Bul menin öz abalıma kubangan ceŋil oyluu alabarmandıgıman emespi? Baykuş... Anın uşunday abalına biz da ayıptuu...». Al cazdıktı kökürögünö koyup, salıngan töşögündö üstömönünön cattı. Külük kıyalı kanat sermep çabıttap baratat...

... Zulpukar baldar üyündö cetinçi klassta okup cürgöndö apası katuu oorup catıp kalıp, aga karalaşar kişi cok bir cıl okubay kalganın, onunçu klasstı bütköndön kiyin coldoştoru cogorku okuu cayına cönöp ketip, üy turmuş şartına baylanış, bir cagınan karacatı cok cıla albay kala bergendigin, apasın bagış üçün oor kara cumuştar iştep bolor-bolbos aylık menen sudda köçürüüçü bolup iştegen kezderin, kıskası, turmuştun oor zapkısı celkeden baskan cıldarın köz aldınan uçkundatıp ötköröt.

Ooba, caş Zulpukardın moynuna turmuştun oor moyunturugu erte tüştü, kaalagan cogorku okuu cayına baralbay kaldı. Dagı cakşı, özü tetik öskön üçün sotto sekretar bolup iştep cürüp, eki cıldık yuridikalık mektepti büttü. Beş-altı cıldar sargayıp kitep üstündö oturup, tereŋ bilim alalbay kalganına dayım ökünöt. Antkeni menen köp okuyt, köptü bilet. Bir universitettin yuridikalık fakultetinin sırttan okuu bölümünö ötömün dep katuu dayardanıp cürgön. Al tilegi mına bıyıl iş cüzünö aştı...

[79] Zulpukar dagı ele cazdıkka kökürögün koygon kalıbında uktabay catat. «Cok, atamdın anday abalga cetişine başka biröö ayıptuu emes! Özün-özü kılgan. Bizdi ayday talaaga taştap ele çıgıp kete bergen turbaybı. Anı kim kodulagan deysiŋ? Baykuş apamdın soguş cıldarında tartkan azabıçı... Oşonçoluk koluna bergen el işeniçin tuura tüşünböy, elden özün bölüp kete baştagan soŋ... Munun baarına özü ayıptuu, öz napsin özü tıya albay, ceke erkin karmay albagan soŋ, baarına özü ayıptuu... özü... Al ceke gana bizdi taştap kaçıp ketkenbi? Cok, al baarınan kaçkan. Turmuş küröşünön da kaçkan... Men zakonduu ökümdü gana çıgardım. Bul menin ökümüm emes, turmuştun ökümü... Ooba, turmuştun ökümü...»

Azır Zulpukardın aldında eki col turgan boluçu: birinçisi – mansap, ekinçisi – namıs, adamdık abiyiri... Zulpukar azırkı daracasına vuzdun skameykasınan çıgıp gana daŋgır col menen kelip otura kalgan cok. Turmuştun tataal coldorun basıp ötüp, köp emgek, köp işenimder arkıluu gana cetti. Kıskası, turmuş aga kımbatka tüşkön. Mına emi atasına baylanıştuu iştin aga kesepeti tiyişi mümkün. Antkeni, al – cazaloo organının cooptuu kızmatkeri. Al emi atası ayıpker bolup türmödö oturat. Bolgondo da anı özü sottop, özü kesti. Prokuror Artıkka cazanı oor talap kılgan. Anı Zulpukar öz tüşünügünö ılayık akıykattagan, kara kıldı kak cararday adilet boluuga arakettengen. Anda, albette, atası ekenin bilgen emes, antse da, ... emi Zulpukar üçün öz karerasın, aga baylanıştuu apası emi kolu cetken tınç turmuşun saktap kaluunun birden bir colu – bul sırdı eç kimge aytpoo kerek ele... Ansız da alda kaçan unut bolgon kişi. Mından arı anın Zulpukarga tier paydası cok... Ekinçi col – adamgerçilik... özü üçün özünün adamdık abiyiri... Mına, Zulpukar bul eki coldun birin tandap aluu kerek...

* * *

Ötüp ketken eki-üç kündün içinde Zulpukar özün takır başka abalda sezdi. Tabı aynıgan kişidey öŋü da bozoruŋku, cıldızı cerge tüşköndöy. Eç kim menen baştagıday açılıp süylöşüügö köŋülü tartpayt. Kızmattan coldoştorunun kee biri «E, Nışanov, öŋüŋ buzulup kalıptır, tabıŋ cokpu» dep surap kalışat. Zulpukar kee birine «taŋ, timelego», dep beti-başın sıypalagan bolup coop beret. Kee birine «Azıraak tabım aynıp turat» deyt da, andan arı söz uzatpay başkaga alaksıtat. Özü calgız otursa da, coldo basıp baratsa da, cayılıp öskön kaştarın tırıştırıp oyluu, eç nersege tabıtı tartpagan kişidey kıymıl-araketi da boşoŋ. Ayrıkça tün içinde az uktay turgan bolup ketti. Cazdıkka başın koyor zamat ele Artıktın alsız keşpiri tınçtık berbeyt.

Zulpukar ansız dele köp süylöbögön, kıymıl-araketi da cay, salmaktuu cigit emespi, kaçan bolso da büküş dalısın bir az eŋiltip başın tömön salıp basçu adatı

[80] boyunça oylongonsup cüröt. Anın atına kelip tüşkön kanday gana arız, kat bolbosun, kanday gana protsessti karabasın, türdüü cagınan köp oylonot. Oşol maselege baylanıştuu adabiyattı baraktayt. Al iştin adilettüü çeçilişin samayt. «Ayıptuu kıluu baarıdan oŋoy, – deyt al kalıŋıraak ilepterin kıymıldata şıbırap – anın salmagın tuura baalap, aldilettüü çeçüü kıyın». Adamdın içki düynösü kanday tataal. Aytalık, bir adam biröönün cakşı buyumun uurdap aldı, ce büldürüp taştadı, ce bolboso, bir adam ekinçisinin murdun kaŋtara muştap saldı deylik. Ayıp degen uşul. Mına uşul ayıptardın arasında oydun kanday tataal kombinatsiyaları catat? Emne üçün anın murdun kaşara muştap koydu? Anda emne maksat, ce emne sebep? Adam eç kaçan özü iştegen ayıbın tuura aytıp berbeyt. Eç bolbodu degende öz künöösün ceŋildetüü cagına ıŋgaylatpay koyor beken? Albette, eç kim özün özü otko türtküsü kelbeyt.

Demek, Zulpukardın işi cönököy iş emes, miŋ tetiksiz canduu adamdar menen iş alıp barat, bolgondo da, adamdın tagdırın çeçip, al cönündö söz süylöyt. Anı ayıptap cazaloo gana emes, anın tagdırının keleçegin oyloşu kerek. Karaçı, adamdın tagdırı! Mından tataal, mından kasittüü emne bar? «Adam degen sıymıktuu ugulat» degen keremettüü söz başına uyalap algansıp, dayıma kaytalanıp turat. Bul sözdü estegen sayın köödönünön cık tolgon bir türdüü kubattuu sezim payda bolup, bet maŋdayında, oŋ cakka tartsa da, sol cakka tartsa da kulap kete turganday adam tagdırının kaltıs elesi turgansıyt. Bir irmemge da köz cumduluk kıluuga bolobu? Cok, bolboyt. Kançalık oylop, kançalık kıldat boluşu – adam tagdırın tereŋ urmattagandıgı! Al cönündö köp oylongusu, al sözdün sırduu maanisin tereŋ, dagı tereŋ bilgisi kelet. Oy artınan oygo süüŋüyt, kanatsız uçup tee alıska-alıska – adamdar düynösünö cönölgönsüyt. Uçu-kıyrı körünböy meltirep catkan çeksiz talaalar, kılımdar boyu ak möŋgülör başınan ketpey, çıtırman tokoylorun ilbesin mekendep kapçıgay ıldıy möŋkügön tentek suuları sürdüü dobuş menen ceekten-ceekke urunup, ak köbük bolup sapırılgan darıyaları bar caratılışı kooz toolor, adam balasının iç kaynatkan muŋu, sungan kolu cetpey kalgan armanduu acıraşuusu, sargaytkan sagınışuuları, cüröktü ezgen kaygıluu köz caşı, maŋday cargan kubançı, kıskası, – uşunçalık çeksiz körünüştör, esepsiz tereŋ sezimder cansız buyum arkıluu, aytalık, komuz, ce bolboso orkestr arkıluu berilet…

Cay-kışı bir tamçı suu körböy kumu uçup, kakşıgan erme çöldörgö tolkugan deŋiz, mömö baktuu gülzar, kök melcigen katar-katar üylör, morunan tütün bulatkan zavoddoru bar şaarlar caratıp, cer şarının al burçu menen bul burçun bir arımdık aralıkka aylantıp, akır ayagında, asmandın «sıykırduu» kök meykindigine karay çabuul koyup, ay-cıldızga kol sermegen kubattuu oy – akıldın küçü!

[81] Uşunday uluu sapatka ee bolgon – adam!

«Adam!» – deyt Zulpukar şıbırap, – cönököy gana adam!» – Al öz oyu menen tigi sıykırduu sözdün maanisine toyboyt, dagı kıyaldanat, dagı süŋgüyt.Caydak oydun üstündö köpkö oturbay, Gorkiydi, Şekspirdi, Tagordu koluna alıp, cay baraktayt, taŋ kalat, suktanat...

Keçinde priemniktin tetigin burap, muzıka tıŋşoogo kumar. Komuzdun koŋur ünün, skripkanın nazik ırgagın uguu menen tula boyu elcirep, özün-özü taŋ kalarlık kooz cerlerge zoogu tüşüp, caşıl baktuu gülzardı aralap cürgöndöy bir başka sezet. Oynolup catkan simfoniyalık poemanın içki sezimindegi bardık kaaloonu taap, azır ele aytayın dep, birok söz taba albay turganın kaytalap catkansıyt. Köŋülü sergektenip, özün erkin alıp ordunan turat... Kiyinki kündördö Zulpukardın cürögün eki kubanıç biylep cürbödü bele. Anın birinçisi, köptön eŋsegen tilegine cetti. Bıyıl cayında Taşkent şaarına barıp, Orto Aziyalık Mamlekettik universitettin yuridikalık fakultetinin sırttan okuu bölümünö ekzamenderdi iygiliktüü tapşırıp, anın studenti bolup kaldı. Dalay cıldardan beri başında uyalagan maksat, köp uzun tündördü kitepke tigilüü menen ötkörgön araketteri tekke ketken cok. Emi al aykın maksatının daŋgır coluna tüştü. Ekinçisi – bütkül denesin biylegen süyüünün küçü. Süyüü – bul bakıt. Mına Zulpukar oşol bakıttın suusunan tatıp oturat. Al adam kadırına tereŋ tüşüngön süyüü kuragına emi keldi. Anın süygönü perişte emes, cupunu gana körünüştögü kırgızdın cönököy kızı, katardagı ele Saltanat attuu kız. Dalay ele kızdardın naardangan ak beti, alçaday möltürögön kara közdörü solk ettire albagan köŋülün, Saltanat attuu kaş kirpigi taykıraak, kögüş közdüü tegerek bet sarı kızdın cıldızduu körünüşü cügündürüp aldı. Bul kızıguu emes, çınıgı süyüü, bul münöttük cırgaldı oyloo emes, tübölük taza süyüünün özü boluçu. Al anı koltuktap coldo baskanda, candap ötüp baratkan ar kanday kişini calt karatar körkü üçün emes, şıŋga boyluu tulkusun, orunduu süylöp maanilüü cılmayışın, nazik sezimin, bütkül adamdık sapatın, anın canın süydü. Al cönündö köp oylondu, içki düynösün aralap, tübölüktüü coldoşu ekendigin taanıdı...

Saltanat ötkön cılı pedtehnikumdu bütüp kelgenden beri rayonduk oorukanada medsestra bolup işteyt. Söz cerde catmak bele, Saltanat menen Zulpukardın baylanışın Ayday da ukkan. Al şıŋga boyluu sarı kızdı birinçi körgöndö, öz uulun aga kıygısı kelbedi. «Apey, – dedi öz dilinde, – Zulpukar kantet? Kız tügönüp kalgansıp bul eminesi. Koyçu, munu ala koybos, eldin ele çıgargan kebi bolso kerek...» «Cürö-cürö iş açık bolup kalgandan kiyin başka oygo köçtü. «E kurgan canım, men emineni oylop cüröm, suluuluk sıpat kimde cok deyt, alganı

[82] menen teŋ karıp, biri-birin sıylaşıp, ösüp-önüp ketse boldu da. Kep suluulukta beken. Mına özüm körgönümdü ele aytayınçı, Artık caşında uzun boyluu kelgen kanday suluu cigit ele? Kança gana tündördö tolgonup uktay albay çıkkanmın. Ana suluulugunan kaysı cırgaldı kördübü? Suluulugu vapa kılbadı go. Meyli, köŋüldörü tabışıp kalsa baş koşuşsun, baktıluu boluşsun, aylanayındarım. Emi oşo toyu ertereek ele bolso eken. Zulpukar bir oonabas oor bala, emi emneni kütöt? Toyun ertereek ele ötkörsö bolboybu?» – Birok ene bul sırın uuluna tike bet bagıp ayta aluuçu emes.

Zulpukar Artıktın kiyinki tagdırın da atayın artınan tüşüp toluktap uktu. Anın köz aldında Artıkka baykoosuz tüşkön nazik sezimdüü ak cürök Karimanın açık münözdüü şayır elesi cark etip çaldıga kalıp, zamatta ele kupkuu bolup kanı kaçkan cüzü menen üldüröp cadınan ketpey koydu. Çın ele, Karima Artıkka karay kuçak cazıp, ömür tagdırın aga koşuu üçün tobokelge kelgende, kanday gana taza, kanday gana sırduu sezimge biyletip turdu eken? Albette, çeksiz küçtüü sezim anı ceŋgen. Öz kıyalında bakıttı gana, cırgalduu turmuştu gana elestetken taza süyüünü, tereŋ urmattoonu gana elestetken. Turmuştan ıdık körbögön caş kelin açıla elek sandıkta bıçıla elek kunduz bar ekenin kaydan tüşündü deysiŋ? Öz içki sezimi akılın biylep ozunup barıp cigitten murda öbüüsündö, ayagı suyuk soykuluk emes, çınıgı nazik sezim, çınıgı süyüü bar boluçu. Birok, kelin ak süyüüsündö caŋıldı. Özünün kir cukpas taza süyüüsün tüşünbös candın bulganıç butunun tepsendisine taştap berdi, al anı tepsedi, akır ayagında, taza süyüüsün gana emes, kırçın ömürünün da oyron boluşuna abal tüzdü. Zulpukar uşul oyuna ulam tereŋ çömülö berdi. Bir kezdegi balkıygan sınduu Karimanı ayadı, kolunan kelse, koltugunan sü- yöp turguzup koyor ele, birok amal kayda?

Ayrıkça «cetimçiliktin» uusu canına ötkön Zulpukar ürpök çaçtuu kiçinekey Gülbara cönündö oylogon sayın ulam oor abalga köçüp, içinen keyip cattı. «Baykuş kana nariste, – dedi başın tömön salıp col ceektey basmırt körünüştö baratıp, – sen törölüp közüŋdü açelekte uşunday capalardı başıŋdan ötkörüşüŋö kim ayıptuu? Sen carık düynögö töröldüŋ, apa meeriminen taş boor ölüm kılıç urup tübölükkö kuru kaltırdı. Al emi urmattuu ata meerimi kayda? Andan seni kim acırattı, aga kim suuk kolun sundu?..» İçi dümpüyüp buulukkanday, eki iynin cogoru-cogoru kötörüp demin tartat. Al Gülbaranı tük körbögön bolso da, köz aldına küykül küçüktöy ürpöyüp cüdögön, işenimsiz közdörü menen caldır-caldır tiktegen, öŋü kubarıp, üröyü uçkan bir kızdı elestetet.

[83] Zulpukar kontorasına barıp oturganı menen kolu işke barbay koydu. Kantse da düpüygön iç küptüsü tarabay, Gülbaranı azır ele körgüsü, aga cıluu sözdörün aytıp, erkeletkisi, maŋdayınan sılap, kaygısın taratkısı kelet.

Keede adam katuu kaygırıp taasirlengende, cer astın-üstün bolup ketkendey sezilet. Anın sıŋarı Zulpukardın kıyalında kiçinekey Gülbara közü caştan öksü bolboy öpkölöp kana ıylap oturgansıyt. Oşol üçün aga bir münöt bolso da erte barıp, köz caşın aarçısam deyt Men agaŋmın, bir tuugan agaŋmın dep aytıp işendirsem deyt. Uşunday abalda oturganda telefon çalınıp, raykomdun sekretarı alıskı bir kolhozgo beş kündük komandirovkaga bara turgandıgın aytıp, tapşırmalar alıp ketüüsün eskertti, Zulpukar: – men azır sizdin üstüŋüzgö kirem, makul, – dedi.

Zulpukar raykomdun sekretarına keldi. Al bolgon iştin baarın caşırbay tüp tamırınan beri aytıp berdi. Sekretar bir cagı taŋ kalganday, bir cagı ar kanday oy cügürtö ünsüz oturdu. «Uşunday da bolobu?» dep başın çaykap, toluktap dagı suradı. Oşondon kiyin gana sekretar:

– Meyli, anday bolso uruksat,– dedi Zulpukar çıgıp ketkenden kiyin da sekretar uşul masele cönündö kıyaldandı...

Zulpukar raykomdun kontorasınan çıkkan boydon öz kontorasına kayra kirbesten, tokuluu turgan atın mindi da, baldar üyünö bet aldı. Al dalay surooluu oylordun tumanında baratat. «Esen-soo barbı ce cokpu? Mümkün başka cakka cönötüpş ciberişkendir. Kim bilet, mümkün, anday emestir.

Baldar üyü rayondun borborunan on kilometrdey alıs ele. Oy menen alek bolup oturup kanday cetkenin da sezbey kaldı Zulpukar. Baldar üyünün koroosuna kirdi da, atın oboçorook cerdegi mamıga baylap, eki cagın aylandıra tiktep, mektep imaratın közdöy cay bastı. On üç-on tört caştar çamasındagı eki bala Zulpukarga salam aytıp ötö berişti. Zulpukar alarga kayrıla kalıp, direktordun kontorasın suradı ele, eki balanın biri: – cürüŋüz, men körsötüp koyom, – dep aldına tüşüp cöbödü. Tanapis mezgili bolgonduktan, okuuçulardın köpçülügü koridordo eken. Tarançıday kıcı-kucu tüşkön okuuçular saman şlyapasın başınan koluna karmap koridordo kelatkan Zulpukardı körüşköndö, rayondon kelgen kişi ekenin sezişip, dım bolo kalıştı. Kee biri salam aytışat, Zulpukar başın akırın gana iykep koyup, bet maŋdayın tüz tiktep baratat.

Zulpukar salam aytıp direktordun kontoruna kirdi. Baldar üyünün direktoru sol butu coon sandan cok capaldaş boyluu, semiz gana kişi eken. Familiyası – Brudenko. Baldagın koltuguna kısıp, soroŋ-soroŋ sekirip kelip, Zulpukar menen uçuraştı da, divandın üstün caŋsay körsötö berip. – Oturuŋuz, oturuŋuz, – dep kiçipeyil ma-mile

[84] kıldı. Narkı-berkini süylöşüp oturgandan kiyin Zulpukar özünün kelgen sebebin toluk bayandap berdi.

– Familiyası kim dediŋiz,– Brudenko taŋ kalıp suradı.

– Coldoş Brudenko, men familiyası kim dep cazılganın açık bilbeym, menin oyumça Artıkova bolso kerek.

– Artıkova? – bizde anday familiyaluu kız cok.

– Bakaevabı, bilbeym.

– Bakaeva... Bakaeva... Brudenko başın çaykap, bilbeym degendey belgi berdi. Zulpukardın kızıp turgan denesi suuy tüşkönsüp, ireŋi zamatta kubulup ketti.

– Öz atı kim ele? – dedi Brudenko murdun koŋkoytup Zulpukarga karap.

– Atı Gülbara.

Brudenko baldagın koltuguna kısa koyup, sorok-sorok sekirip barıp şkaftan tarbiyalanuuçulardın tizmesin alıp, köz cügürttü. Çıkıldatıp basıp catkan maşinkasın toktotup, bayatan angemege kulak salıp oturgan kızıl cüzdüü sekretar kız tigiler kırgızça süylöşöp catışkanına karabay, orusça süylödü:

– Gulya degen kız bar.

– Çınıgı atın bilbeysizbi? – dedi Zulpukar kırgızçalap.

– Anısın bilbeym, Saydinova Guliya dep koyuşat,– sekretar kız emi kırgızça süylödü.

– Saydinova?

– Ooba.

– Zulpukar oylonup kaldı. Saydinova bolup kalarına eç işene berbey, öz içinen mustaydı.

– Mında da Saydinova Gulya dep cazılıptır, – dedi Brudenko. Zulpukardın ümütü üzülüp, apsalası suudu. Brudenko oylono kaldı da:

– Siz beşinçi klasstan Saydinovanı beş münötkö surap keliŋizçi, – dep sekretar kızga karadı. Şıŋga boyluu sekretar kız Zulpukardı köz kıyıgı menen karap koyup, boyun tüzdöp kerbezdene basıp çıgıp ketti.

Sekretar kızdı eerçitip, orusça kılıp caraşıktuu tigilgen kögüş tüstögü köynök, butuna ceŋil başmak kiygen uyulgugan kara çaçtuu, çibek kız sesteyiŋki basıp kirdi. Brudenko kızdı öz maŭdayındagı stolgo oturguzdu da, daroo ele suroo berdi. – Kızım, kana aytçı, Saydinova degen çınıgı öz familiyaŋbı? Kız salıŋkı başın azıraak kötörüp, Brudenkonun cüzünö közünün töbösü menen taŋdana karadı da:

– Ooba, – dedi muŋayım ünün basaŋ çıgarıp.

[85] – Bul öz ataŋdın atı ekenin anık bilesiŋbi?

Kız eç nerse tüşünö berbey, oturgandarga surooluu köz karaş menen tegerete karadı ele, Brudenko kızdan coop bolo elekte kayra sözün ulanttı.

– Mına bu oturgan cigit özünün bir tuugan karındaşın izdep cürgön eken. Al kız bir neçe cıl ilgeri uşu baldar üyünö tüşkön deyt. Kümönsüröp senden surap oturganıbızdın sebebi oşol.

– Kız «al degele men emesmin go» degen oydo tursa da, tartıngandı unutup süylöy baştadı: – Saydın menin çoŋ atambı, bilbeym. Öz atamı bilem, atı Artık.

– Artık? Zulpukar çoçup ketkendey kayra suradı: Öz atıŋ Gülbara emespi?

– Ooba, Gülbara... – dedi kız, Zulpukar öz atın aytıp cibergenine taŋ kalıp.

Gülbara dep anı baldar üyünö kelgenden kiyin eç kim atagan emes. Dayıma «Gulya» deşçü.

Kubanıçtan eti çımırap emne kıların bilbey kalgan Zulpukar Gülbaranın iyninen ala başın kökürögünö kısıp, çaçınan sılagılap catıp unçuktu: – kagılayın, men senin bir tuugan agaŋmın.

– Anın köŋülünö alda kanday sezim biylik kılıp, söz aytalbay kalgan ele. Oorçuluktu erte sezgen Gülbara esine da erte kirgen. Bul caşta bolgonu menen köp nersege oy cügürtüp, özün körör-küyörü cok katarı sezip, kee-keede calgızsırap kemsinip, içinen muŋkanıp cürgön Gülbara kanday-anday ekenin tüşünö albay, çooçurkagan abalda bolgon menen da toktono albay ıylap ciberdi. Özün-özü karmayın dese da alı kelbey, tetiri karap turup alıp, koş böyrögün bülküldötüp, öpkösün tarta solkuldap cattı.

Brudenko tigilerdi karap, sumsayıŋkı turup kalgan. Uşul kezde anın köz aldınan soguşta kıyrap bülüngön üy-cayı, dayınsız cogolup ketken 12 caşar inisi, ay-kününö cetip turgan ayalının duşman kolunan kaza tartkanı cılt etip ötüp ketken boluçu. Zulpukar kolunan kısa karmap,süylögöndö gana esin cıydı.

– Rahmat sizderge, rahmat, asıl emgegiŋizderge rahmat. Brudenko toluk razılık menen cılmayganda, oozu eki kulagına cete tüşkönsüdü.

– Eç nerse emes, bizdin mildetibiz. Ökmöt menen partiya bizdi uşul postko cibergen. Biz öz mildetibizdi gana atkaruuçularbız... Zulpukar köpkö çeyin uşul cerde boldu. Mektep aylanasında birge basıp cürüp, Gülbaranın al-abalın cakşılap bildi. Atası Artık cönündö, özü cönündö toluktap tüşündürüp berdi. Artıktın azır türmödö ekenin da aytıp berdi... Zulpukar Gülbaraga üç küngö uruksat surap, atına uçkaştırıp alıp colgo

[86] çıkkanda, emne üçündür, Gülbaranın közünö cıluu caş tolup, mölt-mölt etip kulap tüştü. Bul kubanıçtın caşı bolçu.

Zulpukardın köŋülü alda kanday bolup baratat. Baykoosuzdan anın başına Saydin degen attın kaydan kelip çıkkanı kılt ete tüştü. «Ooba, ooba, – dep ciberdi öz dilinde, – Karimanın murdagı küyöösünün atın Saydin deşpedi bele. Özü ölö eleginde Gülbaranın familiyasın anın atın cazdırıp ketse kerek. Alda baykuş ay, taza süyüşüp, köŋülü kalbagan Saydinin esinen çıgargısı kelgen emes eken da. Karaçı adamdın cürögün... Sıylagandı sıylayt. Oynop oynun, külüp külküŋ kanbay kalsa da, atın unutpay kökürögündö saktap cüröyün degen ekensiŋ da!»

Ooba, adam balanı ar kanday şartta körüşü mümkün, birok ata katarı ısıgına küyüp, suuguna toŋup, atalık meer menen üstünö üyrülüp tüşpösö, telçiktirip, kolunan tartıp takandatıp koyboy,

«Bezbeldektin balası.

Belde catıp torolot» – degendey basıp kete berse, oşo da atabı?... Albette, anday kişilerdin ata boluuga ukugu cok! Biz, adam balanı ar kanday şartta körüşü mümkün debedikpi, aytalık, kandaydır bir uçurlarda başka ayal menen coluguşup, senin kanıŋ ketip kaldı deyli. Al «ayıpsız» carık düynögö kelet, ösöt. Mına oşonu emi sen balam dep aytalasıŋbı?... Cok! Demek, senin kanıŋdan caralgan menen senin balaŋ bolboyt. Ce başka naristeni bagıp alıp, koynuŋa katıp cürüp balakatka cetkirdiŋ deyli. Alısta cürsö da, cakında cürsö da «Ata!» degen sıykırduu sözdü cürögünün toltosunan çıgarıp aytat. Sen cönündö oyloyt, sen cönündc kam köröt. Demek, sen ukuktuu atasıŋbı? Sözsüz atasısıŋ! Sıymıktuu türdö «atasımın!» – dep aytuuga ukuguŋ bar.

Mına, Artıktın atalık ukuktan acıragandıgının sebebi uşunda. Karima canında körgön kızına Artıktın atın ata katarı ıraa körgön emes. «Kök köynöktün kögü ketse da, köküröktün tagı ketpeyt» degen mına uşul.

Zulpukar Artıkka uçuraşuuga uruksat berile turgan künü Gülbara menen apasın eerçitip türmö cakka bet aldı. Kögüş kitel şımı boyuna kuyganday kelip, dalısı azıraak çıgıŋkırap, şıpşagan terektey baardık müçölörü daana bilinip turat. Hrom ötügünön çıkkan kırçıldagan dobuşka kulak salgansıp, başın tike kötörgön kalıbında söz süylöböy, apasının aldında ketip baratat. Köödönü tolup uyulgugan bir sezim biylik kılıp, içki oor abalda bolçu. Coldo uçuragan taanıştarının eç kimisine ozunup salam aytkan cok. Al oşonçoluk oor abalda ele. Ayday bolso dastorkongo tüyülgön birdemesin Gülbaraga koltuktatıp alıp, uulunun art cagında. Özünün şiltenip catkan kadamı menen da işi bolboyt. Eki közdöp basar colun tiktep baratkan menen bet aldınan tee alıskı

[87] uçurlar ötüp catkan ele. İreŋi cuugan çüpöröktöy şapayıp, özün negedir, aldaganday sezip, muundarı şalaktap boşogonsuyt. «Ay tagdırdın işi ay, – dedi kömököyündö küŋgürönüp, – tagdırdın işi bolboso, uşintet dep kimdin oyuna kelgen. Kayran gana kişi, aytsa oozunan, kılsa kolunan kelgen can ele. El içinde kadır barkıçı, süylösö obluska sözü ötçü. Kurgan canım, murda ança-mınça içip kelip cürsö, uşunça çoŋ kızmatker bolso, coldoş-corosu menen içet da dep cetine albay süyünüp cürüpmün. Oşondo ele eteginen tartıp içpe desemçi. Kaydan deysiŋ, özünö nısap berbese, men aytıp ötösünö çıgar belem.» Aydaydın oyuna Artıktın dayınsız cogolup ketken uçurları, andan kiyinki kezdegi turmuştan körgön oor zapkıları, biröölördön söz ugup kemsingen ubaktarı, eŋ ayagında oorudan körgön azaptarı tüşüp, içinen sızdap ketti. Zulpukardan bir kıyla artta kalganın emi sezip, ıldamday bastı. «Koy, – dep özün kayrattandırdı, – emi keyigenim menen orduna kelbeyt. Anı uşunday abalga cetkirgen men emes. Kanteyin, özünö özü kıldı. Kudayga şügür teŋirim berbese da, teŋtuşum berdi degendey, Zulpukarım kızıl et kalgan bala ele, kökürögün kötörüp adam katarına koşuldu, zamandan aylanayın. Bir cagınan ooruman da sakayıp baratam, kudayga kup şügür...»

Ayday dalay cıldar boyu töşöktö catkırgan oorusunun ayınan kiyinki eki cılı udaası menen Calal- Abaddın kurortunda bolup, maylanışkan kara ılayına oronup catıp, «Kız-Bulak», «Ayup-Bulak» degen bulaktarının cıluu suularına tüşköndön kiyin sızdatkan söök oorudan kutulup kaldı.

Al emi Gülbara bolso coldo uçuragan adamdarga, maşinalarga köŋül berip, çaçkın abalda baratkan. Antkeni anın eki-üç kündön berki kubanıçın eç kanday sezim tepsep kete albas ele. Oşon üçün atası cönündö köp dele oylogon cok, al tursun, anın kanday abalda ekenin köz aldına elestetken da emes. Uşul üç kündün içinde al kol kuuşurup cön oturgan cok. Aydayga karata bolgon süyüü sezimi saat sayın aşıp baratkansıyt. Aydaydın ar bir cıluu sözünön enelik meer ugulat. Uşul kubanıç cürögün cibitken Gülbara eç nerse cönündö oylop, ubaralangan cok.

Alar türmökananın eşigine barıp, Artıktı alıp çıkkança kütüp turuştu. Bir kıyla ubakıt ötköndön kiyin Artık militsionerdin aldında sendelip basıp kele cattı. Anın korkoygon boyunun ogo beter uzunu çıgıp, muundarı şalaktagansıyt. Öskön sakal-murutunun arasınan koŋkoygon murdu gana körünüp, közdörü çölmöktögü suuday tereŋde cıltırayt. Öŋü-başı kubarıŋkı tartıp kan-sölü kaçkan. Kiyinki kündördö al köp oylongon, içkiliktin zaarı cok taza akıl menen oylonuuga argasız bolgon. Kırılıp, cırtılıp ketken boz kitelinin kıska ceŋinen küröktöy bolgon kir koldoru coon bilekke çeyin

[88] çıgıp, epsiz körünöt. Moynunun tamırları daana bilinip, tamagındagı uçtangan kokosu teşip çıkçuday urkuyup turat.

Kütüp turgandarga cakınday kelgende Artıktın közünö birinçi bolup bayagı künkü özün sottop kesken öskülöŋ kaştuu caş sudya cigittin kızıl cüzdüü ireŋi çalındı. Al çoçup ketip, caldıragan eki közü menen anın közünö surooluu tigilüüdö. Uşunçalık taŋ kaluudan tigi sudya cigittin canında turgan orto boyluu toktongon ayaldı, on eki, on üç caştagı kara toru kızdı tük körgön cok. Tört-beş kadamday kalganda toktodu da, köp kütköndöy caldıray kaldı. Al tili buulup kalgan sıyaktuu söz kütöt. Artıktın bul abalın karap turup Zulpukar toktono albadı okşoyt, tamaktarı buuluŭkurap say-söögü sızdap baratkan ele.

– Ata! – dep Gülbara betin basıp ıylap ciberdi.

Köz caşı kılgırıp ketken Ayday anısın bilgiz- böögö araket kılıp, ünün toktoo çıgardı:

– Emnege nessireysiŋ? Uuluŋ – Zulpukar! Kızıŋ – Gülbara! – dedi al bir-eki kadam cakınday berip, – özüŋ kaçıp ketkenden kiyin ele baarıbızdı ölüp kaldı dediŋ bele? – Uşul sözün araŋ aytkan bolçu.

Aydayga bayatan sarasap salbagan Artık cülüngö sayganday calt burulup karadı da, söz aytalbay nes bolo tüştü.

– Aylanayın Ayday, kayda cürösüŋ? Aylanayındar... Al oşol zamat caş baladay şoloktop, ıyga koşulup soluktagan bölündü ünü menen araŋ ele:

– Bul... Zulpukarbı? – dedi.

– Ooba, Zulpukar.

– Boyuŋdan aylanayın!..

Artık Zulpukardı kuçaktamak bolup boyun taştaganda, militsioner araga tüşö kalıp, alardı biri-birinen alıstattı. Artık dubalga süyönüp, otura kalıp, eki kolu menen başın mıkçıy karmagan kalıbında öksöp-öksöp ıylap ciberdi.

Zulpukardın içi tıtalap, zeeni keyip çıdabay baratat. Alagar közdörün tez-tez irmep, içki oor abalın bildirbeske arakettendi. Çöntögünön tameki alıp kayra-kayra çegip, özün zordop toktottu. Bakaloorunan bir nerse kıskanday dem aluusu oorloşkon sayın cötölümüş bolup araŋ dem tartat. Artık oşol kalıbınan özgörböstön, solkuldap öpkösün tartıp küröktöy kir koldorunun artı menen közdörün ulam-ulam sürtöt.

– Mına, – dedi Ayday, ak tüyünçöktü çeçip catıp, – bir sıyra kiyim, cıluu-cumşak kiyip, uuluŋdu estep cürüp cırtıp koy. Kızıl et taştap ketken balaŋ ele, kudayga şügür, adam boldu... Çırpıktı çınar kılıp cetiltken zamandan aylanayın... «Eldüü tülkü aç

[89] kalbayt» degendey, köz caşıbızdı körör can tabıldı, aldıbızga-aş berip, kolubuzdan tartıp, ayagıbız menen tike turguzdu. Zulpukarıma ata bolup, ilim-bilim berdi, ökmöttön aylanayın... Ayday kiyim-keçeni, ança-mınça ala kelgen tamaktı Artıktın koluna uzattı. Artık bolso anı da aluuga şayı kelbey, kulak-murdu bütköndöy tuncuragan kalıbınan özgörö albayt.

Militsioner cigit ubakıttın cetkendigin eskertti. Zulpukar:

– Ata! – dedi, – emi koş boluŋuz. Biz cönündö dayım estep kat cazıŋız. Kayrattuu boluŋuz... – Andan aşıkça süylöönü kaalabadı.

Artık caŋı kiyim-keçeni koltuktap, tamaktı tüyünçögü menen bir koluna karmagan boydon sendelip artına buruldu. Kıymıl-araketi boşoŋdop, üylöp ciberse uçup keterdey araŋ ilkip barattı. Eşikten kire bererde toktoy kalıp kayrılıp tigilerdi karaganda, Zulpukar zeeni keyiŋki tiştenip araŋ turgan eken. Uulunun keypin körgöndö, Artıktın cürögü ukmuştay küç menen tuylap ketti.

Al kamerasına kirdi. Bütkül kanı başına tepkendey tuncurap, cıgılıp kete cazdadı. Bakırıp-ökürüp ıyloogo dayar. Közünün kıçıktarına caş tolup, aylanasın boz çalıp baratat. Eger biröö anın uşul abalın baykap, saga çala bolot dese, kürkürögön coon ünü menen öksöp ıylap cibereri anık ele. Kolundagıların cerge koyup, dubalga süyönö oturdu da, erinderin kırça tiştep, caldırap şıptı karadı.

Bir tamçı kan eegi ıldıy cılıp baratkanın al baykagan cok. Anın bir kezde cogotkon kayratı, çıdamduulugu, dalay cıldan beri birinçi colu kayra kelgen boluçu... Bul bayagı Artık boluçu... Anın baskan izderi köz aldınan calpıldap ötüp barattı. Artık ubakıttı unutup kaldı.

Tün. Kameranın biyik terezesinen calgız cıldız körünöt. Al eski taanışınday cımıŋdayt. Artıktın kıyalın alda kayda alıp ketet. Mına, Artık menen Ayday tünkü munarıkta taldın tübündö turuşat. Oşondo da uşul cıldız tiktep turgan. Mına alar koon payanı aralap kaçıp baratışat. Ooba, bul sozolongon cagımduu ün Sabırdın ünü:

«Toru atım çöpkö kaltırdım

Toydo da tomok aldırdım.

Tokmogumdu kim aldı?

Top kızdardın biri aldı...»

Ooba, bardık nersenin oylontor mezgili ertedirkeçtir cetet. Aytalık küz mezgili. Bul mezgilde ar kanday çogool dıykan öz kalbırın çeçtep kötörüp, suzgan asılın nay kaptarga çımçıp buup, kampasına cölöp, al üçün cay boyu baştan keçirgen emgek küröşün bir-birden köz aldınan ötköröt da, öz meenetine kanaattanıp, ayrım cazdım

[90] baskan uçurlarına «Attiŋ!» dep özünö barmak tiştep kalgan uçurları bolot. Dal uşul sıyaktuu ele ömür mezgili da ar bir adamdın başına kelet... Biz aytkan dıykan özünün bıyıl cazdım baskan uçurların kelerki cılı kaytalaboonun colun oylop, «Senibi, şaşpa...» dep alakanına tükürünüp, kelerki cazdın kelişine şaşılat. Antkeni cıl mezgili kaytalanat emespi.

Al emi cazdım basıp cürüp ömür mezgiline oropara kelgen adam kantet?...

Artık tünü boyu kirpik kakkan cok. Zulpukardın elesi zalkar toodoy kubat menen körünüp, aldınan ketpeyt, oylontot. Al – Artıktın uulu, anın caştıgı... Artık alda kaçankı öz caştıgın bügün kayra kördü. Al da dal Zulpukarday akılduu, küçtüü, adilettüü boluçu... Anın kalıŋ erinderi kıbır etkensiyt:

«Zulpukar... Zulpukar menin uulum!..» Artıktın köödönü kandaydır kubattuu sezimge cık tolo tüşöt. Turmuş kızık sıyaktanat. Anın turmuşu bütüp kalgan cok....

Tuncuragan köödöy tün kıymılsız uzap baratat. Al erteŋki carık küngö kezek beret...

Kameranın çıgış cakkı temir keregelüü biyik terezesinen taŋdın kulanöök salıp kelatkanı baykaldı. Aradan az ubakıt ötpöy, eşik açıldı da, caş militsioner baş bagıp:

– Etapka kamın! – dedi.

Artık öz kıyalında erme çöldü, tün tüşkön tokoylordu, kar baskan toolordu aralap ötör alıskı kataal sapardı elestetti...

Bul sapar – Aydayına, öz baldarına, öz üyünö kaytuunun saparı boluçu... Turmuşka kayra kaytuunun saparı boluçu.

1958–1963cıldar.

ŞABDANBAY ABDIRAMANOV

4.2. Kiril Harfli Metin

ӨКҮМ

(повесть)

[1] Артык «Кум-Арык» башталгыч мектебине башчы болуп дайындалып келди. Шаардан алыс элет жер. Мектептин имараты төш жактагы тектирчеге салынган эски үй экен. Пешайбанынын алдына коюлган каарысы төрт кырланта жылмалап чабылып, салаа-салаа панжираланып түрдүүчө оймо-чиймелер менен кооздолгон. Жакын-жаркын ташталган торсундарынын аралары жаўгак жыгачынан чабылып, беш колдун салаасындай тизилген увасажуп менен кыналыптыр. Кичирээк дарчалары шыпка жакындата бийик орнотулуп, дубалынын ички беттери төрт бурчтуу текчелер менен толтурулган. Сырткы дубалынын кээ бир жерлерине жамгыр тийип жууп кеткен болсо да, сарап тартып жабылган үчүн сынын бузбай зыңкыйган бойдон турат. Бир кезде селдесин кыяван жылып чалынган эшен-калпалар күрпүлдөп доорон сүргөн болсо керек.

Окуунун башталышына али бир айга жакын убакыт бар. Артык күн сайын айылды аралап, эл ичи, жер шарты, эл менен таанышты. Ийри-буйру кеткен чоң жолдун боюна иретсиз орношкон кыштактын көрүнүшү биринчи күндөрдө көңүлүнө анчалык жага берген жок. Жепирейте жалпак жабылган боз тамдар бир беткей көрүнүш берип, карап турган кишинин көңүлүнө кандайдыр көңүлсүз кусалык чакыргансыйт. Артыктын ичи демделип өзүн өзү буулуккан абалда сезет. Бир жакшы жери бак-дарак мол экен.

Мектепте эки-үч мугалим бар экен. Булардын ичинен бирөөнүн гана сабаты түзүгүрөөк эле. Калгандарыныкы болсо эптеп-септеп... ал турсун, бирөө эжелеп окуп, онтолоп жазып, төрт амалды араң уруштурган жан болчу. Мындай жерде иштөөнү өзүн кемсинткендик катары ойлоду Артык. Анткени, атайын адистикке ээ болгон билимдүү жигиттер шаар мектептери үчүн да, башка уюмдар үчүн да таңсык эмеспи анда. Бир нече күндөр иренжип кош көңүл болуп жүрдү да, кайра: «Коң, кыштакта эле өскөн жан эмес **[2]** белем. Али кызматтын эмне экенин биле элек туруп, кызмат тандаганым эч кимге жакпас. Ушул жерде эле иштейин, анан бара-бара көрө жатармын» деген бекем чечимге келди да, чыгынып ишке кирише баштады.

Артык жигиттикке бой тартып, бир жагынан билими бар адис болду. Бул

анын мурдагы чогоол мүнөзүн ого бетер чыңдады. Өз оюна келгенин «мындай» деп бир айткан соң кайра түк кайтчу эмес. Анткенинин себеби, албетте, турмуш чындыгына үстүртөн көз карашынан, турмуштун татаал агымына карата өз алдынча кадам шилтей электигинен го! Бир жагынан өмүрү азар көрбөй эркин өстү, эрке өстү.

Артыктын атасы Бакай бирөөнүн колун карабаган орто чарба киши болуп өткөн. Минерине ат, саарына уй, бир кош өгүз илгертен өксү болгон эмес. Чарчабаган эмгекчил, бүйрө киши эле.

Атасы өлгөндө Артык он эки жашка келип калса керек эле, жетим калды деген аты болгон менен Артык жетимчиликтин дагын тарткан жок. Атасынын жоктугун гана айтпасак, он эки жаштагы эрке бала үчүн эч кандай өзгөрүү болбогондой эле сезилген. Анткени, оокатка чыйрак апасы үй-тиричилигин былк эттирбей колго алып кеткен.

Арадан эки-үч жыл өтпөй Артык айылдык көө бир балдарга кошулуп, шаарга кетет. Жалал-Абад шаары атчан кишиге түшкүлүк жол эмеспи. Антсе да апасы буга чын дили менен каршы туруп көрдү.

«Айланайын балам, – деди айласы кеткенде, – ата-бабаң окубай эле келген. Адам маңдайына жазганын көрөт. «Аккан арыктан суу агат» деген, сенин уругуңда чоң болуп, эл башкарып келгени деле жок. Кудайга кулдук уруп, маңдайымда отурчу. Атаң ыраматылык болгондо сени окууга жибермек турсун, үйдөн карыш чыгарбайт болчу. Койчу, айланайын».

Артык апасынын сөзүнө боло койбоду.

«Барам дедим барам. Мен окушум керек...»

Бул сөздөрдү ал акылында санаган жыйынтык катары айтат дейсиңби. Жок. Бар болгону өзүнө теңтуш балдар кетип жатышпайбы, бир жагынан шаарда жүрүү ал үчүн кызыктуу да... Мына, беш жыл учуп өткөндөй сезилет. Артык педагогика окуу жайын бүтүп, бир кесиптин түбөлүктүү ээси болду, өз тизгини өз колунда – баары алдында.

Ал эми канатын тарап, учу-түбү чексиз турмуш мейкиндигине карай учуп чыккан жаш барчын.

Артык окууну бүткөн соң өз айлына барууну эңсеп жүрөн эле, бирок областтык ОНО жүргүзгөн бөлүштүрүүдө, ушул «Кум-Арык» мектебине мектеп башчысы кылып дайындашты.

Жаңы окуу жылынын биринчи күнүнөн тартып, тизмеге катталган

окуучуларды мектепке толук тартып алышты. Балдарын мектепке жиберүүгө каршы турган бир да ата-эне болгон жок. Өспүрүмдөрүнөн тарта кичинекей бөбөктөрүнө чейин окууга жапатырмак **[3]** дилгир экен. Артык мындай жөрөлгөгө абдан кубанып калды. Күн өткVн сайын кагаз, калем кемчиликтери толукталып, иштер жөнгє салына берди.

...Артык комсомол уюмуна секретарь болуп шайлангандан кийин жаштар арасына тез эле сиңип кетти. Жыйырма жаштагы нооча бойлуу, карасур келген сулуу жигиттин сезгич, шамдагай жүрүш-турушу, шакылдаган ачык мүнөзү кимди болсо да өзүнө тартпай койчу эмес. Айрыкча анын демилгелүү аракети жаштарды өз айланасына тез топтоочу. Эскиликтин ар кандай калдыктарына каршы катуу күрөштөр жүрүп жаткан ал шартта комсомол уюму кыштактын бардык турмушуна катышпай коё алуучу эмес. Сабактан кийинки бардык бош убагын пахта талаасында иштеген элдин арасында өткөрөт.

Кары-жаш дебей болгон күч пахтанын асылын жыйнап алууга жапырт багытталган. Бардык иш кол эмгегине тиешелүү.

Комсомолецтердин саны көп эмес болучу, антсе да башка жаштарды кошуп алып, эки бөлүнүшүп өздөрүнчө иштешүүчү. Ортодо чоң жарыш.

Артык бгүнкү эки саат сабагын окутуп коюп, те алыскы алтынчы бригаданын аянтында теримде жүргөн жаштарга барып келмек болуп жөнөдү. Ал кыштактан чыгып, арык бойлото тигилген тыттын түбүндөгү жалгыз аяк жолдо узун буттарын чоң-чоң арыштап, шамдагай басып баратат. Мелтиреп жаткан пахта аянттарынын наркы чети чексиз созула берип, тээ-тетиги бозоргон адырлардын түбүнө барып такалат. Бир кездеги кара кочкулданып дүгдүрүм тартып жаткан өскүлөң гозолор четинен жайнап ачылган. Кайсы жагына жүз буруп карабагын, ак этегин алдына байланган кызыл-тазыл кыз-келиндер, жигиттер көлдө сүзгөн аккуудай пахта деўизинин бетинде калкыгансыйт. Көө бирлери тергенин кырманга төгүп кайра келатса, дагы бири тээп салып, чымчып араң бууган кепе барандуу пахтасын төбөсүнө кондуруп, колун өйдө көтөрүп, бир жеринен жөлөбөстөн арыктын кыры менен дилгир басып шүдүгөрдүн орто чениндеги кырман жакка бет алат. Баарынан да кырманда жандуу кыймыл. Дугдуңдаган эки жигиттин бири асылып коюлган канар каптын ичине түшүп алып, сызгырылып маңдайынан аккан терин калкандай чоң колунун арты менен сүртүп коюп, экинчиси сузуп салган пахтаны бардык салмагын аябай, каптын бурч-бурчуна жеткире тээп, тигини шаштырат. Улам толгон каптын оозун бууп,

четки каптарга жеткирип, тике жөлөп коюшат да, кайра экинчисине киришет. Бешилигин колуна кармаган ээгинде беш-алты кыл сакалы бар киши жайылган пахта буласына тынчтык бербегенсийт, бул тарабынан тигил четин көздөй бир баштан кырчып аралаштырып чыгат да, наспайынан эрдине кысып коюп, чүрмүйүп бир аз турган соң, туурасынан ал жагын көздөй кайра аңтарып кирет. Кырманга сыйбаган ак пахталр булуттай булайт.

[4] Артык чоң арыктын кыры менен теребелге көз чаптырып кете берди. Тээ наркы четте терип жүргөн калпакчан жигиттин коңур үнү түк тыйылбайт.

Сабакта кош алмадай,
Төш канаңдан кетейин.
Сабап койгон пахтадай,
Көш канаўдан кетейин.
Чилги кара жүзүмдөй,
Көз канаңдан кетейин.
Шарабы жок мас кылган
Сөз канаўдан кетейин.
Өлсөм – өлдүм, кетейин,
Өлбөсөм сага жетейин.

Артык издегендерин тапты. Алар бир четинен экиден агет алып катар түшүшкөн болсо да, ар кимиси ар жерде баш көтөрбөй иш менен алек.

Күн көкөлөп баратат. Иш кызуу, ар кай жерден созолонгон ыр угулат. Ал теримчилерге кол-кабыш кылды. Түштө баары кырманга келип, бардандай самоорго кайнаткан ысык чайдан күнгө кактала олтуруп, кангыча ичишти. Тамашалуу сөздөр айтылып, шайыр күлкүлөр төгүлдү.

Артык ала келген газетасынан көө бир кабарларды окуп берди. Айрымдары өзү түшүнбөгөн бир нерселерди сураган болушат. Газета окуунун аягы аскиелүү тамашага айланды.

Аркы четте отурган ак жүздүү, кагелес бойлуу чибек кыздын сырткы көрүнүшү Артыктын жүрөгүнө ток тийгендей таасир берди. Жигит арык кырына көчүк баса отурган калыбында чыканагын тизесине таяп, колу менен бети-башын, саал кочкор тумшуктанган кырдач мурдун сыйпаламыш болуп, байкатпай астыртан кыздын тунук жүзүнө суктана тигилет. Кыз да жигиттин бул абалын байкап калды көрүнөт, бир-эки жолу экөөнүн көзү чагылыша түштү. Бир мүнөт да тиктеше албай, көздөрү төмөн карай жылмышат. Кыздын көк чыбыктай

солкулдаган чибек бою, кара көздөрү, кырдач мурду кемтиксиз кылып атайы жасагандай учурады Артыкка. Анчалык узун эмес коңур чачтарын чымындыктай майда кылып өрүп, баш-аламан болбосун үчүн ичке кара жип менен тизип койгондуктан, далысын сылагандай тегиз жаап, үстүнөн баса кийген зар топу кандай сонун жарашат. Бутундагы саймалуу жалтыраган намеркен өтүгү, кызыл-ала атлас көйнөгү, атайы ушул кыздын жарашыгы үчүн гана жаралгандай. Жашыл кыжымдан тигилген тар кемзири чыбыктай денесине чыпталышып, бөдөнө тумшуктанган кош көкүрөгүн даана билгизип турат. Сатаң жүрүш-турушундагы кыймыл аракетин, азыраак уяң, көз карашын, бир түрдүү жылуу сезим менен учуратты Артык. Жүрөгүндө кандайдыр сөз менен айта алгыс бир нерсе пайда болгонсуп, денеси астыртан билинер-билинбес чымырагансыйт. Ал өзүнүн бул абалын эмне деп айтарын билбей, муўайым гана отура берди. Артык бир кыйладан кийин мурда бир эки жолу бирге болуп сүйлөшүп калган Алима деген келинден кыздын жайын сурады. **[5]** Келин болсо кыз жөнүндө толук айтып берди. Кыздын аты – Айдай. Ата-энеси ушул айылдык кишилер...

Түштөн кийин Артык Айдайга жам тарта, ага маалалаш түшүп пахта теришти. Тергендерин анын этегине кошот. Ыгы келе калганда андан-мындан акырын сүйлөп, кепке алаксытат.

– Сиз менден алысыраак териўизчи. Элдер карап турушат. Жакшы болбойт, уят, – деди кыз уяң тарткынчыктап. Үнү калтыраңкы чыкты.

– Макул, макул, – деди да бир аз четтеп сөзүн улантты Артык, – Комсомолго эмне үчүн өтпөдүңүз ушул убакка чейин?

– Уруксат беришпейт, – деди кыз чанакка карай эңилип жатып.

– Эмне үчүн? – Артыктын калың кабагы эки көзүнүн ортосуна чогула түшүп, кыздын жүзүнө суроолуу карады.

– Кызыксыз-а, билип туруп айтасыз да...

– Коюңуз, карындаш, ал мезгил өтпөдүбү. Азыр ар ким өз тагдырын өзү... – Артык капкайдагы үгүт-насаатын айтып, туш-туш жагынан торгоду. Сызга түшкөн как кесек нымды өз боюна кандай байкалгыс сиўирип жаткан сыяктуу жигит менен кыз да бир-биринин сырын астыртан тартып жатышты.

Дем алыш күнү өртең менен Артык бир мугалимди ээрчитип, айылдын төмөнкү мааласына карай бет алды.

Алардагы максат – сабатсыз адамдардын тизмесин алып чыгуу. Элүү жаштан төмөнкүлөрдү кечки ликбез мектебинде окутуп, сабатын ачуу маселеси

абдан катуу коюлуп жаткан.

Эки мугалим үйдөн-үйгө киришип алардын сабаты менен таанышып жатышты.

– Аттаганат, айланайындар, бизди молдо кылып койсоңор кана, – деди бир бутунан сылтып аксап баскан сары сакалдуу киши мыскылдагандай, бирок анын чын пикиринде мыскылдоо жок болучу.

– Биз молдо кылбайбыз, сабатыңарды ачабыз, аксакал, – деди Артык ал кишинин аты-жөнүн кагазга жазып жатып.

– Ээ айланайын, иши кылып, китеп ачып, кат тааныса молдо деген ошо да!

Артыктар үй ээси менен коштошуп, төмөнкү үйгө бет алышты. Алты паксалуу чакан гана коргон. Коргондун эшигин ачып баш багышканда эшик алдында токулдатып жыгач жонуп жаткан суйдаң кара сакал киши отурган жеринен мойнун **[6]** буруп, бүшүркөп карады. Ал киши сол бутун астына бүктөп коюп, оң бутун сунуп отурган калыбынан козголгон жок. Мугалим жигиттер салам берип, анан келген себептерин айтып түшүндүргөндөн кийин гана теше-балтасын жанына таштап, жер таяна өйдө турду да:

– Өзүбүздүн балдар тура. Ээ, катын, чык быякка, балдарга төшөк салывер. – деди.

Колдун учу менен чымчып койгондой кичине мурундуу көк көз, сары аял үй ичинен чыгып, пешайвандын кыбыла жаккы бурчундагы чарпаяга постек төшөп орун салды.

– Бол, чай кайнат, катын, – деди аялын шаштырып. Анын «К, Г» тыбыштарын атайылагандай такалап сүйлөшү Артыкка кызык угулду.

– Жок, тим эле койгула, – деген жигиттердин сөзүнө үй ээси көнгөн жок.

Коргондун ичи анчалык чоң эмес, бирок өтө тартиптүү. Анын ичинде торпоктуу уй, ат байланып турат. Коргондун төр жагы жык толо жемиш багы. Өрүктөрдүн кызгылт сары жалбыректары элпек желге туруштук бербей, анда-санда үзүлүп түшөт, супалар жалбыракка опурулат.

Бул кишини уста Нышан деп коюшат. Анын илгеритен бери кылган кесиби жыгач усталык. Жыгач уста болуп деле анжияндык усталардай панжиралап үй салып, оймо-чиймелеп жабан жасаган эмес. Сайталдын ноодаларынан кыйып келип, ныптасына тердикти таңып алып кыйкаңдатып жамбашы менен тал бутагын тезге басып, боз үйдүн сөөгүн жасайт. Нышандын кылган кереге-уугу деп тарпи кылып аваз көргөн кардалдар алыстан келчү.

Нышан акыркы учурларда бул өнөрүн колунан чыгарып койду.

– Кана, балдар, дасторконго карагыла, – деди жантая отурган калыбында чай куюп узатып жатып. Анын суйдаң сакалы сербейип биринделп, кара сатинден кебез салдырбай делбиретип жука тиктирген желеги арык денесине жабышып, тулкусун жаш баладан айрып алгыс чакан кылып көрсөтөт.

Нышандын быртыйган манчаларын, чүкөдөй болгон кичинекей тулкусун өзүнүн бакыбат денесине салыштыра карап, бир алдын Артыктын күлкүсү келди.

Чай ичилип бүттү. Мугалимдер келген себебин айтышып, түшүндүрүштү эле, Нышан этибарсыз гана мамиле кылды. Чынында да Нышандын жашы элүү бешке таяп калган.

– Эмесе аялыңыз барып турсун, аксакал, – деди Артык аны тизмеге каттап.

– Эми менин катыным мудаарыс болбойт, жазбай эле койгула, балдар, – Нышан быртыгый чор колдору менен биринделген кара сакалын кашылап жаткан калыбында ичкиликче чалып сүйлөдү. Алакандай болгон кичниекей бетинен жактырбагандыктын жышаанасы байкалып турду.

– Кеп мудаарыс болууда эмес, аксакал. Сабатын ачыш керек болуп жатпайбы.

– Менин катыныман башкасынын эле сабатын чыгаргылачы.

– Жок, – деди Артык кычаштанып, – сиздин аялыңыздан баштайбыз.

– Ии, менин катыным мине экен?

– Сиздин аялыңыздын сабаты жок.

–Кимдин сабаты чыгып, менин катыным калыптыр?

Нышан титиреңдеп, көзүнөн чаары чыга түштү.

– Элдин көбүнүн сабаты жок. Алардын сабатын ачышыбыз керек.

– Кой, сен кер аяк бала көрүнөсүң, **[7]** менин катыным барбайт, – деп шарт бурулуп, текчедеги керкисин алып, чаап жаткан жыгачын кармады.

Артык да бир нече сөз айтып, экөө кыйла тартыша түшүшкөндө, коргондун эшиги «кыйк» этип ачылып, бир аялды баштап, баягы күнү пахта териминде таанышкан Айдай деген кыз кирип келди. Ал уяң гана жер тиктей басып баратып:

– Келиңиздер, – деди да үйгө кирип кетти.

Кызаңдап калган Артык кызды көрөр замат басаңдай түштү.

Жолдо баратып Айдай ушул Нышандын кызы экенин укканда, Артыктын жүрөгү тыз этип, ичинен катуу өкүнүп калды. «Кап, – деди жанындагы мугалимге билгизбей, – кызуулугум калбай турган болду. Эми кызына да айтат, мүмкүн,

сөгөр, – үнсүз гана басып кете берди, – менин бул жоругум такыр туура келбейт. Караңгы кишилерге ушинтип мамиле кылганым болобу? Ай менин мүнөзүм, кап!..»

Күн өтүп жатат. Айдайдын элеси Артыктын сезимине терең ойной берди. Ал эртели кеч таттуу кыялдардын толкуну менен кошо алдас урат. Сабак окутуп жатканда да оюна кылт этет. Анткени кызга даап барып бир ооз да сөз айта элек. Бирок жакшылап таанышып алды, кыздын да Артыкка болгон мамилеси өзгөрүлгөндөй, пайдалуу жакка бурулуп баратканы байкалгансыйт. Бир жакшы нерсе – Айдай эми комсомолдун мүчөсү. Артыктын жандуу үгүтү текке кеткен эмес көрүнөт.

...Комсомол чогулушу кеч тарады. Толгонай мелтиреген чексиз асман деўизинин бетинде каалгып сүзүп баратат. Кеч күздүн коңур жели муздак алаканы менен эркелеткендей бети-башыңдан сылап өтөт. Үйлөрдүн дарчаларынан шыкаалаган бирин-серин гана жарыктар көрүнгөнү болбосо, кыштак тунжураган тынчтыкта. Аңкаңк этип түндү бузган иттердин да жаагы жап болгондой.

Алима, Артык, Айдай – үчөө аны-муну сүйлєп жай басып келатышат. Жалаң көйнөкчөн Айдай сууктан ичиркенип койду эле, Артык пиджагын чечип, бирок ага жабышка батына албай, Алимага жапмак болду. Кексе келин тигинин ички сырын байкап коюп:

– Кой кокуй, кокус, күйөөм утурлап чыгып калса, ар убак коопсуп жүргєн бечара корсулдап жүрбєсүн. Кой дээрге кожосу жок Айдайга жапсаң, – деди **[8]** куйкумдуу сүйлөп.

Алима кош айтышып үйүнө бурулду. Алардын короосунун артындагы үй Айдайлардыкы. Тигил бурулуп кетери менен Артык көпкө токтолбой:

– Айдайжан, – деди мукактана. Анын оркойгон чоң ийиндери караңгы түндє алп элестүү болуп көрүнөт.

– Айдайжан, капа этпесең... ...Артыктын сөзү-үзүлүп кетти. Ал азыр канчалык баатырлык кылганы менен андан ары сөзүн улай албайт эле.

Айдай жооп кайтарбастан, эки жагын элтең-элтең карады да, арыктын тигил өйүзүндөгү ай нурун жашырган талдын көлөкөсүнө өттү.

Артыктын калбыгыйыраак эриндери кургап, уламулам шилекейин жутат. Ал тамекисин аптыга-аптыга соруп ыктытып кетти.

– Айдайжан, менин жакшы тилегим бар эле... Сени мен... – Артыктын

кубаты «сүйөм» деген сөздү айтууга жетпеди, – сенден ажырагым келбейт. – Ал боюн жакындата кыздын карысынан кармап, кучактоого батына албады. Башын төмөн салып, бутунун учу менен жер чиймелеп турган Айдайдын бою анын көкүрөгүнөн гана келет. Айдай да Артыктын колун бошоң кармады. Тилдер буула түшкөн...

Айдайдын үнү каргылдана кыйладан кийин сүйлөдү:

– Менин башым бош эмес, өзүңүз деле уккандырсыз.

– Эмне үчүн?!

– Жакында кайындап коюшту.

– Ушундайбы?

– Ооба.

– Өзүң маакул болдуңбу?

– Кайдан дейсиз. Менден сурар беле? – Айдайдын үнү акырын чыккан менен өзүнүн оор күрсүнүүсү, жалпы эле кыргыз кыздарынын кылымдык тагдыры байкалгансыды. Бир колу менен талдын баригин анда-санда максатсыз үзүп таштап жатты:

– Жок, – деди Артык чечкиндүү, анын шадылуу манчалары титиреп кеткенсиди. – Мен сенсиз... түшүнөсүңбү? Азыр кыздар өз башына ээ го?

Жигит кайдагы үгүттөрдү айтып, күйкөлөктөнүп жатат. Талдын түнкү жел менен түртүшүп, шоодураган добуш чыгарып турган жашыл шактарынын арасынан шыкаалаган айдын шооласы, бири-бириндеги чыныгы ыкласты мойнуна алган жаштардын таза сезимине күбөө болуп, сүттүү нуру менен бүткүл ааламды жарык кылып турду.

* * *

Жаз чыгып келатат.

[9] Чындык жерде жатмак беле? Артык менен Айдайдын ортосундагы мамиле айыл арасында дүң болуп кеткен. оозуна элек коё албайсыў да, бул сөз кыздын атаэнесине да жетти.

Айдай иштен кеч кайткан. Атасы менен энеси экөө эки жерде кабарчыктап отурушуптур. Нышандын көзүнөн чаары чыгып, шапалактай болгон кичинекей бети кубарыңкы, суйдаң кара сакалы бириндейт. Кирип келген кызын көздөрүн жүлжүйтүп зекий карады.

– Отур, – деди атасы ызырынып, – сен мине кылып жүрөсүң!

– Эмне кылыпмын? – Айдай жалтана сүйлөдү.

– Сен Артык деген маалим бала менен мине деп сүйлөшүп жүрөсүң?

Айдай дарча жакка бурулуп үн катпай телмирди. Майдалап өрүлүп жаагы ылдый төгүлүп турган коңур чачын кармалаган болуп, кабак бүркөп гана турат. Шиширээк ээгинин астынан ак тамагы бүлк эткенсийт.

– Эгари ошондой кыла турган болсоң, – деди Нышан жаак эттери титиреп. Кичинекей беттеринен каны качып, жүлжүгүй көздөрүнөн от чыккансыйт. – Менин сендей кызым жок. Өлгөн балдарымдын бири катары сенден кечем. О дүйнө, бу дүйнө жүзүңдү карабайм. Уктуңбу? Мен дос-душмандын алдында бетимди кара кылып жүрө албайм. Тирүүндө кечем! – Ачуусуна чыдабай арык денеси диртилдейт, – жамандын тапканы жапалак дейт. Доңуздун мурдунан түшө калгандай неме экен. Бир жолу ушерге келе калып, бир паста дилиме азар берди. Мени коркута сүйлөгөн алакөөдөндөргө бере коёр кызым жок, уктуңбу?!

Нышан ачуусуна чыдабай зиркилдеп катынын сөгүп ыйлатты.

Анткени Айдайды аттуу-баштуу кишинин уулуна кудалап, өзү каалагандай мал-пул салган, аябай боёсу канып калган да. Нышан да бекеринен зиркилдеп жаткан эместир.

Айдай ызасына чыдай албай, түнү бою уктабастан көздөрү эки муштумдай болгончо ыйлады. Ошондон кийин көп ойлончу болду.

«Ооба, – деди ал акырында чечкиндүү жыйынтыкка келип, ата-энемди дос-душмандын алдында жер каратып эрге чыкпай куруюн. Алардан башка кымбат кимим бар? Эр деген – эр, кандай болорун ким билди? Качан да болсо баш калкалар бутам ата-энем го. Бир жагынан атамдын да пейли жаман, айтканын кылбай койбойт. Шулардын каргышына калсам, агарып-көгөрүп кетишим деле кыйындыр. Көңүлүнө азар бербей ата-энемдин сөзүн угайын...»

Артыктын болсо ар убак баш көтөрөргө чолосу жок. Мектептин кыбыр эткен ишинин баары анын мойнунда. Мугалимдери аны чыныгы жетекчиси катарында сезишип, мектептин гана иши эмес, өздөрүнүн жеке ойлорун да **[10]** жашырбай айтышып, кеңешин угушат, бардыгын жашырбай ортого салышат. Алардын арасында, «өз билгенимди башкага берейинби, атасынын көрү...» дечүүлөрү жок эле. Артыкты мектептен бошонууга убактысы аз болсо да, Айдай жөнүндөгү ой баарын жеңип кете турган сыяктанат. Айрыкча, Айдай кийинки жолу өз пикирин айтып, баш чайкап терс баскандан бери жанын коёрго жай таппай, өз ичинен сызылып азаптанып жүрөт. Айдайга кошулбай калууну ойлосо, башына кара булут топтолуп, келечек үмүтү майсыз өчкөн чыракка окшоп

күңүрттөнөт, өмүрү кызыксыз элестейт. Келечек жарык турмушунун, бактысынын ачкычы жалгыз гана Айдайдын колунда сыяктанат.

Кийинки бир нече жолку жолугушууда Артык чечкиндүү туруп, чын сырын айтты

«Айдай,– деди ал, күчтүү ички сезимден муундары калчылдап, – Айдай, мен сенсиз жүрө албайм. Ар бир адам өз сүйгөнүнө кошулуу керек. Ансыз турмуш кызыксыз. Түшүндүңбү? Өз башыңды сүйбөс жанга байлагың келеби?..» Айдай болсо ак-көк дебей телмирип жер карайт. Чынында «Жок» деп айтайын десе да, көөдөнүн кыскан бир күч бийлик кылып, тилин күрмөөгө келтирбейт.

Жаңы окуу жылынын башталышында шарт такыр башкача болду. Артыктын демилгелүү аракети, жакшы жүрүш-турушу районго да белгилүү болду.

Окуу башталардан бир ай мурда аны райондук эл агартуу бөлүмүнүн башчысы чакырды.

– Жолдош Бакаев,– деди ал кадагандай кесе сүйлөп.

– Сени райондун борборундагы «Ак-Терек» орто мектебине директор кылып алып келсек деп макулдаштык.

– Кандайча себеп?

– Себеп ошо, иштейсиң. Жаңы уюшулган орто мектеп. Быйыл биринчи жолу сегизинчи классы болот.

– Бул иште менин эч кандай тажрыйбам...

– Эч нерсе эмес, тажрыйба иш менен кошо келет.

Албетте, абал начар, көп иштөө талап кылынат. Артык «макул» дей албай, ойлонуп башын кашылады.

– Чочулаба, жардамыбызды аябайбыз.

– Макул!

* * *

«Ак-Терек» орто мектебин Артык мурда көргөн эмес. Ишти өткөрүп алыш үчүн райондук эл агартуу бөлүмүнүн инспектору экөө мектепке барышты. Мектептин имараты ремонттон өткөрүлгөн экен. Бирок, ремонт кезинде эшикке чыгарылган мебелдер ичкери киргизилбей ордуордунда тартайып, күнгө какшып жатат. Жамгырларда да калса керек, жаңыдан сырдалган парталардын беттери кайра жарылып, коңторулуп кетиптир.

[11] Артык жанындагы инспектор жигитке кайрылып жай гана сурады.

– Бу кандай кеп? Мектептин ремонтун аяктай элегинде директорду бошотуп жибергениңер?

Инспектор жигит кайдыгер гана ийинин кысып койду:

– Мен отпускадан жакында кайттым. Чоңдор өздөрү билет да!

Артык мугалимдерге бала жиберип, кечке маалкыга чакыртты да, өзү ошол жерде басып жүрдү. Мектептин жанынан жайы-кышы өксү болбос чоң арык суу өтөт. Ошого карабастан, беш-алты түп эски талдарды айтпаганда, кийинки жылдарда кастарлап сайган бир түп да бак көчөтү көрүнбөйт.

Узун бойлуу, арыкчырай жигит келип учурашты да, ал ушул мектепте мугалим экенин айтты. Жаагында бармак басым калы бар, чүйлү мурун, шиш ээктүү бул жигитти Артык мурда да көрүп жүрүүчү.

– Сиздин фамилияңыз... – деп Артык сөзүн бүтпөй суроолуу тиктеди.

– Абдрашитов.

– Кана, жолдош Абдрашитов, август айы минтип кирип келди. Жакында окуу башталат. Биздин азыркы даярдыгыбызды кандай деп ойлойсуз?

– Кандай дейт элем, жаман. Күндө-күн алыс мектепке келем да кайра кетем. Мындай кылалы деген башчы болбогондон кийин ушул экен. – Ал көңүлсүз абалда каалгыта те алыска карады. – Общум, кийинки жылдарда окуу-тарбия иши начар. Бул өзбүздөнбү, же жетекчибизденби, билбейм, өзүбүз да андай абалга көнїп калгандай болдук – деп жай кыймыл менен папиросун жандырып, жер карады.

Кечке маал он чакты мугалим чогулду. Артык алар менен жай отуруп сүйлөшкөндө кээ бири дулдуюп мойнун терс бурду.

«Булар менен кєп иштєєгє туура келет окшойт...» деген ой башынан өтүп кетти.

* * *

Артык мектептин кем-өксүгүн толуктайм деп, чарбачылык менен алек болуп калды. Биринчи сентябрь жакындап келатат, шашылуу керек эле. Ушул өтүп кеткен он күндөй убакыттын ичинде ал өз боюна кароого чамасы келбей жүдөй түштү, бир эле сыйра кийими менен келгендиктен, тердеп-кирдеп да кетти.

Бир күнү эртең менен кийим-кече, буюм-теримдерин алып келип алыш үчүн Кум-Арык айылын көздөй жөнөдү. Ал кыштак жакшы жүргөн кишиге төрт-беш сааттык жол.

Артык кара жолду жээктей басып шамдагай келатат. Кээ бир жерлери

эгинден бошонуп ак пая болуп жаткан күзгү талааларга да анчалык назар салбады. Түрдүү ойлордун туманында. Ал ойлор – Айдай жөнүндөгү чечилбес түйүн.

Мына, Артык эми анын жанынан **[12]** алыстап кетип баратат. Ушинтип бара-бара сундагып отуруп, аралык үзүлөбү? «Жок, мүмкүн эмес. Бүгүн колдон келсе Айдай менен сүйлөшөйүн. Окууну баштап алсам, анан көрөм...»

Артык түшкө калбай эле Кум-Арыкка жете келди.

– Ой, жашаң, курбум, – деди тракторчу Муса жакындап келаткан Артыкты көрүп, – сени бүгүн мында кудай жеткирди.

– Капырай, түшүнбөдүм. – Артык күлүп келип курбусунун колдорун кыса кармады. Кадыр көңүлү жагышуудан адамдар дос-жар болушат. Бир жыл бою коңшу турушканда алар далай түндөрдү сонун аңгемелер, сырдашуулар, үй-жай куруу сыяктуу сонун кыялдар менен өткөрүшкөн. Муса дайыма «Жарды сүйүп албаган сон...» деп чамынчу.

Күтпөгөн жерден Мусанын тагдырына коңшулаш айылдагы бир кыздын тагдыры кошулмак болуптур. Быйыл жазда эле Мусанын атасы кыздын эне-атасына барып, сый-сыпат менен баталашып кайткан экен. Муса ошондон кийин гана барып кызды көрүп келиптир. Бу жөнүндө Артык укkан эмес.

– Ушинтип бүгүн той. Бирге барып келели, дос, – деп Муса жылмайганда көк көздөрү жүлжүйө түштү.

– Чын жүрөктөн... – деди Артык Мусанын колун бек кысып.

Кечке маал Мусанын үйүнө курбу-курдаштары чогула баштады. Он бештей жигит болушту, булардын ичинде Артык да бар. Мусанын ата-энеси бир аксакал кишини куда башы кылып алдына салып, дагы бир топ катындар менен тойго соёр эки коюн, садага чабар улагын жетелеп бая эле кетишиптир.

Жигиттер бака-шака сүйлөшүп, коңшу кыштакка тез эле жетип барышты. Түн кирип калган.

– Тетиги чырак чыккан үй – биздин барар үйүбүз. Ушундай тура туралы, – деп Сабыр баштаган жигиттер арыктын кырына кынтайып жата кетишти. Жашы отуздардан ашып калган жапалдаш бойлуу, жарашыктуу кара муруттуу тракторчу Сабыр да арада бар. Ал күйөө башчыга бекер тандалган эмес: чукугандай сөз тапкан тилдүү, элдин жорук-жосунун ажырата билген эпчил жан.

Көп болду.

– Кайнатаң дагы калың салып бата бербей жатат окшойт, – деди Сабыр Мусага карап. Анын жарашыктуу кара муруту иўирде үрүл-бүрүл билинип турат.

Ошондон көп өтпөй эле паныз чырак көтөрүп, бир топ караан чыкты үйдөн.

– Келатышат, – деди Сабыр.

Жигиттер жабыла туруп, сапка турган окуучулардай тизиле пастек бойлуу Мусанын эки жагына жарданышты. Артык жанындагылардан ийинче ашып турат. Ал кыштактагы **[13]** жорук-жосундарды билбейт. Кыз оюнду, жигиттердин жүгүнүп ырдап келгенин билсе да, өзү күйөө жолдош болуп көргөн эмес.

Паныз көтөргөндөр жалаң кыз-келиндер экен. Алар токтой калганда, катар тизилип турган жигиттер колдорун бутунун учун көздөй сунушуп, белдерин ийилте, баштарын төмөн созуп жүгүнүштү.

– Кудай жалгасын, келгиле, күйөөлөр, – деди паныз чырак кармаган шыўга бойлуу келин. Анын жылаажын шыңгыр таза үнү майин жана кубанычтуу чыкты.

Анан күйөөлөрдүн бетине чырагын жагып карап, бир сыйра көрүп өттү. Кыздар өз ара шыбырашып, жигиттер жөнїндө сөз айткандай шыңкылдай түшүшөт.

– Отургула эми, күйөөлөр, балдыздарыңар менен боор батырышып алгыла, – деди алиги келин. Жигиттер да, кыздар да тулаң үстүнө жантайып отура кетишти. Бир азга үн-сөз тыйылып калгансыды.

– Кана, күйөөлөр, балдыздарыңар белек-бечкек күтөт. Комуз кагып, нават, кант жегилери келип турат. – Келиндин үнү бийик чыкты.

Бая Сабыр колтуктап келген ак түйүнчөктү келинге узатты. Келин белекти кыздарга үлөштүрдү. Кыздар комуздарын ызгыртышып, жарыштыра кагып киришти. Комуз кагуунун кезеги жигиттерге да өттү. Тамашалуу сөз, күлкү көбөйдү. Күйөөлөр менен кыздар боорлошуп алгандан кийин «токмок таштамай» баштап, бирин-бири кубалап ойношту...

– Кана эмесе, ыр баштагыла, – деди алиги келин.

– Жеңе ырга шашпаң, – деди Сабыр шак-шак сүйлөп, – эшик-төрүңүзгө жакын барып алалы, ыр бизден качпас.

– Кызыбыз төрүбүздө, кылыгыбыз өзүбүздө. Айтканыбыз менен болосуңар, айдаганыбыз менен коносуңар, ырдагыла, – деди зардалуу келин дүлөй жан бардай шакылдап.

– Макул, макул. – Сабыр башка айла калбагандай эки жагындагыларга карады. Жигиттер өзүндөн башка айла жок дегендей үн катышпайт. Сабыр какырынып тамагын ырастады:

Ээ, десем тилим дал беле,

Эзилип сүйгөн жар беле.
Элиңе ырдап берем деп,
Эч көөнїмдө бар беле!
деп үнүн созгондо, тыптынч жаткан кыштакка жан кире түшкөнсүдү.

[14] Анын коңур үнү түнкү таза абаны как жарып, кең талаалардын үстү менен учуп, алыска-алыска кетип жаткансыйт. Көп ырдап жүрүп тасыккан жигиттин үнү бир калыпта созулуп, кээде басаң тартып эркин чыгат. Тили да түк чалдыгып койбостон ар бир сөзү таптак:

Түн күзөтүп сайраган,
Таңда тилим кайраган.
Булбул да тең, мен да тең,
Мустарып калдың мынча сен...

Артык бул жигиттен мынчалык кымбат өнөрдү күткөн эмес. Кулагынын учунан өткөн жагымдуу авазга бүткөн бою чымырап, жүрөгү козголуп элжиреп баратат. Ыр улам жаңы күч менен жигиттин жүрөгүн жарып чыгып жаткансыйт.

Жигиттер Сабырдын ыры астында, жолсуз аңыз менен үйдү көздөй кол кармашкандай катар басып илкишет. Кыз-келиндер болсо:

– Шашпай баскыла! Үйгө жеткен менен эле кызыбызды колуңарга кармата койбойбуз, – деп улам алдын тороп, муунап токтотушат.

Ырды экинчи бир жигит узатты. Бирок анын ыры Сабырдын үнүнө мээнип калган эл үчүн, эчкинин мааранынындай эле таасир берди окшойт...

Акыры алар эшик алдына такай барып токтошот. Эңилип салам берүү ушул жерге жеткенде күчөдү.

– Белиңер катып калганбы, жүгүнгүлө, – деди баягы келин заңкылдап, Сабырдын ыры кайрадан уланып кетти:

Дилбар, Дилбар деп жүрүп,
Даргөйүндө көп күйүп,
Дарыя болуп көз жашым,
Дарт чалдырды жаш башым...

Далайдан кийин бир тобу тегеректеше колтуктап, кызды алып чыгышты. Кыз бечара чоң жоолукту чүмкөнө чалынып, бетин-башын бүтүндөй чулгап алыптыр. Бир-эки аял мурдунун алдында күңкүлдөп, «ак элечектин алды бол, эңкейгенде эгиз, тоңкойгондо тогуз...» деп бир немелерди сүйлөнүп, узун жип менен кыз-күйөөнү беттештирип чырмап таңып салды. Баятан союп даярдап

турган улактын ысык өпкөсүн колуна алып, орто жаштагы аял таңылуу турган кыз-күйөөнү чапылдатып төбөгө чапкылап, садага кылып ыргытып жатты. Кызкүйөөнү чече баштаганда, күйөө жолдош жигиттер да, тигил тараптагы кыз-келиндер да үймөлөктөп, чуру-чуу түшүп кетишти. Ушул кезде күйөө менен кызды талашып жаткан болчу. Анткени кайсы тарап сууруп алып кетсе, уткан болот да, жеңилген тарап бир нерсе берип ажыратып алат эмеспи. Ушул чуру-чууда күйөөлөр тарапка кыздар да аралаша **[15]** түшкөнсүдү. Артык күтпөгөн жерден ага жардамдашып жаткан Айдайды көрүп чочуп кетти. Көрсө, Мусанын айлынан тойго келген кыздар намыс талашып, өз айылынын жигиттерине жардамдашып кетишкен экен. Бул жолу күйөө жолдош жигиттер мөөрөй алышты. Баягы шыңга бойлуу келин шак-шак сүйлөп беш-алты дасоромол, бир белге курчай турган жоолук апкелип, кызды жигиттерден бошотуп алды.

– Күйөө жанчыларды бекем болгула, зыян тартып калбайлы деп үйрөткөн экенсиз. Кызыбыздын буту-колун жулуп ала жаздашты, – деди келин заңкылдап, Сабырга карай кашын серпе сүйлөп.

– Кыз үчүн жанын да берет биздин жигиттер, – Сабыр ого бетер келиндин жанына тийип, жылмайып күлгөндө, жарашыктуу кара мурутунун астынан аппак тиштери паныз чырактын жарыгында жаркырап көрүндү.

Ошондон кийин бат эле кеңири үйгө киргизишти. Күйөө менен кыз төргө жайланышкан соң, жигиттер менен келин-кыздар бирме-бир болуп аралашып отурушту.

– Кыздар, – деди баягы топ башкарган шыңга келин, – машкичир болуп отурасыңар.

Бурч жакка тыгылышып отуруп алган кыздарды колунан ала дегдеңдетип сүйрөп, жигиттердин арасына жайгаштырды. Артык тополоңдо Айдайдан алыс отуруп калды. Анын эмки максаты кантип болсо да, сүйгөн кызы менен жанаша отуруу.

Дасторкон жайылып чай ичилди. Топ башкарган келиндин үнүнөн башка эч кимдин үнү чыкпайт. Чайдан кийин үй ичиндегилер өз ара тааныш-эки-экиден сүйлөшүп жатышкан. Эшиктен катын-калачтар сүрүлүп кирип келишти. Алдындагы ак жоолукчан катын:

– Ордуңардан тургула, күйөөлөр, кийит кийгизебиз, – деди.

Мусаны чечиндирип үстүнө костюм, бутуна өтүк, башына суусар тебетей кийгизип, белине атлас жоолук курчашты. Кыдыйган сары Муса сүлкүлдөгөн

мырза болуп калса болобу. Андан кийин күйөө жанчылардын бирине жоолук, экинчисине допу, дагы бирине дасоромол берип жатышты. Ошолордун катарында Артыкка чекесине назик өткөрүлүп тигилген кооз дасоромол тийиптир.

– Мынаке, бүчү бооңор, – деп Сабыр алиги катынга бир тутам акча узатты.

– Эми, – деди элечекчен катын, – кыз силердики болот. Акыркы жолу ак сүтүн берген апасын, чачын сылаган эжесин, тарак-күзгүсүн ташып берген сиңдисин эске алгыла. Табагын жасап күтүп турушат.

Дасторкон жайылып, үч табак жасалып келинди.

– Кайненеңер бир баш козу союп, табак жасатыптыр. Силер да марттыгыўарды көрсөткүлө – деди баягы шыңкылдаган шыңга келин ак чайнекти дасторконго эңкейип коюп жатып.

[16] Тамак желгенден соң Муса чукуланып чөнтөгүнөн акча алып, кайненесиники деген дасторконго салды. Анан экинчи табакка бир нерсе салмак болду эле, Сабыр кой дегендей анын акчасын кайра чөнтөгүнө салдырды да, өз жанынан бир тутам акча алып экинчи дасторконго таштады. «Ооба, – деди Артык ичинен, – бул табактардын чыгымын күйөөнүн жолдоштору төлөйт дечү.

Мына бу бир табагына мен акча таштайын».

Бата тартылды. Келин табактарды жыйнаштырып жатып кашын серпе сүйлөдү:

– Кайненеңер нааразы болсо, табагыңарды кайра апкелип берем, угуп койгула, күйөөлөр.

Табактарды эшикти көздөй алып жөнөгөндө үй ичине батпай топурап турган катын-кыздардын көбү сүрүлүп кошо кетишти. Ушул учурда Артык ордунан шарт туруп, Айдайдын жанына которулду. Айдай жанындагылардан батына албай, ары карай кымсынып, боюн жыйырды.

Арадан көп убакыт өткөн жок.

– Кана, эми эшикке чыгып кыз оюн баштайбыз, – деди шыңга келин.

Чыгыш тараптагы бөксө тоонун үстүнөн көтөрүлгөн ай адыр-түздү сүттөй жарык кылып турат.

– Шамалга жакпай эле коёлу, айдын жарыгы жакшы турбайбы – деди кимдир бирөө.

Короонун четирээк жагындагы тулаңдуу жерге барып отурушту баары. Шакылдаган шыңга келин жоолуктан эшилген колундагы токмогу менен кээ бир кылыксынган кыздарды жон талаштыра бир чаап отургузгандан кийин, токмокту,

табылгы саптуу камчыны Сабырдын алдына таштады. Ал камчы сапты бек кармап бир учун жерге сайды да, башын салаңдата бел ийип чалкалап барып, камчысап кармаган колунун астынан жыландай толгонуп өтүп, жыгылбай тик туруп кетти. Бул кыз-келин менен көрүшүүгө укук алганы.

Сабыр жагымдуу үнүн созуп, тынч түндү теңге жаргандай шаңшып кирди:

Анжиянга салдырган,
Караса көздү талдырган.
Мунар деймин келинжан,
Ашыглыктан сөз урсам,
Ынар деймин келинжан.
Каз-өрдөктүн паашасы,
Сонор белең, келинжан,
Кайра айланып колума,
Конор белең, келинжан.

Сабырдын коңур үнүнүн астында, кыз менен күйөөнү көрүштүрдү. Кыз бир аз уялыңкырап колдорун жаза бербегендиктен, көрүшүү анчалык тартиби менен өткөн жок.

– Мейли, мейли, – дешти отургандар.

[17] Сабыр ырын андан ары токтотпостон улантып, топ башкарган жаңкы келинге эңилип өзү токмогун салды. Шыңга келин:

– Э кокуй, тигинде кыздар, жаш келиндер турса, токмогуңузду мага саласыз да? – деп кашын серпип кербездене Сабырдын маңдайына келип токтоду. Сабыр анын колдорун кармап, кучагын жазганда, экөөнїн көкүрөгү тийишип, кыналыша түшүштү. Андан кийин келиндин көкүрөгүн оң колу менен төмөн карай сылап, сол колтугун кере келиндин башынан ашырып барып, артына бурулду. Ошол кезде келин да дал ушундай кыймылын жасап, арка жакка айланганда, алардын көкүрөктөрү сол кол менен сылашууга оң келип калды. Экөө тең сол колдору менен көкүрөктөрүн сылашты. Карап турган адамга бийдин ритмдүү кыймылы сыяктуу эң эле сонун кыймыл аткарылды. Сабырдын ыры эч токтолбой уланып жатат. Сабыр болсо дагы үчөө менен көрүшүп, анан токмокту топ башкарган келинге берди. Эми токмок семизирээк келген калпакчан жигиттин колуна өттү.

Калпакчан жигит камчы саптын учун жерге сайып айланмак болгондо, топ башкарган келин жапылдап сүйлөп, колун жерге жакын шыкай карматып койду.

– Мунун астынан башым батпайт, – деди жигит айланып.

– Жигиттердин баары эле ошондой айланат. Оро албаган орок таўдайт имиш...

Жигит калпагын алып коюп, чалкалап барып башын колунун алдынан өткөрүп кетерде маңдайы колуна такалып калды. Ал кайра артына туруп жетмек болуп күчөнгөндө, такасы жокпу, ким билет, буту тайып кетип чалкасынан күп деп жыгылып түшсө болобу. Кыраан-каткы күлкү кыштакты жарып кеткенсийт. Бир-эки келин тура калып, жигитти колтуктап тургузуп жиберишти. Бирок ушул учурдан пайдаланып токмокту уурдап алышыптыр. Албетте, бул иш кыз-келиндердин колунан келди, анткени жоголгон токмокту шаңшыган обон, куюлуштуруп кошкон ыр менен араң табат.

Ушул тополоңдо Артык Айдайды колунан тартып тамдын бурчуна карай бурулду.

– Айдайжан, – деди Артык энтиге сүйлөп, – айтканыма бир жолу макул болчу...

Айдай аркасын жалт карап, шыбыш чыгарды:

– Эмне дейсиз?

– Жүр азыр кетебиз.

– Кайда?

– Үйүбүзгө... Өзүбүздүн үйүбүзгө.

– Коюңузчу...

– Айдайжан, азыр качып кетебиз. Ук мени, Айыке....

– Атамдар келишкен. Азыр эле кармашып алышып тикебизден соёт.

– Бизди эч качан кармай албайт. Союлсак бирге союлабыз, жүр...

Артык Айдайдын колунан кармап, арыктан секирди да, кызды көпөлөктөй жеңил тартып алды. Коондун пайкелин аралап жогору көздөй жүгүрүштү. Аркан бою узай электе, бутуна дарбыздын палеги оролушуп, Айдай эки жолу мүдүрүлүп тизеледи. Артык эми кызды колтугунан алып, бутун жерге анда-санда бир тийгизип зымырады. Көөдөнүнө дем тарталбай кыстыгып, бутун тушагандай жолу арбыбагансыйт. Тике маңдайынан качырып келаткан эки атчан карп-курп чыга түшкөндө, Артыктын жүрөгү оозуна каптала түшүп, тык токтой калды. Айдай «Ай!» деп бакырып ийип Артыкты кучактады. Заматта карантүн көз алдынан жарк этип өтүп кеткен Артык тигил карайыңкылар бадал экенин ажыратканда, сүйүнгөнүнөн энтиге «өх» деп жиберди. Алар дагы жүгүрүштү. Чоң

арыктын боюндагы катар тытка жеткенде гана токтой калышып, демиккен абалда кыштак жакты моюн буруп тыңшап калышты. Созолонуп чыккан ыр шамалдын толкуну менен бирде коңгуроодой бийик көтөрүлүп, бирде тетигиндей алыс кетип басаңдай угула берди:

Тору атым чөпкө калтырдым,
Тойдо да токмок алдырдым.
Токмогумду ким алды?
Түн каткандын бири алды.
Алыстан тооруп аңдышып,
Энелер алып жүрбөсүн.
Ак элечек, кара көз,
Жеңелер алып жүрбөсүн.
Санаасына кыз кирбес,
Чалдар алган эместир.
Санатка кирип кыз сүйбөс,
Балдар алган эместир.
Токмогумду ким алды?
Топ кыздардын бири алды,
Кыздар алса ойлосун,
Дааки болчу токмогум,
Желиндетип койбосун...

Алар Сабырдын үнүн жазбай тааныштары. Той уланып жатат. Эки ашык жар кол кармашкан бойдон ылдамдап узай беришти. Алардын эрбеңдеген карааны улам күңүрттүнүп, буурул түндүн кучагына сиңип бараткан эле...

* * *

...Артык жаңы кызматына биринчи күндөрдөн тарта белсенип киришкен. Мектеп директорлугу ал үчүн жаңы иш – оор. Антсе да өз үйү, өлөң төшөгү. Жанындай сүйгөн Айдайы жаркылдап күлүп жанында. Ишинен арыпчарчап кайтканда да, анын булутсуз ачык жүзүн көрүп, жүрөгү жибишип, бүткөн бою жайылат, жайлоонун шапатасында дем алгансып сергектенет. Солкулдаган көк чыбыктай денесин кучагына кыса саамай чачынан сылап эркелетет, сүйөт. Айдайдын жаш да болсо, үй ичин бири-бирине кураштыра тың кармап кетиши, турмушка күйүмдүү көз карашы күндөн-күнгө Артыктын ичин жылытат. Андагы мурдатан болгон назик сүйүү тереңдеди, бир жагынан жаш жарынын

адамгерчилигине ишенич терең урматтоого жык толуп, тунук сезимине ширеше берди.

Айдай болсо үй тиричиликтин ышкысына жетеленип, баарын унуткан. Тигини кылсам, муну бүтүрсөм деп отуруп, биринен экинчисине чарпылып, ай-күндүн өткөнүн да сезбей калат. Ал өз турмушунун азыркы агымына нааразы эмес. Тагдырына шүгүрчүлүк келтиргендей канааттануу менен келечеги жөнүндө сөзсүз жакшы жыйынтыкка келет. Ооба, антишине негиз бар. Артык экөө кокусунан баш кошушкан жок, сүйүштү, күйүштү, бирин-бири терең түшүндү. Анын үстүнө Артыгы колунан да, тилинен да келген жигит, кимдин ким экендигин туура түшүнүп, туура баалай алат...

[18] Айдай Артык менен кошо качып баса бергенден кийин бир-эки ай катуу капалуу болуп жүрдү. Ал мындайча болгон: Нышан кызын каалаган жерине кудалап, жакын арада аны шаан-шөкөттөп өз колу менен узатмак болуп турган эле да...

Кара мүртөз киши намысына чыдабай, артынан киши жиберип, каргыш наалатын айтып, тескери батасын тартат, «Айдайдай кызым жок, караанын көрсөтпөсїн, жүзүн карасам каапыр болоюн» деп оозуна каргыш алат. Муну укkан соң Айдай кара көзүнөн жашын эриксиз салаалантты. Өзүн-өзү эл алдында кечиримсиз күнөө кы-лып, бети кара болгон кишидей сезди. Чиеленген сансыз ойлор менен алек. «Таянар тоом, көлөкөлөөр саям болгон ата-энемден түбөлүккє ажырап... Эми эмне болот?»

Муну сезген Артык кызматтан кайтып келери менен Айдайын бооруна бекем кыса жалбарат акыл-насаат айтат:

– Сен түшүнсөң, – дейт ал, күрөктөй алаканы менен Айдайынын көз жашын сылап, – капалыгы тараганча ошентери шексиз. Бир аз убакыт өткөндөн кийин капаларын жазып алабыз. Балам деп эле өздөрү чаап келип турушар. Сен түбөлүк ата-энеңдин төрүндө отурмак белең? Сенин бактың мени менен, биз түбөлүккө баш коштук. Сыйлашып өтүүчүлөр – биз...

Эрдин күнү аял менен, аялдын күнү эр менен экенин Айдай да жакшы билет. Турмуш чындыгын ойлоп, жалбарып отурган Артыкка албырган эрдин жигерлене тосот.

* * *

Жай күздү кууп, күз кышты желкелейт. Артык мектепке директор болуп келгенден бери, эки жылга аяк басып келатат. Далай кыйынчылыктар менен да

бет келишти. Мына, жаңы окуунун башталганына бир айча убакыт өткөндөн кийин Артык райаткомдун председатели Калматовго кирди. Председатель албардай жоон, калың беттүү, балжагай сары киши. Шишимек **[19]** тарткан көздөрү кызарып, өңүнөн каны качкансып, көрүнүшү чарчаңкы. Кара кителинин топчуларын бошотуп жиберип, столунун үстүндө турган газетанын беттерин карап жаткан Калматов Артык эшикти ачып салам айтканда, ордунан козголбой гана башын ийкеди.

Артык Калматовдун теке маңдайына отурду да, бөлмөнүн ичин айландыра карады. Калматов үнүн араң гана чыгарып:

– Кош, кулак сизде? – деди.

Артык мектептеги ал-абал жөнүндө бир баштан түшүндүрүүгө аракеттенди. Ал окуу-тарбия ишинде болуп жаткан кемчиликтердин себеби мектеп имаратынын жетишпегенинде экенин көрсөтүп, сөзүнүн аягында:

– Бул маселени тезирээк чечпей туруп, райондогу жалгыз орто мектептин абалын жакшыртууга мүмкүн эмес, – деди.

Калматов алдына жайылган газетанын бетине көз жүгүртүп отуруп, тигинин сөздөрүн укту да, бирок эч кандай жооп айткан жок. Тез мүнөздүү Артык Калматовдон сөз чыга электе эле эч **[20]** болбосо үч-төрт комната үй тургузууга каражат бөлүп берсеңиздер деген пикирин айтып жиберди.

– Сиз шашылбаңыз, жолдош Бакаев, мен азыр мынча каражат бере алабыз дебейм – анын, мен деген сөзү басымдуу угулду, – андай каражат берилгенде да, канча жамаганыңыз менен азыркы имаратыңыз орто мектепке ылайыксыз. Быйылкы жыл өтөт. Жаңы жылда ойлонуп көрөйүн. Сиз кийинчерээк бир кайрылып эске салыңыз.

– Макул – деп Артык баш ийкеди.

Кыш. Ак кар бүткүл ааламды дым чыгарбай тумчуктура басып жатат. Жаратылыштын жая салган ак шейшеби асманга кол сермеген атактуу Арстанбаптын катаал касабаларын гана далдалап, моюн сундура албаптыр. Сай-сайдагы суулар көз айнек тартынып, чилденин теминип турган кези. Артык эртең мененки нанүштөдөн кийин колхоздун конторасын көздөй басты. Жаңы жааган кардын эрий элек кыпындары чыгып келаткан күндүн нуруна чагылышып, айланага алтындын сан-миң күкүмүн **[21]** чачып койгондой, көздүн курчун алып жылтылдайт. Чыйыр жолдогу карарып жаткан кыктарды чокуп коюп, тайтаң-тайтаң баскан кара карга адам жакындаса көтөрүлүп учуп, канатын сермебей

сызып барып кайра конот. Контора алдын күрөп жаткан саңсаң тебетейчен киши күрөгүнө таянып, таза абага мурдун тосо, белге көз чаптырып турат. Жогортон соккон чыкыроондуу муздак шамал анын кубарган бетин жалап, бириндеген суюк сакалынын учун ийнин көздөй жапырып өтөт.

Артык конторага киргенде колхоз башкармасынын председатели бухгалтерине бир нерселерди эсептетип жаткан эле. Алар менен кол алышып көрүштү да, жолтоо болбой тура турайын дегендей, үстөл үстүндөгү газетаны алып, четтеги отургучка көчүк басты.

Башкарма чарчы бойлуу, семизинен келген быгжыгый киши, учтарын кырктырып, жаагына кырланта өзбекче коюлган кара сакал-муруту кызыл чийкил бетине жарашып турат. Адегенде чыртылдап катуу тийчү адатын элдин баары беш колундай жат билет. Ошон үчүн мындай учурларда «Жумаштын адаты да» дегенсип эч ким капа болуп койбойт. Ичине кир сактап, бирин кекетип, дагы бирине кыр көрсөтүп, же жамандык ойлогон учурлары болбойт. Элдин көңүлүнө туура келер башкармадан...

Ал бухгалтер менен ишин бүткөндөн кийин ыгын келтирип, Артык мектептин азыркы кездеги абалы жөнүндө толук айтып өттү. Башкарма тыңшап отурду да:

– Ээ, үка, бардык жерде ушундай. Биз быйыл...– деп өзүнүн кемчиликтерин айтып кирди.

Анан бара-бара сөз ырбатып отуруп:

– Жумаш аке, эми жаздан ары мектепке үч бөлмөлүү бир неме куруп алалабызбы? – деди шадылуу манчаларын кырсылдатып.

– Ээ! – деп, башкарма ыргыштап кетти. Кызыл беттери ого бетер татара түшкөнсүйт. – Жаштар, ушу жай куруш, үй курушту асмандан эле түшө калгандай көрөсүңөр. 3-4 бөлмөлүү үй үчүн канча каражат, канча материал керек. Акча болгон ченде да, курулуш материалы оңой табыла коёт дейсиўби. Чарба дегениң бу силер отура калып жаза салган кагаз, калемиңер эмес. Ал жактырбагандай быгжыйган мойнун нары бурганда, бакалоорундагы күрөө тамыры көєп чыгып, былк-былк этип турду.

– Шашпасаңыз, Жумаш аке, – деди Артык ал эшикке жөнөй бергенде – сиздин колуңуздан акчаны сууруп алганы жаткан эч ким жокко. Макул келбесе, сизди эч ким зордобойт, ушул жерде кала турган сөз. Эсиүиз чыгып кетти бейм?

Өзүнүн жеңил мүнөзүнөн бир аз жеңиле түшкөн башкарма жалтайлай

түштү.

– Каражат жагынан райАТКОМ, ОБЛОНО кол кабыш кылмак болду. Мектеп коллективи бул ишке белсенсек деп жатабыз. Сельсоветте да болдум... Сиз четте калсаңыз зордой албайбыз...

[22] Сөзгө какап калган башкарма ичинен азыраак уяла түштү.

– Силер баштагылачы, анан көрөрбүз.

– Биз, албетте, киришебиз. Бирок, сиз өз ордуңузду түшүнөрсүз. Кийиз кимдики болсо билек ошонуку дейт. Бүтүп кетсе, баары колхоздуку. Мугалимдер бир жакка көчүрүп кетпейт.

– Мен айтпадымбы, – деди башкарма шашкандай түшүп, – четте калбайбыз...

– Жок, – деди Артык кайра бекем кармап, – сиз бир ачык пикир айтсаныз, жыйынтыкка келалбайбыз. Анткени ошого карай багыт түзөбүз да!

– Макул мен башкарманын мүчөлөрү менен сүйлөшөйүн, анан айтармын.

Артык басса-турса, ушул иш жөнүндө ойлонот...

* * *

Июнь айынын ысык аптабы табылгынын чогуна, кактагандай ачык денеўди күйгүзүп турат. Жел жүрбөй үп. Мектептин айланасы азан-казан астанга толуп кызуу эмгек кайнайт. Окуучулардын жаз алдынан бери даярдаган кыштары менен төрт бөлмөлүү үйдүн курулушунун дубалын тургузуу иши жүрүп жатат. Окуучулар жана мугалимдер ылай кармап, суу кечип иштеп жатышканы үчүн кайнаган күндүн ысыгын да анча сезишпейт. Бакашака сөз көп, дубалдын төрт тарабында төрт киши кыш коюп баратат. Анын экөө колхоздун дубалчы усталары. Беркилери – мугалимдер. Окуучулардын көпчүлүгү кумурскадай аркы-терки кыймыл менен жыйылган кыштарды сындырбай этияттап кармап, урулуп жаткан дубалдын түбүнө ташып жатышат...

– Артык балам, – деп сөз баштайт шыпылдатып кыш коюп жаткан орсок тиш Мадраим карыя, – сен өзүң кайсы жерлик болосуң?

Артык анын суроосуна жооп берет.

Уста Мадраим карыя дагы бир нерселерди сүйлөйт. Бирок оозу сүйлөп жаткан менен колу иштеп, алаксыбайт.

Артык күн мурун алдырып келип койгон көлөкөдөгү айрандын чалабынан бир пияла жутуп жиберди.

– Кана, ким суусады. Чаңкаганың жутуп алгыла.

Ушул кезде анын жанынан үч кышты катарынан курсагына жөлөй кучактап, чекесинен нымшыган тери чыгып өтүп бараткан кичинекей кара тоголок баланы колундагы чыбыгы менен узун денесин эңилте берип чаап койду да:

– Тез-тез бас, жалкоо! – деди. Ал бул сөздү жөн эле эркелетип айткан болучу.

Иш кызып жатты.

– Иш илгери... адегенде! – деп семиз тору кашка атынын оозун тартып токтой калган башкарманы Артык жалт карады.

– Жумаш аке, келиңиз. Жолуңуз болсун! – деп жабышкан ылайлары кургап калган узун колунун учун этияттык менен башкармага берди.

[23] Башкарма курулушту айландыра бастырып көрдү да:

– Дурус – дурус, азаматтар!.. О-о мына бу кичинеси менен төрт бөлмө турбайбы, – деди.

Сөздөн сөз уланып жатты.

– Ай, митайым жигит экенсин, да!..– деп күлүп жиберип, Жумаш быгжыйган кыска мойнун нары бурду. Артык да күлдү. Анын себеби, курулуш материалдарын ташуу учурунда, Жумаш ана-мына деп жардам бербегендиктен, Артык аны Калматовдун алдында азыраак уяткарып койгон болучу. Жумаш ошого саал тарынып жүргөн.

* * *

Кїндөр теспедей алмашылып, жылдар жыла берди. Артык ушул мектептин босогосун аттагандан бери бир нече жолу жаркыраган жаз койнун ачты. Эл да, жер да көрктөнүүдө. Эл ичиндеги Айдай менен Артыктын турмушунда да жаңылыктар бар: ал – Айдайдын эсен-аман көз жарып, жаш үй-бүлөнүн уулдуу болушу.

Артыктын иштери да жаман эмес. Мектеп кийинки жылдарда оозго кирип келатат. Айрыкча, быйыл жазда областтык ОНОдо болгон эл агартуу кызматкерлеринин чогулушунан соң Артык өз көкүрөгүн басып калды. Анда областтык ОНОнун башчысы Дулатов доклад жасап, агартуу ишинин абалын айткан. Докладында «Ак-Терек» орто мектебин мактап мисалга келтирди. Артыктын көзү ымыр-чымыр болуп өзүн адаттан тыш бакыбаттай элестетти. Бардык көздөр суктана аны карап тургансыды.

Артык эми өз ишине ишенимдүү карайт. Бул жердеги эл да аны баягы

биринчи жылдардагыдай жаңы келген жаш мугалимдердей мамиле кылышпастан, аркы-беркини түшүнгөн, жетик кишилердин биридей санашат. Ал айылдык турмушка терең катышты. Кайсы гана жерде болбосун улуу-кичүү дебестен калыс сөзүн тайманбай айтуу менен «Кел, Артык» дедиртип, айылдын ачуу-таттуусуна шыбагалаш, сый-сыпатына шериктеш.

Уулдуу болгон соң көйнөгїнө батпай – кубанды, өз бактысына өзү ырахмат айтты ичинен. Жандай сүйгөн Айдайына карата болгон анын ички сезимине эми өлчөм жок эле...

Уулдун урматына жоро-жолдошторун чакырып, кой союп, аш-тамагын жайнатты. Өзү да тартынбай ичип, жолдош-жоросу менен көңүл ачты.

* * *

...Артык райондук эл агартуу бөлүмүнүн башчысы. Бул кызматка көтөрүлгөнүнө ал кубанган жок, биринчиден, бул иши күтүүсүз болду, экинчиден, ушул кездеги катаал шарт аны ойлондурбай койбойт эле. Бир жагынан ошондогу Калматовдун айткан кээ бир сөздөрү Артыкка дагы эле ачык **[24]** түшүнүктүү эмес – анда «ооба» деп баш ийкемиш болгонунда өзүнүн тайкылыгын ачкысы келбей көңүлүнө түйө берген. Алар канчалык ачык түшүнүктүү болбогон сайын сырдуу, табышмактуу болуп сезилген. Калматовдун басаң үнү, жай сүйлөгөн сөздөрү өтө оор, өтө коркунучуу тармакты берип жаткансып турган. Андан калса Артык мугалим болуп келген биринчи күнүнөн тарта жакшы билген, ал турсун суктана караган Шадыкановдун минтип эл душманы болуп камалып кетишин, анын ордуна райондук эл агартуу бөлүмүнүн башчысы болуп баратышы Артыкты кантип ойлондурбайт? Шадыканов райондо Калматовдун даражасындагы кадыр-барктуу адам болучу. Анын – бир артыкчылыгы билимдүү эле. Азыр ал жөнүндө ар кандай сөздөр көп: бири «көптөн бери эл душманы болуп жүргөн экен» десе, дагы бири «сураста эч нерсе айтпай коюптур» дешет. Ушундай шартта Калматов Артыкты чакырып, Шадыкановдун ордуна иштей тургандыгын айткан. «Кыраакы болуу керек, – деген ал, адатынча жай, ойлоп сүйлөп, – биз социализмдин толук жеңиштерине улам жакындаганыбыз сайын тап душмандардын каршылыгы ошончолук курчуйт. Бул теориялык маселе. Муну интеллигенттер жат билиши керек...» Мындай сөздөр Артыкты ого бетер кооптондурат. Анын кыялына ойдо жок нерселер да келе калат. РайОНОнун постуна отурган соң, эртедир-кечтир эл душмандарынын өкүлдөрү ар кандай жолдор менен – балким, сатып алуу, балким, коркутуу, алдоо жолу менен өздөрүнө сөзсүз тартууга аракет кыла тургандай

көрүнөт.

...Артык ишти өткөрүп алган күндүн эртеси жаңы кийим-кечелерин кийди да, колундагы саатты улам-улам карап, убакытты күтүп турду. Ал бүгүн райондук эл агартуу бөлүмүнүн башчысы катары конторанын эшигин биринчи жолу аттайт. Жигиттин тула боюн байкоосуз бир нерсе бийлегенсип турду.

Ал райондук эл агартуу бөлүмүнүн конторасынын эшигине жеткенде үч-төрт адам бар экен: Артык озунуп колун созуп, баары менен учурашты. Тургандар мурдагы учурлардагыдан айырмаланып, ашык сөз сүйлөшкөн жок, болбосо бакылдашаары бышык эле. Тигилер бир нерсе айтып сөз козгоп жибергенде да кантер эле, не кыларын билбей калган **[25]** Артыктын эти байкоосуз чымырап кеткенсиди. Эки жакка кайсаңдай каранып, жасалма жөтөлп, конторанын эшигин ачып кирди. Эки столду кайчылаштыра «Т» формасында койгон кичирээк бөлмө. Мурда өзү көрүп жүргөн учурдагыдан чоң да, аңгырап ээн да көрүндү. Шадыкановдун ордуна отурду. Баары бир бөлмө баягысындай толо, сүрдүү учурабай, өз кыялында камсоо тартып тургансыды. Ал заматта Шадыканов жөнүндө ойлоду. Анын жүрүш-турушун, сүйлөө манерасын, эл арасындагы кадыр-баркын, чечкиндүүлүгүн эстеди. Бул орунда андай касиеттерсиз иштөөгө мүмкүн эместигин түк элестете албады. Ал эми өзүнөн болсо андай өзгөчөлүктөрдүн бирин да таба албай мукурагансып турду. Аны кантип табуу керек эле? Бир минут өзүн колдон чыгарып жиберген Артыктын оюн биринчи болуп эшик ачып кирип келген секретарь кыздын саламы бузуп жиберди.

Артыктын адегенде жүдөй түшкөнүнө дагы бир себеп: жаңы окуу жылынын башталыш мезгили эмес беле – иш чачтан көп – ар бир мектептин жаңы окуу жылына даярдыгын өз көзү менен текшерип көрүүгө туура келди; анан кийин кадрларды бекитүү ишин баштады; контора алдында сагалап кезек күткөн эл өксү болбойт; ар бир адамдын мүмкүнчүлүгүнө, турмуш шартына, иш жагдайына карап, туура жайгаштыруу керек. Чынында ийгилик ушундан башталат.

Бири кирип мектепте түзүлгөн татаал шартты айтып, андан кантип кутулуунун жолун кеңеш иретинде сурап отурса, дагы бири өзүнүн турмуш абалын түшүндүрүп, мени балан жерге которуп койсоңуз же тигиндей кылып жардам берсеңиз дейт. Үчүнчү бирөө арадан өткөн өз ара келише албоочулук жөнүндө, же бири-бирине болгон тарынычын айтат. Мына булардын барына Артык жетекчи катары мамиле кылып, адилеттүү пикирин кошуу керек.

Канчалык этибарсыз деген менен булар маанилүү милдет.

Артыктын ойлонору башка. Бир райондун агартуу иши өкмөт тарабынан ишенич менен ага тапшырылган. Демек, окуу тарбия ишинин жаңы деңгээлге көтөрүлүшү үчүн, мектептердин маданий материалдык жактан чыңдалышы үчүн көбүрөөк ойлонуу керек...

Артык кеч кайтат үйүнө. «Ырп» этерге алы калбай, тамак бышканча керебетке узун буттарын кайчылаштыра чалкасынан жатып көзүн жумат. Денеси бошонуп жаны жай алып барат. Эшик – тык-тык. Артык селт этип ордунан турат.

– Келиңиз, – Артык үлдүрөгөн чарчаңкы көздөрүнүн уйкусун сиңире тигинин жүзүнө тигилет.

– Төргө өтүңүз.

Алиги киши тарткынчыктай басып төргө өтүп, дубалга сүйөнө отурган соң, бала-чака, үй-жайдан кошуп ал сурайт. Артык рахмат айтып башын ийкейт да, андан сөз күткөндөй суроолуу карайт.

– Менин сизге келгеним... – деп тиги киши башын кашылай сөз баштайт. Анын сөзүндө кандай жаңылык бар дейсиң? Бая күндүзү конторада болуп жаткан эле сөздөрдүн бири. Артык булардын кээсине өз пикирин айтып жолго чыгарат. Айласы кеткенде ичинен кейип, бирок, сыртынан билгизбей:

– Макул, капа болбоссуз, эртең контордо чечели. Конторго кириңиз, деп жубатат.

* * *

Жылдар жай өтүп жатты.

Эми Артыкка өз ишинде түшүнүксүз нерселер жок...

Артык үч күндөн бери «Чоң-Күңгөй» жети жылдык мектебинде болду. Башка мектептерден тажрыйбалуу бир нече мугалимди чакыртып алып, окуу-тарбия жана чарбалык **[26]** иштерине текшерүү жүргүзүүгө келди... «Чоң Күнгөй» мектебинин директорунан тарта мугалимдерине чейин кооптоно тополоңго түшүп калганы көрүнүп турду. Текшерүү бардык тармак боюнча жүргүзүлөт. Мугалимдердин кээ бири окуу-тарбия иштериндеги кемчиликтеринен чочуласа, кээ бири өзүнүн жетишсиз билиминен чочулайт. Мунун баарын Артык сезмексен болот, анын максаты кемчиликтерин чукуп бирөөлөрдү жазалоо эмес, кемчиликтерин ачып, аны оңдоого жардам берүү. Бирок пастек бойлуу, чугу чак, сулууча келген математика мугалиминин жоругу аны көңүл бурууга аргасыз кылды. Мектепке келип текшерүүгө ага тиешеси түк жоктой өзгөчө мамиледе

болду.

– Жолдош директор,– деди мектептен кетүүгө камынып – мен эртең сабакта боло албайм. Ордуму башкалар алмаштырып турушсун.

– Ал канткениң, Жолдош Акматов? Сабакка жакшы даярданып көрүнүүнүн ордуна... Сенин сабагыўа да киришет да булар.

Узун бойлуу арык директор ага тике карады. Бул учурда Артык мектептин пландоо иштерин байкамаксан болуп отурду.

– Андан кийин да текшере беришет. Мен бир гана күнгө кетем.

– Садык, сен аны-мунуну коюп, сабагыңа даярданып кел.

– Кызык, жолдош директор, кандай өзгөчө даярдык болушу мүмкүн? Кандай окутуп жүрсөм, дал ошондой гана окутам. Бир сабакты атайы жасалмалап жакшы көрүшүм керекпи? – Садыктын сулуу жүзү кыпкызыл болуп чыкты.

Ыңгайсыз абалда калган директор Артык тарапка кыйгач тиктеди.

– Жок, текшерїїдөн соң жооп берем.

– Жолдош директор, мен сизге түшүндүрүп айтпадымбы. Созууга болбойт.

– Уруксат жок.

– Ушундайбы?

– Ушундай.

– Анда не десеңер ошо. Мен да кеттим.

– Садык чакан денесин чукул буруп шарт жөнөп берди.

Сулуу математик жигиттин чукул мүнөзүнө кызыккан Артык ал жөнүндө директордон сурады. Узун бойлуу директор маңдайын тырыштыра шадылуу колун терс шилтеп коюп, анча жактыра бербей сүйлөдү.

– Мен аны сизге жамандайын дебейм, бирок өзүнчө бир кер аяк, такымчыл неме. Мурда башка эле, диплом алгандан бери ошентип калды.

– Эмнени бүткөн?.

– Эки жылдык мугалимдер институтуна экстерно тапшырган.

[27] – Демек, дипломдон соң, пейил күтүп калды дечи,

– Артык жасалма күлдү. Терең көңүлүндө кандайдыр кыжыр пайда болду. Бул тигинин өзүмчүл мүнөзүнө ызырынганы беле, же институтту экстерно бүттү дегенине көралбастык сезими беле, өзү да ажырата албады. Азыр гана эмес, Артык дайыма өзүмчүл кишилерди жек көрє турган.

– Сабактарды кандай өткөрөт бу экстернат? – деп кызыгып сурады.

– Ашып кеткен жери жок. Начар десе начар.

– Азыр кайда кетем дейт?

– Түшүнүп болбойт, – директор жактырбай кол шилтеп койду, – жогорку айылдан бир кыз бир ай мурда күйөөгө чыккан эле. Ошого кейиген болуп эле, ата-энеси зордоп берди деп кейип жүрдү. Он кїндөн кийин ал кыз атасыныкына качып келиптир.

Артык башын чайкап күлдү.

– Аларга анын кандай тиешеси бар?

– Ким билет, мурда тууганчылыгы бар дегенсичү. Жакындан бери менин сүйгөнүм болучу деп билдирет. Мен эми кеч, ал аял болуп калды, дүйнөдө кыз көп, убараланба дедим.

– Кызык.

– Эч кандай кызыгы деле жок, Артык Бакаевич. Тим эле өзүнүн бир кежирлигинен. Бир жагынан саал эркелеп жүрөт.

Артык бул узун, арык директордун сөзүнө кадиксиз ишенди. Анткени ал райондогу мыкты директорлордун бири деп эсептелет. Бул мектепке да ишти оңдосун деп өткөн жылы которуп келишкен. Ага чейин башка мектепте иштеп таанылган, жаңы мектептин курулушун бүтүргөн, уюштуруучу.

Артык эми түк сүйлөбөй отурду да, бу математика мугалими Садык жөнүндө ойлоду. Ал өзүнчө анын ишин катуу текшерүүнү окутуу методун, билимин байкаштырууну, ал турсун «эркелеп» жүргөн жүрүш-турушун байкаштырууну болжоду. Иш чын эле ошондой болсо иштин пайдасы үчүн мектептен айдоо жагын ойлонуштурмак болду.

Биринчи күнү Садык сабакка келген жок, текшерүүнүн экинчи күнү келди. Анын сулуу жүзү ойлуу, капалуу сыяктуу көрүнөт.

Артык анын сабагына терең жүрөгүндөгү кекенүү менен кирди. Артык менен эки тажрыйбалуу мугалим эң арткы партага отурушту да, блокнотторун сууруп алдыларына коюшту.

Садык болсо арткы партадагы тешкерүүчүлөрдү түк оюна да алып койбостон, сабагын жай жана ишенимдүү баштады. Бул жетинчи класста – алгебра сабагы болучу. Садык класска киргенде анын жүзү баягыдай эмес дароо жайнап, жагымдуу үн менен учурашып, эч байкатпай балдардын көңүлүн сабакка тартып баратты. Балдардын ар бир мамилесинен мугалимин кандай сүйүшкөндүгү көрүнүп турат...

[28] Бул жөнөкөй мугалимдин чыныгы керемети сыйкырдап кеткен Артык

блокнотуна да жазууну унутуп, анын ар бир кыймылынан, ар бир сөзүнөн көңүл албай отуруп, убакытты да түк эсинен чыгарып жиберген болучу.

Звонок. Артык чочуп эсине келип саатын карады. Ооба.

Ал өзүнө өзү ишенбегендей бошоң басып класстан чыкты. Кийинки күндөрдө да Садыктын сабактарына көп кирди. Ошондон кийин гана кечээ Садык жөнүндө уккандарын эске түшүрүп, таң калды. Эч кандай жыйынтыкка келе алган жок.

Сабактан соң Артык Садыкты өзүнө чакырып:

– Садык, сен азыр бошсуңбу? – деди.

– Ооба, агай.

– Мындай басып келели.

– Мейли.

Алар мектептен ары эки чакырымдай алыс кетишти. Бул мезгилде Артык кыжырдуу, ар нерсеге карата өз көз карашы бар жаш мугалимди сөзгө салды. Анын ар тараптан кең түшүнүгүнө, билимдүүлүгүнө ыраазы болду, ал турсун, терең көңүлүндө суктанды.

Акырындап отуруп Садык ички сырын жашырбай айтты. Бул учурда ал оор абалдарды баштан кечирип жаткан болучу. Садык менен жогорку айылдык бир кыз бирин бири чын жүрөктөн берилип сүйүп жүрүшкөн. Баш кошуу жөнүндө али сөзгө келишкен эмес. Бир күнү буга чейин эле кыздын артынан калбай сөз салып жүргөн башка жигит аны ала качып кетет да, үйдөн чыгарбай он күн кармайт. Ушинтсем аргасыз калып калар деп зордоп турмушун бузат. Бул мезгилде Садык өзүн кыз маскаралап чанып таштап кеткен жан катары сезип, оор абалдарды баштан кечирет.

Он күндөн соң кыз качып чыгып милицияга арызданып, жигитти каматат да, атасыныкына келип өзүн өзү өлтүрүүгө аракет кылат. Антүү акмакчылык экендигин түшүндүрүшүп, антсе да азыр артынан калбай аңдып жүрүшөт экен. Кыз дагы эле өз бактысын бүттү деп эсептейт. Чынында Садык аны мурдагыдан да катуу сүйөт, бирок кыз ишенбейт.

– Билесизби, агай, – деди күчтүү сезимден калчылдап кеткен Садык, – ишенбей жатат, кыз мага такыр. Мен тим эле көңүл көтөргөнү барып жөргөндөй, алиги оор чечимден кайра тарттыруу үчүн аракеттенип жүргөндөй көрөт. Жыйырма көндүн бери канча жолу барбадым дейсиз. Акыры тийсем да сага тийбейм, башкага тием дейт. Сүйбөйсүңбү мени, алдап жүргөнсүңбү дедим. Жок!

Мен сени сүйгөмүн, ошол таза сезимимди көрсөтүш үчүн, тигил акмакка дал ушундай мамиле кылып отурам. Эми баары кеч. Өмүр бою сенин алдыңда да жер каранды болгум келбейт дейт. Эч ишендире албадым, агай. Мага анын адамгерчилиги, таза жүрөгү керек. Кантип ишендирем? Жүрөгүмдү жарып көрсөтүшүм **[29]** керекпи? Акыл айтыңызчы, агай, эмне кылышым керек? Ал абдан намысчыл, кеч болуп калбасын?...

– Эгер сен чындап сүйгөн болсоң, кыз да сүйөт.

– Ансыз келечек бактымды көрө албайм агай.

Артык жөнөкөй мугалимдин мына мындай терең сезимине, адамгерчилик зор жүрөгүнө катуу таасирленди, суктанды. Көөдөнүнө кандайдыр зор кубаныч, шык толду. Ушундай адамдар менен иштеп жатканына сыймыктанды.

Артык директордун Садык жүнөндү айткандарын эстеди. Таанылган уюштыруучу, чарбачыл адам боло туруп, Садыктын ички кең дүйнөсүн көрө албаганына айран болуп, эч бир жыйынтыкка келе албай ойлуу басып жүрдү.

Артык мына бу чындыкты – уюштыруучулук жөндөмдүүлүк өзүнчө бир артыкчылык, чарбачыл болуу дагы бир артыкчылык, ал эми адамдын рухи дүйнөсүн, анын кимдигин көрө билүү алда канча татаал, алда канча баалуу, ардактуу артыкчылык экенин түшүнү алган эмес...

Текшерүүнүн жыйынтыгын чыгарууга башка мектептерди да чакырткан. Алар келгенге чейин көңүлү көтөрүңкү Артык мектептен аркы дөбөгө чыкты.

Күн кечтеп баратат. Катмарланып жаткан адырлар, терең-терең жылгалар аралаш жемиштүү түнт токойлор менен чулганып жатат. Бул токойлордо эмнелер гана жок? Алма, жаңгак, алча, сарайван деген – дагы түркүн жемиштер мончоктой мөлтүрөп, «ал мени» дегендей зарыгып күтүп турушат. Миңдеген гектар жерлерди ээлеп, дүгдүрүм тарткан көк-жашыл токойлорго салыштырар тең кай жерде бар экен? Бул кыргыз токою! Берегиде кубаттуу бутактарын туш-туш жакка чексиз керип, асман тиреп каалгып турган бай түп жаңгактын алп кубатына Артык суктана карады. «Атаңдын көрү ай, – деди ал өз ичинен, – жарым тонна... Ар бир түбү жарым тоннага жеткире асыл берет. Пай-пай... Кубатыңа бали!»

Ал тизеге чейин сеңселген көк чөпкө жамбаштаган калыбында көпкө чейин жата берди.

– Атсаломалейкум, – деген чаңкылдак үндү уга шарт артына бурула караганда, тердеп-тепчип дөбөгө чыгып келип калган дүмүрдөй кара пастек бойлуу жигитти көрдү.

–Ээ, Оке, – деди Артык күрөктөй колдорун ага суна, – саламатсызбы?

–И, Артыкжан, биздин маалага келип калганың абдан жакшы, – деди Орунтай, анын кичинекей беттеринен кубанычтын учкундары тыйылбай.

– Өз иштериң дуруспу?

– Алынча. Кыбыр-сыбыр менен.

[30] – Эмне үчүн!? – Орунтай чекесин тырыштыра берип, тез жооп күткөндөй Артыкка тигилди.

– Тим эле, жайчылык...

– Ой Артык, сен кызык жигитсин. Иштер жүрүп жаткандан кийин дурус деш керек. Душманга сыр алдырбас үчүн жакшы дей бериш керек.

– Сиз душман эмесиз да... Артык бул сөздү күлүп туруп айтты.

– Аның туура. Бирок сен дайым ошентип сүйлөйсүң.

Орунтай Артыктын жакын санашып жүрөн кишилеринин бири. Муну менен райОНОнун башчысы болгондон кийин таанышкан. Орунтайдын өз айтуусуна караганда, ал далайдан бери көп кызматтарда иштеп келиптир. Кийинки жылдарда болсо, жок жерден (жаманаттуу болуп» кызматтан бошонуп калат да, ошондон кийин ушул районго келип, мектептерде мугалимдик кесипте иштеп жүрөт. Артык бир алдын этибарга албай гана угуп отурганда ал дагы бир топ кептерди кошуп, башын мыкчый кармап каңырыгы түтөп кеткен.

– Эч нерсе эмес, Оке, адам бирде түзгө түшсө, бирде кырга чыгат дейт. Өткөндү эске түшүрүүнүн кереги жок.

– Аның туура, айланайын иним Артык, бирок мен ак жерден согулганыма чычалайм, – деп Орунтай муңайыңкы түргө келип, чөнтөгүнөн папирос алып аптыгааптыга соргон.

Алардын достугу убакыт өткөн сайын бекемдешип, чепеңдеген кичи пейил Орунтай Артыктын үйүнө көп барып, бала чакасына да жагып кеткен.

– Артык иним, – деди Орунтай бир жолку келгенинде, төрдө нымыта тердеген калыбында. Тыш-кийимдерин чечип отурушкандыктан такырайта кырдырган башы соксоюп, Артыктын жанында жаш баладай эле болуп көрүнөт. Орунтай ала келген бир шишени бөлүп ичишип, экөөнүн тең денелери жайылып калган болчу.

– Артык иним, «Адам болор кишинин адам менен иши бар, адам болбос жигиттин адам менен неси бар» дейт. Билсең, бир туугандай болуп калдык. Мына мен сеникине коркконумдан келип жатамбы?

– Жок, жок.

– А бали, адам ачтан өлбөйт, ардан өлөт, билсең. Бирөөнүн күнү башкага түшүп калган жок. Дос-жарың болсо жерде жатпайсың. «Куш канаты менен учуп, куйругу менен конот».

– Албетте, Оке, – Артык башын чулгуп, бир башка өзгөрүлө сүйлөдү.

– Билсең, иним, мен да иттен туулган эмесмин... Мен... Орунтай дагы бир нерсени айтмак болуп мукактана түштү. Анан дасторкондогу өзүнүн стаканын чепең этип ала койду да:

[31] – Кана, Артык, ушуну алып жиберели, – деп Артыкты шаштырды.

– Жок, Оке, мага болду.

– Эң акыркысы болсун. Кана, сенин эсенчилигиң үчүн! Алар андан кийин кєпкє чейин сүйлөшүп отурушту. Айдай болсо Зулпукарын эмизген бойдон төшөгүндө жамбаштап жатат.

– Артык, – деди Орунтай Айдай жакка жылт карап, үнүн басаңдатып, – мен көптөн бери сага айтып жөрбөдүмбү, өзүң баш, өзүң төш болуп калган киши жаман үйрөнүп калат экенсиң. Алиги менин директорум териси тар чызеки жигит, өзүңдөй ак-караны ажырата түшүнгөн жетик жигит болсо мейли го. Кылганыңды жактырбайт да турат. Иним, мени ошондон эптеп куткарбасаң болбойт.

– Биз аны райондогу ишкер директордун бири катары эсептейбиз го.

– А-ай, – деди Орунтай шапалактай бетин тырыштыра, колун чепең эттире терс силкип, – абдан начар, текебер жигит.... – Артыктын кирпиктери араң кибиреп, угуп отурат.

– Оке, мен муну ойлонуштурайын...

Ошондон көп өтпөй, Орунтай ушул мааладагы мектептин бирине директор болуп дайындалган...

* * *

Кийинки күндөрдө райондук аткаруу комитети жана партиялык комитет чарбанын кайсы гана тармагында оор кампаниялар болбосун Артыкты беделдүү кызматкер катарында тапшырмалар менен командировкаларга көп жиберишет. Анын зерикпеген туруктуу аракетчилдиги бардык иштин өтөсүнө чыгууга мүмкүндүк берет. Кай учурда болсо да тапшырмасын аткаруу менен бирге, мектептердеги өз иштерин кошо бүтүрүп, аны туруктуу милдетим деп эсептейт.

Артык оруп-жыюу кампаниясы боюнча уполномочен болуп «Кызыл-Кыя» колхозунда он күндөй жүрүп кайтты. Бул мезгилде ал өзүн көңүлдүү жана жеңил

сезди. Эч качан айтканы эки болгону жок. Колхозчулар да, колхоз активдери да эмнени айтпасын «куп, агай!» – деп элпек мамиле кылышты.

Бүгүн башкарма үйүндө аны урматтуу конок катары сыйлап, кампанияга берген жардамына рахмат айтып, эртең менен узатып койду. Төмөн тараптан керимсел жүрүп, күн кайнап турат.

Артык мелтиреген мейкин талаадагы кара жол менен өзү жалгыз атчан кетип баратат. Айланадан кыбыр эткен жан көрүнбөйт, эгиндерден бошонгон күзгү талаа бетинин ар кай жеринен чаң менен чєп-чарды оролто көтөрүп, асманга бүркөн тентек куюндар гана созолонот. Чаалыккан ат чаңды борп-борп жайната басып, бир калыбын жазбай, **[32]** кээ-кээде чымындап бышкырып коёт. Артык шапкесин маңĝişömдайына кийип, коржойгон тизелерин аттын капталында шалактата эркин таштаган калыбында, эргиген ойлордун арасында келатты. Ал өзүнүн бул кызматка келген учурун, Шадыкановду, дагы өзү билген эл душмандарын эстеди... Негедир, жылмайып койду. Анда Шадыкановдой боло аларын көз алдына келтире алган эмес эле... А бүгүн болсо өзүндөгү андан чоң авторитетти, аныкынан өзгөчө мүмкүнчүлүктөрдү көз алдына кадиксиз элестетти...

Адам баласы өз өмүрөндө кандай гана татаал жолдорду баспайт. Бирде шилтенген кадамын оорлонткон турмуш сазына батса, коңур жел сылап жан сергиткен белесин да ашат. Бирде өйдө болсо, бирде ылдый болот. Мына, мунун баарына кайдыгер гана кол шилтебей, же жерди карап мөгдөп калбай, бара жаткан жолуна тике кароо керек. Көл үстүндө кылкылдаган кеме оор жүгү менен жолго чыгат. Күн батат. Түн кирет. Асман бетин чулгаган сур булут кабагын түйүп кара жамгыр нөшөрлөп куюп, кыбыладан толкундарды жаратат. Сапар тарткан түнкү кеме катмарланган толкундун бирде үстүнө чыгып, бирде чуңкуруна түшүп, далбасалуу аласалып тилсиз жоо менен кармашат. Ызырынган өжөр толкун күүлөнүп бортко урат да, шарпылдаган коркунучтуу добуш менен тепкичти жууп кайра тартат. Бирок, штурвалчы толкундун сүрүн карап алагды болбойт. Ал тететиги көөдөй түндү тешип, көз учунда кылкылдаган кызыл точканы – маякты карайт, андан көзүн албайт, ал анын үмүтүн жандырган максаты, дал ошол маяк жолдон адаштырбайт... Турмуш да мына ушунун өзү. Ар бир адамда алыста-алыста дал түнкү маяктай жаркыраган турмуштук айкын максаты болуу керек. Элпек көтөрүп жеңил таштаган толкундун терметүүсүнө манчыркап кетсең, же үрөйүң учуп калтырап калсаң, анда сени турмуш толкуну

жууп кетет. Ошон үчүн алыска, алыска, айкын максатка умтулуу керек...

Артык кийинки жылдарда эл аралап көп жүрүп жатат. Кайсы жерде болбосун «агай, агай, келиң-келиң...», – муну эстеп, негедир, анын көңүлү эргигендей денеси чымырай түштү. Өзүнө-өзү бакыбат, сүрдүү сезиле түшкөнсүдү... Алиги «агай, агай» дегендерден көбүрөөк билерине күмөнсүбөй кетти...

Артык контора эшигине келип түштү да, чаң болгон кийим-кечесин күүнүп, өзүнүн кичинекей бөлмөсүнө кирип отурду. Жогорку органдардан келген кагаздарды секретарь кыз алдына жаза таштады. Кагаздарды бирден карап, көз жүгүртүп жатат. Кол коюуга тийиш болгондоруна кызыл калем менен өзүнүн жупуну колун чиймелеген болду. Коюлган колдору өзїүө өтө көрксүз учурады. Башкача түрдө койсомбу деп ойлоду эле, бирок болбойт. Банкка жана башка жерлерде белгиленип калган...

[33] Эки-үч жолу телефон чалынды. Трубканы колуна алып көңүлсүз гана: «Алло!» – деп сүйлөдү. Эң акыркы жолу телефон чалынганда, адатындай эле жай кыймыл менен шадылуу колун сунуп трубканы кармады.

– Алло! Эмне?... газетагабы? О-о, албетте жакшы! Макул-макул... рахмат.... чоң, рахмат деп жатпаймынбы…

Артык трубканы ордуна койгондо, баятан ойлуу турган кабагы жазылып, бетинин отторуна кызыл жүгүрө түшкөнсүдү. Не кыларын биле албай ордунан тура калып, узун манчаларын кырсылдатып кайра отурду. Дарчанын пардасын ачып, кимдиндир келишин чыдамсыз күткөндөй шашылды. Ичинде кандайдыр күч пайда болгонсуп, тыбырчылап эзип жатат. Заматта өзүнө-өзү башка кишидей учурап кетти. Стулуна чалкалай отуруп шыпты карады. Күлүк кыялы алда кайда учуп жөнөдү... Азыр эле сандаган көп эл: «Артык, Артык Бакаевич! деп жаткандай, кимдиндир басыңкы үнү: «Өтө татаал иш менен келдим, муну сиз гана чечесиз, сиздин гана колуңуздан келет» дегенсийт...

Шарт эттире эшикти ачып жиберген почтальон аял Артыктын оюн күтпөгөн жерден бузду. Аял бир тутам газета, журналдарды столдун үстүнө койду. Артык кербездүү үн менен рахмат айтып, тапка келген барчындай газета-журналга кол койду. Оролгон газеталардын ичинен областтык газетаны сууруп алып бетине жайганда, газетанын экинчи бетинин этегирек жагындагы макалага көздөрү желимдей жармаша түштү. Макаланын эки-үч эле сүйлөмүн окуганда өзүнүн фамилиясы көзүнө илине калды эле, денеси чымырап кетти. Анда

райондогу агартуу ишинин өткөн жылдагы жакшы ийгиликтери келтирилип, абал макталган эле. Макаланын аягыраак жагында мектептердин жаңы окуу жылына карата дурус даярдыгы айтылган. Мындай ийгиликтерге себеп катары райондук эл агартуу бөлүмүнүн башчысы Бакаевдин кээ бир туура иштери жана чаралары белгилениптир.

Артык кубанычын бөлүштүрүүгө киши таппагандай жүрөгү төрсөлдөп сокту. Райаткомдун председатели Калматовго азыр эле телефон чалайын деп барып араң токтолду. Быйыл жазда Калматов семиз колдору менен жонунан таптап, борс-борс күлгөн учурун элестетти көзүнө. Калматов... Ал мындай болучу.

Түштүк Кыргызстандын колхоздорундагы жазгы кампания кандай курч өтөт. Чигит эгүүнү бир-эки жуманын ичинде тез бүтүү керек. Керилип жаткан пахта талааларын жан алып жан бере ыкчамдаган эмгек азаматтарын, күнү-түнү үнүн баспаган моторлордун гана добушун угасың.

Быйыл жаздагы ушундай кампаниянын биринде Артыкты райондук аткаруу комитети «Бирлик» колхозуна уполномочен кылып жиберген. Иш кызуу. Артык бирде чигит эгип жаткан агрегаттын жанына барса, бирде кетмендерин колго алып, азыр чигит эгиле турган аянттын өңгүл-дөңгүл жерлерин түзөп жүргөн аялдардын жаныда. Эртең менен алтынчы **[34]** бригаданын жеринен көрүнсө, үч-төрт саат өтпөй эле үчүнчү бригаданын бригадири менен шүдүгөрдү аралап баратканы көзгө түшөт.

Бирдиктүү эмгек натыйжасын берди. «Бирлик» колхозу чигит эгүүнү бир он күндүктө аяктагандыгы жөнүндө районго рапорт жазды. Арадан эки күн өтпөй райондук аткаруу комитетинде чигит эгүү боюнча социалисттик мелдештин жыйынтыгын чыгарууга арналган активи болгон. Мелдешке коюлган чоң сыйлыктар бар эле. Райондук Аткаруу Комитетинин председатели Калматов өтмө Кызыл Тууну «Бирлик» колхозунун председателине тапшырып, анан мотоцикл, эки патефон, дагы далай суммадагы акчаны окуп, кээ бирлерин ага өткөрүп берди. Башкарма ордунан тура калып, президиумда отурган Артыкка патефондун бирин кучактата салды. Отургандар кол чапты. Калматов өзү да кол чаап:

– Азаматсың, жеңиш сеники! – деп далысынан таптап, борс-борс күлдү. Ырас эле ал жеңишти Артык өзүнүн жетекчилигисиз элестете алган жок...

Ал патефонду колуна алып, бүткөн боюн эркин кармап кербездене зал ичине көз таштады... Адамдар анын көзүнө майдараак көрүндү...

* * *

Кыш. Артык РайОНОнун инспекторун, методистин алып, Калмак-Кырчын тараптагы, бир мектепте фронталдык текшерүү жүргүзүүгө кеткен. Андан бери алтыжети күн болуп калды. Бирок, алар али кайтыша элек.

Айдай эки жашар уулу менен үйүндө. Чилденин ызырынып жаткан учуру. Эшик кичине гана кыңкайса, суук шамал төрдү көздөй теминет. Отун-суу деп эшик-эликке чыга калса да «суукта такыр адебин жеди го» деп Артыгынан кам санайт, анын келер тарабын тиктеп, эки көзү төрт болот.

Бүгүн күн күпсөр. Жер бетин кара туман жойлоп, кар мезгил-мезгили менен акшактап жаап турат. Эл жатар болуп калганда эшик алдынан аттын дүбүртү угулуп, «Айдай» деген Артыктын тааныш добушу угулду. Жатууга кам урунган Айдай көйнөкчөн бойдон эшикке жүгүрө жөнөдү. Артык минген атын кекчейте тартып, узун буттарындагы үзөнгүлөрүн аттын колтугунан ашыра тээп, ээрге чалкалаган бойдон туруп калган экен. Айдай аны көрөр замат кээ-кээде иче койчу адаты боюнча кызымтал экенин дароо байкады. Артык ушинтип келгенде, арсактап күлүп, жаш бала кылбас жоруктарды кылып эркелейт, бирок, жаман айтпайт.

Айдай атын жылоодон алып, колтуктап түшүрмөк болду эле, колтойгон чоң камчысын шилтеп жиберди.

– Ал эмнеси, бала болуп калганбы? – деп ачуу үнүн чыгара жамбашын сыйпады.

[35] – А? – деди Артык үзөнгүгө салмагын салып, үшүгөндүктөнбү, анын тиштери «кырч» дей түштү.

– Зулпукар, Зупай! – деп уулун эркелеткен болду. Анан пальтосун чечпей эле керебетке көмкөрөсүнөн кулады.

Аяк жакка сүрүлүп калган жамынчыны Айдай жаап жатканда Артык шыргыйдай узун бутун шилтеп жиберди. Байкоосуз коомай турган Айдай бөрктөй учуп, чоюн печкеге артыла жыгылды. Печка оонап түшүп жаңыдан өчүп келаткан чок жайнай түшүп, үй ичи чаңга толуп кетти.

Көзүнөн от чагыла түшкөн Айдай:

– Артык, ушундайың да бар беле? – деп ыйлап жиберди.

Артык күткөн мүдөөсүнө жеткендитенби, же биринчи жолу байкоосуз ушундай ишти кылып койгондугуна өкүндүбү, ошол бойдон былк эткен жок.

Айдай өпкөсү көөдөнүнө батпай сулкулдап ыйлады. Катуу жараланып

жана күйүп калган колдору, жерге койдурбай ачыштырат.

Түн жарымы ооп баратат. Айдай дубалга отурду да, тумандуу ойго чөмүлдү. үй ичиндеги кулак-мурун кескидей тынчтыкты көмкөрөсүнөн жатып калган Артыктын коңуругу бузуп жатты. Анын кылык-жоругун өмүрүндө биринчи жолу жек көрдү Айдай.

Кыял деген күлүк. Анын башына эмнелер келип кеткен жок. «Чын эле Артык ушинттиби? – деди ал ооз учунда шыбырап. Буга кантип колу барды? Же мастыгынан байкоосуз ушинттиби? Эгер антсе “кечирип кой Айыкем” деп адатындай жалбарып айтпайт?...

Көпкө отурду. Канткен менен мурда суук сөзүн укпаган Айдайдын жүрөгү жамандыкка күбөлүк бербеди. – Жок, – деди ал ишеничтүү түрдө, бул мастыктан. «Койлуу катын куйрук жейт, эрлүү катын таяк жейт» дейт. Эр болгон соң таягы тиет да, бырбыйып ыйлап отурайынбы? Кой, сыр алдырбайм. Эртең менен өзү жалынып-жалбарып кечирим сурайт. Бул мастыктан болду...

Ооба, кызматта тургандан кийин жолдош-жоросу болбой коёбу? Бир жолу кичине домдоп койду деп бей жайлык кылганым болбос. Кой сыр алдырбайм...»

* * *

Өтүп жаткан күндөрдүн бири. Артык эрте аттанды. Ал поселканын калың кыштагынан чыкканда түз талаанын бети жазгы күндүн мээримине жадырап жаткан. Тээтигинде кең аянтты айдап бүткөн трактор аркы бозоргон шүдүгөрдүн ортосун как жарып, артына кара лента чубалгансып, жаңы бороз салып баратат.

Төмөн жакта аркы-терки түшүп арык чаап жаткандардын кетмендери жаңы чыгып келаткан күнгө чагылышып жарк-журк этет.

[36] Жаркыраган жаз күнүнүн илеби Артыктын жука пальтосунан өтүп, денеси жайыла сергектенип, көңүлү көтөрүлдү. Ал Кыз-Кєл тараптагы мектептердин абалын текшерип келмек болуп баратат. Мектеп турмушунун согуп турган майда тамырларына чейин ажырата билет. Мектептерге барганда түк зерикпес мүнөзү менен бардык тармак боюнча карап чыгып, болгон кемчилик, ийгилүктүү жактарын алдыга бадырайтып коёт. Өздөрү үчүн көрүнбөгөн жактарын тактап алышып, кайсы коллектив болсо да көзү ачылгандай ыраазы болуп калышат.

Бир жагынан өзү да билгенин башкаларга айтып берүүнү жакшы көрө турган. Ошон үчүн көп мектеп башчылары, анын келишин чын пейили менен күтүшөт. Ал эми кээ бир иши начар башчылар «Бул коржойгон эмең жер

каймактаганда кошо жаралганбы, билбеген, таппаган балеси жок» деп чочулашып калышат.

Артык минген атын камчыланып катуу келатты. Көңүлү негедир көтөрүңкү. үзөнгүлөрүн учкай тээп, бүткүл денесин шалактата бош коё берип, тору аттын желдей жүрүшүнө эрип баратат. Өзү жөнүндө, иш абалы жөнүндө кыялданып, алда нелерди оюна түшүрөт.

Мына, ал райондук эл агартуу бөлүмүнө башчы болуп иштегенден бери үч жылдан ашып кетти. Кыркка жакын мектеп, үч жүздөн ашык мугалим кол алдында. Анын иши жөнүндө жаман деген киши жок. Кызмат деген ушул экен да... Бул жагынан алганда чын эле абал жакшы. Бар болгону үй-бүлє жөнүндө убайым бар. Эптеп ыгы табылып калса, бул маселе жөнүндө ойлонушуп көрсө болбос беле? Албетте... Канча сонун, билимдүү кыздар мектептерде иштеп жүрүшөт. Баары кол алдында. Бир нерсе деп сөз кошсо, кимиси болсо да жок дей койбос эле. Ушуну ойлогондо Артыктын жүрөгү ылдамдап сокту. Бир кыйлага чейин унчукпай бастыра берди. «Чын» деди өз ичинен күрсүнүп, бул бир дабасы табылбас түпөйүл жарадай болду го. үч жашар баласын эстеди. Баланын бөйтөйгөн элеси жүрөгүн туйлатып жиберди. Алар жөнүндө жыйынтыкка келбей эле көңүлүн башка жакка бурду.

Артык институттан сырттан окуучу, экинчи курсун бүткөн. Эми үчүнчү курсуна барыш керек эле, ана-мына деп жүрүп барбай калганын эсине түшүрдү. Даярданган да жок. Былтыртан бери китеп окууга убакыты болбой эми түк көңүлү чаппайт...

Кыялы жогорулап талпына берди. «Да, мени райаткомдун орун басарлыгына көтөрөбүз деген сөз бар экен...» Тору атка камчы басып жибергенин өзү да сезбей калды. Атып кеткен курч торунун оозун тарта акырындатты да, эңкее берип эки жагын каранды. Өзүнүн ушул жүрүшүн, кээ бир кыймыл-аракетин райаткомдун председатели Калматовго окшоштурду...

[37] Сайга жетти.

Көк-Арттын сайы али оролуна келелек экен, анткени, капчыгай жылга толуп уюган мөңгүлөр эрий элек. Антсе да күркүрөгөн сүрдүү добуш чыгарып, жаш жолборстой чамынууда. Таштан-ташка сүрдүгүп, ак көбүк чачып, жээктеги жарлардын түбүн сүзгүлөп окторулуп кайра түшөт да төмөн карай ийрилет.

Артык мектепке жеткенде күн али түш бололек болчу. Мектеп директору элпектик менен каршы алды. Артык мугалимдердин ал-ахвалы менен тааныштыр.

Жакында орус тилинен окутуучу кылып жиберилген кызды чакырып, жайланышып алдыңбы, эл-жери жактыбы деп бир топ суроолорду берди. Ал баары жайында экенин айтты.

Мектеп директорунун конторасына кирип, абал жөнүндө ооз эки сураган болду.

Мектеп директору Эшанов орто бойлуу, толмоч келген кызыл жүздүү жигит. Мүнөзү оор, жоош жан. Күлгөндө, оозу бир жагына болор-болбос кыйшайып калчу. Башка убакта ал табигый кемчилигин дайыма жабууга аракеттенет. Азыр да оозу азыраак кыйшайып турду. Анын башында дагы кайсы кемчиликти чубап чыгар экен деген чочуңку ой бар эле. Эшанов Артыктын мектепке келишин анчалык каалоочу эмес. Анын билими да орто педагогикалык бойдон. Билимин көтөрүүгө түк аракет кылбайт, китептин, газета-журналдын бетин ачып койчу эмес. Андай жоорду көрсө атайлап чукулай берчү Артыктын адатын билчї.

– Кана эмесе, жолдош Эшанов, текшерүүнү башынан, сизден баштайлы. Ал акыл уурдагандай Эшановго астыртан карады. Эшановдун кубарыўкы тарткан жүзүнөн үрөйү учуп турганын дароо сезди.

– Мага биринчи жолу мектептин планын бериңизчи?

– Кандай план?

– Мектептин планы, башкача айтканда, директордун планы, – Эшанов калдастап шкафтарын ачып карамыш болуп, бир нерсе жазган кагаздарын стол үстүнө койду. Артык аны көпкө баракта ды да:

– Мен мунуңуздан көп нерселерди түшүнө албадым. Кана, кээ бир нерселерди оозэки эле билеличи. Жаңы иштеген жаш мугалимдерди тарбиялоо боюнча кандай методикалык иш жүргүздүңөр? – деди.

– Методикалык иштердин баарын окуу бөлүмүнүн башчысы жүргүзөт. Эшанов оозу бош айтты.

– Ал туура, бирок баары сиз тарабынан пландаштарылып, сиздин жардамыңыз менен завуч аткарабы?

– Албетте, пландаштырганбыз. Артык дароо чыйрала түштү.

– Сиз планыңызды мага алып келиңиз. Биз анан чындап киришели.

[38] – Макул.

Эшанов ирең кубулуп эшикке чыкты. «Муну дагы балекет басты. Былтыркыдан да жаман абалга туш болдум. Былтыр го катуу эскертти эле. Эми...

эми..» – деп жүрөгү дикилдеп үйүнө жөнөдү.

Артык бир-эки мугалимдин сабагына катышты.

Эшанов эки сааттай жоголуп кетип келди да, сабактан эми чыккан Артыкка карап:

– Чай ичип келип, анан отурунуз, – деди.

Артыктар чайга киришти. Сабиз туурап, сүрсүгөн эт басылган палоо келди. Сөзгө алаксып жаткан тигил экөө Эшанов көк моюн шишени «лык» эттире көчүккө бир муштаганда гана билишти.

Кеч курун кара козу союлуп, отуруш эң көңүлдүү болду. Артык кайсы сөз болсо да үстүнөн чыгып, узун манчаларын серелеп эч кимге сөз берген жок. Маңдайынан чыпылдата тер чыгарып, бүткүл денеси менен ары-бери ооп-төгүлүп узак-узак ырдады.

«Айнегиң боосу парпаша...» – деген ырын эки-үч жолу кайталап айтты окшойт...

* * *

Зулпукар төрт жашка кадам коюп, темтеңдеп өзү менен өзү алек. Буга Айдайдын кубанычы ичине батпайт. Ал эми Артыктын мамилеси такыр башкача көрүндү. Эртели-кеч башына чечилбес чиеленген оор иштер түшкөн кишидей калың кабагын бүркөп келип, бүркөп кетет.

Бир жылга жакын мезгилден бери Айдайдын жаркырап кабагы ачылбай жүргөн күндөрү көп. Анткени, Артыктын жүрүш-турушу кескин өзгөрбөдүбү. Кызматында да ишинин таасири жок, күндөн-күнгө артынан сөз көбөйүүдө. Айласы качкан Айдай Артыктын алыстагы туугандарын чакыртты. Апасы болсо качан эле өлгөн, жалгыз карындашы менен тууганы кошо келди. Алиги тууганы акыл-наасат айтты.

Айдай эртең менен үйүн жыйнаштыргандан кийин уулун жетелеп, көчө бойлоп төмөн көздөй басты. Салыңкы башында сан түркүн ойлор ойноп баратат. «Кирсемби, кирбей эле койсомбу? Менин ага киришим менен пайда чыгар бекен? Эгер андай болсо жакшы го. А кокустан, антишимин зыяны катуу тийип жүрсөчү? Мен барып Калматовго айтсам, закон деген катуу, балекет болуп... же жөн койсомбу?...»

Айдай баласын көкүрөгүнө көтөргөн калыбында жол боюндагы зараңдын түбүндө кыймылсыз туруп калды. Ошол арада Артыктын кийинки мезгилдеги кылыкжоруктары көз алдынан чубап өтүп жатты. үйдөгү супсак турмушун

эстегенде ал чыйрала түштү. «Оңолор, эсине келер деп жүрүп, ушул убакка келдим го. Кана оңолгону?»

[39] Айдай жолдун сол жак тарабындагы түнүке менен жабылган чоң үйдүн эшигине бурулду.

– Калматовго кирүүгө болобу?

– Эмне жумуш менен?

– Айдай бир аз мукактанып туруп калды:

– Анын өзүнө айта турган...

Секретарь кыз ордунан туруп жатып сурады:

– Кайдан келдиңиз?

– Ушерден элемин.

Айдай балжагай жүздүү, семиз Калматовду көргөндө аптыга түштү. Анткени анын аты райондун кудайы сымал угулар эле кулагына. Эшик жактагы орундукка отура калмак болду эле, тиги кол учу менен жаңсап, өзүнө жакын бет маңдайындагы орундукту көрсөттү. Айдай коомай отурду. Колундагы уулу эч нерсе менен иши болбой, дубал бооруна илинип, кызыл ала көрүнөн портретке тигилет.

– Келген экенсиз? – деди райаткомдун председатели Калматов.

– Менин... менин сизге келгеним, – деп Айдай жүнү бош сүйлөй баштады. Анын мындай сүрдөп жатканын байкап турган председатель сөзгө аралашты.

– Сиздин күйөөңүз ким?

– Артык Бакаев…

– Заврайоно Бакаевдин аялысызбы?

– Ооба.

– Дурус, дурус. Тартынбай айта бериңиз. Мында кысыла туртан эч нерсе жок. – Айдай эми көкүрөгүн басты.

Жанатан бери тамагын кысып жаткан неме жоголуп кеткенсиди. Калматов сүрдөбөсүн дегендей, кээ-кээде гана анын жүзүнө карап койбосо, көзүн стол бетинен албай угуп жатты. Айдай ыйлап да жиберди. Бир түрдүү өкүм сүргөн тынчтыктан жадай түшкөн кичинекей Зулпукар энесин тытмалап чатактанды эле, Калматов маңдайында турган кызыл калемди анын колуна карматып койду. Айдай оюндагысын айтып бүткөндө Калматов болтойгон эткел бетин бир аз өзгөртө стол үстүндөгү папиросунан бирди жандырып, жай кыймыл менен ордунан турду. Тамекисин улам-улам соро сөзүн улады.

– Ушундай экен да?. Бул абалды бизге айтканыңыз абдан жакшы. Анын кийинки кездеги өзгөрүлгөн жүрүштурушу үй-бүлөдөн да көрүнгөн тура...

Калматов кең галифе шымынын чөнтөгүнө бир колун сала, экинчи колундагы папиросун бармак учу менен кармап, дарчанын алдына барып, сырт жакка көз чаптыра кайра тартты.

[40] – Карындаш, – деди Калматов балбырап шишимек тарткан кабак-кашын жыйрып, – Артык кийинки күндөрдө кызматында тартиптен тышкары көп иштерди иштеп жүрөт. Сиз аны байкагандырсыз?

– Ооба.

– Биз анын маселесин Аткаруу комитетинин заседаниесине коюуга даярдап жатабыз. Жакын арада ал иш каралат.

Айдай өз ичинен чочуп кетти. «Өлгөндүн үстүнө көмгөн болгон тура».

– Макул, – деди Калматов, – биз бул айткандарыңызды анын иши каралганда сөзсүз эске алабыз. Ага чейин да мен аны кабыл алып эскертейин.

Сиз көп ойлонбой тиричилигиңизди кыла бериңиз. Балдарыңызды багыңыз...

* * *

Күн кечтеп баратат. Көк жашыл баригин чыгарып көрктөнүп келаткан көчө боюндагы даректар кечки жорткон желге ыргалып турат. Жаз дегендин жыты кандай! Дем тартсаң жаның сергектенип, көкүрөгүң толо түшкөнсүйт.

Артык көчө боюндагы даректардын түбү менен акырын басып баратат. Колундагы кармаган шапкасында анча-мынча эле кагазы болбосо, бошпу, ким билет? Көкүрөгү топчуланбай жагжайып, жука пальтосунан москоол ийни, сөөктөрү билинет. Ал райондук Аткаруу комитетинин конторуна жеткенде, эшик алдында райондук кызматкерлердин кээ бирлери турушкан.

Көп өтпөй секретарь кыз чыгып, күтүп тургандарды кирүүгө өтүндү. Артык баарынын артынан ыңгайсызданып эшикти аттап, бурчураак тарапка отурду. Билектери жеңинен эпсиз коркоюп чыгып, топчулары эпсиз салынгансып, кандайдыр өзүн чектен тыш копол сезди. Бар болгону он чакты киши экен. Булардын жети-сегизи райондук. Аткаруу комитетнин мүчөлөрү.

«Т» формасында коюлган столдун баш жагында отурган райаткомдун председатели Калматов заседаниени ачык деп билдирди. Биринчи маселе «Райондогу эл агартуу ишинин абалы жөнүндө болду. Иштин жайын баяндоо үчүн Артыкка сөз берилди. Ал колундагы папкасынын ичинен жазылган

кагаздарды алып, отургандардын теке маңдайына чыкты. Жазып алгандарынын аягына чыккан соң, бүттүм деп шарт айта албай, жалтаң көз караш менен Калматовдун жүзүнө карады.

– Бүттүңбү? – деди Калматов ордунан козголбостон гана.

– Ооба.

Райаткомдун мүчөлөрү биринин артынан бири суроолор жаадырып жатты. Артыктын тилинен оргуп чыкчу баягы сөздөрү качып, оозу кургап, желимди чайнап алгандай илептери батташат.

[41] Айрыкча Райаткомдун председателинин орун басары Чалбаевдин кайра-кайра удургутуп берген суроолору Артыктын шаштысын аябай кетирди. Анткенинин жөнү бар, Чалбаевге агартуу иши тиет, Калматовго жалпы жетекчилик жана чарбачылык.

Суроо бүткөн соң Артыкка отурууга уруксат берилди.

Андан кийин Чалбаев турду ордунан.

Ал жапалдаш бойлуу, чурмуйган кара жигит. үнү ничкерээк келип, бирок деле бийик. Нымдап туруп кайра тараган чачы, кичинекей бети, тез кыймыл-аракети кимдин болсо да көңүлүн өзүнө тарткандай. Ал райондук агартуу ишинин абалын ийнесинен жибине чейин айтып жатты.

Артык отурган жеринде таш болуп калган. Коркойгон узун мойну кынына кирип кеткендей башы төмөн түшүп, иреңи кубулуп, бүткүл денеси чымырап баратат. Бара-бара Чалбаевдин сөзї ачуу боло баштаган сайын Артыктын булуттай кечкен кыялы өзгөрүлөт. «Акмак, – деди кыялында, – өчү бардай ушинтип да жамандайбы?.. Жолдошчулукту билбеген жүзү кара десе, бир тиштем нанды бөлүп жеп, бирге окуп, бирге чоңойбодук беле? Андан калса, үч-төрт жылдан бери кызматташ болуп... Ооба, бул көрө албайт. Мени райаткомдун председателинин орун басары болот деген сөз болуп жүрбөйбү. Ооба, ооба, баары түшүнүктүү...» Артык ушул мезгилде өзүнүн кайда отурганын таптакыр унутуп калган.

Артык орун басар... Кабинетинде отурса эшик такылдайт. «Да» деп үнүн бийик чыгарганда, жупуну кийинген жүдөңкү Чалбаев кирет. Колго түшкөн экенсиң го, баатыр. Азыр эмне кылам десем колумдан келет.

Артыктын таттуу оюн:

– Кана, биринчи маселе боюнча сүйлөөчөлөр барбы? – деген Калматовдун жоон үнү бузуп жиберди.

Дагы эки-үч киши сүйлөдү.

...Калматов басаң үнү менен жай сүйлөп жатат.

– Сиз, жолдош Бакаев Артык, – деди Калматов сөзүн аяктай берип, Артык отурган жакка жүзүн буруп, – кесибиңиз боюнча мугалимсиз, тарбиячысыз. Мораль-мораль деп мораль жөнүндө көп сүйлөйсүз, ал эми азыркы кезде өзүңүз моралдык жактан ыдырап баратканыңызды түшүнөсүзбү?!

Калматов айтып бүттү. Ал отурган соң бир мүнүтчү кулак кескендей тынчтык өкүм сүрдү. Жооптуу секретарь заседаниенин токтомунун алдын ала даярдалган проектисин Калматовго узатты. Анын пункттарынын биринде «Райондук эл агартуу бөлүмүнүн башчысы Бакаев... ишинен бошотулсун» деп көрсөтүлгөн.

[42] Калматов проектинин чечүүчү жерине көз жүгүртө карады да, каштарын бири-бирине жакындатып, маңдайын тырыштырды.

– Жолдоштор, – деди ал чоң тулкусун көтөрүп ордунан туруп,– биз бул маселе боюнча иштин маўызына түшүндүк. Жогоруда сүйлөгөн райаткомдун мүчөлөрү Бакаев бул кызматта мындан ары иштөөгө мүмкүнчүлүгү жок, ишинен бошотулсун деген сунуштар киргизишти. Ооба, мен да азырынча макул деп коёюн. Көңүл берсеңиздер беш-алты ооз кошо турган сөзүм бар. – Ал көп нерселерди айтып, минтип жыйынтыктады, бөгөнкө жолдоштук пикир алмашуу, же айтылган сын ага сабак болор. Ошондуктан кетирген каталыктары үчүн катуу сөгүш берип, өз ишин тез аранын ичинде кайра куруусун тапшырсак деймин. Кандай дейсиздер, жолдоштор?

Баятан үнсүз отургандардын эки-үчөө дароо эле.

– Туура – деп баш ийкешти.

Артык эшикке чыкканда жаратылыш көөдөй түндүн кучагында экен. Жылдыз бетин чүмкөгөн жазгы булуттар жерге жакын самсаалап элп эткен жел жок нымдашып турат. «Акмак, чын эле мени көрө албайт...

Анчалык деле иш эмес эле, ушунча бакырганын карабайсыңбы. Чалбаевдин оюна койсо мени чайнап жок кылат эле. Көралбастык... Оо, Калматов мени билет... Шадыкановдор эл душманы болгон оор шартта да ал мага ишенген. «Бакаев жаман кызматкер эмес...» дебедиби... Азыр тынчтык көз. Бирөөнүн арак ичип койгону да саясы айыппы?... Жаман катындын Калматовго келгенин карасаң. Ошол баарын кесип кетти. Болбосо, Калматов мага сөз тийгизбейт эле. «...Койнуңда жатып билинбейт, катындан жаман душман жок» деген ушул

турбайбы. – Анын кыялдары жакшылыктуу жакка учкан жок. Азыр эле заседаниеде айтылган өз кемчиликтери күңүрттөнүп билинбей баратты... «Атасынын көрү, кан артында каяша» деген ушул. Баары көралбастык... Айдай өзү барбайт эле, бирөөнүн сөзүнө кирди. Ай капыр, Чалбаевдин колунан келди дейм?».

Адам баласынын алдына койгон турмуштук максаты болуу керек. Ошого жетүү үчүн талпынат, ал бүткүл жашоосунун отун жандырып, жүрөктүн мотору сыяктуу демилге берет.

Артыкта мындай максат бар беле? Бар болучу. Айлар өттү, жылдар өттү, өзүнүн ушул тунук сезимин кир жугузбай сактай алдыбы? Жок!.. Алдыга койгон асыл максатын убактынча курсантчылыкка жеңдирди. Рухи жактан жакырланды. Күнүмдүк жыргалчылыгын ойлоодон чыга албай калды. Анча-мынча ийгиликке магдырап көптү, демилге өчтү...

...Мына, Артык райондук эл агартуу бөлүмүнүн башчылыгынан бошогонуна эки айга жакындап баратат. Райондун борборундагы бир мектепке мугалим болуп иштеп калды. Ал өзүн өтө маскараланган, төмөн чөккөн киши катары эсептеп, ичине кан уюгандай сыздап жүрдү.

[43] «– Баары бүттү,– деди ал кызымтал абалда жалгыз тунжурап ойлонуп жатып,– баары бүттү... – Мен бир топ кемчиликтер кетиргендирмин, бирок, мынчалык жазага татыктуу эмес элем го?». Калматовдун акыркы ачуулуу элеси улам эсине түшөт.

«Мына бардык ишти чече турган Калматов да мени жактырбай калды. Эми ал мени кайра жогорулатпайт. «Сен өз айыбыңды эмгек менен акташыү керек. Сен үчүн бул – сабак, чыныгы сабак, тарбия» – дейт. Ушинтип да тарбиялайбы?»

Артык аны тарбия катарында сезбей, өзүн маскараланган жан катары эсептеп, жолдошторунан, жакындарынан алыстап жекелене берди. Эч кимге сыр айтпайт. Өз оюн, өз жыйынтыгын гана ичтен бекемдейт...

* * *

Бир күнү Артык көздөрү канталап үйгө кирип кабарчыктап, үнсүз отурду. Анын жаак эттери түйүлүп буулугуп турганын көргөн Айдай сөз чыгарбаска тырышып, тамак ашын алдына коё салды. үй ичинде кулак-мурун кескендей тынчтык, экөө эки жерде мүрзө болуп, дем чыгарбай үнсүз. Артык көзүнүн чаарын чыгара Айдайды зекий карады:

– Эми мүдөөңө жеттиңби? – деди курс этип кабышкан тиштери «кырч» дей

түшкөн эле.

Айдай жооп берген жок.

– Мына Чалбайдын баласы экөөңөр тилегиңерге жеттиңер.

– Ал эмне дегениң.

– И-и, – деди Артык кекерлеп, – эми билбей калдыңызбы?!

– Түшүнтө айтпайсыңбы?

– Түшүнтө айтсам ошол, бар эми Чалбайдын баласына тийип ал.

– Айта бер, оозуңа келгенди.

– Сөзүм – сөз, койнумда жатып кара санагандан кийин сендей катыным жок, үч талак эмес, миң талак койдум.

– Айдай сумсайып тиктеп калды.

– Бар, – деди Артык шилекейин чачыратып, – кете бергин, жол тигине. – Коркойгон сөөмөйү менен эшик жакты көрсөттү.

– Каякка барам?

– Атаңкына барасыңбы. Чалбаевдикинеби – ишим жок.

– Сен деп жүрүп ата-энемден эрте күндө кол үзгөнмүн. Менин барар жерим жок, баш калкалар карааным – ушул үй.

– үйдєн азыр чыгып кет.

– Мен бул үйдөн чыга албайм.

Артык ордунан Айдайга карай камандай атырылып турду...

[44] Айдай менен Артыктын уулу Зулпукар төрт жашка кадам коюп, бөйтөңдөп жүгүрүп жүрөт. Борсойгон тоголок беттери, кыткылыктап күлгөндө жумула калчу карагаттай сүйкүмдүү көздөрү кичинекей наристенин ыманын ысык кылып көрсөтөт.

Бүгүн Зулпукардын табы айнып калыптыр. Эти ысып, тамакты көргүсү келбей, аянычтуу добуш чыгарып ынтыгып онтойт. Артык шаарга барып келем деп кечээ кеткен боюнча жок. Адатындай буттары чалыштап басып жүргөндүр деп ойлоду Айдай.

– Доктурга... – деди кирген коңшулардын бири.

– Артык келатат! – деп экинчи аял кирди эшиктен.

Артык кара муруттуу жоон адам менен кошо келди. Азыраак кызымталдай. Айдай аны көрөр замат ыйлап жиберди. Тиги болсо коркойгон тизелерин бүгүп, баланын жанына отурду да, узун мурдун салаңдатып анын үстүнө үңүлдү.

– Зулпукар, Зупунтай...

– Бол, отурба,– дешти үйдөгүлөр, – докторду чакырып келе гой…

Артык менен кошо келген алиги кара муруттуу жоон киши балага бир аз башын чайкап кейиген болду да, үй ичин, тамдын шыптарын тегерете карады.

үй бир далис, ичкерки үйдөн турат. Ичкеркисинин асты такта, үстү болсо камыш менен жабылган.

– Бул ким? – деп сурады тургандардын бири тиги кара муруттууну көрсөтүп.

Артык ушул замат:

– Бул – уста. үйдү ремонттоюн дедим эле,– деди кара муруттууга жакындай түшүп.

– Бол, Артык, докторго жөнө. Ремонтуңду анан сүйлөшөрсүң?

Артык селолук советтин конторасынан шашылыш чыгып, жолго түшкөндө күн батып бараткан эле. Газетага оролгон бир нерсени мыкчый кармап кабагын тырыштыра ойлуу. Ары-бери өткөндөргө да көңүл бөлбөй, тунжураган абалда жол жээктеп баратты.

Калың бактын шактары төмөн көздөй салбырап, иңир караңгы түшүп келатат. Артык колундагы оролгон газетадагы чоң тутам отуз сомдук кызыл кагаздарды мыкчый кармап, папиросун аптыга-аптыга соруп тунжурайт.

Мындан үч күн мурда Артык мектепти көздөй бараткан болчу. Алдынан мектеп директору учурай калып:

– Артык,– деди ал шашылыш түр менен,– сиз азыр мектепке барасызбы?

– Ооба.

– Анда мынабул акчаны завучка берип коюңуз. Мен шашылыш жумуш менен Облоного барып келмек болуп калдым.

[45] – Макул.

Артык директордон ажырап, арыраак басканда, кыдыңдап келаткан баягы Орунтайга учурады, Артык досун көргөндө кубанып кетип;

– Ээ Окем,– деп баштагадай жылуу учурашмак болду. Бирок, Орунтай кайдыгер гана кол берип, оолак мамиле кылды. Адатындай Артыктын бала-чакасын да сураган жок. Чепең этип бурулуп, жанындагы киши менен жогорураактагы ашкана жакка бет алып кетти.

Бир орунда мустарап болуп туруп калган Артыктын ичи тыталанып, жаны күйүп кетти. Анткени заврайоно кезинде жок жерден «бир тууган» болуп жүргөн Орунтайды эч качан мындай кылат деп ойлогон эмес.

Артыктын ичи тыталанды.

Ал ызасына чыдабай Орунтайдын артынан ашканага кирди да, обочороок жердеги столго отуруп, бир стакан арак чакырды. Көз кыйыгы менен Орунтайды зекий тиктеп, кекенич менен көңтөрө согуп жиберди. Анан...

Эртеси Артык паанайы пас салбырап, мектеп директорунун конторасына кирип барган.

– Сен кайдан... – деп мектеп директору чекесин тырыштыра тиктеп калды.

Артык калтыраган колу менен отургучтун артын таяна, багыныңкы мүнөздө бошоң сүйлөдү.

– Мени... балекет басып...

– Эмне болду?

Артык сүйлөй албай төш чөнтөгүн көрсөтө:

– Акча мобу чөнтөгүмдө болчу.

– Анан?

– Бир сволочь... – Артык сөзүнүн аягын бүтө албай дудалактанып калды.

– Алып кетиптирби?

– Ооба.

– Муну сволочь дейт. Сен түн ичинде жол боюнда жатсаң...

Артык кабагын тырыштырып, коңкойгон мурдун салаңдата жер карады. Директор кызууланып жатат.

– Ал мугалимдердин айлыгы эмес беле?

– Эми үч-төрт күн чыдап бергиле. Кандай болбосун тикелеп берейин....

– Кайдан тикелейсиң?

– Тамымды болсо да....

[46] Мына, Артык ал айтканын азыр орундаткан. Баятан бери анын башында дагы бир ой бийлик кылат. Отуз сомдук кызыл кагаздарды тутамдап, тунжурап отурган калыбында колун терс силкти. «Атасынын көрү... Мен бул жерде баары бир көктөй албайм. Катындан болсо эрте күндө көргөнүм бу болду. Талагы колунда... Иши кылып кайрылгысмын. Балдарым?.. балдарым бир күнүн көрөр... Как атасынын көрү... Эми мен бул жерде көктөй албайм. Жаңы кадыр-барктуу, жаңы карьераны башка жерден табышым керек...» Ал ордунан ыргып туруп, жол боюндагы бактардын ай нурунан жол талашкан таргыл ала көлөкөсү менен ылдамдай басып, төмөн көздөй жөнөдү…

* * *

Зулпукар онтоп чабалактайт. Анын оорусу аябай катуу. Коңшу-колоңдор чогулуп жатышты. Бирок, Артык жок. Акыр аягында кимдир бирєє доктур чакырып келди.

Күн түш ооп бараткан мезгилде көчө менен майпаңдап басып, кечээ күнкү кара муруттуу жоон киши келди. Жабыла Артыкты кайда деп сурашты:

– Жок,– деди ал чочуп, – мен бүгүн аны эч көргөнүм жок, биз кечке маал сельсоветте болуп, мына бул договорду жазып, – ал чөнтөгүнөн селолук советтин печаты басылган, бир нече кишинин колу коюлган кагазды көрсөттү, – акчасын санап председатель сельсоветтин алдында колуна бергемин.

– Ал кандай келишим? – деди кимдир бирєє.

– Артык бул тамын мага саткан.

– Ушул тамдыбы? – Айдай чочуп кетти.

– Ооба, биз кечээ көрүп кетпедикпи.

Иш жайына түшүнгөн Айдай үнсүз туруп калды... Кечке маал Зулпукардын оорусу жеңилдеп айыл коңшулар үйлөрүнө кетишти. Артык али кайткан жок. Анын эмне болгону Айдай үчүн ачык болуп калды.

Айдай үйгө чырак жакты да, Зулпукарды уктатып коюп өзү төшөк үстүнө жамбаштады. Билиги аз чыгарылып үлпүлдөгөн чырактан үй ичи көлөкөлөнүп күңүрттөнөт. Дың эткен добуш угулбай тунжурайт. Айдайдын көзү кирпик ирмебей бир чекитке тигилүүдө. Эки күндөн бери кем уйку болгон көздөрүнүн агы кызарып, кирпик асты балбырап шишиген. Шамал жалаган бети билинербилинбес туурулуп, ажары качып кубарыңкы. Ушул жатышында анын башында эмнелер гана келип, эмнелер гана кеткен жок дейсиң?

Кыялдын жеңил канатында делдектеп, түпсүз санаалардын арасында учуп баратат... Жок дегенде там-ташы өз колунда калса, Зулпукарынын колунан жетелеп, эптеп-септеп оокат кылбайт беле? Эми айласы не болот? Эки-үч күндөн ашырбай сатып алган кишиге **[47]** бошотуп берүү керек. Анткени ал законduу түрдө сатып алды. Корголоп бararга Артыктын жакын туугандары да жок. Андай болсо деле алты саны аманында бирөөнүн үйүнө киренди кирип, оозун ачып анын колун караганда кайсы күн болмок? Ал эми, өз ата-энеси жөнүндө ойлонгондо да иштин жайы начар. Артык үчүн аларды дос-душмандын алдында уятка калтырган. Ар-намыстын уусуна чыдай албаган каардуу атасы тескери батасын тартып, «сендей кызым жок, өлгөн балдарымдын бирисиң» деп кечип жиберген. Жылдар өткөн соң, Айдай кечирим сурап ыйлап-сыктап барганда да, заардуу

жыландын башын көргөндөй каарын чачып, «ичкен касамымды кайра кусуп, кудай алдында күнөкөр боло албайм, найсап...» деп үйүнө киргизбей кайра кууган. Бирок, тууган-урук, эл-журт Нышанды жемелеп-жукалагандан кийин араң элдешишкен. Ошондон кийин Айдай алардыкына барып жүрөт. Айдайдын апасы да тез-тез келип, небересин сүйүп кетип турчу. Бирок, Нышан Айдайга баштагыдай мээрин салбайт, Айдайдын үйүнө бир жолу да келген жок. Эми анын чырагына май таамп, табасы канар бекен, ким билет?

Айдай ич күйүткө чыдай албай ачуу үшкүрүнөт. Коржойгон узун бойлуу Артыктын үлдүрөгөн мас элеси бет алдынан жакындайт, өңүнүн заардуу түгү чыгып, көздөрү коркунучтуу айбандардыкындай жылтырап баратат. Андан чочуп кеткен кичинекей Зулпукар чыңырып келип «апакелеп» көкүрөгүнө боюн таштайт. Айдай селт этип көзүн ачат. Жанында эч ким көрүнбөйт. үлпүлдөп күйгөн чырактан үйдүн ичи күңүрттөнүп кана турат.

Айдай кайрадан жаздыкка башын койгондо, күлүк санаасы ойт берип, алда качан өткөн элестерге чарпылат...

...Күз. Пахтанын алды ачылып, талаа бети жайнап келатат. Теримдин башталышына эки-үч эле күн калган. Теримчилердин делебеси көтөрүлүп, мелтиреп жаткан талаага көз чаптырышат. Айдай өткөн жылы адегенде жакшы арбыталбай жүрүп, кийинчерээк тасыккан. үчтөрт гана темирчини кууп жете албады. «Шашпа, – дейт колуна түкүрүп, – шашпа, ошол алдыңкылар менен бийыл бир өлбөгөн жерде калышпасам арманым арылбас...» Майда өрүлгөн чачтарын серпип аркага таштап, зар допусун оңдоп баса киет. Дал ошондой зор максат, ишенимдүү ички сезим менен убакытты гана күтүп турган шартта айлуу түндөгү той, андагы шарт эки жаштын тагдырын бирге чечпедиби...

* * *

үлпүлдөп күйгөн чырак түнү бою өчкөн жок...

Түн терметип түпсүз санаалар менен алпурушуп, ойго келбес карантүн башына түшкөн Айдай үчүн уйку-соонун арасында аалам астын-үстүн түшүп кеткен сыяктуу сезилген. Ал эртең менен эрте туруп, эшикке чыкты эле, бардык көрүнүш өз жайында. Сур булуттар самсаалап кабагын түйүп, күн бүркөлүп калган экен. Көчөгө чыккан бирин-серин **[48]** эл көрүнүп, ар ким эшик-элегинде өз тиричилиги менен алек. Айдайдын эч нерсе кылууга көңүлү барбады. Негедир, бир белгисиз күч жүрөгүнүн тынчын алып мыжыгып-мыжыгып төмөн карай тартып жаткансыйт.

«Ээси келсе бээсин бер» дейт, үйдү сатып алган ээсине бошотуп берип, айдың-талаада калууну эсине түшүргөндө, көзүнө жылуу жаш толуп кылгырды. Келечек күнүн ойлогондо, көздөрүн таңып койгондой тунжурап, эч нерсени болжой албады.

Бир кыйла убакыт өткөн, дүп-дүп этер менен Айдай эшикке чыгайын дегенде, дарбазаны шарт ачып, Бекмамат кирип келди. Ал сербейген сары муруттарын чыйратып коюп, таңдана сүйлөдү.

– Артыкка эмне болду, ботом?

– Ким билет.

– Аны бир айтасызбы.

– Ботом, конторада жоон кара муруттуу киши отуруптур. «Ушинтип, мен Артыктын тамын сатып алдым эле, өзү бала-чакасын таштап качып кетиртир. «Биздин чатагыбызды чечип бер», – деп суранат. Анан аки-чүкүсүн толук угайын деп сага бастырып келгеним.

– Ушундай болду, аке,– деп Айдай Зулпукарын алдына алып отуруп, болгон ишти толуктап түшүндүрдү.

– Ботом, мындайды ким уккан? – деди Бекмамат сары мурутун сербейтип. Ал дагы бир кыйлага аны-муну сурады:– Аныңыз соо эмеско. Азыр конторага келип угуп, таң калсам болобу. Баласынын катуу оорусуна да карабай, бу эмне деген акмакчылыгы?

– Жүр, эми карындаш, конторго барып, бул чатакты чечели.

Айдай Зулпукарын жетелеп конторага барганда баягы кара муруттуу киши башын ийкеп ырайымдуу учурашты Айдай менен.

Бекмамат өзүнүн стулуна отуруп алгандан кийин сөз баштады.

– Кана айткылачы, кимиң там сатып, кимиң алдың?

Кара муруттуу жоон киши чын дили менен айта баштады.

– Жолдош председатель, мен мындай болорун түк билгеним жок. Артыгыңарды, мен качырып жибергенсип уят болдум. Мен там сатып алышым керек болчу. Сиз өзүңүз бар элеңиз, договор жазып, ачкасын санап бербедимби.

– Ооба, ал келип, үйүм мектептен алыс болгону үчүн мектеп жанынан башка там сатып алдым дебедиби.

– Ооба, ооба... деп кара мурут кубаттады.

Сөз көпкө чейин созулду. Бекмамат акыры чечкиндүү айтты.

[49] – үй сизге берилбейт, акчаңызды кайтарып аласыз.

Кара муруттуу киши ийнин кысып, башын бир жагына кылжың эттирди да: – Эмне үчүн? Мен толук законду сатып алдым, – деди чыйралып.

– Албетте туура. Бирок, баласы менен бул бечараны жолго чыгарып коймок белек? Кайда барып арыздансаңыз да мейли, үй берилбейт. – Кара муруттуу киши кайдагы закондорду айтып талашып көрдү.

– Акчанызды, – деди Бекмамат сары мурутун чыйратып, – он күндөн кийин менден аласыз.

Тиги кыйла кабагын бүркөп, таягынын учу менен жер сайгылады да:

– Жолдош председатель,– деди ал, – аргасыздан көнүүгө туура келет. Бирок, андан кечиктирбегиле,– ал таягын таянып, майпаңдап чыгып кетти.

Айдай үйүнүн өзүндө калганы үчүн конторадан сүйүнүп чыкты. Айласы кетип, канаты менен жер чапкылап калган учурда, бул да болсо чоң жеңиш болбодубу. Өз ичинен Бекмаматты алкап-алкап ыракмат айтты. Жолдо баратып тамдын акчасын кантип таап берүүнү ойлоп башы катат. Атасынын кындагы кунаажынын базарга апарып сатууну чечти өз ичинен. Мындан эки жыл мурда Айдайдын апасы келип, зарыл болуп калды деп, акча карыз алып кеткен. Кийин кайтарып беришпей эле «бир торпогубузду силерге атап байлап койдук, кызматчыга мал керек эмес бекен. Биздикинде жүрө берсин, эми эле уй болуп калат» деп коюшкан. Айдай ошону сатып берүүнү ойлоду. Жетпесе үйдөгү килемди кошо сатармын. Дагы көрөрмүн... Тамдын өз колумда калганына сүйүнөйүнчү» – деди басып баратып...

Күндөр жылып өтүп жатат. Айдайдын башында тунжураган ойлор көп. Эккен эгини, сайган көчөтү болбосо, күн өткөрүүнүн айласы не болот?

Бужер кыштак деп айтарлык кыштак эмес, же бир жолу шаар эмес, орто заар жер.

Арадан үч-төрт айга жакын мезгил өттү. Айдай акыры жөн жата албай, колунан келер иш табылса, иштеп көрөйүн деген жыйынтыкка келип, бир күнү райаткомдун курулуш-ремонттук конторасына кирди.

Конторанын башчысы кара сакалын Пугачёвчо тегерек кылып койдурган орто жаш, улуту боюнча украинец киши экен. Ал жазып жаткан калемин стол үстүнө коюп, кирген аялга көңүл бергендей болду.

– Келиңиз,– деди башын ийкеп.

Айдай коомай отурду да: – Мен иштөөгө иш табылар бекен деп кирдим эле,– деди. Сүйлөп жатып, кандайдыр ыңгайсызданып, тула бою калтырап

кеткенсийт.

Кыштактык бычымда тигилген кең көйнөк, маасы-галош кийген бул аялдан андай талап күтпөгөн начальник кайра суроо берди.

[50] – Өзүңүзгөбү?

– Ооба, өзүмө. Начальник ойлоно калды.

– Эмне кесибиңиз бар?

– Менде кесип кайдан. Колумдан келер иш бар бекен дедим эле. – Начальник ал-жайын, кимдигин сураган соң башын кармап бир нерсесин эске түшүрүп жаткандай болуп калды да, кайра аягандай Айдайдын баш-аягына көз жүгүртү:

– Бизге жумушчу керек. Бардыгы курулуш үчүн. Шыбак шыбап, таш көтөрүп, кыш кармап иштєє керек.

– Жумуш болгондон кийин жеңили болор беле, албетте, оор болот да, – деди Айдай барын мойнуна алгандай.

– Макул эмесе, – ал абалдын ийне-жибине чейин түшүндүрүп айтты.

– Эртең мененден баштап ишке киришиңиз.

– Рахмат! – Айдай өзүнө мүжүмал болгон жерлерин дагы толуктап сурап алып, үйүнө кайтты.

Ал эртеси курулуш үстүндө болду. Дөбө-дөбө болуп жыйылып, кээси чачылып жаткан кызыл кыштар, тактайлар, жумуру жоон жыгачтар аркы-терки үйүлүп жатат. Он чакты эркек, беш-алты аял иштейт экен. Узунунан кеткен чоң имараттын курулушу жүрүп жатыптыр. Кыштак аялдарынча кийинген Айдай алардын жанына келгенде, баары суроолуу көз менен карап калышты.

Айдай урулуп жаткан дубалдын үстүндө кыш коюп бараткан бир аял менен эки кишиге көңүл бөлдү. Тиги аялды карасаң, кол-колуна жукпай кыштарды эпилдетип коюп жатканын. Колуна алган соң аялдабай, шып коё койгон кыштары бир эли кынтык чыкпай, чып эле жабыша калат.

Айдай бир орус аял менен замбар колдошуп, кыштарды дубал түбүнө жакындатып жатты. Тигил аял кыргыз тилин түзүк эле билет экен, маектешип сүйлөшүп жүрүшөт. Күйөөсүн сураганда, качып кетти дештен уялып, аскерге кеткен деди. Анда ошондой учур эмеспи, аял күмөнсүз ишенди.

Айдай өзүнүн далбыраган кең көйнөгүнөн бир паста эле жүдөдү. Жанындагы аялдын кєйнєк-шым кылып туюк тигилген комбинезонун көрүп кызыгып калды. «Карасаң,– деди өз ичинен,– ишке эптүүлүгүн. Баарынан да

туптуюк келип, чаң-чуң кирбейт тура. үйдөгү беш метр немени мен да ушундай тиктирип албасам...»

[51] Ата Мекендик согуштун оор жылдары өтүп жатты. Элден үрөй учуп, жер сууңун кадыры арткан чак. Эр жигиттер бирин-серин. Курулуштабы, көз жетпеген эгин талааларындабы, күнөстүү бетке мал жайган жайыттабы, кыскасы, кай жерди карабагын шымаланып билегин түрүнгөн аялдар.

Баягыда кең көйнөк, галош-маасы кийген Айдай кызыл кыштарды коомай кармап замбарга салган учурлар алыс калган. Ошондогу махорканы жоон ороп оозуна салып, бети-башы чаң болгон, кара муруттуу, сөгүнүп сүйлөгөн ачуулу кишилер азыр жок. Алар эр милдетин аткарып, кан төгүлгөн майданда. Ремонт-курулуштук конторада иштеген жумушчулардын арасында биринэкин эле эркектер болбосо, баары аялдар. Ошондо жатыркап келип, элге кошула албай, замдардын бир учун учкай кармап, оорсуна майышып араң баскан Айдай кол-колуна жукпай кызыл кыштарды кынаштырып, курулуп жаткан үйдүн дубалынын үстүндө жүрөт. Ал азыр аламан жумушчулардын бири эмес – ташчы. Өз ишине аябай тазыккан. Шак-шак сүйлөп, кээде уят сөздөрдү да аралаштырып айтуудан кайра тартпай, бир жолу башкача кулк-мүнөзгө ээ болгондой. Баягы кичинекей Зулпукар болсо мектепке барат, биринчи класста окуйт бирок, чынын айтуу керек, үйдө турмуш кубанарлык эмес. Анткени тапкан акчасы күндөлүк оокатты камсыз кыла албайт. Себеби бир килограмм ундун баасы канчага чыгып кеткенин көрүп отурбайсыздарбы. Ошондо да табыла койсо экен. Эки кишинин ичүүгө тамагы гана болсо жакшы болбойт беле, кыш-күрөө деген болот экен, кийим-кечени эмне кыласың?

Күн тызылдап кайнап баратат. Мурдунун бир таноосуна ылай жабышып, бети-башы чаң болгон Айдай бир колуна ылай сүзгүч калагын кармап, тигилер алып берип жаткан кыштарын бери жакындатып алганча, урган дубалынын үстүндө ойлуу отурду. Анын эсине кылт этип үй оокаты түшкөн болчу. Мына, дагы айлык тийгенче он күндөй убакыт бар. Ал эми үйдө болсо чымчым бир нерсе жок. Бирөөлөрдөн карыздап турса чыга коёр дейсиңби. Алар деле өзүндөй да.

Кечээ ал балдар үйүнүн директоруна барып сүйлөшүп келген. Алы-жайын түшүндүрүүдө, оозу-мурду кыйшайбай туруп, эрим өлүп калган деп айткан. Бул тууралуу ал өз ичинен көп деле уялган жок. Чынында эле, өлүм алдында жаткан баласына карабай, айдай талаага таштап коюп качып кеткен кишинин өлүп

калгандан кандай айырмасы бар. Же бир палан жерде жїрєт имиш деген кабары болбосо.

– Макул,– деген балдар үйүнүн директору орто жаштан өтүп калган көк-ала чачтуу аял, – макул, балаңды беш-алты күндөн калбай өткөр. Бизде ансыз да орун толуп калган. Азыркы шартты өзүң да билесиң го.

Бирок, анткени менен Айдай өзү да ойлуу болуп калды. «Баламды өткөрүп берген менен өзүм бук болуп өлүп кетер бекенмин. Деги андан ажырап жүрө аламбы? Маңдайымдагы жалгыз бир медеримди аерге өткөрүп берип, жалгыз жүрөйүнбү? Кылдайды тапсам деле бөлүшүп жеп, маңдайымда эле кармап отурсамчы? Бүгүн көргөнүң эртең жок болуп замандын түрү минтип турса, кой, колумдан чыгарбайм... Ооба, ошентейин, баламдан ажырап менин күнүм не болот? Эми тирүү койгондон кийин куру койбос, өзүм менен эле бирге болсун...» деп түндө көпкө чейин уктай албай жатып ушул жыйынтыкка келген.

Азыр да ошону ойлоно калды. Чын эле өзү менен кошо алып жүрөө болмок, **[52]** бирок үй абалы белгилүү болуп турбайбы. Турмуш деген өжөр нерсе, билгенин коё бербейт да, «Жок,– деди азыр маңдайын таянып көпкө чейин отургандан кийин,– жок, балдар үйүнө өткөрүп бербесем кыйын болгудай. Менин тапканым анын жегеничкенине, кийимине эмес, өзүмө зорго жетет окшойт. Берсе берейин, жакын жер, эртели-кеч жүгүрүп барып көрүп турармын. Бир жагынан таалим-тарбия алып окуйт эмеспи. Обу жок жерден баласааксынганым болбос...»

* * *

Айдайдын атасы Нышан чал мурда кызынын үйүнө баш бакпай жүрсө да, Артык дайынсыз жоголгондон кийин алты, жети ай убакыт өткөндө бээсин минип алып келген. Тиштенип көп сүйлөбөй тунжурап отуруп, кызынын абалына ичинен кейиген. Небереси Зулпукарды алдына алып эркелеткен. Анын тунжурап капалуу отурушун көргөн Айдай өз ичинен тымпыйып, атам ушул отурушунда мени табалап жатат бекен деп корсунат. Чынында Нышан ал жөнүндө эскерген да эмес, бар болгону, Айдайды өз жанына көчүрүп алып кетейин десем көнөр бекен деп кош ойлуу болчу.

Нышан чал кєпкє чейин кысылып отуруп, «балам, мында эми баш көз болор калканчың жок, жаш балаң менен кыйналып каласың. Көчүрүп алып кетейин, биз ач болсок ач, ток болсок ток отурарсың» дейт. Айдай анда ишке орношуп бир аз жайланышып калган эле. Кантсе да көңүлү түтпөй, өлүү-тирүү болсо да Артыктын бир кабары угулар, анан көрө жатарбыз деп жүргөн учуру

болчу. Ошон үчүн көп ойлобой эле «жок, ата, буерге ишке орношуп алдым. Бир жагынан жакын жер эмеспи, кабарлашып турарсыңар» деп койгон.

Ошондон бери эки-үч жыл өтүп кетти. Кээ-кээде Нышан өзү келип, кээде кемпирин жиберип, кабар алып турушат.

Эрте күз. Жолдор чаңга аябай семирип, басып баратсаң боз топурак кызыл ашыгыңдан келип борпулдайт. Мурду-башын чаң басып тегирменчи түспөлүнө келген таңыракай мурун, туурук бет торбодой балдар шапалагын солгун-солгун булгап, кош ат **[53]** чеккен арабасын катуу айдап өтүп кетсе, уюлгуган чаң тумандай көтөрүлөт да, жай толгонуп жол боюндагы катар талдардын шагын аралап, бара-бара сиңип жок болот. Айдайдын үйү заготзерного өтчү чоң жолдун боюнда эмеспи. Эртели кеч эшик алдынан араба, унаа тынымсыз өтүп турат. Тууралжын келген чоң каптарды жапма салынган топ-топ эшектерди, шаа мүйүз өгүздөрдү айдаган катындар, кирпигинен бери чаң басып мотурайган майда балдар өтүшөт. Тигил аялды карасаң, байкуштун далбардай чоң тигилген көйнөгү узун келгенби, белин эски кенеп шорна менен бууп, көкүрөк жагына жыйнап алыптыр. Бутундагы эски байпагынын бир жагы бошоп кетип, жаман батинкесинин башына жабылып калган. Тиштерине баткактанган чаң токтоп, илептери кеберсип чаңкап бараткансыйт. Антсе да, артында келаткандарга кайрылып бак-бак сүйлөйт да, борпулдаган чаңды аянбай кечип, колундагы кыска союлу менен эшектерди такымга сайгылап ылдамдатат. Түшкү тамакка келгенде буларды көрө калган Айдай: «А жүзүң, куруган согуш, көрбөгөн жапаны көрсөттүң го. Болбосо, ушул катындар кол учунда гана сыпайы иштеп, алчыланып жүрбөс беле. Ушинтип жүрсө да бечаралардын үмүтү чоң. Атаганат, Артык деле эл катары аскерге кеткен болсо, бул көпкө түшкөн алаамат, эсен болсо келип калар деп, чарчап арыганды билбей эле иштеп жүрбөс белем» – деп үз ичинен күрсүнүп алат.

Айдай бүгүн кечке шыбак шыбаган. Ылай-сылай болгон иш кийими менен үйүнө жакындаганда, эшик алдында турган кишини көрдү. Анын бири атасы Нышан экен, экинчиси сур шинель кийген узун бойлуу чапжаак жигит. Айдайдын жүрөгү болк этип, аны боолгоп тааный албады.

Нышан:

– Жалал-Абаддан келаткан элек, кеч кирип калды. Эми эрте менен кетели дедик, – деп түшүндүрдү да, анан Зулпукарды сурады. Айдай анын балдар үйүндө дени таза окуп жүргөнүн айтып, шүгүрчүлүк билдирди. Чайга отургандан кийин

Нышан жанындагы сур шинель жигиттин ким экенин Айдайга түшүндүрүп берди.

– Бу Жумакматты тааныйсыңбы, Айдай, – деди Нышан чал. Анын бир кездеги суюк кара сакалы көк-ала болуп, буурул тартып, кичинекей беттеринен да сөлү качып кубарыңкы.

– Бу биздин жээнибиз болот. Жакында аскерден келиптир. Ажалы жок экен, бир колунан ажыраса дагы, эсен келип калганын айтсаң.

Айдай ошондо гана тиги жигиттин сол колунун экиүч манчасы жок экенин көрдү.

Жумакмат шиш ээктүү узун жаактарын эпилдетип, согушта көргөн-билгендерин сүйлөп берип отурду. Жалганбы, чынбы дегеле адам ишенбей турган немелерди айтып жатты.

[54] – Оо Гирман жүда кыйын,– деди ал ичип отурган чайын дасторконго коюп,– биз эч туруштук бералбадык. Барган күндөн тартып качып эле отурдук.

Айдай өзү газета окубаган менен бирге иштеп жүргөн орус аялдар күндө согуш абалы жөнүндө айтып турушчу. Кечээ жакында эле фашисттик аскерлер биздин чектен толук куулуптур, эми согуш да бүтөр деп сүйүнүшкөн.

Алар эрте менен жөнөп кетишти. Ошондон көп өтпөй эле Айдайдын апасы келип, ойдо жок ишти айтса болобу.

– Балам, – деди кемпир чымчып койгондой быйпыйган мурдун жаныпжанып алып, – атаң мени сага жиберди. Жанагы жээнибиз Жумакматтын зайыбы өзү согушта жүргөндө өлүп, кичинекей кызы калган. үй-жайы чачылып, кыйнальш калыптыр. Ошого сени коштуруп койсок деп сүйлөштүк. Ал бечера болсо макул деп сүйүнүп жүрөт.

– Эмне дейт?

– Ойлочу, балам, жашың да кетип баратат. Эптеп башпаана кылбасаң болобу? Төрөп-түшө турган убагың.

Кежең-пежең этпей макул бол. Биз сага жамандыкты ыраа көрөбүзбү, айланайын...

–Коюңузчу, апа, – деди Айдай жактырбай, – оюңарга келгенди айта бересиңерби. Мен эрге тийишти ойлогонум жок.

– Эрге тийесиң да, ушинтип жүрүп өтүп кетмек белең?

– Ооба, ошентем.

– Чойроңдобо, – деди апасы ачууланып, дагы тилибизди албай койсоң, атаң сенден бир жолу кол үзүп кетет. Жумакматка макул деп убада берип койгон.

Айдай ичинен камала түштү. Ошол мезгилде оюна Зулпукары кылт этти эле, жүрөгү элжиреп, анысын аяп эмне кыларын биле албай калды. Өзүн араң токтотуп:

– Апа, убара болбой эле койгула, – деп жиберди. Энеси ачууланып кайдагы кептерден сүйлөп жатты. Сөзүнүн аягында байкуш эне тарынчысын айтып ыйлап ийди.

– Бала төрөп деле тилиңди албагандан кийин бекер экен. Көк мээ атаң сен үчүн ачуусун менден чыгарат. Карыганда ыркыбыз кетип, **[55]** єлєт экенбиз да.

Айдай апасынын көз жашын карап туруп, аяп кетти ичинен. Убактысынча буларды тынчыта турайын деди да:

– Апа, азыр болбойт. Заман мындай, согуш бүтсүн. Анан...

Ошондон бир айга жакын убакыт єткєн. Караңгы кирип калган болучу. Эшик алдында кылдырттап араба келип токтоду да, атайылап тамагын кыра какырынган кишинин доошу чыкты. Айдай жүгүрүп чыкса, арабадан өгүнкү Жумакмат түшүп жатат. Ошондогу сур шинелинин жакалары жакжайып, бүчүлөрү салынбаган.

– Арба, таеже, жакшы жатасызбы? – деди Жумакмат жапылдап.

Айдай чочуп кетип жактырбай, – бирок, ооз учунда али-пали демиш болду.

Ал заготзерного келдим эле, аттар чарчап кеч кирип кетти, эртең кетпесем болбойт деп ал-жайын түшүндүрүмүш болуп үйгө кирди.

Жакылдаган куу жаак Жумакмат оозу тынбай бир нерселерди сүйлөп жатты. Бир алдын мурдагы катынын мактап өттү.

– Таеже, – деди ал узун ээгин сыйпаланып – үйдө сардалың болбогондон кийин кыйын экен. Тапканың талаш, жыйганың жылас турбайбы. Катынды эр менен, эрди катын менен алсын кудай...

Айдай анын сөздөрүнө баш ийкемиш болуп кана отурду.

Көптөн кийин ал: – эки бакыр бир тукур дейт, таеже, эптеп түтүн булатсак деп Нышан тагама сөз салдырсам, жок дебеди. Өзүң эстүү жансың, аягын ойлонушуп карарсың, – деди.

Айдай бир топтон соң:

– Эми аягын кудай билет, – деп койду. Көпкө сүйлөшүп отурушту. Жатар кезде Жумакматка төргө төшөк салды. Жумакмат чечинип жатып эле жанынан өтүп бараткан Айдайды «таеже!» деп жалынып-жалбарып, колу-башынан кармалап жиберди.

– Коюнуз-а, уят эмеспи! – деп Айдай колдорун тартып алып, эшикке чыгып кетти. Ал ошол бойдон үйүнө кирген жок. Коңшуларыныкына барып жатып калды.

Айдай кийинип эшикке чыкканда Жумакмат арабасын кошуп, үйдөн узап калган экен. Ал арабага талтая тике туруп, чубалжыган камчысын асман көкөлөтүп жай толгогон сайын, аттары ойкуштанып умтулуп, бет алдыда соккон жел менен узун боз шинелинин этектери делбиреп канат болуп баратат.

«Салам кат.

Ардактуу Айдай, кымбаттуу балам, силердин эссиз атаңардан барган катты окуп койгула. Ушул катты жөнөтүүгө далай жылдан бери батына албайм. Анткени, миң себеби силерге түшүнүктүүдүр... Айдай, мен сенин алдыңда зор күнөлүүмүн, кечирип-кечирбөө өзүңдүн эркиң. Алыскы заставада армиялык милдетти аткарып жүрөм. Эгер менин күнөмдү үй-бүлөм кечире турган болсо... Бирок... алиге чейин силерде кандай өзгөрүүлөр болгонун билалбайм... кош эми, жеңиш күнү менен куттуктап, ысык саламымды жиберем. Кош болгула, аманчылыгыңарды тилейм.

Артык, 9-май 1945-жыл».

[56] Айдай каттын аягына чыгып-чыкпай алдырап калды. Көздөрү ымыр-чымыр болуп, түш көрүп жаткансып бүдөмүктөнөт. Бир ишенсе, бир ишене бербей, катка кайра тигилди эле, каканактап жашка толо түшкөн көздөрү боз чалгансып күңүрттөнүп, эч нерсени көрө албай койду. Кирпиктерин тез-тез ирмеп, кылгырган көз жашын сиңирип жиберип, жазууну Артыктын колуна окшоштурмак болду эле, анын колунун кандай экенин элестете албады. Тамактары буулуп бараткансып, ийнин көтөрүп терең-терең дем алып, өзүн башка дүйнөгө кирип кеткендей сезип турат. Чын, бул Айдай үчүн алда качан унутулган, ал турсун, өлгөн сезим эле да. Караңгы түндө жарк этип бетке урган чагылгандай боло түшпөдүбү. үйдөн-үйгө жүгүрүп кирип кубанчын айтууга да даяр, бирок, намысынын күчүнөн гана өзүн-өзү араң токтотту.

Азыр караңгы түшүп калганына карабастан балдар үйүнө жүгүрүп барып, «Атаң өлгөн эмес, мен сени жөн эле алаксытып жүргөнмүн. Атаң качып кеткен» деп Зулпукарга кубанчын аптыгып айтар беле, бирок ал кечээ күнү балдар менен Кара-Алмага лагерге жөнөп кеткен. Эми 40 күндөн кийин келет. Ага чейин кантип чыдайм дегенде ичи тыталайт. Катты кайра-кайра бетке тутуп окуп, кыялдан-кыялга чарпылып отуруп, кечки тамагын ичүүнү да унутуп калды.

Төшөгүн салып жаздыкка башын койду. Адам деген бир кызык макулук эмеспи, өзүнүн кымбат кишисинен аргасыз ажырашса, ал ажырашуунун учуру ай өтүп, жылдар учуп, аралык улам алыстоо менен ошол кымбатыңдын адамдык сапатындагы начар, татыксыз жактары күлгө төккөн жылуу суудай улам сиўип-сиўип көз жаздымына өтө берет. Ал эми мүнөзүндөгү татыктуу жактары канчалык демеп эске түшүргөн сайын кумга чайкаган алтындай жаркырап, улам ачык, улам жарык элес менен көз алдыңа келет, көңүлүңдө дагы көрктөнүп, дагы сүйкүмдөнөт. Ошон үчүн адам бири-биринин асылдыгын, баалуулугун узак-узак ажырашуудан кийин, саргарткан сагынышуулардан кийин гана туура түшүнөт. Өз жанында жүргөндө көп жамандын бири катары көңүлгө албай жүрө берет да, жанында жок, кол жетпес болуп кеткен соң «аттиң, кайраным» деп башын чайкап, улутунуп калат, бирок, анткен менен ал кайда?

Мына, ушул айтылуу көп чындыктын бир үлүшү Айдайдын башынан өтүп жатпайбы.

Айдай Артыктын жакшылыгын, жамандыгын да көрдү. Көңүлгө улам кийинки сезим бийлик кыла берди. Мурда канча жакшылыгын көрүп келсе да, айрыкча, кийинки жылдарда Артыктан алган көз жаш, кайгы сүйүүсүн, урматтоосун, кыскасы бардык ички дүйнөсүн жууп кеткен. Анын атын атаганда эти үркүп, көңүлү муздап кетчү. Жаман сөз, жаман напазын аябай, каргап да жүргөн. Андан бери, биз жогоруда айткандай айлар учуп, жылдар өттү. Аралык улам узарган сайын «Бакырчаак төөнүн бары жакшы» дегендей, Артыктын кадыры өтпөй **[57]** койгон жок. Айдай деле бир жолу каргап туруп, тээп таштай алган эмес. Өлүү-тирүү бир кабары угулар, жүрө-жүрө мурдунан эшек курту түшсө кайрылар, эл-жери, бала-чакасы бар, жер үстүндө болсо бир көрүнөр деп жүрчү. Күтпөгөн учурда келип калган азыркы кат жок жердеги сезимдерди Айдайдын башына топтоду. Көп жылдан бери уюлгуп жүргөн кыжырлуу ачуу сезимдерди заматта тебелеп кеткенсиди. Айдайга күндөгүдөй болуп Артыктын кабагын бүркөгөн карасур элеси күңүрттөнбөстөн, шак-шак сүйлөп күлгөн ачык мүнөзү менен, эркелетип колунан кармаган учурлары элестеп, бирде жалооруп кечирим сурагансыйт. Мына, Айдайдын жүрөгү улам жумшап, улам жанданып бараткансыйт. Катта жазылган «Айдай, мен сенин алдыңда зор күнөлүүмүн, кечирип-кечирбес өзүңүн эркиң» деген сүздөрүн Артык азыр маңдайына келип, кабагын тырыштыра жүүнү бош айыптуу түр менен айтып жаткансыйт. Ооба, кечирип-кечирбөө Айдайдын өз эркн. Бирок, ал азыркы абалында кечирүүгө даяр

эле. Айрыкча «Эгер менин күнөөмдү үй-бүлөм кечире турган болсо, көзүмдөгү жаш менен ант берүүгө даяр элем» дегендерин эстегенде, жүгүрүп эшикке чыгып, айыптуу кол куушуруп турган Артыгын көкүрөгүнө бекем-бекем кысып, «эси жогум, мен кечирдим, баарын кечирдим...» дегиси келип кетти. Көздөрүнө жылуу жаш кылгыра түштү. Тамагы буулуңкурап, оорлошуп бараткан дем алуусун жеңилдетмек болуп, эки ийнин өйдө-өйдө көтөрүп дем тартып жатты.

Ой чиркин десең, карачы аялдын сезиминин күчүн! Карачы, анын сүйүүсүнүн назиктигин, түбөлүктүгүн! Артыктан көргөн одоно кордук ызалары, анын кесепетинен тарткан кайгы, көз жаш таң алдында тараган жылдыздай сиўип, заматта жок болуп кетпедиби. Ал эми жек көрүмчүсү эмес, ал көптөн күткөн кымбат кишиси, ал үй-жайынын ээси, ал Зулпукардын атасы!..

Айдай түнү бою кем уйку болуп чыкты. Канткен менен Айдай да ар-намысын сактап, сыр алдырбас үчүн дагы бир жолу кат келгенге чейин жооп жазбай эле коё турмак болгон. Бирок, башына түрдүү кыялдар келе берип, акыры түтө албай кат жазууну макул тапты. Улам жазганы өзүнө жакпай отуруп, бир нече жолу көчүрүп чыкты. Катыңды алдык, сен болбосоң эле жоголуп кеткенибиз жок, тиричилигибиз өтүп жатат деген мүнөздө кыска гана бүтүрдү.

Ошондон кийин Айдай иште да, үйдө да өзүн-өзү жеңил сезет. Көңүлү негедир көтөрүлүп, кубанычтуу учурларды көзүнө элестетет. Канткен менен бул сырын али эч кимге айтпады. Бир-эки жерде оозун жазгап-жазгап барып өзүн токтотту. «Койчу,– деди ичинен, – дагы бир жолу кат алгандан кийин айтсам деле кеч болбос, сабыр кылайын...»

* * *

[58] Улуу жеңиш! Эл ичин желдей учкан жаңы кабар как жарган. Журт ач-жылаңачына карабай маңдай жарган кубанычта. Эки адамдын башы кошулган жерде «Атаңдын көрү, ушул күндөр да унут болор кездер келет окшойт» деп эмне кыларын биле албай, жаш кылгыртып баш чайкашат. «Баланча дагы бир айдан кийин барып калам деп кат жазыптыр. Түкүнчөнүн уулу кечеки пайыздан түшүптүр» – деп айыл ичи дүрбөйт.

Ак кебезден эшип мойнуна бото салынган кемпирчалдар сүйлөгөн кишинин оозун тиктеп, жакшылыктуу кеп күтүшөт. «Менин уулуман үч жылдан бери дайын жок» – деп-бири айтса, экинчиси: «Менин баламан палан жерде уруштабыз деп кат келгенден кийин эле кабарсыз. Эми келип калышаар, айланайын» – деп үмүттүү тиктейт. Кыргызда эч качан жамандыкка жорубайт

эмеспи, «ооба, эми баары келет», – дешет.

Бир күнү кат таратуучу кыз Айдайды эшиктен чакырып, көк конвертти көрсөттү. Бүткөн бою чымырап ысып кеткен Айдай катты колуна ала койду. Шашылыш көз жүгүртүп адресин караса, баягы өзүнүн жиберген каты. Эки-үч күн өтпөй экинчи жиберген каты да кайра келди. Байкуш Айдайдын кызыган денеси суу сепкендей муздап, кыялы булуттай уйгу-туйгу көчүп, эч кандай жыйынтыкка келалбай калды. Өзүн-өзү чексиз ыза тарткан, маскараланган киши катары сезип, паанайы паска түшүп баратат. «Өлүгүңдү көрөйүн, – деди өз ичинен, – ушу жердеги эле бирөө мени мазактап, Жалал-Абадданбы, же бир жерден салып жиберген бейм».

Сабаты начар бечара конвертке басылган печаттар аркылуу эле кайдан келгенин билүүгө боло турганын байкабайт.

Ошондон кийин ал өзүн-өзү абдан азаптуу сезип жүрдү. Ирең да керсары тартып тез өзгөрдү. Бул албетте, ачуу үшкүрүк менен өткөрүп жаткан түнкү түйшүктүн себебинен го. Эми ал иште болсун, жолдо болсун, өзүн маскараланган киши катары эсептеп, негедир, корунуп калды. Эки киши сүйлөшүп жатканын көрсө да, мени кеп кылып мыскылдап, мурдунун астында күлүп жатабы деп жалтактайт. Кимден эмне деген сөз чыгып кетер экен дегендей бирєєгє да батынып сүйлөгүсү келбейт.

Келген катты эч кимге оозунан чыгарып айтпаганы үчүн өзүнө жалынат. «Бул ушердеги бир каракчынын колунан келиптир. Антпегенде эки катымдын бири тийбес беле. Же ошончо кат жазган киши дагы жазбай койбос беле...»

Айдай кимдидир ичинен каргай берди.

* * *

Жылдар өз нугу менен өтүп жатат. Эл тынчып, согуштан эсен калгандар түгөл кайтышкан. Артыктан болсо тирүү кабар болбой, Айдайдын күдөрү бир жолу үзүлүп бүткөн. Ал байкуш кийинки жылдарда оорукчан болуп калды. Бир жылдан ашыгыраактан бери сєєк оору деген балаага жолугуп, төшөктөн жылалбайт. Сегиз-тогуз ай ооруканада жатып, атасы Нышан **[59]** өлгөндө да барып көкшүнүн суута албай, көз жашын жаздыгына гана шорголотууга аргасыз болду.

Мына, эми ооруканадан чыгып үйүндө. Эшик-эликке араң эле кирип-чыгып, үй оокатына жарай албай жүрөт.

Зулпукар жетинчи классты бүткөндөн кийин эле балдар үйүнөн чыгып

алып, азыр орто мектепте окуп жүрөт.

Зулпукар эстүү-баштуу бала болуп жетилди. Салмактуу гана мүнөзү менен ар бир ишке сарасаптуу карайт. Турмуш жаштайынан үй-тиричиликтин салмагын мойнуна салып койгондон кийин аны көтөрбөскө чамасы канча? Кыйналып кысталып жүрсө да, анысын кабагын чытып, ооруп жаткан апасына билгизгиси келбейт, ал бечаранын күйүтүнө күйүт кошпоюн дейт.

үй ичине отун-суу камдап, апасынын ысык-жылуу оокатын даярдап берет. Оору кишинин көүүлү ачык болсун деп, эшиктерди шыпырып, казан-аякты таза тутууга аракеттенет, бирок үй ичиндеги буюм өз ордун таппай, капшыт толуп жайнап кеткенде Айдай жаткан жеринен тигини тиги жерге кой, муну быякка кой деп айтып турат. Ал турсун тамак-аш жасаганда да, жаздыктан башын көтөрүп, өз оозу менен түртмөктөйт.

...Зулпукар 10-класста окуп жаткан кези. Төмөнкү класстарда алдыңкылардан болуп келсе да, кийинки жылдарда сабактарынан көп жетише албай жүрөт. Анын өзүнчө бир катар себептери бар. Апасы байкуштун оорусу күчөп дагы эле ишке жарабайт, бул Зулпукар үчүн өтө оор. Өткөн жылкы жайкы каникул мезгилинде жарак союзуна жумушчу болуп кирип, окуу да керек-жарак союзунун председателине арыз-абалын айткан, окуудан бошогон соң түштөн кийин иштеп турууга араң макул кылган. Антпесе тиричилик кантип өтөт?

Окуудан бошору менен үйүнө жетип, чай-пай болсо ичкен болот да, складга келет. Анда жумуш абдан көп. Келген буюмдарды түшүрүү, же аны кайра жүктөө, бир жерден экинчи жерге алып келүү, кыш күнү кар күрөө, жол тазалоо – кыскасы паландай деген иш жок. Эмне туш келсе ошону складчы эмнени көрсөтсө ошону кылат. Антсе да ага Зулпукар сүйүнөт. Себеби, аз болсо да белгилүү айлык акысын алып турат эмеспи.

Түнкүсүн китебин ачып, сабагын бышыктайт. Ырп этерге алы калбаган бечера бала үргүлөйт. Ага карабай китебине жармашканы жармашкан. Уйкусу качканда карап жатып боору ачыган Айдай кайгырып «айланайын, сенин убалың кимге болор экен» дейт ага угузбай. Акыры чыдай албаганда:

– Айланайын, Зулпукар, көп кыйналбай ушу окууну таштачы, пешенеңе жазганын көрөрсүң. Кыйналып кеттиң го, айланайын. Жатчы эми…

[60] – Жок, апа, антпейм. Эч нерсе эмес. Кыйналганым жок. Мен өзүм уйкучу эмесминби, – деп бала апасын жооткотуп сыр алдырбайт...

Мектепте бир айдан бери: «Майрамда парад болот. Салтанаттуу түрдө

жергиликтүү советтин алдынан өтөбүз» деп мугалимдер балдарды тындырбайт. Эртең менен сабак башталганча, сабактан кийин да бир, бир жарым саат марш тептирип, ураалатып кыйкыртып үйрөтүп жатышат. Балдар түзүк эле тасыгып калышты. Орто бойлуу, арык Зулпукар алдыўкы катарларда турчу.

Зулпукар адаттагыдан эрте ойгонду. Бүгүн майрам күн. Ал мектеп алдына жетип барыш үчүн эрте турган эмес. Бечара баланы түнү бою, кандайдыр, бир ички сезим уктаткан жок. Бети-колун жуунгандан кийин адатынча көчөгө жүгүрүп чыга койбой, мойнун созуп жол жакты коопсуна карайт. Күндө колтукташа ойноп жүргөн жолдошторуна көрүнүүгө батына албагансыйт. Бакылдашып жол менен келаткан эки-үч баланы көрө сала үй алдына далдаланды. Кыздар кыргоолдой үлпүлдөп кызыл-тазыл кийине шыңкылдап күлүшүп, биринбири кубалап, кол тие электе чыңырыша жыгылышып өтүп баратышат. Зулпукар шарпа чыгарбай ого бетер бысып калды.

Күн жогору көкөлөп, саат бир далай болуп калган ченде желбиреген тууларды, түрдүү ураан жазылган кызыл чыттарды көтөрүшүп, байчечекейдей кооз мектеп окуучулары марш менен келе жатышты. Мунун шарпасын уккан Зулпукар үйдүн далдасы менен жашынып, бактын ичине терең кирип барды да, арыктын ичине отурду. Көчөгө жык толгон окуучулар кадамдарын жай гана тең таштап, хор ырдап өтүп баратышат. Алардын артынан узатып карап турган Зулпукар кылгырып кеткен көз жашын айрылган жеңинин учу менен сүрттү. Бет-сөөгү бир аз оркогоюраак келген жүзүнөн өңү өчүп, чор колдорунун арты менен аккан жашын улам укалап сүрткөн сайын көздөрүнүн айланасы темгил-темгил дагаал болуп калды. Калбыгыйыраак эриндери билинер-билинбес кыймылдап барып эмшиўдей түшкөндө, каканактап жаш толуп кеткен көздөрү боз чалып, айланасын көралбай калды. Жерде жаткан чириген бутактын сыныгын алып, нымдашкан арыктын таманын максатсыз чукулап отура берди.

Анын минтишинин жөнү бар, ушундай салтанаттуу күндө өз теңтуштарына кошула албай, бекинип отурбайбы. Бекинбегенде кантсин! Түлөгөн тайлактай болгон кийими менен кантип тиги балдарга кошулат? Же бир жаш бала болсо экен. Жашы он жетиге чыгып, жигит болуп бой тартып калбадыбы. Атаңдын көрү, адамдын көркү чүпүрөк деген ушул экен да!.. Атасы жашында «өлүп», жетимдиктин айынан көп кыйынчылыкты көрбөдүбү. Демейки күндөрдө Зулпукар бул абалынан бир аз тартынса да, анчалык билинчү эмес. Теңтуш балдар, айрыкча, кыздар менен башка балдардай мушташыптиштешип ойноодон

көп эле корунчу. Бирок бүгүнкүдөй кемсинүү жанына баткан эместир...

[61] Айдай төшөктөн тың көтөрүлүп туруп кете албаса да, былтыркыдай көңүлү чөгүңкү эмес. Анда эми күнү батардай, эртеңкиси караңгы түн болгонсуп, келечектен эч нерсени болжой албай эки көзү тунжурап абалы тың эмес беле. Азыр болсо кудайдын кулагы сүйүнсүн деп ичтен кобуранып, уулунун баш көтөрүп адам катарына кошулуп келатканына бир ишенсе, бир ишене албайт. Анткени былтыр Зулпукары орто мектебин эптеп кыйналып жүрүп бүткөндөн тарта сотто көчүрүүчү катары, анан азыр секретарь болуп иштеп жатат. Мунун баарын былтыр Айдай үч уктаса түшүнө киргизе алыш кайда?

«Эл ичи алтын бешик» дейт эмеспи, жерде калышкан жок. Зулпукардын да жүрүш-турушу баштагыдай болбой кадыресе. Калыү кабагын жыйрып ойлуу көрүнүштө салмактуу. Анткени, ал жакшы-жаман адамдар арасында болуп, турмуш жөнүндө, өмүр жөнүндө көп нерселерди ойлонууга аргасыз... Астыртан карап жакшы адамдардын жөрүшүнө суктанат. Анын каршысында турмушка жеңил карап, өңдї-дөңдү бир басып, адамдар арасындагы өзүнүн ардактуу ордуна татыктуу боло албай жүргөн айрым адамдарды да көрөт. Айдай уулунун минтип кадыресе адам катары токтоо тартып баратканын көрүп кубанат, негедир, ичтен байкоосуз бук болгондой кыялы алда кайда кетет. Анын көңүлүн бөлөр, кыялын эргитер учурлары тээ алыста, артта. Ал учурлар турмушунун эң сонун жаштыгынын жайнаган кездери эмес беле. Ошолордун баары бир башка жагымдуу, укмуш бир кооз болуп көз алдынан чууруп өтөт. Артыктын жаш чагын, өзүнүн жүрөгүнө от жагып, күн-түн уйкусун алган учурларын эстейт. «Байкуш, – дейт кєп ойлонуп, көңүлү чөгө түшкөндө терең улутунуп – кантип эле сен ушинтип өзүңдү өзүң колдон чыгардың? Жер үстүндө бар болсоң эсиңе келдиң бекен? Уулуңдун бүгүнкү жетилген түрүн оюңа алдың бекен?.. Каардуу жылдар өттү... Эр-жигиттердин көбү кайтпай калды... Ким билет...» Айдайдын кыялы күн сайын тереңдей берет. Күдөрү үзүлөр эмес...

* * *

Застава...

Саргайып күнгө күйгөн боз адырлар кайнаган аптапка боорун кактап онтоп жаткансыйт. Сол жак тарапта созулуп чексиз жылаңач тоолор. Заставанын кызыл кирпичтүү жапыс бир нече үйлөрүнүн эшик алдында арыбери калдастап жүргөн жан жок. Узатасынан салынган аткананын көлөкө түшкөн тарабында гана кєк шапкечен жалгыз солдат жай ары-бери басып жүрөт. Ал тунжурай ойлуу.

Шыргыйдай узун денеси тарашадай катып, жүзү кайнаган ысыкка күйүп кара сур тарткан. Чарчаңкы алагыр көзүнүн тереңинде алда кандай чечилбес сырлар жаткандай.

Бул бизге тааныш Артык Бакаев болучу. Далай жылдардан берки бир беткей турмуш артта калат. Мына, эми анын алдында чыныгы **[62]** турмуш жолу кайра жаңы башталганы турат. Ал кантиши керек? Казарманы таштаган жерден бардык өткөнүн унутуп, жаңы бакытын, жаңы турмуш жолун таап кете алабы? Же колдон чыгарган кушун кайра колго кондургандай турмуш жолунда мурда тапкан бакытын – өз үй, өлөң төшөгүн, кебелбеген чыныгы бактысын табышы керекпи? Артык үйүнөн чыгып кеткенден кийин бул жерде турууга болбойт деп чечип, Ош облоносуна кирип, алыскы «Б» районуна барып иштөөгө жолкат алган. Райондун борборуна жакын «Ак-Жар» мектебине иштей баштайт. Бөтөн эл, жер, бөтөн шарт. Ал өзүн эмне үчүндүр өтө кысылган, өтө жалгызсынган абалда сезди. Эки-үч саат сабагын окутуп койгондон кийин бараргa жери жок, кечке чейин мектеп конторасында ийнин кысып отура берет. Өзүнө сырдаш, жолдош-жоро да таба алган жок. Анын мурдагы ою боюнча, башка жерге бара койсом токтоосуз эле колдоо таап, мурдагы абалыма жете коёрмун, анан эл аралап бастырып жүрсөм, баарын тең эле унутуп калармын деген болжолу такыр башкача чыкты. Күн сайын бир түрдүүчө кайталанып турган турмуш шарты аны жадатып жиберди. Ичи буулугуп, жарылып кетчүдөй болуп баратканда мындан ары чыдай албай тургандыгын көрдү да, райондук согуш комиссариатына кирип, армиялык кызматка жиберүүнү суранып арыз жазды. Анын арызы кабыл алынып, эл менен кошо алыскы сапарга бет алат. Артык Улуу Ата Мекендик согуштун бүткүл жүрүшүндө армияда кызмат кылып жүргөн менен бактысына согушка катышуу туура келген жок. Анын беш жылдык кызматы биздин родинанын түштүк тарабында тоо арасындагы чек арачылардын катарында өттү.

Темирдей тартиптин арасында аргасыздан көзүн ачып, өз жолуна ой жүгүртүүгө мажбур болду. Катардагы жолдош-жоролору өз жеринен, өң кымбат көрүшкөн кишилеринен кат алып кубанышат, кайгырышат, кыскасы, алыскы эл-жеринен кабардар. Артык мындай учурда четке басып, ачуу түтүндөн кайра-кайра соруп, жыйынтыксыз тунжураган ойго чөмүлөт. Өзүн-өзү те алыскы зоокада өскөн жалгыз арчадай, ал жөнүндө эч ким ойлоп, эч ким кам санабагандай көрөт. Эл-жердин баркы көз жеткис алыс бөлүнгөндө, саргартып сагындырганда гана билинет турбайбы. Бүткүл акылын сезими бийлеп кеткенде ал катуу жыйынтыкка

келет: «Ах, мен, – дейт эки чыканагын сандарына такап, башын мыкчыган калыбында, – үйүмдөн чыгып кетип кай жактан жан сактар жай табам дедим экен? Эми эмне кылуу керек? Айдайдан кечирим суроого болобу? Мен сураганда да ал кечире коёр бекен? Жок, анын жүрөгү таштай муздаган, эч качан кечирбейт... Өз балдарымдын алтындай жүзүн кыйган менин күнөөмдү эч ким кечпейт, кечпейт...»

...Мына, улуу жеңиш! Улуу Жеңиштин шаңы бүткүл адамзатты кубандырды. Кимдин болсо да алдына эми тынч турмуш куруу, бактылуу күн өткөрүү деген суроону койду. Артык да мындан четте калган жок. Кайсы гана түрдө ойлобосун, өз үй, өлөң төшөгүн тапмайынча бакыттын ага карай жылмайбасына көзү жетти да, акыр аягында, өзүнүн көр- **[63]** намысын бекем басып туруп, кечирсе кечирер, кечирбесе айлам барбы деп Айдайдын атына биринчи жолу кат жазган.

Артык ушул катын жөнөткөндөн кийин бир-эки ай ашып-ашпай аны башка заставага которуп жиберген. Жазган катына жооп алган жок... Бир жыл өтүп демобилизацияланды...

Алыскы сапарга чыккан вагондордун узун составы, күн-түн шака-шак, шака-шак деген бир түрлүү жадатма үн чыгарып, жыландай ийрилип, арыштап келатканы келаткан. Вагондордун ичи толо кайнаган солдаттар, жөнөкөй жүргүнчүлөр. Эч биринде кабак бүркөгөн капасы жок. Ырдап, бийлеп кубанычтуу шаң менен келе жатышат. Артык болсо сур шинелин жазданып, эң үстүңкү полкага чалкасынан жатып алган. Ал эл менен кошо ырдап-бийлеген да жок. Күч келтиргени ачуу тамеки. Жата берип бели талып кеткенде, вагондун тамбуруна барат да, тегеренип артта калып жаткан чексиз талаалардагы кыштактарды жалдырап гана карап келе берет. Жолго чыккандан бери өз тамагын бир жолу да тарбияттаган жок. Нан алат да, бир стакан чай ичет, же станцияга токтой калганда табити тартар ачуу-таттуу бир нерсе алып жалмаланган болот. Жол ката эч ким менен таанышпады да, сырдашып сүйлөшкөн да жок. Анын башында «Айдай барбы, жокпу? Жаш эле, турмушка чыгып кеттиби? Менин күнөөмдү кечиреби?..» деген оор суроолор.

Артык Ташкенге келип түшүп, бир-эки сааттай вокзал айланасында басып жүрдү, анан вокзалдын кассасына кирип, билетин азыр келе турган «Фрунзе – Жалал-Абад» поездине белгилетти. Поезд келип токтор менен көрсөтүлгөн вагонго чыгып, үчүнчү полкасына адатынча жатып алды. Туулуп-өскөн жерине

жакындаган сайын делебеси козголуп, көңүлү көтөрүлсө, бир жагынан үйүмө кантип барам, барганым менен кандай шарттын үстүнөн чыгам деп ичинен кыжалат болуусу күчөп баратат.

Поезд акырын козголуп жөнөй берди. Астыңкы полкадан тез-тез сүйлөгөн жаш кыргыз аялдын үнүн уга коюп, Артык тактанын кырынан башын салаңдатып төмөн жагын карады. Эки бетинин оту наарданган ак жүздүү, толмоч аял жанындагыларга бир нерселерди айтып, жумшак денесин солкулдата кыткылыктап күлүп жатат. Токойдой калың өскөн кара чачын желкесине түрүп, көкүрөктөрү бүйүрмөлөнүп өзбөкчө тигилген атлас көйнөк кийиптир. Толмоч келген ак билегине тагылган сааты бар. Артык көпкө чейин суктанып карап келе берди. Алиги жаш аял, мурдунун кырын чыгарып, жогору жагынан карап келаткан Артыкты көргөн жок.

Төмөн жактагылардын сөзү басаўдап, ар ким өз алдынча болуп калды. Жаңкы аял болсо терезеден тунжурап алыска көз жиберип, вагондун кыймылы менен жай термелет. Артык башын бир кыйла салаңдата түштү да, үнүн катуу чыгарып:

[64] – Кайда барасыз, карындаш? – деди. Ойго чөмүлүп келаткан келин селт башын көтөрүп, Артыкты көрө сала, этек-жеңин кыпсынды.

– Ошко барам.

– Оштун өзүнө барасызбы?

– Жок, андан ары Б. районуна.

– Кайда иштейсиз анда?

– Мектепте...

– Кайсы мектептесиз?

– «Ак-Жар»

– «Ак-Жар?»

– Ооба.

– Оо, эми тааныш чыгып калабыз. Мен ушул мектепте иштеп жүрүп армияга кеткенмин. – Артык жото жилигинин жарымына араң жеткен кең кончтуу кирзовой өтүкчөн буттарын салаңдатып барып, полго секирип түштү да, аялдын маңдайына отурду.

Алар жол ката эрмектешип келе беришти. Келиндин аты Карима экен.

Артык армияда жүргөн жылдарын кыскача айтып, улутунуп жер карады. Карима үй-жайын, тууган-уругун сураганда, кысталгандай араң үн чыгарып:

– үй-жайым, аялым бар эле, – деп колундагы папиросун удаа-удаа соруп сөзүн улады – аскерге жөнөгөндөн мурдараак ажырашып көткөнбиз. Ошол үчүн согуш бүткөндөн кийин да кыйла мезгилге чейин сверх срочный кызмат этпедимби...

– Азыр анда иштеп жүрүп кеткен Ак-Жарга барарсыз?

Артык ойлоно калды да: – Ооба, албетте, – деп жиберди. Бул сөзүн айтууда ал бир паска болсо да Кариманы өзүнө жакын тартуу максатын көздөгөн.

– Азыр мугалимдер жетишпейт, – деди Карима ишеничтүү түр менен жалжылдап карап, – эптеп эле жетинчи классты бүтүргөн балдарды да аргасыздан мугалим кылып жүргөн учурларыбыз болбодубу. Өз ордуңуз ар убакта даяр да. Сиздей болуп эл четинен келгендерге колдон келген жардамыбызды аябайбыз. – Келин башын экчей, кашын кагып сүйлөгөн адаты боюнча чын пикири менен айтты.

Карима «Ак-Жар» мектебинде окуу бөлүмүнүн башчысы экен.

Кариманын күйөөсү да ошол мектепке мугалим болуп иштеп жүрүп, 1942-жылы аскерге кетип, жыл айланбай палан жерде курман болду деген кабар бөлүктүн командованисинен келген. Күйөөсү жөнүндө айтып жатканда Кариманын өңү бир аз кубулгансып, узун кирпиктүү көздөрүнүн кычыгына жаш кылгыра түштү. Жогору карабай кирпиктерин кайра-кайра ирмеп, кылгыра түшкөн жашын сиңирип жиберүүгө аракет кылып жатты.

[65] Артык ага-буга жооткотуп, сөз тизгинин башка жакка бурду.

Түшкү тамак мезгилинде Карима сумкасын ачып, бышырылган эт, нан, конфет койду ортого. Артык калдастай түшүп:

– Мен азыр...– деп эшикке жүгүрүп чыгып кетип, бир-эки мүнөт өтпөй эле вагон-ресторандан колтойгон чоң шише винону кармап кирди. Винону эки стаканга толтура куюп, бирин Кариманын алдына койду.

– Жок, – деди Карима, – мен муну түк ичпейм.

– Андай дебеңиз, кан жолдо келатып тааныштык, алып коюңуз.

– Мага ичкилик жакпайт, – деп Карима башын чайкап жолотподу.

– Мен, – деди Артык муңкана сүйлөп, – алты-жети жылдан бери кыргыз аялынын караанын көрүүгө зар болуп, бүгүн сиз менен жолугушуп отурам. Ичпей койсоңуз мага убал болор, ойлонуңузчу.

Карима тигинин тамашасына күлүп жиберди. Анын толмоч келген кызылдуу бетинин эки ууртунда эки чуңкур пайда боло калганда Артык үчүн

укмуштай жарашыктуу болуп көрүндү. Анан кийин стаканды эрингендей бошоң кармап алып, акырын кагыштырды.

Артык ошол бойдон өз полкасына чыгып жаткан жок.

Күүгүм. Фергана өрөөнүн как жарып азынган кубаттуу паровоз караңгы түндүн кучагына жолборстой атырылып кирип баратат. Вагон ичиндеги электр лампочкалары жагылды.

Артык менен Карима жатпай бурч жакта отуруп сүйлөшүп келатышат. Карима кыт-кыт күлгөн сайын, ала-көлөкөлөнгөн жарыкта анын толмоч жүзү ого бетер нурданып, суктанып бараткан Артык үчүн жомоктон уккан кереметтүү сулуулардай көрүнөт. Артык анын жумуру жумшак колдорун кыса кармаганда, денеси чытырап, өзүн-өзү токтоталбай кетти. Ак бетинен кумарлана өпмөк болуп умсунду эле, Карима көкүрөгүнөн түрүп аны жеткизбеди. Келин анткенин билгизмексен болуп, сөзүн улантып сүйлөп келе берди.

Артык эрте ойгонду. Бирок козголбой гана жата берди. Жүрөгү укмуштай тызылдайт. Мына, бүгүн ал Айдайдын алдына барып, кечирим сурайт, иши оўунан чыгабы, жокпу?... Айдай кечиреби, жокпу?...

Карима ойгоноор менен үстүңкү полкадагы Артыкты тарткылап:

– Жакшы жаттыңызбы? – деди. Артык азыр эле ойгонгон кишидей көздөрүн сыйпалаган болуп, секирип полго түштү.

Алар бирге отуруп, нанүштє кылышты – бир-эки стакандан вино ичишкен соў, Артыктын ички дүйнөсү чукул өзгөрүлдү. Денеси жанагы кысылуудан бошоп, өзүн кең асмандагы эркин бүркүттөй сезди. **[66]** Кариманын ар бир сөзү, кылык-жоругу тим эле жүлүнүнө жеткенсип баратат. Карима да кеээкиден назик пардазданып, суйкайып сырдуу тиктеп, ойлуу сүйлөйт.

Вагондогу узатуучу аял: – Азыр Кара-Суу станциясы, калуучулар камынгыла, – деди. Карима карбаластап буюм-теримин жыйыштырууда. Артык бүтүндөй нес болуп өзүн унутуп калды...

– Жүрүңүз, тиги турган машинага чыгалы, – деп Карима колунан тартканда ал чочуп кетти. Шарт бурулуп артына караганда вагондор турган жеринен козголуп, поезд Кара-Суу станциясынан Жалал-Абадды көздөй узап бараткан эле!..

* * *

Артык менен Карима кеч жетишти. Карима чакан гана бир бєлмєлүү үйдө турат экен. Алар келгенде коңшу үйдөгү кемпир кирип учурашты. Карима тиги

кара кемпирге Артыкты көрсөтө берип:

– Бул жигит биздин мектепке мугалим болуп келди. Ушерде иштеп туруп аскерге кеткен, – деп эски тааныш киши сыяктуу түшүндүрдү.

– И-и айланайын жарыктык, – деп кара кемпир, аскер жөнүндө, качан, кантип кеткендиги жөнүндө эзип сурап жатты. Артык болсо кемпирге түшүнүктүү кылып жооп берет.

Карима келатканда ала келген жаңы этинен жасаган тамак көптө барып бышты. Эң алдын бир стакандан вино ичишип анан жай тамактанышты. Андан-мындан кеп козгойт. Эмне үчүндүр, Кариманын көздөрү Артыктын коңкогой мурундуу кара-сур жүзүнө байкатпай жалжылдап тигилет, кээ-кээде оор улутунуп коёт.

Кариманын нардуу кызыл жүзү, маңдайында жаркырап күйүп турган чыректын жарыгына нурданып, Артыкка укмуштай жагымдуу көрүнөт. Карима колундагы күкүрттүн данын столдун үстүнө төгүп жиберип, аны шашпай бир талдан кармап, жылдыз, төрт бурчтук сыяктуу бир нерселерди жасаган болот да, аягына чыкпай эле бузуп жиберет. Көмөкөйдөн чыгарган ичке үнү менен жагымдуу обондун мотивинде кыңылдап ырдайт. Эмне деп айтып жатканы билинбейт, антсе да жаш келиндин жүрөгүнүн толтосунан жарылып чыгып, жашчылыктын лаззатына кумарланган кусалануусун жаш жарына болгон сагынуусун, андан эрксиз айрылгандагы кайнаган жүрөк муңун, жалгызсынуусун астыртадан сездирет.

Артык да келиндин бул абалын өтө таасирленүү менен кабыл алып отурду. Келиндин толмоч беттери, балкылдаган ак тамагы, эрксизден жүрөгүн зырпылдатат. Анткен менен кечээ поездде аша чаап, апсаласи бир болуп калган үчүн өзүн токтоо алып отурду.

Убакыт өтүп жатты. Кариманын көмөкөйдө кыңкылдап ырдаган ыры да токтогон. Анын ичинде укмуштуу бир ойлор чатышып, жыйынтыкка келалбай жаткан эле.

– Эмне тиктейсиз? – деди Карима бир түрдүү көрүнүш менен тигиле карап, анын жүзүнөн күлкү десе күлкү, кубаныч десе кубаныч сыяктуу табышмактуу үрөй окулуп турду. Артык эч нерсеге түшүнө бербей, көзүн төмөн түшүрдү. Ушул учурда ал кандай болгонун да сезбей калды, Кариманын жоон билектери мойнунан кысып, былкылдаган көкүрөктөрү көкүрөгүнө кыналыша түшкөндө мамыктай гана жумшак учурады. Келин аўкаган жандай удаа-удаа өөп жиберди.

Артык карылуу колдору менен Кариманы баладай так көтөрүп алып эки кишилик жыгач керебеттин үстүнө кырланды. Артык көкүрөгүнө жапшыра кыскан сайын Кариманын көздөрү ымыр-чымыр тарта денеси**[67]** балкып, өзүн жепжеўил кыз кезиндей, биринчи күйөөсү менен жаштык жыргалына балкып жүргөндөй элестетет... анын жүрөгү түрсүлдөп муундары билинер-билинбес калчылдаганы Артыкка даана сезилип турду.

Далай жылдар бою жылуу төшөктүн лаззатына ээнэркин канбаган Артык Кариманын мамыктай жумшак сыйда денесин көкүрөгүнө толтура кучактап, нардуу жүзүнөн, ак тамагынан, жука эриндеринен аңкоосу канбастан сүйүп жатты. Ал өзүн бейиштин рахатында жүргөндөй сезип, өмүрүндө көргөн ачуу-таттуу учурларын кыялынан таптакыр чыгарып жиберген эле...

* * *

Карима педагогикалык окуу жайында окуп жүргөндө сүйүшүп-күйүшүп баш кошушкан күйөөсү менен эки гана жыл бирге турмуш курду. Ал эки жыл өмүрүнүн эң бактылуу жылдары катары жүрөгүнө кетпес болуп уюп калган. Мугалимдердин эки жылдык институтун бүткөн маданияттуу, бир жагынан оор басырыктуу мүнөзү бар токтоо Сайдин сүйгөн Каримасынын көңүлүн эч качан ооруткан эмес. Бул урматтуу үй-бүлөнүн бактысына кандуу согуш кылыч чапты...

Сайдиндин согушта каза болгондугу жөнүндөгү суук кабарды укканда, Карима үчүн асман жарылып жерге түшкөндөй болгон. Муң-кайгыдан жаш жүрөгү араң гана жарылбай чыдап, калың кара чачын саксайта жазып, бир жагына өбөктөп жер таяна кош бөйрөгү бүлкүлдөп, жамыраган тунук көз жашын күнү-түнү этегине жамгырдай төктү. Далай-далай күндөрдү уйкусуз өткөрдү. Бирок өлгөндүн артынан эч ким өлүп калбайт да. Айлар учту, жылдар өттү. Мезгил узаган сайын Карима өзүнүн жалгыздыгын сезип, өтүп жаткан кырчын, өзүнүн акыркы өмүр-турмушун мөмөсүз дарак сыяктуу элестетти. Канча кырдуу ойлоп көргөн менен да жалгыздыктан ич жылытар бакыттын караанын көрө албады, бирок канчалык **[68]** деген менен көңүлү каалап, кол созорлук жигиттер кайда? Ушундай шартта Артыкка жолугуп отурбайбы.

Кариманы башынан турмуш өткөрүп калды деген менен турмуштун чыныгы тоомдорун көргөн жок. Баш кошуу, үй-турмуш, эр жөнүндө эң сонун гана түшүнүктө калган, ал ар убак алдындагы турган жаңыдан турмуш куруусун ойлогондо, Сайдин менен өткөргөн бактылуу учурларын, ал турсун, андан да кызыктуу турмуш элесин көз алдына келтирүүчү. Мына, ошон үчүн арадан көп

өтпөй эле Артык экөө баш кошушту. Жаңы окуу жылы башталганда Артык да мугалимдик кесибин улантты.

Алп турмуш бузулбас өз багыты боюнча ага берди.

* * *

Карима кыз төрөп алды. Анын кубанчы койнуна батпай, жүрөгү алып учат. Жакын санашкандар, курбу-курдаштар кызуу куттукташты. Карима кызына өзү тандап Гүлбара деп ат коюп алды.

Карима төрөт үйүнөн келгендин эртеси, Артык кыпкызыл болуп тамылжып үйгө кирди.

– Карима, – деди ал айыбын дароо мойнуна алып, – мен... мен, бүгүн кичине татып койдум. Ушу кызымын төрөлүшүн куттуктаганым болот. Кечирим коёрсуң, ээ!

Карима ооруканада жаткан учурда ичип жүргөнүн да уккан, бирок жаман сөз айткан жок.

Арадан он күндөй убакыт өткөн. Жазга маалкы жашык күн заматта өзгөрүлдү. Асман бетин самсып көчкөн кара булуттар чүмкөп, шыбыратып жамгыр сабап кирди. Кыбыла жактан муздак шамал жүрүп, күн бата анчамынча карга айланып жатты.

Карима туруп от жагуудан ичиркенип, кызын көкүрөгүнө каткан бойдон керебетте. үйдөгү жылуу демден айнек бетин буу чалат. «Артыкка эмне болду» деди өз ичинен. Ошол замат анын ою тереңдеп кетти. Артыктын кийинки мезгилдерде жакшы-жаман айтканга көнбөй, ичкиликке башы менен кирип баратканын эстеп, көңүлү бүркөлө түштү.

– Карима! – деди коңшу аял сырттан.

Карима «а»! деп жооп берүү мен бирге терезенин түбүнө жетти.

– Күйөөң тигил жерде мас болуп жатат. Тим эле алаамат, – деп кыт-кыт күлүп басып кетти. Анын күлкүсү Кариманын сай сөөгүнө жете түшкөндөй болду. Жанатан тынчсызданып отурган Карима жүн жоолугун шашыла жамынып, пальтосун да унутуп эшикке жөнөдү.

Карима Артыкты араң жеткирип, керебетке жаткырды да, шолоктоп ыйлап жиберди, намыстанганынанбы, же катуу үшүгөнүнөнбү, ким билсин? Суу болгон кийимин алмаштырып кийинди, аябай үшүгөнүн ушунда гана сезди. Жаңы төрөп бели ката элек неме ээги-ээгине тийбей калчылдады. Ысык чай кайнатып ичейин деп, бирок чамасы келбей төшөгүнө жатты. Сөөктөрү какшап, сыны туташып

баратат. **[69]** Карима эртең менен ойгонуп былк эте албады. Далылары курушуп, жиликтери сынып бараткандай какшап, чыйрыгып эти от болуп ысып турат. Тили кургаган. Башын араң көтөрүп кызын эмизди да, кайра жаздыкка кыңкайды.

Аны ооруканага алып кетишти. Эки айдан ашык жаттып айыга алган жок. Өпкөсүнө суук тийип, кургак учукка айланыптыр. Карима ооруканадан чыкканда жаңы окуу жылы да аяктап калды. Бирок баягы балкыйган толмоч дене кайда дейсиң? Ирең индеги наарданган кызылы өчүп, жууган чүпөрөктөй кубарган, үйлөп ийсе учуп кетердей ирбийген гана сөлөкөтү калды.

Күндөр өтүп жатты. Карима оорудан так көтөрүлүп кетпегендиктен, жаңы окуу жылы башталганда өз ишин улантып кете алган жок. Жугуштуу оору менен ооругандыгына байланыштуу, доктор балдар арасында иштөөгө уруксат кылбай койду. Саламаттыгын жоготкон Каримага законду пенсия белгилеп берилди. Эми оору жаны менен алек болуп үйүнөн чыга албай калды.

Артыктын жүрүш-турушуна Карима үй ичинде киришсе да, тышкары жактарда ал эркин. Ошондон кийин жыл айланган жок, Артык педагогдук ишке такыр жараксыз киши катарында белгиленип, өзүнүн бузулган жүрүш-турушу менен жаш муундарга үлгү боло албай тургандыгы көрсөтүлүп, окутуучулук кесиптен түбөлүк четтетилди. Өз кесибинен такыр кол жууганына көзү жеткен Артык райондук керек-жарак союзунда, андан кийин тамеки союзунда иштеди. Бирок ага коомчулук тарабынан берилген тарбиялоо чаралары сабак болбой, баягы изи менен кете берди...

Гүлбара беш жашка чыгып, тили буудай кууруп калган. Карагаттай көздөрү күлүңдөп, кичинекей тегерек беттеринен нуру таамп турат. Төбөсүнө койгон үрпөк чачтары сексейип, али мектепке бара элек болсо да, кичинекей колдору менен быйтыңдатып китеп баракатайт. Бир жагынан үй-бүлөлүк трагедиядан санаркап, бир жагынан күндөн-күнгө күчөп бараткан оорудан сөңгөктөй каткан апасынын көңүлүн алаксытат.

– Апа, – дейт бөйтөңдөгөн Гүлбара – мен көп-көп окуп доктуй бойом, ана сага дайы ичийип, айыктыйып айам. Ошондо... ошондо атамы апкейип аябыз-а?

– Ооба, тилегиңден айланайын, – дейт Карима каны качкан чийдей колдору менен кызынын үрпөк чачынан сылап.

Бирок кичинекей Гүлбаранын тагдыры башкача чечилди. Карима көп узабай көз жумду...

Эл чогулуп опур-топур. Гүлбара суналып жаткан апасынын жанында анча-

мынча ыйлап коюп ойноп жүрөт. Анткени апасы башка убактарда деле дайыма доктурда, же үйдө болсо төшөктө жатчу да, кичинекей Гүлбара бүгүн дүйнөдөгү эң кымбат кишисинен, **[70]** апасынан түбөлүк ажырап жатканын, жаш жүрөгүнө өмүр бою кетпес армандын тагы түшүп жаткандыгын кайдан билсин, кайдан акылы жетсин? Кейпи суук жетимчиликтин тонун аргасыз кийип жаткандыгын, алдында жалгызсынуу, кемсинүү сыяктуу учурларынын бар экендигин, андан чыгуучу далай көз жаштын бар экендигин кайдан билсин, кайдан көзү жетсин? Жаш баланын кыялында: – «Апам ошентип жата берет, мен болсо жанында ойноп жүрө беремин» – деген ой бардыр, балким.

Табытты алып жөнөгөндө:

– Апа... апа!..– деп кулундай чаңырды. – Апа, мен кантем?.. үйдө өзүм жалгыз койком. Апа... апа!! – анын аянычтуу ичке үнү кимдин болсо да сай сөөгүн сыздатып жиберген эле.

– Таш боор кудай ий, таш боор кудай! – деди чыңырып-өкүрүп алкынган кичинекей Гүлбараны кармап турган кара кемпир, куюлуп бараткан көз жаштарын далбыраган кең көйнөгүнүн жеңи менен сүртө, – бир бечера наристени мынча шорлоттуң. Эми бул байкуштун күнү не болот?..

Эки-үч күн өткөн соң койшу-колоңдогу аксакалдар алыстан Артыкты алып келип, жемелеп жакалашты.

– Мына үй-жайың, дарыдай болгон кызың турат. Алдырап жүрбөй үйүңдү кураштырып оокатыңды кыл.

– Макул, – деди Артык төмөн салып отурган башын өйдө көтөрүп, – акмак болдум, рахмат силерге, туугандар…

...Кеч кирип бараткан. Чачтары саксайып жүдөгөн Гүлбара дарбазанын артына сүйөнүп, көз жашын кир колунун арты менен улам сүртүнүп, атасынын келер жолун карайт. Анын кир күйнүгүнүн этегин акырын жүргөн жел желпет. Кечки иңир улам коюуланып бараткан сайын, үйгө жакын бадалдардын карааны коркунучтуу жаныбарлардын сүлпөтүнө окшоп көрүнөт, жакындап келаткансышат. Гүлбара жүгүрүп үйүнө кирди да, караңгы үйдүн тунжураган бурчтарын карай албай бетин эки колу менен бекем басат, төшөк үстүнө чөгөлөп жатып, ошол бойдон уктап калды.

Кызымтал Артык үйгө кирип келип, термеле токтолуп күкүрт чакты да, томолонуп жаткан кызын көрүп, көзү бир аз ачыла түшүп, адамдык намыс анын жүрөгүн мыжыгып жибергенсиди. Дароо тамеки ороп үстү-үстүнө сорду эле, көзү

ымыр-чымыр болуп, аны кайра мастык жеңип кетти. Кызынын жанына сулап жатып калды.

Артыктын катуу коңуругунан чочуп ойгонуп кеткен Гүлбара:

– Ата, ата!.. – деди аянычтуу үн менен.

[71] Артык ойгоно койгон жок. Гүлбара аны тырмалап жүрүп ойготту. Артык көзүн ачканда бөлмө ичи караңгы болучу. Чырт-чырт эттире күкүрт жандырганда кызынын өзгөрүлгөн жүзү күңүрт жарыкта алда кандай аянычтуу көрүндү.

– Ата, – деди Гүлбара араң унчугуп, – кардым ачты... Бүгүн тамак жегеним жок... – Артык алда кандай бир абалга келди. Азыр оокат апкелем деп эртең менен чыгып кеткенин эми эстеди. Башына кан тепкендей тунжурай түшкөн. Чырак жагып, казан-аяк жакты аңтарып, жээрге ылайык эч нерсе таппады. Сыртка умтулду эле Гүлбара ыйлап жиберди:

– Ата, атаке, кетпечи, – деди кыз жалбарыңкы. Өзүм жалгыз корком. Тамак жебейм. Кетпе, ата. Сен жокто түндөсү апам келет. Көзүмү жумсам да келет. үйдүн ичинде басып жүрөт. Эч нерсе айтпайт, сүйлөбөйт... Кетпечи, ата. Мен корком...

Артыктын эти дүркүрөп төбөсүнө чыкты. Далай жылдан бери адамды аёону, ага берилүнү унуткан анын жүрөгү зыркырап кетти... Ал термелип араң токтолуп калды.

– Ата, ата отурчу, – анын кетип калышынан чочулаган Гүлбара, бошотподу,– мен тамак ичпейм. Эртең... эртең менен ичем...

Артыктын ар-намысы биринчи жолу бардык эркин бийлеп, аны эзип жиберген эле, ал тиштенип араўңтоктолду да:

– Болду, кетпейм. Сүйлөбө, – деди ал. Гүлбаранын үнүн угуу ал үчүн оор эле. Эрдин кырча тиштенип отуруп калды. Аны ар-намыс алкымдан алып кысып турган болучу. Буга чейин эч болбогон сезимди, оор сезимди баштан кечирип жатты. Кызынын ачкалыгы, анын аянычтуу жүзү Артыктын көзүн ачып жиберди. Ал өзүн аңгырап айдай талаада жол аңдыган ырайымсыз, таш боор кан ичкич сезди. «Мен эмне үчүн таш боормун? Мен эмне үчүн мынчалык ырайымсызмын? Мен эмне үчүн...» Ал эч нерсе ойлой албай калтырап кетти. Кыңкыстаган Гүлбаранын үнү анын боорун чукуп, жүлүнүнө жетип жаткансыды. Ал бакырып жинди болуп кетүүгө даяр эле, бирок өзүн араң токтотту... Эң мурун кызын тамактандырып, анан бир пас болсо да, жок дегенде эртең мененге чейин өз

трагедиясын унута турууну эңседи. Ошон үчүн түнкү саат он экиге чейин иштөөчү буфетти эстеди ал. Бирок Гүлбара уктай койбоду. Анын өз оюнда саат он экиге эми жакындап, станциянын буфети жабылып кала тургансып кетти. Ал ордунан ыргып туруп эшикке карай умтулду. Таш боордугу аны дагы өз колуна алган болучу...

– Ата, кетпе... кетпе! Мен корком... корком... Гүлбаранын аянычтуу үнү көчөгө чейин жетип, анан караңгы түнгө сиңип кеткендей угулбай калды...

Артыктын бүткүл денеси чымырагандай, жүрөгү сыгылып, дагы бир жолу өзүнүн каңгырап эч кимге керексиз, эч кимге пайдасыз болуп баарыдан ажырап калганын сезди. Караңгы үйдө калган кызын эстеди, ыйлагысы келди... Жайкы түндүн коңур шамалы жаагына чапкылагансыды.

[72] Артык кең кирзовой өтүгүнөн шарп-шарп үн чыгара поселканын түз көчөсү менен төмөн карай басып баратты. Ал эки колун колтугуна катып ийинин куркуйтуп чыгара мойнун кысып, тунжураган абалда болучу. Кыштак ичи мемиреп тыптынч. Анда-санда арс-арс үргөн ит да көп чаяланбай үнүн басып жок болот.

Станциянын буфетинин эшик алдына токтоду, ал алда качан эле жабылган эле. Анын катарындагы дүкөндүн да эшик алды күндүзгүдөй эмес, жымжырт. Артык жол боюнда жапжалгыз сороюп көпкө чейин тура берди. Анан ишенбегендей буфеттин эшигин тартып көрдү. Андан ары бошоң басып дүкөндүн эшиги жакка өттө. Эч ким жок. Ал шалдайып тура берди да, бир кезде жыйылып турган ящиктерди караңгыда үңүлө-үңүлө карап анан сыйпалап көрдү. Колуна кандайдыр муздак шишелер, консерванын банкалары урунду. үстүңкү оор ящикти нары жылдырып, алдыңкысын копшоп чыгарып жатканда ящиктер калдырап куланып кетти. Дал ошол жерден аял үнү кыйкырып сала берди:

– Ой, эл-журт! Өлтүрдү! Барсыңарбы!..

Артык не кыларын билбей аңкайып туруп калып, анан аял жакка басты. Аял качып берди. Артык инстинктивдүү сезимге бийлетип, там айлана артка качып жөнөдү... Көз ачып-жумганча мотоцикл минген милиционер алдынан утур чыкты.

Отделениеге кароолчу аял да барды, анын ящик тилген жаагы ылдый жошолоно кан агып турган эле... Артык жаагын кабыштыра тиштене жер каранды...

* * *

– Кой, – деди коңшу отуруп, бардык абалды күрөп турган Шапак деген кекеч чал бириндеген сербегей сакалын сылап коюп, өз кемпирине кеңеш салып, – б-баягы ит иттигине кетти. Б-бечера кызга убал болуп баратат. Б-бала үстүрүп эле келген жандар эмеспизби, ушу б-бечера кызды өзүбүз эле багып алалы. Бул үчүн к-казан аспайбыз, чоңойсо кызыбыз болуп калар, болбосо чымындай жаныбызга сооп деле болор. Кандай дейсиң, кемпир?

– Ошол бечераны оорлоп жок дейт белем. Өзүм деле кол арага жарап, эргенчик болуп калбадыбы, мейли чал, – деп башын ийкеңдетти. Ошондон бери бир ай өтө элек болчу. Селолук советтин председатели Артыктын эшигине бастырып келди да, үйдүн кулпулануу турганын көрүп, Шапакты үйүнөн чакырды.

Кекеч чал кынтыңдап басып келип, председатель менен кош колдоп учурашты. Анан: – К-кел, сельсовет, – деди ага суроолуу карап.

– Артыктын кичинекей кызы кайда? – деди кара көк тарткан семиз председатель сельсовет.

– Ээ, – деди Шапак айткысы келбегендей, – б-бе-чара кыз мусапыр болуп кетип баратканынан кемпир экөөбүз багып алдык.

[73] – Абдан жакшы кылган экенсиз, – деп председатель ойлонуп калды. Ал кыйладан кийин сөз баштады. – Мен өгүнчөрөөк ушул кыздын кыйын абалда калганын угуп атайын барып, жетим балдар үйүнө киргизип коюуну сүйлөштүм эле. Андан бери да беш-алты күн өтүп кетти, кол тийбейт.

– К-кыз баланы да жетим балдар үйүнө алар бекен?

– Жарыктык, – деди председатель тигиге карап баш чайкап, – кыз баланы албай, анан кимди алат?

– Эркек б-балдарды эле багабы дейм да! – деп кекеч чал өзүнүн тайкы түшүнүгүнө ыңгайсыздана түштү.

– Багуу эле эмес, окутат, тарбиялайт, адам кылып чыгарат.

– Ооба, ооба, – деди Шапак сакалын сербейтип таң калгандай, Атаңа рахмат, улук болсоң ушундай адилет бол.

– Кыз кайда?

– үйдө.

– Эмесе, Шапак аке, сиз кызды балдар үйүнө бүгүн жеткирип келиң. Мен баары менен сүйлөшүп ишти бышырып койгомун. Справка жана башка кагаздарын азыр контордо жаздырып, колуңузга берем, макулбу?

– М-макул эмей эмне, азыр эшекти токуп минип учкаштырып алып жеткизип коюп, кечке кайра келем.

– Ошентиңиз, Шапак аке, мен контордо болом, кызды учкаштырып бара калыңыз.

...Сот процесси аяктап келатты. Айыпкердин столунда чалгы саптай коржойгон баягы Артык отурат. Капкара чачы уюлгуп уйпаланган. Ал башын жерге салып түк сүйлөбөйт. Баарын кадиксиз мойнуна алгандай тилсиз. Кийим-кечеси жүдөө. Анын маңдай жагындагы узун отургучта токтолуп калган эки киши, бир орто жаш аял өзүн жупуну сезип, эмне болуп кетер экен деп сестенгендей заседателдерден көз албайт. Быйпыган мурдунун таноолору кыпчылгансып, ак жуумал жүзү кубарыңкы. Анын үрөйү үрпөйүңкү абалынан ичтен тынчсыздангандыгын жазбай ажыратууга болор эле. Далбырата кең тигилген чыт көйнөгүнүн жеңи менен улам батташып кеткен оозун арчынып коёт. Ушул аял тиги айыпкердин довогери...

– Кана, ордуңардан тургула, судья келатат! – деди столдун берки учунда отурган секретарь жигит. Ал арыкчырай жүзүн тез буруп, кичинекей кара чачын сылап коюп айыпкер довогерлерге карады. Алар орундарынан турушту.

[74] Судья жигит Нышанов өкүм жазылган кагаздарын бетине жая кармап, козголуп ордунан турду. Ал чарчаңкы көздөрү менен залдагы элди айландыра бир карады да, эки жагына жайылып түшүп кеткен чачтарын колу менен арт жагына салаалап тарап коюп, коңур үнү менен өкүмдү жай окуй баштады. Нышановдун Б. районуна судья болуп шайланганына жылдан ашып баратат. Ушул аз гана мезгилдии ичинде эл оозуна кирип калган. Анын ишти адилеттүү чечиши көп тажрыйбалуу судьялардай деп эл кеп кылып жүрүшөт. Чынында да, анын караган иштерин жогорку сот органдары эч качан бузбай кубаттап келатканына караганда, элдин субай сөздөрүнүн деле бир жөнү бар сыяктуу. Өзүнүн жүрүш-турушу да оор басырыктуу. Орто бойлуу, кырдач мурун, карасур жигит. Чыгыңкы бет сөөктөрү чымыр жүзүн толмоч кылып көрсөтөт. Сапырылган кара чачтарын улам кайра сылап коюп сүйлөчү адаты бар. Кайсы учурда болсо да эрикпеген жай жана басмырт мүнөзү анын акыл-эсин күбөлөп тургансыйт.

Өкүм окулуп бүттү. Нышанов айыпкердин көзүнө бир жагы өкүнүчүү, бир жагы негедир аянычтуу жүз менен карап турду да, өкүм жөнүндөгү пикирин сурады. Айыпкер болсо акыл-эсинен ажыраган немедей тунжурап бир ооз жооп кайтарган жок. Анын минтиши – бир ооз актанууга аракет кылбай, бардыгын

мойнуна алып жатышы судья Нышановду процесс башталгандан бери тынчсыздандырат. Актануудан көрө баарын мойнуна алып, кыжырдуу тиштенип тунжурашы «сен болжогондон алда канча оор айыптуумун, мени аяба, жазала... жазала...» дегенсийт. Процесс мезгилинде да өзүн унуткандай ою башка жакта отурганын байкаган. Кээ бир суроолорду укпай калып, чочугандай чорт жооп берет да, башын жерден албайт.

– Демек айтарыўыз жокпу? – Нышанов үнүн басаң чыгарып, стол үстүнө эңкее бергенде, бүкүр далысы ого бетер дүңкүйүп чыга түштү. Анын көңүлүндө «кандай да болсо өз пикирин айтса» деген каалоо бар болучу. Айыпкер мурдагы калыбынан өзгөрбөдү. Нышанов сапырылып эки жагына түшүп кеткен чачтарын жай сылады да:

– Беш күн ичинде жогорку органдарга арызданууга акыңыз бар, андан кийин өкүм күчүнө кирет, – деди. Артык баш көтөрүп залдагы адамдардын жарык жүздөрүнө суктана карады. Көөдөнүнө жык толгон өкүнүчтөн ок тешкендей жүрөгү зыркырап кетти. Өзүн өзү чексиз жек көрдү. Өз намысы өзүн эзип жатты. Бул жазанын туура экенин, эл алдында жүзү мындан да кара экенин биринчи жолу өз абийири менен мойнуна алып, башын шылк эттире төмөн таштады...

– Ах!.. Залдын ичинен аялдын добушу шак этти. Артык эч нерсе укkан эмес... Мындай кокустукту күтпөгөн судья Нышанов селт башын көтөрүп караганда кош колу менен өз оозун баса калган апасынын көзүнө көзү тушма-туш келе түштү. Ал чочуп кетти. **[75]** «Апа, сага эмне болду?» деп жибере жаздап, араң токтолду. Кызылдуу жүзү заматта кумсара түшкөн. Апасынын мында келишин таптакыр күткөн эмес, уйгу-туйгу болгон түрдүү ойлор башынан ойноп кетти.

Эки милиционер айыпкерди алып жүнүштү.

Эл сүрүлүп эшикке чыга тарап жатышты. Алиги довогер аял өзүн бир бечеранын убалына калган ырайымсыз таш боор киши катарында сезип, жаман абалда баратат. Башкалардын көздөрү ошого тигилгенсийт. «О куруп кал, жөн койсо деле болмок, бекеринен бир бечеранын убалына калдың» – дегенсийт. «Чын эле ошенттимби? – деди аял єз дилинде, – ооба, ал элдин мүлкүн уурдайын деп кирген. Мен ойгонуп кеткенимде ящик менен башыма койду. Ящик жаза тийип башым жарылып кетти эле, жандалбас кылып чыгып элди чакырдым. Эл келип ууруну кармап алышты. Ал эч нерсени уурдай алган жок. Бар болгону башым жарылды. Ошол үчүн бир бечераны ушунча жазалаттымбы! Каалганы

сүзүп алсаң да, кээде баш жарылатко! Мунун убал-сообун кантем! – Акырет жөнүндө ойлогондо бечера аялдын көзү караңгылагандай бүткүл денеси чымырап кетти. Эч ким менен иши жок тунжурап басып кете берди.

«Жок, – деди кайра башка ойго ооп, – анткеним туура эмес. Кокус мени мээге таамайлап коюп, майып кылган болсо, беш жашар Кадырбегим, жети жаштагы Садырбегимдин күнү эмне болмок? Кимдердин колунда титиреп жетим болуп калат эле?... Бул туура өкүм. Сот адилеттүү. Ал менден көптү билет». Өзүн-өзү араң жубатып ишендирди. Эгер бир киши алдынан чыгып: «Ээ, карындаш, сен жакшы кылбадың, үч-төрт айдан бери деле камалып жатканы жетишпейт беле? Бекер убалына калдың» – десе, токтолбой жүгүрүп судьянын алдына барып, «Айланайын, койгула, ушуну бошотуп ийгилечи. Мен баарынан кечтим. Ошенткиле, айланайын» дээр беле, ким билет?..

...Судья Нышанов үйүнө тез кайтууга шашты. Апасынын бүгүнкү түшүнүксүз жоругу таң калтырат. Мындайда күн да кеч кире койбойт турбайбы.

Анын апасы саясат менен иши боло койчу аялдардан деле эмес эле. Кийинки жылдарда ачуу-таттуу турмуш даамын бир далай тата калганын айтпаганда, кадимки карапайым кишилердин бири. Бар болгону уулу кызматтан кайтканда жалынып-жалбарып тамагын койгончо шашчу. Эртели-кеч: «Айланайын балам, бирөөгө асти жамандык кылба. Колуңдан келсе, жакшылык ойло. Камак деген балаага жыландын баласын түшкүлүк кылбасын, айланайын» – деп айтып калчу. Мына бүгүн сот залына катышып, баарыдан да күтпөгөн жерден укмуштуу сезим менен үн чыгарып көпчүлүктүн көңүлүн өзүнө бурганычы. «Мунун себеби жөнөкөй жерден эмес. Бул бир табышмак» Нышановдун башына түрдүү жоромолдор келип кете берди. «Капырай, – деди ал жазып жаткан калемин кармаган **[76]** бойдон ойлонуп, – апама эмне болгон? Же өткөн кеткендер эсине түшүп кетти бекен? Ооба, атам эрте өлүп, апам мени жетелеп жалгыз калган экен. Мен балакатка жете элек согуш жылдары... Бир жагынан өзү кеселмен болуп, беш-алты жыл былк этпей төшөктө жатты. Байкуш апамдын көрбөгөн кордугу калган эмес... Өткөндөрүн айтып келип кээде ыйлап жиберет ко. Мен билбеген далай жапаларды да чексе керек. Антсе да иттей тиштеп чоңойтуп, адам катарына кошту. Ошолорду ойлоп отуруп, жетине албай кубанып кетти бекен?..

Нышанов үйүнө киргенде, күндөгү адатындай кызыл папкасын текчеге коюп, плашын чечип илген соң «Апа, чай-пайыңыз болсо бериңизчи» деген жок. Эшиктен аттай электе апасынын жүзүнө суроолуу көз караш менен тигилди.

Бакырайган алагар көздөрү ушунчалык таасирдүү көрүндү. Айдай эне Зулпукардын жүзүнө жалтанып тике карай албады.

– Апа, сизге эмне?... деди мукактана.

– Эч нерсе эмес, айланайын. – Баласынын эмне жөнүндө сурап жатканын билип турса да, эне аңкоолонду.

– Жок, апа, антпеңиз.

Эне: «Кечирип кой, уулум» дегендей жалбарыңкы көрүнүштө жооткотту. Бирок өңү заматта өзгөрүлө түшүп, эмне кыларын билалбай калдастап калганы көрүнүп турган.

– Апа, сиз жанагы айыпкерди тааныйсызбы?

Айдай эненин жүзү кубула түшкөнсүп, бирок:

– Жок, балам, мен ал кишини тааныбайм. Түк тааныбайм... – деди.

– Эмесе кандай себеп?

Уулун алаксытмак болуп идиш-аяк жакка бурулганы менен эненин колуна эч нерсе кирбеди. Эненин чачын ак аралай элек. Кыймыл-аракети тетик, далай жыл төшөктө кармаган сөөк оорудан кийин баягы былкыйган булчуңдардан ажырап, арык аял болуп калбадыбы. Бетинин да кызыл наары өчүп кубарыңкы.

– Эми бул сырды жашыра албайм айланайын... Эртеби-кечпи – адам чындыкты билүү керек. Эми жашыра албайм... – Айдай эне терең улутунду да, айта баштады. Ал эми эч нерсени жашырган жок. Бул мезгилде Зулпукар бир ооз сөз кошпой тиштенип гана угуп отурду. Ал өзүн таптакыр унутуп, ата-энесинин алыста калган жаштыгы менен аралашып жүргөн болучу...

...Эне сөзүн кескин токтотту. Энесинин жүрөгүнүн тереңинде айтылбас сыр болуп сакталган бул чындыкты уккан соң Зулпукар алсырап калды. Ал көпкө чейин сүйлөй алган жок, тунжурап гана отура берди.

– Апа,– деди эми баш көтөрүп,– эмне үчүн атаң өлүп калган деп жүрдүң мага?

[77] – Айланайын Зулпукар,– эне кечирим сурагандай жалооруңку сүйлөдү, – бизди ал кандай шартта таштап кеткендигин айтпадымбы. Ошондон тарта же бир кабары болбогон соң, өлгөндөн кандай айырмасы бар. «Атам мени таштап кеткен экен да...» деген ой сенин башыңда жүрүшүн каалаган эмесмин...

Зулпукар жер тиктеген калыбында дагы унчукпай калды.

– Менин фамилиям эмне үчүн Нышанов, же Артыков, же Бакаев эмес?

– Атаң менин көңүлүмө ошончолук азар берген. Көңүл калганы кыйын экен, анын

атын оозума алгым келген эмес. Ал деп жүрүп атамдан каргыш угуп алыстагамын. Ошон үчүн өз атамын атын оозума алып жүрөйүн деп сени таятаңдын атына жаздыргамын, айланайын....

Эми эч ким сүйлөгөн жок. Бул окуя Зулпукар үчүн керемет болду.

Адам жазга маалкы жашык түндө жолго чыгат. Көз жашын кылгырткан ным булуттар самсаалап асман бетин чїмкєй, баятан кыбыла жактан элбиреген коңур шамал тып басылат да, уйтүгүлөп учкундаган жамгырдын кыпындары сезилер-сезилмексен болуп бети-колуңа себелеп, жаратылыш уюган кандай мелтиреп дымып калат. Үзүмчүлүк мезгилдеги тоюна элек минген атын жол боюндагы кар алдынан бошонгон тапталыңкы эски тулаңга үзүлүп мойнун созот. Кєп узабай жолдон адашасың. Ат үстүндө эңкейип, ал турсун, түшө калып жер сыйпаласаң да жол жок. Көзүңдү таңып койгондой айланаң кара көө. Тунжураган оор кара түндү курч курал менен жара тартып, көшөгөдөй эки жакка кайра таштап коюшка чама жетпейт. Түндүк-түштүгүңдүн кай тарапта экенин кудай билет. Канткен менен ушул тарап менин барар жагым дейсиң, жок, жаңылгансың. Ошондо атыңдын башын тартып, деминди ичтен чыгарбай, кулак түрүп добуш тыңшайсың. Бирок шырп эткен шарпа кайда? Айланаң тыноо какпай тунжурайт. Дал ушул абалда көрүктүн отунан ала койгондой агыш кызыл жалын ийрек-буйрак созулуп, асман бетине сан түркүн сызык жасайт. Мына ошондо аалам бети жарк этип бардык нерсе турган-турган жеринде даана тартыла, тээ бет маңдайындагы бактуу кыштак кадимкидей көзгө илинет. Ооба, чын эле адашкансың. Ошол минутта мээни жарган коркунучтуу добуш бирден бирге уланып барып, чак-чук этип, анан улам басаңдоо менен булдурап узап жөнөйт. Анын артынан тосуп турган парданы сыйрып алгандай шыбыргактап жамгыр сабап кирет. Эми атыңа камчы басып, бет алган жагыўа көңүлүң ток ылдамдап теминесиң.

Зулпукар дал мына ушундай болду.

Көп жылдар бою Айдайдын ичинде бүркөлгөн түндөй уюлгуп сакталып келаткан сырлары бүгүнкү жарылуу менен жарк эткен чагылгандай баарын даана кылып салбадыбы!

Күтпөгөн жерден күтпөгөн сезимге дуушар болгон Зулпукар алдырап калды. Денеси жыйрылып, деми кысылгандан кээде арданууу, кээде кыжырданууу сыяктуу бир абал аны **[78]** бийлегенсийт. Ички сезими менен алек. Кыялы түпсүз санааларды аралай чабыттап, улам нары, улам тереңдеп баратат. Бир алдын анын

эркине күчтүү көр намыс бийик кылды. Өз атасын өзү соттоп, өзү кесип отурбайбы. Ооба, атасынын айыптуу иш кылганын Зулпукар да танып жаткан жок, бирок башка бир судья табылбас беле? Уккан кулак көргөн көзгө...

Артыктын аянычтуу абалын эстеп кээде аяйт, ичи тызылдайт. Өпкөсү толуп-ташып, дем алуусу оорлошуп баратты. «Ата» деген сөз жүрөгүнө укмуштай күч менен таасир берүүдө. Бүгүнкү күнү байкоосуздан көз ачкан бул сезим ал үчүн алда качан өлгөн нерсе эле да... «Ата!»... карачы кандай гана сырдуу, кандай гана кереметтүү угулат!... Ушул сөздү айтканда, дүйнөдөгү эң урматтуу, эң кымбаттуу кишиң, аны менен кошо таалим-тарбия, жылуу мээрим сезилет. Ушул сөздү айтканда, кимдиндир сен үчүн «уулум!» – деген сыймыктуу үнү, кубаттуу жылмаюусу, чексиз кубанычтан кылгырып аккан жылуу көз жашы сезилет, ушул сөздү айтканда, кимдиндир үстүңө үйрүлүп түшүп, кыңк этип чыныктаган доошунду укса, заманасы куурулуп, кирерге жер таппаган азаптануусу, ошону менен бирге сенин ымыркай жүзүңө үңүлө тиктеп, эл милдетин эске түшүргөн жылуу кыялдануусу сезилет...

– «Мен... – деди Зулпукар маңдайын тырыштыра, жаак эттери түйүлө тиштенип, – мен... (ал кыйлага чейин оюн уланта албай туруп калды). Өз атамдын ушундай абалга жеткенин карачы. Кийинки жылдарда эмне үчүн атам жөнүндө көбүрөөк сурап билүүнү ойлобогомун? Бул менин өз абалыма кубанган жеңил ойлуу алабармандыгыман эмеспи? Байкуш... Анын ушундай абалына биз да айыптуу...». Ал жаздыкты көкүрөгүнө коюп, салынган төшөгүндө үстөмөнүнөн жатты. Күлүк кыялы канат сермеп чабыттап баратат...

...Зулпукар балдар үйүндө жетинчи класста окуп жүргөндө апасы катуу ооруп жатып калып, ага каралашар киши жок бир жыл окубай калганын, онунчу классты бүткөндөн кийин жолдоштору жогорку окуу жайына жөнөп кетип, үй турмуш шартына байланыш, бир жагынан каражаты жок жыла албай кала бергендигин, апасын багыш үчүн оор кара жумуштар иштеп болор-болбос айлык менен судда көчүрүүчү болуп иштеген кездерин, кыскасы, турмуштун оор запкысы желкеден баскан жылдарын көз алдынан учкундатып өткөрөт.

Ооба, жаш Зулпукардын мойнуна турмуштун оор моюнтуругу эрте түштү, каалаган жогорку окуу жайына баралбай калды. Дагы жакшы, өзү тетик өскөн үчүн сотто секретарь болуп иштеп жүрүп, эки жылдык юридикалык мектепти бүттү. Беш-алты жылдар саргайып китеп үстүндө отуруп, терең билим алалбай калганына дайым өкүнөт. Анткени менен көп окуйт, көптү билет. Бир

университеттин юридикалык факультетинин сырттан окуу бөлүмүнө өтөмүн деп катуу даярданып жүргөн. Ал тилеги мына быйыл иш жүзүнө ашты...

[79] Зулпукар дагы эле жаздыкка көкүрөгүн койгон калыбында уктабай жатат. «Жок, атамдын андай абалга жетишине башка бирєє айыптуу эмес! Өзүнө-өзү кылган. Бизди айдай талаага таштап эле чыгып кете берген турбайбы. Аны ким кодулаган дейсиң? Байкуш апамдын согуш жылдарында тарткан азабычы... Ошончолук колуна берген эл ишеничин туура түшүнбөй, элден өзүн бөлүп кете баштаган соң... Мунун баарына өзү айыптуу, өз напсин өзү тыя албай, жеке эркин кармай албаган соң, баарына өзү айыптуу... өзү... Ал жеке гана бизди таштап качып кеткенби? Жок, ал баарынан качкан. Турмуш күрөшүнөн да качкан... Мен законduу өкүмдү гана чыгардым. Бул менин өкүмүм эмес, турмуштун өкүмү... Ооба, турмуштун өкүмү...»

Азыр Зулпукардын алдында эки жол турган болучу: биринчиси – мансап, экинчиси – намыс, адамдык абийири... Зулпукар азыркы даражасына Вуздун скамейкасынан чыгып гана даңгыр жол менен келип отура калган жок. Турмуштун татаал жолдорун басып өтүп, көп эмгек, кєп ишенимдер аркылуу гана жетти. Кыскасы, турмуш ага кымбатка түшкөн. Мына эми атасына байланыштуу иштин ага кесепети тийиши мүмкүн. Анткени, ал – жазалоо органынын жооптуу кызматкери. Ал эми атасы айыпкер болуп түрмөдө отурат. Болгондо да аны өзү соттоп, өзү кести. Прокурор Артыкка жазаны оор талап кылган. Аны Зулпукар өз түшүүгүнө ылайык акыйкаттаган, кара кылды как жарардай адилет болууга аракеттенген. Анда, албетте, атасы экенин билген эмес, антсе да, ... эми Зулпукар үчүн өз карьерасын, ага байланыштуу апасы эми колу жеткен тынч турмушун сактап калуунун бирден бир жолу – бул сырды эч кимге айтпоо керек эле... Ансыз да алда качан унут болгон киши. Мындан ары анын Зулпукарга тиер пайдасы жок... Экинчи жол – адамгерчилик... өзү үчүн өзүнүн адамдык абийири... Мына, Зулпукар бул эки жолдун бирин тандап алуу керек...

* * *

Өтүп кеткен эки-үч күндүн ичинде Зулпукар өзүн такыр башка абалда сезди. Табы айныган кишидей өңү да бозоруңку, жылдызы жерге түшкөндөй. Эч ким менен баштагыдай ачылып сүйлөшүүгө көңүлү тартпайт. Кызматтан жолдошторунун кээ бири «Э, Нышанов, өңүң бузулуп калыптыр, табың жокпу» деп сурап калышат. Зулпукар кээ бирине «таң, тимелего», деп бети-башын сыйпалаган болуп жооп берет. Кээ бирине «Азыраак табым айнып турат» дейт да,

андан ары сөз узатпай башкага алаксытат. Өзү жалгыз отурса да, жолдо басып баратса да, жайылып ёскён каштарын тырыштырып ойлуу, эч нерсеге табыты тартпаган кишидей кыймыл-аракети да бошоң.

Айрыкча түн ичинде аз уктай турган болуп кетти. Жаздыкка башын коёр замат эле Артыктын алсыз кешпири тынчтык бербейт.

Зулпукар ансыз деле көп сүйлөбөгөн, кыймыл-аракети да жай, салмактуу жигит эмеспи, качан болсо да бүкүш далысын бир аз эўилтип башын төмөн салып басчу адаты **[80]** боюнча ойлонгонсуп жүрөт. Анын атына келип түшкөн кандай гана арыз, кат болбосун, кандай гана процессти карабасын, түрдүү жагынан көп ойлонот. Ошол маселеге байланыштуу адабиятты барактайт. Ал иштин адилеттүү чечилишин самайт. «Айыптуу кылуу баарыдан оңой, – дейт ал калыңыраак илептерин кыймылдата шыбырап – анын салмагын туура баалап, алдилеттүү чечүү кыйын». Адамдын ички дүйнөсү кандай татаал. Айталык, бир адам бирөөнүн жакшы буюмун уурдап алды, же бүлдүрүп таштады, же болбосо, бир адам экинчисинин мурдун каўтара муштап салды дейлик. Айып деген ушул. Мына ушул айыптардын арасында ойдун кандай татаал комбинациялары жатат? Эмне үчүн анын мурдун кашара муштап койду? Анда эмне максат, же эмне себеп? Адам эч качан өзү иштеген айыбын туура айтып бербейт. Эч болбоду дегенде өз күнөөсүн жеңилдетүү жагына ыңгайлатпай коёр бекен? Албетте, эч ким өзүн өзү отко түрткүсү келбейт.

Демек, Зулпукардын иши жөнөкөй иш эмес, миң тетиксиз жандуу адамдар менен иш алып барат, болгондо да, адамдын тагдырын чечип, ал жөнүндө сөз сүйлөйт. Аны айыптап жазалоо гана эмес, анын тагдырынын келечегин ойлошу керек. Карачы, адамдын тагдыры! Мындан татаал, мындан касиеттүү эмне бар? «Адам деген сыймыктуу угулат» деген кереметтүү сөз башына уялап алгансып, дайыма кайталанып турат. Бул сөздү эстеген сайын көөдөнүнөн жык толгон бир түрдүү кубаттуу сезим пайда болуп, бет маңдайында, оң жакка тартса да, сол жакка тартса да кулап кете тургандай адам тагдырынын калтыс элеси тургансыйт. Бир ирмемге да көз жумдулук кылууга болобу? Жок, болбойт. Канчалык ойлоп, канчалык кылдат болушу – адам тагдырын терең урматтагандыгы! Ал жөнүндө көп ойлонгусу, ал сөздүн сырдуу маанисин терең, дагы терең билгиси келет. Ой артынан ойго сүңгүйт, канатсыз учуп тээ алыска-алыска – адамдар дүйнөсүнө жөнөлгөнсүйт. Учу-кыйры көрүнбөй мелтиреп жаткан чексиз талаалар, кылымдар бою ак мөңгүлөр башынан кетпей, чытырман токойлорун илбесин мекендеп

капчыгай ылдый мөңкүгөн тентек суулары сүрдөө добуш менен жээктен-жээкке урунуп, ак көбүк болуп сапырылган дарыялары бар жаратылышы кооз тоолор, адам баласынын ич кайнаткан муңу, сунган колу жетпей калган армандуу ажырашуусу, саргайткан сагынышуулары, жүрөктү эзген кайгылуу көз жашы, маңдай жарган кубанчы, кыскасы, – ушунчалык чексиз көрүнүштөр, эсепсиз терең сезимдер жансыз буюм аркылуу, айталык, комуз, же болбосо оркестр аркылуу берилет…

Жай-кышы бир тамчы суу көрбөй куму учуп, какшыган эрме чөлдөргө толкуган деңиз, мөмө бактуу гүлзар, көк мелжиген катар-катар үйлөр, морунан түтүн булаткан заводдору бар шаарлар жаратып, жер шарынын ал бурчу менен бул бурчун бир арымдык аралыкка айлантып, акыр аягында, асмандын «сыйкырдуу» көк мейкиндигине карай чабуул коюп, ай-жылдызга кол сермеген кубаттуу ой – акылдын күчү!

[81] Ушундай улуу сапатка ээ болгон – адам!

«Адам!» – дейт Зулпукар шыбырап, – жөнөкөй гана адам!» – Ал өз ою менен тиги сыйкырдуу сөздүн маанисине тойбойт, дагы кыялданат, дагы сүңгүйт. Жайдак ойдун үстүндө көпкө отурбай, Горькийди, Шекспирди, Тагорду колуна алып, жай баракгайт, таң калат, суктанат...

Кечинде приемниктин тетигин бурап, музыка тыңшоого кумар. Комуздун коңур үнүн, скрипканын назик ыргагын угуу менен тула бою элжиреп, өзүн-өзү таң каларлык кооз жерлерге зоогу түшүп, жашыл бактуу гүлзарды аралап жүргөндөй бир башка сезет. Ойнолуп жаткан симфониялык поэманын ички сезиминдеги бардык каалоону таап, азыр эле айтайын деп, бирок сөз таба албай турганын кайталап жаткансыйт. Көңүлү сергектенип, өзүн эркин алып ордунан турат...

Кийинки күндөрдө Зулпукардын жүрөгүн эки кубаныч бийлеп жүрбөдү беле. Анын биринчиси, көптөн эңсеген тилегине жетти. Быйыл жайында Ташкент шаарына барып, Орто Азиялык Мамлекеттик университеттин юридикалык факультетинин сырттан окуу бөлүмүнө экзамендерди ийгиликтүү тапшырып, анын студенти болуп калды. Далай жылдардан бери башында уялаган максат, көп узун түндөрдү китепке тигилүү менен өткөргөн аракеттери текке кеткен жок. Эми ал айкын максатынын даңгыр жолуна түштү. Экинчиси – бүткүл денесин бийлеген сүйүүнүн күчү. Сүйүү – бул бакыт. Мына Зулпукар ошол бакыттын суусунан татып отурат. Ал адам кадырына терең түшүнгөн сүйүү

курагына эми келди. Анын сүйгөнү периште эмес, жупуну гана көрүнүштөгү кыргыздын жөнөкөй кызы, катардагы эле Салтанат аттуу кыз. Далай эле кыздардын наарданган ак бети, алчадай мөлтүрөгөн кара көздөрү солк эттире албаган көңүлүн, Салтанат аттуу каш кирпиги тайкыраак, көгүш көздүү тегерек бет сары кыздын жылдыздуу көрүнүшү жүгүнүүп алды. Бул кызыгуу эмес, чыныгы сүйүү, бул мүнөттүк жыргалды ойлоо эмес, түбөлүк таза сүйүүнүн өзү болучу. Ал аны колтуктап жолдо басканда, жандап өтүп бараткан ар кандай кишини жалт каратар көркү үчүн эмес, шыңга бойлуу тулкусун, орундуу сүйлөп маанилүү жылмайышын, назик сезимин, бүткүл адамдык сапатын, анын жанын сүйдү. Ал жөнүндө кєп ойлонду, ички дүйнөсүн аралап, түбөлүктүү жолдошу экендигин тааныды...

Салтанат өткөн жылы педтехникумду бүтүп келгенден бери райондук ооруканада медсестра болуп иштейт. Сөз жерде жатмак беле, Салтанат менен Зулпукардын байланышын Айдай да уккан. Ал шыңга бойлуу сары кызды биринчи кєргєндє, өз уулун ага кыйгысы келбеди. «Апей, – деди өз дилинде, – Зулпукар кантет? Кыз түгөнүп калгансып бул эминеси. Койчу, муну ала койбос, элдин эле чыгарган кеби болсо керек...» «Жүрө-жүрө иш ачык болуп калгандан кийин башка ойго көчтү. «Э курган жаным, мен эминени ойлоп жүрөм, сулуулук сыпат кимде жок дейт, алганы **[82]** менен тең карып, бири-бирин сыйлашып, өсүп-өнүп кетсе болду да. Кеп сулуулукта бекен. Мына өзүм көргөнүмдү эле айтайынчы, Артык жашында узун бойлуу келген кандай сулуу жигит эле? Канча гана түндөрдө толгонуп уктай албай чыкканмын. Ана сулуулугунан кайсы жыргалды көрдүм? Сулуулугу вапа кылбады го. Мейли, көңүлдөрү табышып калса баш кошушсун, бактылуу болушсун, айланайындарым. Эми ошо тою эртерээк эле болсо экен. Зулпукар бир оонабас оор бала, эми эмнени күтөт? Тоюн эртерээк эле өткөрсө болбойбу?» – Бирок эне бул сырын уулуна тике бет багып айта алуучу эмес.

Зулпукар Артыктын кийинки тагдырын да атайын артынан түшүп толуктап укту. Анын көз алдында Артыкка байкоосуз түшкөн назик сезимдүү ак жүрөк Кариманын ачык мүнөздүү шайыр элеси жарк этип чалдыга калып, заматта эле купкуу болуп каны качкан жүзү менен үлдүрөп жадынан кетпей койду. Чын эле, Карима Артыкка карай кучак жазып, өмүр тагдырын ага кошуу үчүн тобокелге келгенде, кандай гана таза, кандай гана сырдуу сезимге бийлетип турду экен? Албетте, чексиз күчтүү сезим аны жеңген. Өз кыялында бакытты гана, жыргалдуу

турмушту гана элестеткен таза сүйүүнү, терең урматтоону гана элестеткен. Турмуштан ыдык көрбөгөн жаш келин ачыла элек сандыкта бычыла элек кундуз бар экенин кайдан түшүндү дейсиң? Өз ички сезими акылын бийлеп озунуп барып жигиттен мурда өбүүсүндө, аягы суюк сойкулук эмес, чыныгы назик сезим, чыныгы сүйүү бар болучу. Бирок, келин ак сүйүүсүндө жаңылды. Өзүнүн кир жукпас таза сүйүүсүн түшүнбөс жандын булганыч бутунун тепсендисине таштап берди, ал аны тепседи, акыр аягында, таза сүйүүсүн гана эмес, кырчын өмүрүнүн да ойрон болушуна абал түздү. Зулпукар ушул оюна улам терең чөмүлө берди. Бир кездеги балкыйган сындуу Кариманы аяды, колунан келсе, колтугунан сүйөп тургузуп коёр эле, бирок амал кайда?

Айрыкча «жетимчиликтин» уусу жанына өткөн Зулпукар үрпөк чачтуу кичинекей Гүлбара жөнүндө ойлогон сайын улам оор абалга көчүп, ичинен кейип жатты. «Байкуш кана наристе, – деди башын төмөн салып жол жээктей басмырт көрүнүштө баратып, – сен төрөлүп көзүңдү ачелекте ушундай жапаларды башыңдан өткөрүшүңө ким айыптуу? Сен жарык дүйнөгө төрөлдүң, апа мээриминен таш боор өлүм кылыч уруп түбөлүккө куру калтырды. Ал эми урматтуу ата мээрими кайда? Андан сени ким ажыратты, ага ким суук колун сунду?..» Ичи дүмпүйүп буулуккандай, эки ийнин жогору-жогору көтөрүп демин тартат. Ал Гүлбараны түк көрбөгөн болсо да, көз алдына күйкүл күчүктөй үрпөйүп жүдөгөн, ишенимсиз көздөрү менен жалдыр-жалдыр тиктеген, өңү кубарып, үрөйү учкан бир кызды элестетет.

Зулпукар конторасына барып отурганы менен колу ишке барбай койду. Кантсе да дүпүйгөн ич күптүсү тарабай, Гүлбараны азыр эле көргүсү, ага жылуу сөздөрүн айтып, эркелеткиси, маўдайынан сылап, кайгысын тараткысы келет.

Кээде адам катуу кайгырып таасирленгенде, жер астын-үстүн болуп кеткендей сезилет. Анын сыңары Зулпукардын кыялында кичинекей Гүлбара көзү жаштан өксү болбой өпкөлөп кана ыйлап отургансыйт. Ошол үчүн ага бир мүнөт болсо да эрте барып, көз жашын ааарчысам дейт Мен агаңмын, бир тууган агаңмын деп айтып ишендирсем дейт. Ушундай абалда отурганда телефон чалынып, райкомдун секретары алыскы бир колхозго беш күндүк командировкага бара тургандыгын айтып, тапшырмалар алып кетүүсүн эскертти, Зулпукар: – мен азыр сиздин үстүңүзгө кирем, макул, – деди.

[83] Зулпукар райкомдун секретарына келди. Ал болгон иштин баарын жашырбай түп тамырынан бери айтып берди. Секретарь бир жагы таң калгандай,

бир жагы ар кандай ой жүгүртө үнсүз отурду. «Ушундай да болобу?» деп башын чайкап, толуктап дагы сурады. Ошондон кийин гана секретарь:

– Мейли, андай болсо уруксат,– деди Зулпукар чыгып кеткенден кийин да секретарь ушул маселе жөнүндө кыялданды...

Зулпукар райкомдун конторасынан чыккан бойдон өз конторасына кайра кирбестен, токулуу турган атын минди да, балдар үйүнө бет алды. Ал далай суроолуу ойлордун туманында баратат. «Эсен-соо барбы же жокпу? Мүмкүн башка жакка жөнөтүп жиберишкендир. Ким билет, мүмкүн, андай эместир...

Балдар үйү райондун борборунан он километрдей алыс эле. Ой менен алек болуп отуруп кандай жеткенин да сезбей калды Зулпукар. Балдар үйүнүн короосуна кирди да, атын обочороок жердеги мамыга байлап, эки жагын айландыра тиктеп, мектеп имаратын көздөй жай басты. Он үч-он төрт жаштар чамасындагы эки бала Зулпукарга салам айтып өтө беришти. Зулпукар аларга кайрыла калып, директордун конторасын сурады эле, эки баланын бири: – жүрүңүз, мен көрсөтүп коём, – деп алдына түшүп жөнөдү. Танапис мезгили болгондуктан, окуучулардын көпчүлүгү коридордо экен. Таранчыдай кыжы-кужу түшкөн окуучулар саман шляпасын башынан колуна кармап коридордо келаткан Зулпукарды көрүшкөндө, райондон келген киши экенин сезишип, дым боло калышты. Кээ бири салам айтышат, Зулпукар башын акырын гана ийкеп коюп, бет маңдайын түз тиктеп баратат.

Зулпукар салам айтып директордун конторуна кирди. Балдар үйүнүн директору сол буту жоон сандан жок жапалдаш бойлуу, семиз гана киши экен. Фамилиясы – Бруденко. Балдагын колтугуна кысып, сороң-сороң секирип келип, Зулпукар менен учурашты да, дивандын үстүн жаңсай көрсөтө берип. – Отуруңуз, отуруңуз, – деп кичипейил мамиле **[84]** кылды. Наркы-беркини сүйлөшүп отургандан кийин Зулпукар өзүнүн келген себебин толук баяндап берди.

– Фамилиясы ким дединиз,– Бруденко таң калып сурады.

– Жолдош Бруденко, мен фамилиясы ким деп жазылганын ачык билбейм, менин оюмча Артыкова болсо керек.

– Артыкова? – бизде андай фамилиялуу кыз жок.

– Бакаева... Бакаева... Бруденко башын чайкап, билбейм дегендей белги берди. Зулпукардын кызып турган денеси сууй түшкөнсүп, иреңи заматта кубулуп кетти.

– Өз аты ким эле? – деди Бруденко мурдун коңкойтуп Зулпукарга карап.

– Аты Гүлбара.– Бакаевабы, билбейм.

Бруденко балдагын колтугуна кыса коюп, сорок-сорок секирип барып шкафтан тарбиялануучулардын тизмесин алып, көз жүгүрттү. Чыкылдатып басып жаткан машинкасын токтотуп, баятан ангемеге кулак салып отурган кызыл жүздүү секретарь кыз тигилер кыргызча сүйлөшүп жатышканына карабай, орусча сүйлөдү:

– Гуля деген кыз бар.

– Чыныгы атын билбейсизби? – деди Зулпукар кыргызчалап.

– Анысын билбейм, Сайдинова Гулия деп коюшат,– секретарь кыз эми кыргызча сүйлөдү.

– Сайдинова?

– Зулпукар ойлонуп калды. Сайдинова болуп каларына эч ишене бербей, өз ичинен мустайды.

– Мында да Сайдинова Гуля деп жазылыптыр, – деди Бруденко. Зулпукардын үмүтү үзүлүп, апсаласы сууду. Бруденко ойлоно калды да:

– Сиз бешинчи класстан Сайдинованы беш мүнөткө сурап келиңизчи, – деп секретарь кызга карады. Шыңга бойлуу секретарь кыз Зулпукарды көз кыйыгы менен карап коюп, боюн түздөп кербездене басып чыгып кетти.

Секретарь кызды ээрчитип, орусча кылып жарашыктуу тигилген көгүш түстөгү кейнєк, бутуна жңўил башмак кийген уюлгуган кара чачтуу, чибек кыз сестейиңки басып кирди.

Бруденко кызды өз маңдайындагы столго отургузду да, дароо эле суроо берди.

– Кызым, кана айтчы, Сайдинова деген чыныгы өз фамилияңбы? Кыз салыңкы башын азыраак көтөрүп, Бруденконун жүзүнө көзүнүн төбөсү менен таңдана карады да:

– Ооба, – деди муңайым үнүн басаң чыгарып.

[85] – Бул өз атаңдын аты экенин анык билесиңби?

Кыз эч нерсе түшүнө бербей, отургандарга суроолуу көз караш менен тегерете карады эле, Бруденко кыздан жооп боло электе кайра сөзүн улантты.

– Мына бу отурган жигит өзүнүн бир тууган карындашын издеп жүргөн экен. Ал кыз бир нече жыл илгери ушу балдар үйүнө түшкөн дейт. Күмөнсүрөп сенден сурап отурганыбыздын себеби ошол.

– Кыз «ал дегеле мен эмесмин го» деген ойдо турса да, тартынганды

унутуп сүйлөй баштады:

– Сайдын менин чоң атамбы, билбейм. Өз атамы билем, аты Артык.

– Артык? Зулпукар чочуп кеткендей кайра сурады: Өз атың Гүлбара эмеспи?

Гүлбара деп аны балдар үйүнө келгенден кийин эч ким атаган эмес. Дайыма «Гуля» дешчү.

Кубанычтан эти чымырап эмне кыларын билбей калган Зулпукар Гүлбаранын ийнинен ала башын көкүрөгүнө кысып, чачынан сылагылап жатып унчукту: – кагылайын, мен сенин бир тууган агаңмын. – Анын көңүлүнө алда кандай сезим бийлик кылып, сөз айтал-– Ооба, Гүлбара... – деди кыз, Зулпукар өз атын айтып жибергенине таң калып.

бай калган эле. Оорчулукту эрте сезген Гүлбара эсине да эрте кирген. Бул жашта болгону менен көп нерсеге ой жүгүртүп, өзүн көрөр-күйөрү жок катары сезип, кээкээде жалгызсырап кемсинип, ичинен муңканып жүргөн Гүлбара кандай-андай экенин түшүнө албай, чоочуркаган абалда болгон менен да токтоно албай ыйлап жиберди. Өзүн-өзү кармайын десе да алы келбей, тетири карап туруп алып, кош бөйрөгүн бүлкүлдөтүп, өпкөсүн тарта солкулдап жатты.

Бруденко тигилерди карап, сумсайыңкы туруп калган. Ушул кезде анын көз алдынан согушта кыйрап бүлүнгөн үй-жайы, дайынсыз жоголуп кеткен 12 жашар иниси, ай-күнүнө жетип турган аялынын душман колунан каза тартканы жылт этип өтүп кеткен болучу. Зулпукар колунан кыса кармап,сүйлөгөндө гана эсин жыйды.

– Рахмат сиздерге, рахмат, асыл эмгегиўиздерге рахмат. Бруденко толук разылык менен жылмайганда, оозу эки кулагына жете түшкөнсүдү.

– Эч нерсе эмес, биздин милдетибиз. Өкмөт менен партия бизди ушул постко жиберген. Биз өз милдетибизди гана аткаруучуларбыз...

Зулпукар көпкө чейин ушул жерде болду. Мектеп айланасында бирге басып жүрүп, Гүлбаранын ал-абалын жакшылап билди. Атасы Артык жөнүндө, өзү жөнүндө толуктап түшүндүрүп берди. Артыктын азыр түрмөдө экенин да айтып берди... Зулпукар Гүлбарага үч күнгө уруксат сурап, атына учкаштырып алып жолго **[86]** чыкканда, эмне үчүндүр, Гүлбаранын көзүнө жылуу жаш толуп, мөлт-мөлт этип кулап түштү. Бул кубанычтын жашы болчу.

Зулпукардын көңүлү алда кандай болуп баратат. Байкоосуздан анын башына Сайдин деген аттын кайдан келип чыкканы кылт эте түштү. «Ооба, ооба, – деп

жиберди өз дилинде, – Кариманын мурдагы күйөөсүнүн атын Сайдин дешпеди беле. Өзү єлє элегинде Гүлбаранын фамилиясын анын атын жаздырып кетсе керек. Алда байкуш ай, таза сүйүшүп, көңүлү калбаган Сайдинин эсинен чыгаргысы келген эмес экен да. Карачы адамдын жүрөгүн... Сыйлаганды сыйлайт. Ойноп ойнун, күлүп күлкүң канбай калса да, атын унутпай көкүрөгүндө сактап жүрөйүн деген экенсиң да!»

Ооба, адам баланы ар кандай шартта көрүшү мүмкүн, бирок ата катары ысыгына күйүп, суугуна тоңуп, аталык мээр менен үстүнө үйрүлүп түшпөсө, телчиктирип, колунан тартып такандатып койбой,

«Безбелдектин баласы, Белде жатып торолот» – дегендей басып кете берсе, ошо да атабы?... Албетте, андай кишилердин ата болууга укугу жок! Биз, адам баланы ар кандай шартта көрүшү мүмкүн дебедикпи, айталык, кандайдыр бир учурларда: -башка аял менен жолугушуп, сенин каның кетип калды дейли. Ал «айыпсыз» жарык дүйнөгө келет, өсөт. Мына ошону эми сен балам деп айталасыңбы?... Жок! Демек, сенин каныңдан жаралган менен сенин балаң болбойт. Же башка наристени багып алып, койнуңа катып жүрүп балакатка жеткирдиң дейли. Алыста жүрсө да, жакында жүрсө да «Ата!» деген сыйкырдуу сөздү жүрөгүнүн толтосунан чыгарып айтат. Сен жөнүндө ойлойт, сен жөнүндө кам көрөт. Демек, сен укуктуу атасыңбы? Сөзсүз атасысың! Сыймыктуу түрдө «атасымын!» – деп айтууга укугуң бар.

Зулпукар Артыкка учурашууга уруксат бериле турган күнү Гүлбара менен апасын ээрчитип түрмө жакка бет алды. Көгүш китель шымы боюна куйгандай келип, далысы азыраак чыгыңкырап, шыпшаган теректей баардык мүчөлөрү даана билинип турат. Хром өтүгүнөн чыккан кырчылдаган добушка кулак салгансып, башын тике көтөргөн калыбында сөз сүйлөбөй, апасынын алдында кетип баратат. Көөдөнү толуп уюлгуган бир сезим бийлик кылып, ички оор абалда болчу. Жолдо учураган тааныштарынын эч кимисине озунуп салам айткан жок. Ал ошончолук оор абалда эле. Айдай болсо дасторконго түйүлгөн бирдемесин Гүлбарага колтуктатып алып, уулунун арт жагында. Өзүнүн шилтенип жаткан кадамы менен да иши болбойт. Эки көздөп басар жолун тиктеп бараткан менен бет алдынан тээ алыскы **[87]** учурлар өтүп жаткан эле. Иреңи жууган чүпөрөктөй шапайып, өзүн негедир, алдагандай сезип, муундары шалактап бошогонсуйт. «Ай тагдырдын иши ай, – деди көмөкөйүндө күңгүрөнүп, – тагдырдын иши болбосо, ушинтет деп кимдин оюна келген. Кайран гана киши,

айтса оозунан, кылса колунан келген жан эле. Эл ичинде кадыр баркычы, сүйлөсө облуска сөзү өтчү. Курган жаным, мурда анча-мынча ичип келип жүрсө, ушунча чоң кызматкер болсо, жолдош-жоросу менен ичет да деп жетине албай сүйүнүп жүрүпмүн. Ошондо эле этегинен тартып ичпе десемчи. Кайдан дейсиң, өзүнө нысап бербесе, мен айтып өтөсүнө чыгар белем.» Айдайдын оюна Артыктын дайынсыз жоголуп кеткен учурлары, андан кийинки кездеги турмуштан көргөн оор запкылары, бирөөлөрдөн сөз угуп кемсинген убактары, эң аягында оорудан көргөн азаптары түшүп, ичинен сыздап кетти. Зулпукардан бир кыйла артта калганын эми сезип, ылдамдай басты. «Кой, – деп өзүн кайраттандырды, – эми кейигеним менен ордуна келбейт. Аны ушундай абалга жеткирген мен эмес. Кантейин, өзүнө өзү кылды. Кудайга шүгүр теўирим бербесе да, теңтушум берди дегендей, Зулпукарым кызыл эт калган бала эле, көкүрөгүн көтөрүп адам катарына кошулду, замандан айланайын. Бир жагынан ооруман да сакайып баратам, кудайга куп шүгүр...»

Айдай далай жылдар бою төшөктө жаткырган оорусунун айынан кийинки эки жылы удаасы менен ЖалалАбаддын курортунда болуп, майланышкан кара ылайына оронуп жатып, «Кыз-Булак», «Аюп-Булак» деген булактарынын жылуу сууларына түшкөндөн кийин сыздаткан сөөк оорудан кутулуп калды.

Ал эми Гүлбара болсо жолдо учураган адамдарга, машиналарга көңүл берип, чачкын абалда бараткан. Анткени анын эки-үч күндөн берки кубанычын эч кандай сезим тепсеп кете албас эле. Ошон үчүн атасы жөнүндө көп деле ойлогон жок, ал турсун, анын кандай абалда экенин көз алдына элестеткен да эмес. Ушул үч күндүн ичинде ал кол куушуруп жєн отурган жок. Айдайга карата болгон сүйүү сезими саат сайын ашып бараткансыйт. Айдайдын ар бир жылуу сөзүнөн энелик мээр угулат. Ушул кубаныч жүрөгүн жибиткен Гүлбара эч нерсе жөнүндө ойлоп, убараланган жок.

Алар түрмөкананын эшигине барып, Артыкты алып чыкканча күтүп турушту. Бир кыйла убакыт өткөндөн кийин Артык милиционердин алдында сенделип басып келе жатты. Анын коркойгон боюнун ого бетер узуну чыгып, муундары шалактагансыйт. Өскөн сакал-мурутунун арасынан коңкойгон мурду гана көрүнүп, көздөрү чөлмөктөгү суудай тереңде жылтырайт. Өңү-башы кубарыўкы тартып кан-сөлү качкан. Кийинки күндөрдө ал кєп ойлонгон, ичкиликтин заары жок таза акыл менен ойлонууга аргасыз болгон. Кырылып, жыртылып кеткен боз кителинин кыска жеңинен күрөктөй болгон кир колдору

жоон билекке чейин **[88]** чыгып, эпсиз көрүнөт. Мойнунун тамырлары даана билинип, тамагындагы учтанган кокосу тешип чыкчудай уркуюп турат.

Күтүп тургандарга жакындай келгенде Артыктын көзүнө биринчи болуп баягы күнкү өзүн соттоп кескен өскүлөң каштуу жаш судья жигиттин кызыл жүздүү иреңи чалынды. Ал чочуп кетип, жалдыраган эки көзү менен анын көзүнө суроолуу тигилүүдө. Ушунчалык таң калуудан тиги судья жигиттин жанында турган орто бойлуу токтонгон аялды, он эки, он үч жаштагы кара тору кызды түк көргөн жок. Төрт-беш кадамдай калганда токтоду да, көп күткөндөй жалдырай калды. Ал тили буулуп калган сыяктуу сөз күтөт. Артыктын бул абалын карап туруп Зулпукар токтоно албады окшойт, тамактары буулуңкурап сай-сөөгү сыздап бараткан эле. – Ата! – деп Гүлбара бетин басып ыйлап жиберди.

Көз жашы кылгырып кеткен Айдай анысын билгизбөөгө аракет кылып, үнүн токтоо чыгарды:

– Эмнеге нессирейсиң? Уулуң – Зулпукар! Кызың – Гүлбара! – деди ал бир-эки кадам жакындай берип, – өзүң качып кеткенден кийин эле баарыбызды өлүп калды дединг беле? – Ушул сөзүн араң айткан болчу.

Айдайга баятан сарасап салбаган Артык жүлүнгө сайгандай жалт бурулуп карады да, сөз айталбай нес боло түштү.

– Айланайын Айдай, кайда жүрөсүң? Айланайындар... Ал ошол замат жаш баладай шолоктоп, ыйга кошулуп солуктаган бөлүндү үнү менен араң эле:

– Бул... Зулпукарбы? – деди.

– Ооба, Зулпукар.

– Боюңдан айланайын!..

Артык Зулпукарды кучактамак болуп боюн таштаганда, милиционер арага түшө калып, аларды бири-биринен алыстатты. Артык дубалга сүйөнүп, отура калып, эки колу менен башын мыкчый кармаган калыбында өксөпөксөп ыйлап жиберди.

Зулпукардын ичи тыталап, зээни кейип чыдабай баратат. Алагар көздөрүн тез-тез ирмеп, ички оор абалын билдирбеске аракеттенди. Чөнтөгүнөн тамеки алып кайра-кайра чегип, өзүн зордоп токтотту. Бакалоорунан бир нерсе кыскандай дем алуусу оорлошкон сайын жөтөлүмүш болуп араң дем тартат. Артык ошол калыбынан өзгөрбөстөн, солкулдап өпкөсүн тартып күрөктөй кир колдорунун арты менен көздөрүн улам-улам сүртөт.

– Мына, – деди Айдай, ак түйүнчөктү чечип жатып, – бир сыйра кийим,

жылуу-жумшак кийип, уулуңду эстеп жүрүп жыртып кой. Кызыл эт таштап кеткен балаң эле, кудайга шүгүр, адам болду... Чырпыкты чынар кылып жетилткен замандан айланайын... «Элдүү түлкү ач **[89]** калбайт» дегендей, көз жашыбызды көрөр жан табылды, алдыбызга-аш берип, колубуздан тартып, аягыбыз менен тике тургузду. Зулпукарыма ата болуп, илим-билим берди, өкмөттөн айланайын...

Айдай кийим-кечени, анча-мынча ала келген тамакты Артыктын колуна узатты. Артык болсо аны да алууга шайы келбей, кулак-мурду бүткөндөй тунжураган калыбынан өзгөрө албайт. Милиционер жигит убакыттын жеткендигин эскертти. Зулпукар:

– Ата! – деди, – эми кош болуңуз. Биз жөнүндө дайым эстеп кат жазыңыз. Кайраттуу болуңуз... – Андан ашыкча сүйлөөнү каалабады.

Артык жаңы кийим-кечени колтуктап, тамакты түйүнчөгү менен бир колуна кармаган бойдон сенделип артына бурулду. Кыймыл-аракети бошоңдоп, үйлөп жиберсе учуп кетердей араң илкип баратты. Эшиктен кире берерде токтой калып кайрылып тигилерди караганда, Зулпукар зээни кейиңки тиштенип араң турган экен. Уулунун кейпин көргөндө, Артыктын жүрөгү укмуштай күч менен туйлап кетти.

Ал камерасына кирди. Бүткүл каны башына тепкендей тунжурап, жыгылып кете жаздады. Бакырып-өкүрүп ыйлоого даяр. Көзүнүн кычыктарына жаш толуп, айланасын боз чалып баратат. Эгер бирөө анын ушул абалын байкап, сага чала болот десе, күркүрөгөн жоон үнү менен өксөп ыйлап жиберери анык эле. Колундагыларын жерге коюп, дубалга сүйөнө отурду да, эриндерин кырча тиштеп, жалдырап шыпты карады.

Бир тамчы кан ээги ылдый жылып баратканын ал байкаган жок. Анын бир кезде жоготкон кайраты, чыдамдуулугу, далай жылдан бери биринчи жолу кайра келген болучу... Бул баягы Артык болучу... Анын баскан издери көз алдынан жалпылдап өтүп баратты. Артык убакытты унутуп калды.

Түн. Камеранын бийик терезесинен жалгыз жылдыз көрүнөт. Ал эски таанышындай жымыңдайт. Артыктын кыялын алда кайда алып кетет. Мына, Артык менен Айдай түнкү мунарыкта талдын түбүндө турушат. Ошондо да ушул жылдыз тиктеп турган. Мына алар коон паяны аралап качып баратышат. Ооба, бул созолонгон жагымдуу үн Сабырдын үнү:

«Тору атым чөпкө калтырдым

Тойдо да томок алдырдым.

Токмогумду ким алды?

Топ кыздардын бири алды...»

Ооба, бардык нерсенин ойлонтор мезгили эртедиркечтир жетет. Айталык күз мезгили. Бул мезгилде ар кандай чогоол дыйкан өз калбырын чечтеп көтөрүп, сузган асылын най каптарга чымчып бууп, кампасына жөлөп, ал үчүн жай бою баштан кечирген эмгек күрөшүн бир-бирден көз алдынан өткөрөт да, өз мээнетине канааттанып, айрым жаздым **[90]** баскан учурларына «Аттиң!» деп өзүнө бармак тиштеп калган учурлары болот. Дал ушул сыяктуу эле өмүр мезгили да ар бир адамдын башына келет... Биз айткан дыйкан өзүнүн быйыл жаздым баскан учурларын келерки жылы кайталабоонун жолун ойлоп, «Сениби, шашпа...» деп алаканына түкүрүнүп, келерки жаздын келишине шашылат. Анткени жыл мезгили кайталанат эмеспи.

Ал эми жаздым басып жүрүп өмүр мезгилине оропара келген адам кантет?...

Артык түнү бою кирпик каккан жок. Зулпукардын элеси залкар тоодой кубат менен көрүнүп, алдынан кетпейт, ойлонтот. Ал – Артыктын уулу, анын жаштыгы... Артык алда качанкы өз жаштыгын бүгүн кайра көрдү. Ал да дал Зулпукардай акылдуу, күчтүү, адилеттүү болучу... Анын калың эриндери кыбыр эткенсийт:

«Зулпукар... Зулпукар менин уулум!..» Артыктын көөдөнү кандайдыр кубаттуу сезимге жык толо түшөт. Турмуш кызык сыяктанат. Анын турмушу бүтүп калган жок...

Тунжураган көөдөй түн кыймылсыз узап баратат. Ал эртеңки жарык күнгө кезек берет...

Камеранын чыгыш жаккы темир керегелүү бийик терезесинен таңдын куланөөк салып келатканы байкалды. Арадан аз убакыт өтпөй, эшик ачылды да, жаш милиционер баш багып:

– Этапка камын! – деди.

Артык өз кыялында эрме чөлдү, түн түшкөн токойлорду, кар баскан тоолорду аралап өтөр алыскы катаал сапарды элестетти...

Бул сапар – Айдайына, өз балдарына, өз үйүнө кайтуунун сапары болучу... Турмушка кайра кайтуунун сапары болучу.

1958–1963-жылдар.

ÖZ GEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLERİ

Adı Soyadı: : Halil İbrahim ANKIT

EĞİTİM BİLİMLERİ

Yüksek Lisans: : Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, 2021-2024.

Lisans : Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, Türkçe Eğitimi Bilim Dalı, 2015-2019.

İŞ DENEYİMİ

2020-... : Türkçe Öğretmeni- Millî Eğitim Bakanlığı

T.C.
OSMANİYE KORKUT ATA ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI BENZERLİK RAPORU FORMU
(SAVUNMA SONRASI)

FORM
TEZLİ YL-24

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ

Adı ve Soyadı	**Halil İbrahim ANKIT**
Öğrenci Numarası	**2121107105**
Ana Bilim/ Ana Sanat Dalı	**Türk Dili ve Edebiyatı**
Danışman Unvanı, Adı-Soyadı	**Prof. Dr. Ahmet DEMİRTAŞ**
Tez Başlığı (Türkçe)	**Şabdanbay Abdıramanov'un "Öküm" Adlı Hikâyesinin Dil İncelemesi (Ses Bilgisi- Biçim Bilgisi- Çeviri Yazılı Metin- Kiril Harfli Metin)**

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Özet ve Abstract c) Giriş, d) Ana bölümler, e) Sonuç ve f) Kaynakça kısımlarından oluşan toplam 407 sayfalık kısmına ilişkin, 23/07/2024 tarihinde Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 5 'tir.

Filtreleme Tip 1 (maksimum %30) ☐

1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
2- Kaynakça hariç,
3- Alıntılar dâhil.

Filtreleme Tip 2 (maksimum %10) ☒

1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
2- Kaynakça hariç,
3- Alıntılar hariç,
4- 5 Kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç.

Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

23/07/2024
Halil İbrahim ANKIT

Danışman Onayı	Enstitü Onayı
UYGUNDUR	UYGUNDUR
Prof. Dr. Ahmet DEMİRTAŞ	Adı Soyadı

AÇIKLAMALAR

1. Lisansüstü tezler, savunma öncesinde benzerlik raporu ile birlikte Enstitüye teslim edilir.
2. Benzerlik raporu ile ilgili olarak etik kurallar dâhilindeki benzerlik oranları ilgili Enstitü Yönetim Kurulu tarafından belirlenir. (Enstitü Yönetim Kurulu tarafından tezin, intihal kapsamı dışında değerlendirilmesi için TURNITIN'den alınan raporda "benzerlik oranı"nın, "alıntılar hariç" en fazla %10, "alıntılar dahil" % 30'u geçmemesi şeklinde kabul edilmiştir).